ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

БАШТИНА

СВЕСКА 33 ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ, 2012

Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Волкова, Екатеринбург
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Ненад Васић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Марија Јефтимијевић-Михајловић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Volkova, Yekaterinburg
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Nenad Vasić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lector
Marija Jeftimijević-Mihajlović

Publisher
Institute of Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

All articles published in the magazine *Baština* have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 33

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2012

Штампање ове свеске финансирало је
Министарство просвете и науке
Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Велибор Лазаревић, *Одлике српске посленичке лирике пролећног и летњег циклуса* 15

Сена Михаиловић-Милошевић, *Стефан Дечански у Цамблаковом Житију и Служби* 23

Јасмина Ахметагић, *Грех солипсизма: православно учење о греху и психолошке теорије нарцизма* 33

Сунчица Денић, *Историјско-документарна проза „Куманово пре и за време рата 1912. године" Јанићија Поповића* 47

Јасмина Вучетић, *Костићев повратак у будућност* 57

Марија Јефтимијевић-Михајловић, *Панорама као модел обликовања стварности (Андрићева панорама у доживљају Вука Филиповића)* 73

Мирјана Бечејски, *„Дијалог са оцем" или „Парадоксални–изам" (Модернизам и постмодернизам)* 85

Данијела Петровић, *Један аспект критичке делатности Ролана Барта. Пут од структурализма ка постструктурализму* 103

ИСТОРИЈА

Драгана Јањић, *Други Ватикански концил и осврт католичких теолога на циљеве и задатке остварене на почетку 21. века* 123

Бранко Надовеза, *Милан Стојадиновић и Косово* 131

Иван Бецић, *Приватни новчани заводи у Урошевцу* 145

Весна Зарковић, *Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године* 163

Милутин Живковић, *Досије „Смако Шкријељ“ – прилог проучавању рада Управе државне безбедности на простору Тутина и околине након Другог светског рата* 179

Петар Ристановић, *Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године* 197

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Живорад Миленовић, *Упоредна анализа образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора* 233

Мирјана Симић, *Методолошки проблеми компаративних истраживања у образовању* 251

ЕТНОЛОГИЈА

Александар Павловић, *Досељеници са подручја јужно од Ибра према ставовима становника северне Косовске Митровице* 271

Милена Адамовић, *Слављење празника код избеглица са Косова и Метохије* 289

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Деловање КПЈ на Косову и Метохији током Другог светског рата* 299

Игор Вукоњански, *Развој српске државности и положај државних чиновника* 313

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана Аритоновић, Татјана Лазаревић, *Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на специфичности образовног система и безбедносне ситуације)* 339

Светлана Јанићијевић, *Еколошки потенцијали и ограничења општине Лепосавић у функцији туризма* 363

УМЕТНОСТ

Ивана Женарју, *Црква светог Илије у Вучитрну* 383

ПРИКАЗИ

Велибор Лазаревић, *Памтивек моравског народа*
(Милош Милошевић Шика, „КИ", Лексикон народних порећења трстеничког краја, ИК „Љубостиња", Трстеник, 2010, 1-296) 415

Упутство ауторима 419

Упутство рецензентима 423

CONTENTS

LITERATURE

Velibor Lazarević, *The Features of Serbian Labour Lyrics of the Spring and Summer Cycle* 15

Sena Mihajlović, *Stefan Decanski in Camblak's Lives and Service* 23

Jasmina Ahmetagić, *The Sin of Solipsism: Orthodox Learning on Sin and Psychological Theories of Narcissism* 33

Sunčica Denić, *Documentary History Prose „Kumanovo before and during the War 1912" by Janicije Popovic* 47

Jasmina Vučetić, *Kostic's Back to the Future* 57

Marija Jeftimijević-Mihajlović, *Panorama as the Model of Reality Shaping (Andric's Panorama in the Experience of Vuk Filipovic)* 73

Mirjana Bečejski, *„Dialog with the Father"or „Paradoxal–ism" (Modernism and Post-modernism)* 85

Danijela Petrović, *An Aspect of Roland Bart Critical Activity: The Road from Structuralism toward Post-structuralism* 103

HISTORY

Dragana Janjić, *The Second Vatican Council and the Overview of Catholic Theologians on the Objectives and Tasks Achieved at the Beginning of the Twenty First Century* 123

Branko Nadoveza, *Milan Stojadinović and Kosovo* 131

Ivan Becić, *Private Bank Institutes in Urosevac* 145

Vesna Zarković, *The Attack of the Albanians to Kosovska Mitrovica in 1903* 163

Milutin Živković, *The Dossier „Smako Skrijelj"– The Contribution to the Study of the State Security Administration Work in the Area of Tutin and Surrounding after the Second World War* 179

Petar Ristanović, *Dobrica Cosić and Kosovo Issue Opening in 1968* 197

HISTORY OF CULTURE

Živorat Milenović, *Comparative Analysis of Women's Education in the Villages of Walachia Regions of Homolje and Parishes of Metohian Gora Population* 233

Mirjana Simić, *Metodological Problems of Comparative Researches in Education* 251

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *The Immigrants from the Area Southern from the River of Ibar as per the Attitudes of the Inhabitants of the Northern Kosovska Mitrovica* 271

Milena Adamović, *Celebrating of Feasts with Refugees from Kosovo and Metohia* 289

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, *Communist Party of Yugoslavia and its Activity in Kosovo and Metohia during the Second World War* 299

Igor Vukonjanski,*The Development of Serbian Statehood and the Position of Civil Servants* 313

SOCIOLOGY

Ivana Aritonović, Tatjana Lazarević, *Everyday Life of Youth in the North of Kosovo and Metohia (Orientation toward the Specificity of Educational System and Security Situations)* 339

Svetlana Janićijević, *Ecological Potential and Limitations of Leposavic Municipality in the Function of Tourism* 363

ART

Ivana Ženarju, *The Church of st Elijah in Vucitrn* 383

REVIEWS

Velibor Lazarević, *The Time Immemorial of Morava People*
(Milos Milosević Sika, „KI", Lexicon of People's Comparisons
of Trstenik Area, IK „Ljubostinja", Trstenik, 2010, 1-296) 415

Instructions to the Authors 419

Instructions to the Reviewers 423

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-14:398 ; 398.85(497.11)

*Велибор ЛАЗАРЕВИЋ**

ОДЛИКЕ СРПСКЕ ПОСЛЕНИЧКЕ ЛИРИКЕ ПРОЛЕЋНОГ И ЛЕТЊЕГ ЦИКЛУСА**

Апстракт: Посленичке или мобарске песме служиле су подстицајно у радном процесу. Махом су биле мобарске. Било је забавних и шаљивих, али су изражавале и љубавна и породична осећања. Југоисточна Србија и Космет најбогатија су изворишта посленичке лирике у Србији. Она је мало бележена и недовољно проучена па је то и био разлог да јој посветимо овај рад.

Кључне речи: Српске посленичке песме: копачке, орачке, косачке, жетварске, пчеларске, одлике, промене, трајање.

Планине и забити где живи српски живаљ остале су једине оазе народне лирске поезије крајем XX и почетком XXI века. Где је већа изолованост од града и савременог начина живота (материјалног и духовног), ту је и усмена поезија очуванија. Такав је случај и са посленичким српским песмама.

Посленичке песме пролећног и летњег циклуса често су, као и сам посао, преношене из пролећа у лето (на пример, копачке и косачке) те се певају и у пролеће и у лето. Све оне служиле су подстицању, улепшавању, увесељавању и олакшавању радног процеса, али нису ритмом и мелодијом подражавале радњу (сем ретких жетварских) и ритам рада руку. Можда је тога некада било, али се временом изгубило. Сачувано је и неколико митолошких песама посвећених Ђерману ради заштите од кише и града, када је постојала опасност за летину.

Аграрни обреди и песме доминантни су у земљорадничким крајевима око Јужне Мораве (врањски, лесковачки и алексиначки крај), на Косову

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, dr.velibor.lazarevic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

и Метохији, у Понишављу, Тимоку, пиротском крају, крушевачком Поморављу, Шумадији, Поморављу Велике Мораве, Ресави, Млави и Стигу, Војводини...

Тако се у селима у околини Књажевца и Зајечара „у току рада разликује и доба дана, па се пре подне пева песма *Диī се, Рајко, Сарај ӣи изīоре,* преко дана се пева *Јанко коси сено ӣо ӣланине,* а кад се сунце почне клонити западу пева се: *Посӣој, слнце, рано не заоди.*“[1]

У планинским крајевима насељеним динарским и другим становништвом над аграрним, доминантнији су сточарски обреди и чобанске песме. Српска посленичка лирика пролећног и летњег циклуса богатија је и присутнија (нарочито жетварска) у јужним деловима Србије (врањском, пиротском, лесковачком и нишком), па и у областима где су се сеобари из ових крајева насељавали (крушевачко Поморавље, Левач, Темнић) него другде. Уочена је сеоба жетварских песама са радном снагом из Македоније у јужну Србију и другде.[2]

У Левчу, Темнићу и крушевачком Поморављу судећи према записима бројне су копачке песме, било их је и у Косовском Поморављу, лесковачком и ужичком крају, Босанској и Книнској Крајини, а вероватно и у другим крајевима, али нису забележене.

Малобојни записи копачких и орачких песама настали су углавном у југоисточној Србији, на Космету, Левчу, Темнићу и у крушевачком Поморављу, док су у осталим крајевима незнатне или их нема. Без обзира на то, пре би се могло рећи да су постојале и у другим крајевима, али да нису записане.

Копачке и орачке песме обезвређене су у пракси средином XX века изостајањем младежи из земљорадничких послова јер су све више одлазили у школе или на посао у град те у селу није било девојака које би их певале.

У песмама југа Србије, који се није ослободио турског ропства до 1878. године и где су владали феудални и чивчијски односи, има аргатских (надничарских) песама као што их је било и на Косову и Метохији који су ослобођени од Турака 1912. године.

У **копачким песмама** прожимају се и љубавни мотиви тако да је забележено мало песама са чистим копачким мотивима. Најчешће се изражава брига за драго које је отишло на копање и које ће покиснути. Има их махом у равничарским пределима где је преовлађивала земљорадња док их у планинским пастирским крајевима нема.

---

1 Борислав Првуловић, *Пролећне ӣесме у селима око Књажевца и Зајечара*, Народно стваралаштво – folklor, св. 11, јул 1964, 818.

2 Момчило Златановић, *Жеӣелачка ӣоезија у врањској обласи,* Врањски гласник, Врање, 1969, 465.

Орачке песме су малобројне али су по уметничким вредностима у врху посленичке лирике. Испеване су у славу орача хранитеља који је започињао хлебну бразду. Певале су их девојке гледајући са стране како момци и одрасли мушкарци ору. Најчешће су то биле чобанице. Испевале су чудесне слике о воловима као натприродним бићима, о плугу и ораћим справама као оруђима начињеним од најчудеснијих и најлепших биљака.

Испеване су већином у деветерцу и десетерцу.

Косачке песме певали су мушкарци косачи у време предаха, а изван тог радног процеса певале су девојке и жене са стране као чобанице – посматрачи. Било да су по мотивима заиста косачке песме или љубавне, и шаљиве, успевале су да подстакну косаче у тегобном послу и учине га лагоднијим и пријатнијим за душу и за тело. Њима су блиске сакупљачке (сабиралачке и пластилачке) песме које су певане за време сакупљања сена.

Испеване су углавном у осмерцу и десетерцу.

Жетварске песме су за певаче и сав српски народ имале, првобитно, пре свега функционалну вредност и улогу, а уметничка је произилазила из ње или се уздизала спонтано изнад функционалне вредности. Праве жетварске песме имале су и свој посленички контекст. У појединим крајевима знало се кад је којим песмама време у радном процесу, нарочито у јужној и западној Србији. Певало се о наджњевању, опкладама младих, преварама, водоношама, ужини, љубави и удаји, деци, ропском и чивчијском аргатовању,[3] сунцу, месечини, Ђерману...

„У патријархалној задрузи многи послови су се обављали уз учешће више радника, а практиковане су и мобе. Зато су често ове песме усмерене на подстицање посленика: 'На крај, на крај, моја силна мобо,/ на крају је вода и девојка, /вода ладна, а девојка млада: /воду пијте, девојку љубите'.“[4] Жетелачке песме су ведре, али има и шаљивих: „Навал мобо ја и моја жена;/ жена спава, а ја воду носим“.[5]

Етномузиколог Миодраг Васиљевић је приметио да су жетелачке и свадбарске песме сличне или исте, само кад се певају као жетварске певају се жетварским гласом, а кад су свадбарске – свадбарским. „Жетелачке песме нису случајно сличне са свадбеним или с песмама на кравају или крштењу.

---

3 Жетелачке песме источне Србије су делом посвећене „поетском обликовању ропског живота сељака-рајетина-беземљаша и његовог положаја у који су га стављале и израбљивале експлоататорске, земљопоседничке снаге турских феудалаца: ага, бегова, читлук-сахибија и њихових наследника, чорбација и богаташа у новијим друштвеним условима.“ (Др Илија Николић, *Жетелачке народне песме источне Србије и њихово место у поезији јужних Словена*, Рад XVI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије на Игалу 1969. године, Цетиње, 1978, 198).

4 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме I*, Просвета, Београд, 1975, 247.

5 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме I*, 248.

Жито је род као што је род новорођено дете; жито је оплођено семе као и човек; жито је плод мајке земље и Сунца које нам даје живот и снагу."[6]

Као што истиче Вилхелм Манхарт (Vilhelm Manhardt): „Сваке године вегетација умире; сваке године њена смрт пропраћена је обнављањем плодног живота: док су периодични нестанак и појављивање вегетативног живота за аграрну религију смрт, нестанак и васкрснуће аграрног бога."[7] И српска жетварска песма била је саставни део хлебног умирања и рађања.

Жетварске песме, будући претежно младалачке, јер су их певале девојке и жене, већ по својој намени, имале су ведре и веселе мелодије и садржаје, али на махове и брижне, елегичне и сетне. Као такве, оне одражавају сву разноврсност прилика којима су били изложени жетеоци, а самим тим и њихове песме.

Жетварске песме су језички и стилски богатије и мотивски разноврсније у земљорадничком делу јужне Србије него другде, пре свега у динарским, планинским и брдско-планинским крајевима или тамо где су се Динарци пресељавали, јер су били привржениј сточарству.[8]

Жетварски мотиви и језик песама разликују се (као што се разликује и начин живота, размишљања и рада) од краја до краја: нпр. у јужној Србији (околина Пчиње, Лесковца, Врања...) од оних у западној Србији (околина Ваљева, Пецке и Љубовије). Географски удаљени крајеви имали су различит репертоар посленичких песама.

Већина жетварских песама испевана је у десетерцу и осмерцу, ређе у шестерцу. Жетварске песме дочаравају радну атмосферу коју су стварали момци и девојке. Зато у њима има такмичарског духа, ведрине и префињених наговештаја јесењих удаја жетварки.

Жетварске песме изумрле су кад и мобе и жетва српом, претежно у другој половини XX века, негде пре негде после, зависно од богатства и рељефа краја (пре у равницама него у брдско-планинским крајевима). Углавном, ова врста песама потиснута је увођењем механизације у процес жетве.

Пчеларске песме певали су мушкарци или жене (у зависности од тога ко је пчеларио). У стиховима су се умиљато и молитвено призивали ројеви да се саберу и уђу у нову кућу (кошницу, трмку). Упозоравани су да је доста игре да беже у нову кућу јер наилазе киша, ветар, ватра... Припадају

6 Миодраг А. Васиљевић, „Народне мелодије лесковачког краја", Посебна издања СССХХХ, Музиколошки институт, књига 11, САНУ, Београд, 1960, 93-94.

7 Đuzepe Kokjara, *Istorija folklora u Evropi, II,* Prosveta, Beograd, 1985, 158.

8 Драгослав Девић је проценио да „по стању очуваности жетварских песама у Црноречју (само три), није их вероватно ни било много. Чињеница да су досељеници српског порекла (Динарци, Косовци) населили сточарски крај, није без значаја за број сачуваних песама које прате жетву. У Добрујевцу смо записали две." (Др Драгослав Девић, *Народна музика Црноречја, у светлости етногенетских процеса,* Београд, 1990, 31).

једном од најархаичнијих слојева посленичке лирике који се одржао до данас. Испеване су у шестерцу и седмерцу.

Неке „посленичке песме су снажно натопљене елементима љубавне лирике, али у њима има и елемената породичних песама. Има случајева чак да су једне исте песме различити записивачи сврставали у посленичке, љубавне или породичне."[9]

Без обзира на прагматичну сврху примарну или секундарну (пратећу – уз различите земљорадничке послове), српска народна посленичка лирика има и стваралачку и уметничку вредност, која је настала спонтано у земљорадничкој патријархалној култури коју је стварало и носило неписмено или полуписмено сељаштво.

„Песме које прате рад и певају о њему, врло су старе као врста, а настајале су појавом појединих радова код људи. На њих су видно утицале економске и друштвене прилике. Промена услова и начина рада утицала је на настанак и постојање песама о раду и уз рад."[10]

Посленичке песме замрле су средином XX века када је почела да замире и патријархална култура и мобарски начин испомагања и привређивања у којем је песма налазила извориште и уточиште. Осим тога, машине су замениле ручни рад, а појединац колектив. Измењени облици комуникације и шири културно-историјски контекст утицали су на свакодневицу села и самим тим нестајали су и услови нужни за трајање посленичке лирике.

Школовани су се постидели и земљорадничког посла и посленичке песме те је тако заувек прекинут примопредајни ланац посленичке песме, која је остала само у памћењу генерација рођених пре 1950. године, и записима народних умотворина.

Извори и литература

Бован 1990: Владимир Бован, *Народна књижевност*, Филолошки факултет, Универзитет у Приштини.

Васиљевић 1960: Миодраг А. Васиљевић, *Народне мелодије лесковачког краја*, Посебна издања СССХХХ, Музиколошки институт, књига 11, САНУ, Београд.

Девић 1990: Др Драгослав Девић, *Народна музика Црноречја, у светлости етногенетских процеса*, Београд.

Златановић 1969: Момчило Златановић, *Жетелачка поезија у врањској области*, Врањски гласник, Врање.

Караџић 1975: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме I*, Просвета, Београд.

9 Др Владимир Бован, *Народна књижевност*, Филолошки факултет, Универзитет у Приштини, Приштина, 1990, 120.

10 Радмила Пешић, Нада Милошевић Ђорђевић, *Народна књижевност*, „Вук Караџић", Београд, 1984, 209.

Kokjara 1985: Đuzepe Kokjara, *Istorija folklora u Evropi, II,* Prosveta, Beograd.

Николић 1978: Др Илија Николић, *Жетелачке народне песме источне Србије и њихово место у поезији јужних Словена*, Рад XVI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије на Игалу 1969. године, Цетиње.

Пешић, Милошевић Ђорђевић 1984: Радмила Пешић, Нада Милошевић Ђорђевић, *Народна књижевност*, „Вук Караџић", Београд.

Првуловић 1964: Борислав Првуловић, „Пролећне песме у селима око Књажевца и Зајечара", *Народно стваралаштво – folklor*, св. 11, јул 1964.

Velibor LAZAREVIĆ

THE FEATURES OF SERBIAN LABOUR LYRICS OF THE SPRING AND SUMMER CYCLE

Summary

Labour songs by its text and melody served for the incentive giving, beautification and facilitation of working process. Few of them had been recorded since there was less research interest for them which, therefore, left the consequences in folklore's science.

Irrespective of the fact they had pragmatic purpose – primarily or secondary one accompanying different farmer chores, Serbian folk labour lyrics has either creative or artistic value, which appeared spontaneously in farmer's patriarchal culture being created and held by illiterate or semi-literate peasantry.

Agrarian rituals and songs are dominant in farmer's areas around the river of Juzna Morava (Vranjski, Leskovacki and Aleksinacki district), in Kosovo and Metohia, in Ponisavlje, Timok, Pirotski district, Krusevacko Pomoravlje, Sumadija, Pomoravlje of the river Velika Morava, Resava, Mlava, Stig, Vojvodina...

In the larger part of Serbia little was it sung on the leaving to work, mostly during pauses – in resting places and on the way back from chore, but it was recorded in the surrounding of Zajecar and Knjazevac a repertoire being sung in the morning, during the day and in the reveille had already been known.

In mountainous regions inhabited with Dinaric and other population cattle's rituals and shepherd's poems are more dominant. Serbian labour lyrics of the spring and summer cycle is more present (especially harvest's one) in southern part of Serbia (Vranjski, Pirotski, Leskovački and Niski), and in the areas where migrants from these areas were rather being settled (Krusevavcko Pomoravlje, Levac, Temnic) than in other places. The migration of harvest's songs together with labour force from Macedonia to Southern Serbia and elsewhere was noticed.

A sudden extinction of labour lyrics was terminated in practice in the 60-ies of the twentieth century by larger introducing of mechanization into working processes in the village, and greater presence of radio and television with their new singing repertoire.

Key words: Serbian labour songs: digging's, ploughing's, mowing's, harvesting's, apiarian, features, changes, duration...

Рад је предат 7. новембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-94 Цамблак Г. ;
271.222(497.11)-36:929

*Сена МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ**

СТЕФАН ДЕЧАНСКИ У ЦАМБЛАКОВОМ *ЖИТИЈУ* И *СЛУЖБИ***

Апстракт: Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака својом структуром и садржајем представља заокрет ка мартирију у погледу жанра световне биографије. Стефанова фигура мученика посебно се поетски развија богатом реториком у другом литерарном жанру, *Служби Стефану Дечанском*. Рад ће, бавећи се текстолошком анализом ових дела, истаћи сличности и разлике у изградњи лика, функцију стила „плетеније словес" и уметнички израз аутора. Посебна пажња посветиће се односу индивидуалног и општег у сврху прецизнијег одређења Цамблаковог књижевног стваралаштва у Србији и његовог места и значаја у историји српске књижевности.

Кључне речи: Григорије Цамблак, Стефан Дечански, романсирана хришћанска биографија, реторика, поетизација.

Средњовековне српске књижевне форме, својом тематиком и стилом, наслеђене су из византијске обредне књижевности. За разлику од књижевности других словенских народа, српска средњовековна књижевност посебно је неговала жанр биографије. У науци[1] се истичу два типа биографија: прве се пишу непосредно после догађаја, имају циљ да прославе јунака (владара или архиепископа) и опишу савремену историју, па се називају **владарске** или **дворске** биографије, а оне које пишу о догађајима који су давно прошли, о којима је већ било писано јесу **монашке** или **имитативне**

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Радмила Маринковић, *Светородна господа српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2007, 231.

биографије. Циљ других биографија јесте дидактичког карактера, какво је излагање узорног светитељског живота. Оваква типологија сачињена је по степену заступљености историје и хагиографије у делима, и може служити бољој систематизацији жанра биографије у нашој средњовековној књижевности.

Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака прави је пример имативне биографије, судећи по поетизацији главног јунака. Својом необичном личношћу, луталачким карактером и исихастичким усмерењима, Цамблак је обогатио књижевни живот у Србији тога времена, али је одиграо важну улогу и у бугарској, руској и румунској књижевности. *Житије* је његово најобимније и у естетском смислу најуспелије дело. Од свих наших старих биографија, оно је највише хагиографског типа, са малим уделом историчности и политичких тенденција. Не само због историјске дистанце (шездесет година од канонизације Дечанског), већ, пре свега, због околности у којима је настало, али и личних уверења аутора, *Житије* се разликује од дела Цамблаковог претходника, Даниловог ученика, код кога је Стефан приказан у потпуно другачијем светлу. Пребацивши сву кривицу на овог јунака, анонимни Данилов ученик Дечанског слика као грешника који је праведно и заслужено страдао због својих греха, јер се најпре побунио против оца, а потом покушао да узурпира и Душанов део територије. Стефанова побуна против оца и његово ослепљење описани су у оквиру Милутиновог житија.

Цамблак у свом делу полази управо од ове епизоде. Потпуно супротно тези Даниловог ученика, Цамблак, сходно својим мизогинским схватањима типичним за монаха исихасту тог времена, сав терет кривице сваљује на Симониду, која је неправедно оптужила Дечанског за побуну против Милутина. Овај мотив мађехе-прељубнице показаће се повољним за уобличавање и мотивацију драмских дела књижевности XX века, каква је драма *Краљева јесен* Милутина Бојића.[2] У Цамблаковом делу, Симонида је описана на начин типичан средњовековним писцима. У карактеризацији се писац служи библијском наратологијом и Симониду упоређује са Исаком по добром покоравању и послушности, али уз коментар у коме је она непосредно доведена у везу са Евом: „О моје сузе, што женска превара савлада прародитељеву у рају велику мудрост!“[3] Како је Милутин већ био поштован као канонизован владар, Цамблак не урушава његов углед и брани га изобличавајући „женску сагласност са ђаволом“, али ипак подлеже малом укору, што је послушао њу.

2 Јелена Панић, „Мотив мађехе-прељубнице у *Житију Стефана Дечанског* Григорија Цамблака и *Краљевој јесени* Милутина Бојића“, *Philologia*, бр. 4, 2006, 85-93.

3 Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 50.

Примећује се да нема „исклизнућа“ са опширним реминисценцијама из Библије, већ се приповедач својим коментарима непрестано враћа на саму нарацију. Тако се и овде, где се Стефан моли Богу да умилостиви оца и помињу старозаветне и историјске личности које су такође подлегле женском лукавству (Соломон и Константин Велики), прекида набрајање и враћа „реч на повест“.

Први анахронизам који се у делу јавља јесте премештање Стефановог ослепљења у Овче поље, уместо у Скопље. Узрок тога тумачи виде у постојању храма и развијеног култа светог Николе у овом месту, а које је неопходно због улоге која је светитељу додељена у *Житију*. Наиме, св. Никола се јунаку јавља три пута: прво ноћ након ослепљења, затим када му враћа вид и по трећи пут да му најави смрт. У првом јављању у сну, светитељ у руци држи очи Дечанског. Овај моменат је „окидач“ за касније Стефаново држање; јунак не очајава прогнан у Цариград Андронику Палеологу, већ трпи, метанише и захваљује Богу на сваком усуду. У манастиру је најревноснији на служби, својом милошћу је заслужено обасут царевом љубављу и показује се као одлучујући саветник у разрешењу проблема са акиндинатском јереси. Стефанов утицај у решавању верских сукоба у Византији још један је од анахронизама у *Житију*. Цамблак јунаку додељује велику улогу: „И тако је Бог саветом свога угодника [цар] очистио земљу народа свога, а црква је добила велико и непоколебиво умирење, и сви грчки скиптри.“[4] Сукоб између Варлаама и Григорија Паламе који се дешавао много после Стефанове смрти разрешен је победом исихаста паламиста. Тумачи се слажу да је овај моменат укључен у *Житије* с циљем да се што интензивније ослика „богодухновени“ Стефан, страдалац, „најизванреднији од другова и браће“, а Цамблак истакне исправност својих исихастичких тежњи. Можда се комплетна карактеризација јунака може обележити једном реченицом византијског цара: „Велики муж је велик у разуму, а нарочито многовидећим очима, иако су му телесне затворене.“[5]

Антитеза, парадокс, симбол, асонанца и алитерација само су нека од језичко-стилских средстава којима приповедач обогаћује нарацију и чини га, заједно са Теодосијем, а по речима Дамњана Петровића, најбољим артистом у српској средњовековној књижевности. Антитеза многовидеће духовне очи – затворене телесне очи понављаће се неколико пута у *Житију*, али и *Служби*.

За исихасту какав је Григорије Цамблак, светлост представља основни мотив. Како су очи као огледало душе и симбол светлости овде лишене те своје функције, Цамблак замењује симбол очију симболом лица, које

4 Григорије Цамблак, *нав. дело*, 56.

5 Исто.

код Дечанског исијава благодет. Еманација **светлости** као потврда **светости** долази са Стефановог лица које у Бога гледа „мисленим очима“. Због доброг хришћанског владања и непоколебиве вере вид ће му бити враћен после пет година, на дан празновања светог Николе, када се по други пут овај светитељ јавља јунаку. Стефан то не открива до дана када се поново враћа на престо, већ се повлачи у тишину и „премудро умишљење“. Навођењем особине типичне за исихасте, у потпуности је изражен ауторов субјективизам у сликању главног јунака. Своја стремљења и назоре Цамблак ће посредно или непосредно укључивати у причу, чиме ће дати сопствени печат жанру какво је владарско житије, нарочито истицањем и изједначавањем фигуре Стефана као мученика, и заокретом од жанра витешког романа (коме је тежио развој српске средњовековне биографије) ка жанру мартирија.

Од епизоде са враћањем вида па све до краја, примећују се наглашене дидактичке намере и чешћа употреба паралела са личностима из Библије. „Нови Товит“ већи је по мучеништву од Јова, јер издржава сва страдања, а при највећој тузи, када му умире најмлађи син, показује се као трпељив и љубазан. Својом љубављу, благошћу и разумом посрамио је оца који од њега тражи опроштај, и са којим се мири дирљивим речима: „Оче, заповеђено ти извршио си, јер није преподобно ни праведно да ко не послуша када Бог заповеди, пошто ти ниси узрок ни моме рођењу на свет, када он не би дао. Зато смо, оче, – рече – обојица дужни да благодаримо ономе који је тебе хтео да спасе служењем царства, а мене да удостоји милости губитком вида.“[6]

Милутинову смрт Цамблак смешта у Бањску, иако је по Даниловом зборнику краљ умро у свом двору у Неродимљу, на Косову, а убрзо његове мошти пренете у Бугарску. Аутор то чини с тежњом да се додатно симболизује и сакрализује свето место какав је манастир Бањска, која је Милутинова задужбина. После очеве смрти, Дечански се враћа на престо, скида повез са очију (из њих сада исијава посебна светлост) и добија подршку велможа, чиновника и војске.

Пре сукоба са Константином, братом по оцу који са војском хоће да му отме престо, крунише се у цркви да би потврдио улогу владара-краља као Божјег изасланика на земљи. Покушава да писмом умилостиви брата: „Не бој се, јер ја сам Божији. Ви савећасте о мени зло, а Бог савећа о мени добро.“[7] Није Каин братоубица, већ Јосифов друг братољубац. Константин се оглушује о добру вољу и сукобљава се са Стефаном. Неопходно је нагласити да је чин борбе обухваћен само једном реченицом: „И када су се сударише обе стране, би побеђен онај који је пошао да чини неправду.“[8]

6 Григорије Цамблак, *нав. дело*, 62.

7 Исто, 63.

8 Исто.

Како се не би нарушила фигура Стефана-мученика коју Цамблак гради од самог почетка *Житија,* за разлику од описа борби у осталим владарским житијима наше средњовековне књижевности, овде је сукоб приказан у једној јединој реченици, а историјски Стефан-ратник потпуно смештен у други план, чак потиснут. То је била добра припрема за даље описивање подвига јунака, које је пуно високопарне реторике, поетизације и понављања, не би ли што наглашенија била искључиво духовна страна личности овог владара, за коју се аутор определио у грађењу лика.

Насупрот ширењу царства које је описано као „богоугодно управљање", Дечански се повлачи у „смерно мудровање", чиме се показао савршенијим од Соломона, Ровоама, Ахава и Озије. Србија под његовом влашћу описана је као идеално место, *locus amoenus*, у којој владар сија као сунце својом добронамерношћу.

Описивање природе око манастира Дечани, Стефанове будуће задужбине је, по речима Јована Деретића, најпоетичније место у нашој старој књижевности.[9] Због ове епизоде Цамблак се сматра највећим артистом у српској средњовековној књижевности, заједно са Теодосијем, „песником светлости". Приповедач истиче самостално Стефаново опредељење за идеални хвостански предео, чиме се потврђује чудо Светог Николе – враћање вида, а самим тим је и покушај оправдања за управљање државом (по византијској владарској пракси, слепи владар није могао да остане на престолу). То „красно" место лежи на највишим местима, опасано је „многогранатим и многоплодним" дрвећем, а одасвуд теку најслађе воде. Нарочито је занимљиво лековито својство које приповедач додељује води: „Ту извиру велики извори и напаја га бистра река, чија вода пре укуса даје велико руменило лицу, а после укуса добро расположење телу, тако да се нико не може наситити насладе и воде."[10] Ту Дечански подиже град с високим кулама и ћелијама за монахе, у средини се налази велелепни храм са стубовима, а споља је састављен од црвеног и белог мрамора, савршено извајаног камена. По Деретићу, овакви описи природе и манастира „представљају отелотворење исте оне светлости у којој Цамблак налази највиши израз светости свог јунака и антитезу свету насиља у којем он живи и од којега страда"[11]. Не треба заборавити да је сва дела која је написао у Србији Цамблак стварао са позиције игумана у манастиру Дечани, те су ове изванредне реченице сведочанство утиска о месту у коме борави, али и о земљи која му је пружила уточиште.

Да је Србију осећао својом домовином, потврђује се и у епизоди битке на Велбужду, где се Стефан сукобљава са бугарским царем Михајлом.

9 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд, 2004, 184-185.

10 Григорије Цамблак, *нав. дело*, 66.

11 Ј. Деретић, *нав. дело*, 184.

Писац се потпуно определио за српску страну, окрививши бугарског владара за рат. Као и на многим местима, и овде је битка и сурова смрт противника протумачена Божјом вољом и помоћи коју је „победитељ“ Стефан усрдном молитвом изнедрио.

Настављајући традицију средњовековних писаца када је реч о најави смрти праведника и његовом умирању, Цамблак по трећи пут уводи лик Светог Николе Мирликијског који јунаку саопштава да се припреми за скоро умирање. Вест о скором пресељењу у царство вечног живота примљена је са радошћу исихаста, без страха. Отуда је и страдање и погубљење које је стигло од најрођенијег, од сина Душана, дочекано са трпљењем и без побуне. Онај који је мученички живео, мученички је и умро, удављен у Звечану, чиме аутор потенцира светитељску природу Дечанског.

У науци се дуго расправљало о разлозима постојања потпуно супротстављених житија. Дошло се до закључка да су оба одјек времена у коме су настала: *Житије* Даниловог ученика писано је за време владавине Цара Душана, а друго седамдесет година после, након канонизације Стефана Дечанског. Сматрало се да није било могуће оставити народу слику свеца који разара државу супротстављајући се оцу и сину, слику грешног човека и лошег узора. Јелка Ређеп наводи да су нове друштвене и историјске прилике које настају у земљи после Душановог проглашења за цара и постављање патријарха довеле до одлучења српске цркве од грчке и анатеме, што се Душану узимало за велики грех и допринело негативном ставу српске цркве према њему. Отуда он није проглашен за свеца, а временом ће се у историографији тај грех помињати као разлог пропасти српског царства.[12]

За Цамблака је краљ Стефан жртва мржње, безумља и похлепе, злосрећник који је цео живот недужан патио. „Ваистину Стефан показа дела достојна вере, а веру украси делима, а дела вером запечати, а та дела су ово: вера, нада, љубав, незлобије, простота, милостиња, крепост, дуготрпљење, правосуђе, брига за сироте и удовице, подвиг за побожност и што је највише: смерност. Јер ову приложивши осталим добрим делима као нека крила, достиже времена надсветска, настањујући се као великомученик са мученицима.“[13] На овај начин компилетирана је слика живог Стефана, владара који је у Цамблаковом *Житију* приказан искључиво у светлу правоверности и милосрђа, без великог освртања на стварне историјске чињенице и дешавања, чиме се отворио простор за праву намену писања дела.

Показавши се као искусан писац и познавалац форме житија, он после приче о смрти говори о чудима светитеља након упокојења, где се у највећој мери огледа дидактичка и морална вредност и функција овог жанра.

12 Јелка Ређеп, „О греху и казни божијој као жанровским особеностима“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, вол. 50, бр. 1-2, 2002, 50-51.

13 Григорије Цамблак, *нав. дело*, 74.

Његово нетрулежно, светитељско тело исцељује убоге болесне и заштита је манастира и сабраће од злочинаца.

Деретић, поред религиозне и моралне, истиче и социјалну подлогу Цамблакове критике зла у свету: „Он први уводи у књижевност ликове грабљиве властеле, слика војне намеснике који немилосрдно тлаче подвлашћене, (…), оштро изобличава злочине владара.“[14] Два чуда Стефана Дечанског описана су готово натуралистички, детаљно и живо: тичу се двојице узурпатора манастира и злостављача монаха, Ивоја и Јунца. И један и други су вољом светитеља сурово кажњени – првоме забија „два велика гвожђа“ у грло, од чега је убрзо у мукама умро, а другоме тело трули седам недеља и ране се отварају управо на местима где га је у сну ударио Стефан. Цамблак опомиње оне који се боре са Богом и желе да уграбе црквене ствари да то не чине.

На крају се, још једним сталним местом – позивом на прослављање светитеља, његове „свеосвећене успомене“ и поштовање врлине, потврђује жанровска особеност житија, а писац ставља у други план и успешност дела оправдава Божјом вољом.

Због своје композиције и стила *Житије Стефана Дечанског* добило је посебан значај у историји старе српске књижевности, док је другачија ствар са *Службом Стефану Дечанском*, делом писаним са практичном наменом, условљено формом и у оквирима стандардне византијске химнографије. Она (*Служба*) спада у опширне службе са текстом за малу и велику вечерњу, са синаксарским (пролошким) житијем. Овај специфичан богослужбени текст истакао је у први план Стефанов богоугодни живот и заслуге за хришћанство, изоставио читаве епизоде из живота или истакао неке којих у *Житију* нема, а чиме је писац желео да потврди правоверност јунака. Када је о пролошком житију реч, за казну ослепљењем Стефана Дечанског нико није био оптужен, већ се само констатује да је био оклеветан да силом хоће да отме царство. Такође, писац је Стефану доделио исту улогу у забрани акиндинатске јереси, нити Милутина напада за варварски поступак према сину.[15]

Служба Стефану Дечанском је пре свега занимљива због поетичности, језика и стила. Цамблак се служи леонинским римама, асонанцом, алитерацијом, двоструким епитетима и понављањима, и по томе ово дело спада, као поетско остварење, у најлепше текстове у свом жанру. Без обзира на учесталост фразирања, сâмо набрајање најчешће коришћених синтагми употребљених за описивање Стефана говори о богатству језика и артизму. Дечански је: „одгонитељ нечашћа“, „непоколебљив стуб свом отачаству“, „Христов ученик нелажни“; „богосазнања красота, смиреноумља висота“, „гордости низложитељ“, „Јосиф други у напастима, Давид други у кротостима, Соломон у премудрости,

14 Ј. Деретић, *нав. дело*, 183.

15 Дамњан Петровић, у: *Књижевни рад у Србији*, 32-36.

Илија у ревности", „најпоузданији чувар Христових заповести", „звезда незалазна и многосветла", „Стефан великоименити", „светога корена још светија грана", „ружа благовона", „светлозлатна гривна цркве", „невештаствена светлост" …

Жанровска условљеност у карактеризацији лика једно је од важних обележја средњовековне књижевности, и посматра се како из синхронијске, тако и дијахронијске перспективе. Улога средњовековних књижевних дела у моменту настајања везивала се за моралну, религиозну, донекле и историјску функцију, а у потоњим актуелизацијама била повод за истраживања језика, уметничког израза, стваралачке (пишчеве) имагинације и историјску, тј. чињеничну веродостојност.

Супротстављајући се мишљењу Љихачова у тумачењу *Сказаниа о распространнеии христьянства на Руси* и *Похвале кнезу Владимиру*, Радмила Маринковић предлаже диференцијацију у поетском тумачењу лика на основу начина излагања дела. Код дела која су намењена усменом саопштавању, као што је случај са Словом, „примењује се богата реторика која лик развија поетски, али његову суштину не мења. Кад се намењује појединачном читању, као Сказаније, нарација се развија да би се навеле све расположиве чињенице, те се ствара широка историјска слика са поетизованим ликом у стожеру, он се обогаћује чињенички, али не губи своје основно одређење."[16] Поетизација је почињала одређивањем општег типа коме припада лик, паралелом са библијском или историјском личношћу.

Уколико се размотри ова подела у односу на Цамблакове списе о Стефану Дечанском, добиће се стабилна конструкција са протагонистом – мучеником, владаром без претензија на овоземаљске ствари, светитељем без свештеничке одоре, али савршенијег од многобројних библијских личности.

Бројни анахронизми у делима о којима је реч пример су поигравања са историјским чињеницама у сврху потенцираних особина лика, а развијена реторика и усклађеност композиције начин његове поетизације. Отуда се, поред свих разлика, може говорити о симетрији сликања главног јунака, чији је лик обогаћен различитим варијантама тог излагања.

Стефан Дечански Григорија Цамблака по томе је најпоетизованији лик у старој српској књижевности, чиме је незаобилазна велика и значајна пишчева улога у допуни мозаика светородне лозе.

Литература

Деретић 2004: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд.
Маринковић 2007: Радмила Маринковић, *Светородна господа српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

16 Радмила Маринковић, *нав. дело*, 221.

Максимовић 2000: Војислав Максимовић, *Стари српски писци*, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ Србиње, Филозофски факултет Српско Сарајево – Пале.

Панић 2006: Јелена Панић, „Мотив мађехе-прељубнице у *Житију Стефана Дечанскоī* Григорија Цамблака и *Краљевој јесени* Милутина Бојића“, *Philologia*, бр. 4.

Рађеп 2002: Јелка Рађеп, „О греху и казни божијој као жанровским особеностима“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, вол. 50, бр. 1-2.

Трифуновић 1972: Ђорђе Трифуновић, *Стара књижевност*, Нолит, Београд.

Цамблак 1989: Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд.

Sena MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ

STEFAN DECANSKI IN CAMBLAK'S LIVES AND SERVICE

Summary

Writings on Stefan Decanski by Grigorije Camblak, as per the author's view, were assessed as the most poetic oeuvres of the Serbian medieval literature. By its poetic images, numerous rhetorical parts and wealth either at semantic or at morphological level, Lives and Service to Stefan Decanski confirmed the artist Camblak as the glorifier of light and the writer of subtle sound. His Stefan Decanski, contrary to the tradition, from sinner and usurper became the biggest martyr among saints, isihast and miracle worker. He was presented as triple martyr: he is suffering from his father, king of Milutin, Brother Konstantin, and son Dusan. The qualification like this conditioned a turning point at genre's level from biography to martyrium, where the topos of sin and God's punishment has great importance. Each act or deed of Stefan Decanski is measured in the relationship toward the other, and his conspicuous figure of the victim became a cause for dramatization of some oeuvres of the contemporary Serbian literature.

Key words: Grigorije Camblak, Stefan Decanski, fictionalized Christian biography, rhetoric, and poetization.

Рад је предат 17. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 615.851:271.2-183.5 ; 159.964.2:271.2-1 ;
271.2-423.5

*Јасмина АХМЕТАГИЋ**

ГРЕХ СОЛИПСИЗМА: ПРАВОСЛАВНО УЧЕЊЕ О ГРЕХУ И ПСИХОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ НАРЦИЗМА**

Апстракт: Нарцистичка култура коју су дефинисали социолози почев од шездесетих година прошлог века, те својства нарцистичког поремећаја личности, на која је указала селф-психологија, разматрају се на фону православног учења о греху. Указује се на сродности ових, по много чему удаљених система мишљења. Нарцистички поремећај личности посматран је овде као оличење појма греха, који је православна филозофија поистоветила са злоупотребом слободне воље, односно зла као „греха инвидуације". Ако психолошка литература говори о аутореференцијалности која доминира умом нарцистичке личности, и њеној неспособности да воли, православна филозофија истиче исту црту, препознајући у њој не психолошко својство, већ метафизичко богоотпадништво.

Кључне речи: православна филозофија, нарцистички поремећај личности, нарцистичка култура, грех, солипсизам, љубав, езистенцијалистичка психологија, Антихрист, разум.

Мало је тако удаљених система мишљења, а ипак у значајном слоју оријентисаних на исти проблем (људске душе) као што су православна филозофија[1] и психологија, односно психијатрија. Православна филозофија

* Виши научни сарадник, ванредни професор, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, jaca.a@eunet.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Без амбиције да на овом месту – јер би то превазишло и циљеве и обим овог текста – утврђујемо конфесионале разлике у хришћанству, говоримо о православној духовности пре свега због појма личности (*ипостаси*) који је пресудно важан за нашу тему, а свакако и зато што православној духовности припада централно место у нашем досадашњем проучавању хришћанства.

противна је материјалистичкој оријентацији психологије, која редукује сам појам душе „на ниво свести и психичког живота“[2]; психологија пак као рационална наука напушта онтолошку човекову одређеност и однос према трансцендентном, а човекове проблеме сагледава у односу на ране трауме, те начин функционисања у друштвеном окружењу. За православну духовност Фројд је оснивач *богоборачке* психоанализе[3], а на сличан начин процењује и Јунга, већ због његовог окретања гностицизму, утицаја који је овај вршио на његову теорију, као и интересовања за алхемију. Православној духовности, према којој је зло болест душе, јер је слободан избор сваког бића, нарочито је неприхватљив Јунгов *морални релативизам*, који је препознала у тзв. интегрисању архетипа Сенке у свесни део личности, нужном сегменту процеса индивидуације, који је Јунг сматрао круцијалним човековим циљем. Остављамо по страни чињеницу да је Јунг на питање о божијем постојању одговарао тврдњом да се он и не пита, *већ зна*, као и о природи Бога у којег се верује, јер то далеко превазилази простор овог текста. За наш циљ важно је истаћи да је неспорно да су Свети оци били велики психолози, да психологија као наука потврђује њихове увиде у људску личност[4], као што се и егзистенцијалистичка филозофија, односно психологија[5], пре свега коришћењем психолошких појмова са онтолошким значењем, приближава религиозности.

На сродност самог процеса психотерапије и „пастирског духовног лечења“ указује и православна литература: „Поуздано се може потврдити да је психотерапија упила у себе и много позајмила од пастирства и духовног лечења (наравствени/морални утицај речју, скривеност сусрета, искреност и уживљавање у проблеме болесника, неопходни савети, морална подршка и други облици; у почетку је рад психотерапеута умногоме подсећао на свештеников рад, изузев богослужења и Светих Тајни), само у свету.“[6]

---

2 *Светоотачко учење о исцељењу душе:* терапија душе по Светим Оцима: (мутације душе савременог човека), приредили Јован Србуљ и Владимир Димитријевић, Светигора, Цетиње, 2001, 17.

3 Исто, 105.

4 Познато је да је Ернест Кречмер, на пример, указивао на то да је православно учење најдубље одразило психичке процесе људске душе.

5 Егзистенцијалистичка психологија је свога раног претходника имала у Кјеркегору, па чак и Ничеу. Карл Јасперс и Пол Тилих такође пишу у духу идеја егзистенцијалистичке психологије, мада у дословном смислу представнике егзистенцијалистичке психологије чине аутори који нису формирали заједничку групу, нити имали једног изразитог представника (Ludwig Binswanger, Medard Boss, Jan Hendrik Van den Berg, F. J. Buytendijk, итд.). Види: *Existence: a New Dimension in Psychiatry and Psychology*, ed. by Rollo May et. al, New York, Basic Book, 1958. Rollo May: *The Discovery of Being*, New York, W. W. Norton & Company, 1994.

6 *Светоотачко учење о исцељењу душе*,13.

Такозвана светоотачка терапија утемељена је на терапији душе по Светим оцима, тј. на религиозно-филозофском светоотачком наслеђу и подразумева „психотерапију духовном културом“[7]. Област коју овде само помињемо у ствари је огроман простор који омогућава упоређивање и проучавање. Ми ћемо, међутим, осветлити само један проблем: преклапање ставова између онога што православна духовност назива *грехом*, а психолошке теорије *нарцистичким поремећајем личности*, те показати сродност ових феномена.

Ако хришћанство указује на немоћ и духовну раслабљеност нашег времена (истина, синтагма *наше време* односи се на *временитију темпоралност* човечанства од прародитељског греха), а студије културе, као и психологија, указују на додатно убрзање живота и изразиту плошност човека савременог доба, ипак се, мада узроке смештају на друго место, опажања о духу времена, својствима човека нашег доба, културе коју такав човек обликује у великој мери поклапају. Другим речима, ако нас социологија културе[8] од шездесетих година прошлог века суочава са појмом *нарцистичке културе*, тј. са увиђањем да је нарцистички појединац постао *јунак нашег доба*, а психијатрија најпре касних шездесетих уводи дијагнозу *нарцистички поремећај* личности, да би се данас, пре свега у Америци, јавиле и сугестије да га из номенклатуре болести поремећаја личности треба исписати, онда је јасно и колика је распростањеност те појаве.

Тако је психијатрија располагала и термином *анксиозност* искључиво као симптомом поремећаја, е да би га потом уврстила и у ред нормалног људског понашања и нормалних стања: анксиозност као део симптоматологије психоза и неуроза, и са друге стране, нормална анксиозност, као *природан одговор на неприродне околности* постојања. Зашто су те околности неприродне, хришћанство и социологија културе, односно психологија и психијатрија имају различите одговоре, што је у складу са њиховим базичним разликама. Нормално је, наиме, оно што је широкораспрострањено, што подразумева да би у друштву сачињеном од анксиозних јединки ненормално било бити неанксиозан. Међутим, религија сасвим експлицитно упозорава да су *нормално* и *ненормално* несрећно изабрани изрази већ и стога што су утемељени на квантитету а не на квалитету. „Настаће једном време и људи ће постати луди. Угледавши човека кога није захватило лудило, устаће против њега, говорећи: Ти си луд, зато што ниси сличан нама.“[9] Сетићемо се овде Хамвашевих речи да нормалан човек нашег времена не постоји, али и хришћанске есхатологије која говори о времену Антихриста. У психијатрији се пак јавља сумња: ако је поремећај широко распрострањен да ли га то још

7 Исто, 9.

8 Види: Кристофер Лаш, *Нарцистичка култура: амерички живот у доба смањених очекивања*, Напријед, Загреб, 1986.

9 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 167.

увек сврстава у поремећаје. Психологија/психијатрија у том смислу – одговарајући на енормну раширеност појаве повлачењем дијагнозе – показује слабост своје методологије.

Владимир Соловјов оличење Антихриста види у човеку који је *„веровао*, али *волео* је једино самога себе.“[10] Вера која не обухвата срце (душевно човеково средиште, из којег и потиче истинска молитва), према православној духовности, апсолутно није могућа, јер у том случају на језику бива оно што се у срцу не налази, човек постаје лицемер и фарисеј. „Веровао је у Бога, али у дубини душе он је некако несвесно и нехотице давао првенство себи.“[11] Такав је човек, према Соловјову, подложан злој сили, „ако га она само на одговарајући начин поткупи (…) путем безграничног самољубља.“[12] У том је осећању, како предочава Соловјов, клица васпоставе Антихриста, и дешава се још веће хлађење срца[13]. О охлађеном срцу човека церебралца говори и психијатрија: о човеку коме је неприступачан други, јер је стално у односу искључиво са самим собом, јер је сваки његов такозвани увид у другог заправо пука пројекција. Према православној духовности, човек се не може спасти сам, него искључиво кроз љубав[14], према Николају Фјодорову, који је изрекао захтев за спасењем свих, те тиме и условио спасење појединца стањем духова у свету, и Бог и ђаво нам се откривају кроз другог човека. Томе у сусрет иде културолошки увид у тзв. постмодерног субјекта, загледаног у себе, и психијатријски о нарцистичком поремећају личности који је у нашем добу постао епидемијски. Судећи по томе, већ живимо у времену Антихриста – охлађеног и самоусредсређеног субјекта постмодерне културе. Бела Хамваш, иако је разликовао хришћанство као баштину и хришћанство као религију, односно, најкраће речено, изворно јеванђеоско и историјско хришћанство, очитовање антихристовске егзистенције видео је у *фарисејству*, животном устројству које почива на, за нашу савременост типичној, али и иначе начину човековог постојања блиској стратегији „самозаштите стицања гласа, угледа, имања, моћи, како би човек сачувао своју социјалну тежину“[15], јер се живи *аīресивном свеīовном амбицијом*: „Човек хоће оно што није могуће, истовремено бити победник у животу и људски истинит.“[16] „Антихристовска егзистенција је фарисеј (клерикалац) који у пракси примењено кварење бивства софистички брани моралом и религијом и законом и правом.“[17]

---

10 Владимир Соловјов, *Краīка йовесī о анīрихрисīу*, Бримо, Београд, 2002, 12.

11 Исто.

12 Исто, 13.

13 „Он осети како оштра ледена струја уђе у њега и испуни му сво биће“ (Исто, 14).

14 *Посланица Коринћанима*, 13: 1-4.

15 Бела Хамваш: *Хришћансīво: scientia sacra II*, Дерета, Београд, 1999, 129.

16 Исто.

17 Исто, 178.

Соловјов Антихриста види у човеку „сасвим изузетног, неприродног самољубља и самопоуздања", коме недостаје „истинске простоте, искрености и срдачности"[18]. Он указује на то да је сумњива истина због које човек није присиљен да превладава своје ја, јер омогућава само опстајање у властитој једностраности. С друге стране, нарцис никада није истински изазван, јер је учаурен у себи, без могућности развоја – сав његов напор се исцрпљује у одржавању слике у туђим очима, док је изазов могућ само изнутра, и везан је за психолошко кретање и самопревазилажење. Са тог је становишта нарцистичка личност привид, који опстојава захваљујући другима, искључиво у социјалној равни. „Јер да би неко био *примљен*", пише Соловјов, мислећи управо на човеково прихватање у друштвеном окружењу, „треба да буде *пријатан*."[19] Једини однос који нарцистичка личност познаје јесте манипулација – манипулација другим човеком, па и манипулација туђом нарцисоидношћу; нарцис никада не ризикује да направи продор у себе, док је прави изазов оно што захтева самопревазилажење. Означен као *зомби*, нарцис припада свету *мртвих*[20] о којима је говорио Христ. Православна духовност захтева јединство чина, воље и речи, она – следећи Христову парадигму – захтева апсолутну транспарентност. Дужност је сваког човека, писао је Кјеркегор, да има пријатеља, да се другоме открије.[21] „Јер се свет у својој целокупности отвара", пише Бела Хамваш, „само ономе и у оној мери у коме је и уколико је чврсто јединство мисао-реч-чин."[22] Нарцис то више није у стању, он је маска, стран и самоме себи. У игри скривања, која се одвија под називом *друштвени живот савременог човека*, догађа се обрт, те су оспољени они делови живота „који треба да буду скривени чак и за само Ја (такав је понајпре *пол*), а оно што треба да буде отворено – отвореност душе, тј. искреност, непосредност, мотиви поступака, управо се то и сакрива у дубине унутрашњости, чинећи личност *затвореном*": „Изопачени човек (…) *показује* наличје душе а крије њен лик."[23]

Појам личности (*ипостаси*) у православљу, „формулисан је на основу хришћанског Откривења од стране кападокијских учитеља, светитеља Василија Великог, Григорија Богослова и Григорија из Нисе"[24] и подразумева „оно што увек остаје ван граница било којег психо-соматског и социјалног

18 *Кратка повест о антрихристу*, 18.

19 Исто, 20.

20 „А Исус рече њему: хајде за мном, а остави нека мртви укопавају своје мртваце." (*Јеванђеље по Матеју*, 8: 22)

21 Види: С. Кјеркегор, *Дневник заводника*, Светови, Нови Сад, 1999.

22 *Хришћанство*, 122.

23 П. А. Флоренски, *Стуб и тврђава истине: огледи о православној теодицеји у дванаест писама*, књига прва, превели Логос, Ант, Београд, 1997, 132.

24 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 243.

контекста."[25] Психологија, с друге стране, личност поистовећује са индивидуалном егзистенцијом: „Појам обухвата скуп свих психолошких обележја која дају одређену целину, важећу само за одређеног појединца и изузетну у односу на све друге."[26] Међутим, психологија указује и на немогућност да се формира дефинитивна слика о личности, која се „управо због своје јединствености и непоновљивости, не може потпуно и коначно сазнати од других, као ни од саме личности"[27] На то нарочито упозорава егзистенцијалистичка психологија, указујући на немоћ психолошких теорија да допру до целине личности[28]. И мада психологија говори о *поремећајима личности*, у широком опсегу обухватајући различите поремећаје *понашања* и *неприлагођености*, што је разумевање незамисливо православној духовности, ипак, говорећи о нарцистичком поремећају, она указује на минус присуство личности, која је у овом случају сведена на маску – тачније, на низ маски које особа употребљава према приликама и циљевима. На стварање маски које „потискују основно језгро личности и паразитирају на њему"[29], упозорио је о. Александар Јељчанинов, пишући о карактеристикама душе савременог цивилизованог човека. Обавештавајући нас да нарцис, огледајући се у туђим очима, губи и осећање властитог језгра, психијатрија имплицитно показује да је за осећање личности потребно више од одвојене егзистенције. И мада, посебно селф-психологија говори о *самореализацији*, а православна духовност о *усхођењу ка Христу*, а ови су процеси сасвим различити, управо из чињенице да је нарцис само привид особе, психолошка литература закључује да је реч о *патолошком лажову*. Будући да лажљивост не произилази из давања исказа за које особа зна да не одговарају некаквој истини, већ из саме особности која је поистовећена са маском и лишена дубине, овде се, очито, и имплицитно, узима у обзир онтолошки критеријум. Ако су нарциси експерти лажови, а православна филозофија почетком свих зала сматра *лажну помисао*[30], онда се и дијагностиковањем лица стварности успоставља веза између ова два различита система мишљења. Будући да лаж „не даје снагу делу коме служи"[31], а да је доминантна личност наше савремености нарцисоидни лажов, онда је, између осталог, и такво стање одговорно и за оно о чему је писао још Кјеркегор (о недостатку човекове снаге, страсти и обавезе према делатности коју обавља), а што се актуализује и у нашем времену.

25 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 244.
26 Драган Крстић, *Психолошки речник*, Савремена администрација, Београд, 292.
27 Исто, 293.
28 *The Discovery of Being*, 89.
29 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 214.
30 Исто, 80.
31 Игњатије Брјанчанинов, *Енцикопедија православног духовног живота*, Београд, 2008, 191.

Између модерног нарциса (заправо *модерно* је само уочавање да је појава у нашем добу постала готово пошаст, јер је први опис Нарциса садржан још у Овидијевом миту, као што је уочавано да је нарцизам појединих епоха био интензивнији од неких других), патолошког лажова који се користи манипулацијом и завођењем другог, те му нико, па ни он сам себи не може бити ближњи, и Хамвашевог *фарисеја*, којег нема без софистике и који је виртуоз лажи, а који је последица не психолошких својстава већ целукупности деградираног бивства, стоји знак једнакости.

Разликовање истинитости и искрености осветлио је П. Флоренски кроз проблем веродостојности: „Знање, које пре свега недостаје човечанству, јесте познавање услова веродостојности." Другим речима, то значи „препознавање личног обележја истине, опажање у истини некаквог обележја, које је разликује од неистине"[32], што се своди на проналажење поузданих критеријума. У том смислу он указује на неодрживост закона идентитета, односно нарушавање фактичке доминације закона идентитета (који је постојећа норма разума) истинском интуицијом: „Свако А, искључујући све друге елементе, искључено је од стране *свих* њих; јер ако свако од њих за А јесте *само* не-А, онда и А супротстављајући се не-А јесте само не-не-А. С тачке гледишта закона идентитета, читаво биће, желећи да се афирмише, у ствари се једино поништава, претварајући се у скуп оних елемената од којих сваки јесте центар одрицања, и, притом, *искључиво* одрицања; тако је целокупно биће непрекидно одрицање, једно велико: „Не". Закон идентитета јесте дух смрти, празнине и ништавила."[33] Управо је победа над законом идентитета предуслов развоја личности, тог *врхунца стремљења и самоизградње*. Закон идентитета Флоренски процењује као „крик обнаженог егоизма (…) будући да тамо где нема разлике не може бити ни уједињавања. (…) *Изван себе* Ја мрзи свако Ја, будући да је за њега оно – не-Ја, и, мрзећи, тежи да га искључи из сфере бића (…) Ја се показује као мртва пустош *'овде'* и *'сада'*".[34] Супротстављајући се разуму, и мислећи тиме на технички разум („Ђаво-Мефисто, тај Чисти Разум и јесте Чиста Баналност"[35]), јер му сучељава, као обухватнији појам, ум, Флоренски разум проглашава непријатељем живота. Иначе је указивање на недовољност разума јер се њиме може досегнути само логичка страна постојећег, али не и оно што је циљ личносног општења – само то постојање „у његовој непосредној појединачној и субјективној стварности"[36], православној духовности консеквентно. Уосталом, свети оци су истицали значај срца, сматрајући га барометром „који показује повећање или смањење

32 *Стуб и тврђава истине*, 18.

33 Исто, 21.

34 Исто, 22.

35 Исто, 131.

36 Владимир Соловјов, *Предавања о богочовечанству*, Логос, Београд, 1996, 96.

духовног живота“[37], те су управо губитак *културе срца* сматрали узроком због којег сам живот наликује на смрт. Ако се живи само разумом, духовни живот постаје немогућ, а управо је наше време разум издигло на пиједестал, будући да се ни издалека технички разум нашега доба не може поистовети са разумом просвећености који, мада одбацује трансцендентално, није искључивао интуицију, увид, поетичку перцепцију, односно много тога што зовемо ирационалним[38].

Како однос према љубави у доброј мери открива поглед на свет, а психологија и филозофија утемељена на православној духовности деле закључке о изгубљеном смислу љубави у савременом свету, онда је, у складу са таквим увидом, и њихова дијагностичка слика стварности умногоме подударна. Психологија, подржана социлогијом културе, указује на чињеницу да човек конзумира другог човека, експлоатишући га као средство за испуњење властитих потреба, а нарцистичка јединка није у стању ни да појми стварност другог, којег и види као плошног и дводимензионалног. Православна духовност упозорава на човеков губитак осећања „природног јединства са целим човечанством“, што је, како тумачи, резултат грехопада: „Свако доживљава своју индивидуалну природу као независну од осталих“[39]. Другим речима, православна духовност губитак смисла и значења љубави прецизно ословљава као „нарушавање закона о жртвеној љубави“, указујући да је оно што се сме назвати Љубављу нераздвојно од Христовог завештања. „Правилна љубав према ближњем састоји се у испуњавању јеванђелских заповести у односу на њега, а никако у испуњавању прохтева ближњег…“[40] „Истинска љубав је *излазак* из емпиријског и прелазак у нову стварност.“[41] „Праслика сваке љубави је жртва на Голготи: самог себе дати без остатка.“[42] Нарцистичка личност, с друге стране, потпуно је лишена емпатије, те не може ни да оствари однос љубави, којег без капацитета за емпатијско проосећање ближњег не може ни бити. Нарцису је други потребан као нарцистичка подршка, као онај у чијим ће очима потврђивати самога себе – будући неосетљив, не може се идентификовати са другим, а свој селф производи из реакција других. Зато и доспева само до имица, а упадљива егзистенција сменила је аутентичну, чији се мањак огледа у честим кризама, конверзијама, трансформацијама. Нарцис је неспособан да буде конзистентан и кохерентан[43], на месту емпатије

37 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 29.
38 *The Discovery of Being*, 85.
39 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 244.
40 *Енциклопедија православног духовног живота*, 559.
41 *Стуб и тврђава истине*, 67.
42 *Хришћанство*, 144.
43 Види: Sam Vaknin, *Malignant Self-Love*, Prague-Skopje, A Narcissus Publicatins Imprint, 2007.

налази се мимикрија, те, неспособан за интимност – а управо је губитак капацитета да се буде интиман основа савременог отуђења[44] – монополише туђе животе, и настоји да оствари доминацију. Огледајући се у другом, који за њега не постоји као Личност, Нарцис неће потврдити своју онтолошку битност, већ искључиво привид властите егзистенције. Или, како то језгровито изражава Павле Флоренски: „никоме није 'ТИ' онај за кога нико није 'ТИ'."[45] „Нељубав се испољава у уму као лудило, у моралу као злочин, у телесном животу као болест. Нељубав је исто што и кварност бивства. – Љубав је мера бивства."[46] Уосталом, главна вредност коју истиче православље јесте *личносно општење*[47], на коме почива истински сусрет са другим човеком. Како је манипулација начин комуникације нарцистичког друштва, која је добила високо место у систему вредности, *личносно општење* сведено је на људске енклаве. Или, како је то још радикалније видео Бела Хамваш, *светиња се искључиво налази у људској јединки*[48]. У складу с тим, православље и истиче претежност унутрашњег, личног искуства над спољашњим, или, презицније, истиче да све јесте, и требало би да буде, унутрашњи доживљај. Оно што нас није дотакло у самој нашој суштини, према чему се не односимо као целовита бића, истински не постоји. С друге стране, поставља се питање шта још може да дотакне човека огрезлог у свом тзв. *телесном стању*, односно поистовећеног са палом природом, лишеног Душе и Духа, односно човека, како то назива Бела Хамваш, дегрдираног бивства. О губитку човекове способности да уопште осећа, те изгубљеном задовољству постојања, што за последицу има тражење све јачих стимуланса, па и интензитета емотивних односа који пружа зависност, говоре безмало све хуманистички оријентисане науке. Психијатрија указује на човекову самоусредсређеност, из које происходи широка лепеза псеудољубави која испуњава живот човечанства, што се подудара са закључцима православне литературе: „И ту љубав, испуњену лицемерјем, лукавством и обманом... преносе онима који су им потребни за њихово земаљско, телесно напредовање."[49] Ако православље оперише појмом духовности, психологија оперише појмом зрелости – одсуство духовности/зрелости доводи до немира у душама, изопачене љубави која је „мржња

44 *The Discovery of Being*, 119.

45 *Стуб и тврђава истине*, 159.

46 *Хришћанство*, 142.

47 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 235.

48 „Став у бићу истине не значи да је човек без остатка постао истинит, него да оно што мисли и чини, они мисли и говори и чини из свога бића које је просветљено и прочишћено истином и без обзира на последице. (...) то данас није могуће у заједници него само појединачно и лично (...)." (*Хришћанство*, 198)

49 *Енциклопедија православног духовног живота*, 559.

прикривена маском љубави“[50], односно изопачено самољубље. Другим речима, колико православна духовност указује на пошаст самољубља („изопачене љубави према себи“[51]), која је *жалосна самообмана* („самољубив човек погубљује себе“), толико и психолошка литература, пре свега она окренута проблему нарцизма, скреће пажњу на нарцисов крхки селф, који је наличје његове грандиозне представе о себи: упркос самоистицању, стању самообожавања, када се „акценат читавог живота преноси на себе“[52], нарцис није кадар за стварну љубав према себи; испод његове грандиозности стоји осећање празнине и неаутентичности, а властито осећање безвредности регулише конзумацијом туђе подршке. Пут подвига замењен је потребом за душевним комфором. Како према друштву окрећу свој лажни селф, који је грађен годинама лагања и самообмањивања, нарциси не воле себе, јер је мало истинитог селфа који могу да воле. Карикатура љубавног односа према другом, који, како православна духовност истиче, није могућ без самоограничавања, када се другом даје место у себи, јесте тзв. *селфобјекат*[53]: када се други доживљава као део себе, али му се при том одузима свака јединственост и идентитет; уместо излажења из себе ка другом, други се апсорбује и као личност поништава. Нељубав је очигледна у самом начину нарцисовог постојања: *Нарцис је особа исцрпљена властитим одсуством*.[54] Мада нарцис мисли само о себи, трагикомичност његовог положаја огледа се у томе што он – у немогућности да заузме гледиште изван себе – ни себе не може уистину сагледати.

Љубав није ништа друго до обично *голицање душе*, уколико „никуда никога метафизички не изводи, ако она никога ни са ким не сједињује реално, ако није онтолошка већ само психолошка“: „За психолошко тумачење љубав је исто што и жудња.“[55] Како је љубав схваћена у објективно-метафизичком смислу, она подразумева над-логичко превладавање „голог самоидентитета „Ја-Ја“ и излажење из *себе*; и то се дешава приликом истицања у другог, приликом уливања у другог снаге Божије, која раскида окове ограничене људске самости.“[56] „Свако Ја је не-ја, тј. Ти, на основу одрицања од себе ради

50 *Енциклопедија православног духовног живота*, 559.

51 Исто.

52 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 57.

53 О селфобјекту говори оснивач психологије селфа и проучавалац нарцистичког поремећаја личности Хајнц Кохут (в. Heinz Kohut, *The Analysis of Self*, New York, International Universities Press, 1971). Поред њега, можда и један од најзначајнијих психијатара посвећених овом поремећају, јесте Ото Кернберг, који је и увео термин *патолошки нарцизам* (в. Otto Kernberg, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, New York: Jason Aronson, 1975)

54 Sam Vaknin, *Malignant Self-Love*, Prague-Skopje, A Narcissus Publicatins Imprint, 2007.

55 *Стуб и тврђава истине*, 58.

56 Исто, 68.

другог, и – Ја, на основу одрицања другог ја од себе ради првог."[57] Самоузношење, гордост, неизлажење из себе, то је корен сваког греха, као што је, како истиче Соловјов, и корен друштвене неправде у егоизму[58], јер на концу снижава читав ранг бића и његовог постојања. „Грех је оно што од Ја скрива читаву реалност, јер *видети* реалност – то управо и значи изаћи из себе и пренети своје Ја у не-Ја, у друго, у оно видљиво – тј. *заволети*."[59] И егзистенцијалистичка психологија, ослањајући се на Кјеркегоров појам релационе истине, инсистира на односу знања и љубави: Роло Меј указује да је не само у Старом завету Адам *познао* Еву, или Аврам *познао* Сару, где је исти глагол означавао сазнавање и вољење, већ упозорава да су тако стајале ствари у енглеском језику 16. и 17. века[60]. Оно што је Кјеркегор назвао релационом истином, јер је говорио о сазнању унутар субјективности, П. Флоренски назива повезивањем ума и бића, сматрајући да је свако сазнање не само гносеолошки већ и онтолошки чин: „Спознаја је реалан излазак онога који спознаје из себе, или, што је исто, реалан улазак онога што се спознаје у онога који спознаје – реално сједињавање онога који спознаје и онога што се спознаје."[61] Зато и закључује да је спознаја „живи духовни *однос* личности, од којих свака свакој служи и као објекат и као субјекат. У суштини може се спознати само личност и само је личност може спознати."[62]

Аналогно указивању православне литературе на превласт тзв. *спољашњег* човека, супротстављајући му *унутрашњег*, коме је самоћа, у извесној мери, нужност[63], а окретање другима руковођено потребом да обогати властити свет, стоји психолошки увид у превласт нарцистичког човека, који, баш зато што сам по себи нема никаквог значења, не може поднети самоћу, те стално тражи друштво других, којима се попуњава неподношљива празнина постојања. Из тога и произилазе матрикс-животи, естрадне животне оријентације, или у блажој форми оно о чему је Кјеркегор писао као о естетичкој егзистенцији[64], а религија као о посвећивању душе *сујетним, пролазним и пропадљивим забавама* (Блез Паскал је експлицирао да већина човекових проблема произилази из немогућности да остане сам у соби). Православни

57 Исто, 69.

58 *Предавања о богочовечанству*, 13.

59 *Стуб и тврђава истине*, 130.

60 *The Discovery of Being*, 93.

61 *Стуб и тврђава истине*, 55.

62 Исто.

63 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 223.

64 „Дакле, што се личност више појављује у нејасном апатичном расположењу, утолико је индивидуа више у тренутку, и то је још једном најприкладнији израз естетичке егзистенције: она је у тренутку." (С. Кјеркегор: *Или – или*, Графос, Београд, 1989, 589) „Али ма колико разлике у оквиру естетике биле велике, сви стадијуми су ипак суштински исти у томе да дух није одређен као дух, него је непосредно одређен." (Исто, 545)

је идеал човека „дух испуњен скрушеношћу и смирењем“[65]. Насупрот лицу, у православљу, стоји идол. Нарцистички човек, немајући личност, управо оличава супротни пол православног идеала, будући да је за идола поставио самога себе, свој грандиозни селф.

Другим речима, ако пођемо од поистовећивања појма греха, како то чини православна литература, са злоупотребом слободне воље, егоистичним самољубљем, односно дефинисања зла као „греха инвидуације“, доспевамо до тзв. нарцистичког поремећаја личности као њиховог оличења. Још је Достојевски у *Злим дусима* тематизовао појам Човекобога насупрот Богочовеку, именујући нарцизам као стање човекове богоотпалости. Укратко, оно што психолошке теорије називају човековом аутореференцијалношћу и солипсизимом, а описују сасвим у складу са увидима православне филозофије, ова је именовала грехом.

Ако је у савремености очита превласт Нарциса, тог церебралца лишеног емпатије и могућности стварног сусрета са другим, онда то одговара ситуацији коју је лапидарно оцртао Јован Златоусти: „Тела је много, а људи је мало.“[66] Будући да је православна духовност много пре, наравно, са другачијег аспекта, осветлила егоизам као темељан проблем човечанства, поставља се питање да ли су психолошке теорије нарцизма производ тек релативне стварности, једине које „модерни човек и у животу и знању допушта“[67], а то значи стварности појединачних, изолованих факата. Перспектива модерне, секуларне науке „грех тумачи као психопатолошку појаву“ и верује да се „чињеница греха може разумети из природе и да се у већини случајева може уклонити без трага.“[68] Последица је сагледавање нарцизма као поремећаја појединачних личности, а не поремећаја, на човековом деградираном бивству заснованог, целокупног устројства света.

Литература

Брјанчанинов 2008: Игњатије Брјанчанинов, *Енцикопедија православної духовної живота*, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд.

Vaknin 2007: S. Vaknin: *Malignant Self-Love*, Prague-Skopje: A Narcissus Publicatins Imprint.

Зизјулас 1995: Јован Зизјулас, *Од маске до личности*, [б. м.]: Неиксиа.

Kernberg 1975: Otto Kernberg, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, New York: Jason Aronson.

65 *Енциклопедија православної духовної живота*, 553.

66 *Светоотачко учење о исцељењу душе*, 125.

67 *Хришћанство*, 23.

68 Исто, 137.

Кјеркегор 1999: Серен Кјеркегор, *Дневник заводника*, Светови, Нови Сад.
Kjerkegor 1989: Seren Kjerkegor, *Ili – ili*, Grafos, Beograd.
Kohut 1971: Heinz Kohut, *The Analysis of Self*, International Universities Press, New York.
Крстић 1991: Dragan Krstić, *Psihološki rečnik*, Savremena administracija, Beograd.
Laš 1986: Kristofer Laš, *Narcistička kultura: američki život u doba smanjenih očekivanja*, Naprijed, Zagreb.
May 1994: Rollo May, *The Discovery of Being*, W. W. Norton & Company, New York.
Соловјов 1996: Владимир Соловјов: *Предавања о богочовечанству*, Логос, Београд.
Соловјов 2002: Владимир Соловјов, *Кратка повест о антрихристу*, Бримо, Београд.
Хамваш 1999: Бела Хамваш, *Хришћанство: scientia sacra II*, Дерета, Београд.
Флоренски 1997: Павле Александрович Флоренски, *Стуб и тврђава истине: огледи о православној теодицеји у дванаест писама*, књига прва, Логос, Ант, Београд.
Existence: a New Dimension in Psychiatry and Psychology, editors Rollo May, Ernest Angel, Henri F. Ellenberger, New York: Basic Book, 1958.
Нови завјет господа нашега Исуса Христа, прев. Вук Стеф. Караџић, [В. m.]: The British and Foreign Bible Society for The Gideons International, [1991].
Светоотачко учење о исцељењу душе: терапија душе по Светим Оцима: (мутације душе савременог човека), приредили Јован Србуљ и Владимир Димитријевић, Цетиње: Светигора, 2001.

Jasmina AHMETAGIĆ

THE SIN OF SOLIPSISM: ORTHODOX LEARNING ON SIN AND PSYCHOLOGICAL THEORIES OF NARCISSISM

Summary

The Orthodox learning on personality and sin, and psychological theories of narcissism are surprisingly congruent bearing in mind the fact they belong to the far away system of thinking. Materialistically oriented and rationally founded psychology/psychiatry from one hand and ontologically oriented Christian philosophy from the other, are sharing the perceptions on the spirit of time, soul characteristics of contemporary civilized man, culture which such man shapes, or the image of contemporarity itself, although the causes of this diagnosis search and find at other sides: psychological theories are to find the causes in environmental factors, experienced early trauma, and orthodox learning in sin-prone human nature. Nevertheless, psychology as a science confirms the insights into human personality made by Holy Fathers, and existentialistic philosophy, or psychology, first of all by the use of psychological concepts with ontologic significance, is approaching toward religiousness.

Culturogical insight into the so called post-modern subject gazing at itself, and from psychiatric point of view on the narcissistic disturbance of personality, which became in our era the epidemic one, are going to meet those descriptions which had been given by Christian eschatology talking on Antichrist. Psychology and orthodox philosophy are sharing the conclusions on the lost sense of love in contemporary world, as much as their diagnostic image of the reality is congruent: egoism, lost capacity for intimacy, conspicuous existence which replaced the authentic one, losing of the core of personality being recovered with masks, losing of heart culture, and wide spectrum of pseudo love fulfilling the humanity life. In one word, contemporary world which is, as per psychiatric diagnoses, dominated by narcissistic personality, is the world of zombies, or the dead ones Christ was talking about.

Key words: Orthodox philosophy, narcissistic disturbance of personality, narcissistic culture, sin, solipsism, love, existentialistic psychology, Antichrist, reason.

Рад је предат 18. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-94 Поповић Ј.

*Сунчица ДЕНИЋ**

ИСТОРИЈСКО-ДОКУМЕНТАРНА ПРОЗА *КУМАНОВО ПРЕ И ЗА ВРЕМЕ РАТА 1912. ГОДИНЕ* ЈАНИЋИЈА ПОПОВИЋА**

Апстракт: Дело Јанићија Поповића[1] препознаје се као јединствен глас с почетка 20-ог века, чији је циљ да реално прикаже свет Старосрбијанаца и Косоваца, са свим детаљима друшвене збиље; тешко време под турском окупацијом, као и под теретом албанизма на Косову. Наглашена особина Поповићевог дела је у приказивању живота Срба под притиском муслимана, Албанаца, пре свега. Има и прича из усменог предања или лично сведочење догађаја Јанићија Поповића. Са ове дистанце битно је сећање на *Кумановску битку* (1912), о којој Јанићије Поповић, као сведок и учесник, пише. У питању је фактографска, историјско-документарна проза којом Поповић осветљава стање немира и стрепње. Ово дело на најаутентичнији начин оставља печат времена ропства, страдања општег и личног, борбе за ослобођењем, али и дана када је дочекана слобода.

Кључне речи: књижевно дело, Косово, Јужна Србија, фактографка проза, историчност, Кумановска битка.

---

* Редовни професор, Учитељски факултет у Врању, suncicadenic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Јанићије Н. Поповић рођен је 1883. године у Грачаници, у познатој породици Поповића. Основну школу учио је у Грачаници код знаменитог учитеља Јосифа Поповића, свог рођака. Гимназију је учио у Приштини, Битољу и Скопљу. Радио је као учитељ у Златару код Бруса, у Кучевишту, Велесу, Новом Селу крај Бујановца, Куманову и Приштини. Био је врло активан на многим пољима културног и друштвеног живота. Надојен народним стваралаштвом од најраније младости, сакупљао је народне умотворине, оставивши велику грађу. Јанићије Поповић још као млад учитељ активно пише и објављује у листовима и часописима, најпре у *Царградском гласнику, Српском Косову, Новој Србији, Јужном прегледу, Нашем Југу* и другим. Писао је новинарску прозу, мемоарску и научно-популарну, а најзначајнији је као приповедач, оставивши знатан број приповедака, као и роман *Љубав једног учитеља и учитељице*, рукопис, 1947. Значајна је његова књига *Живот Срба на Косову 1812-1912,* објављена у Књижевним новинама, у Београду, 1987. године, као и књига, актуелна за данашње време, *Куманово пре и за време рата 1912. године.*

Основну карактеристику приповедне структуре стваралаштва Јанићија Поповића, а што припада најкњижевнијем његовом делу, чини, у великој мери, фактографско обликована нарација, тежња да се реално прикаже свет Старосрбијанаца и Косоваца, са свим детаљима друштвене збиље, наглашено време под турском окупацијом, као и под теретом албанизма на Косову. Осим тога, очигледна је тенденција ка романескном, чак и када је у питању фактографска, историјско-документарна проза поменуте књиге *Куманово пре и за време рата 1912. године*.

Књига *Куманово пре и за време рата 1912. године* објављена је 1913. године у Београду, у штампарији К. Грегорића и Друга, у Космајској улици бр. 22. Потписана је од аутора Јанићија Поповића, учитеља из Куманова, а посвећена је *Сенима изгинулих војника при заузећу Куманова*. Сам почетак књиге наговештава драмску радњу и атмосферу уочи рата. Неизвесност која је владала код мештана о могућем избијању рата, осећала се у општем мобилном стању у Куманову тих дана, за које Поповић наводи конкретне датуме: од 18. септембра до 6. октобра.

То је време када у Куманову, како каже, „никога место није држало". Стање у Куманову најбоље се види из „прве руке", што је и највредније сведочење тога времена. „Чиновници напустили канцеларије, занатлије престали да раде, трговци и не мисле на трговину, већ свак иде од дућана до дућана и само се шапуће: ово ће бити овако, оно – онако, и час почас се осврте око себе да виде да их ко од Турака не прислушкује. А ми учитељи? Децу смо распустили на 10 дана услед 'шарлаха', који је сталан гост у Куманову (...) Стране новине су већ престале да долазе. Из унутрашњости Турске добијамо *Вардар* и бугарско *Право*. Њих читамо са највећим интересовањем. Али, на жалост, из њих се није дала разумети права ситуација. Били смо приморани да читамо између редова и нагађамо."[2]

Аутор, особитом драматиком, уводи читаоца у атмосферу апокалипсе. Он наводи да се сваким даном све више преносио гнев на Хришћане које су одводили на разговор, тзв. „интервју". То је уочи мобилизације видан притисак на Хришћане које, како каже Поповић, „крвнички гледају и чини се да ће их сваког часа прогутати". Он каже да се на дан објаве мобилизације „кроз цело Куманово само јече бубњеви и зурле. Руља најодрпанијих чапкуна-зликоваца, са накривљеним фесовима над оком, револверима и ножевима у појасу, уз лупање бубњева крстаре по свим хришћанским улицама. (...) Боже мој, како ли су крвнички изгледали?... Свак им се с пута склањао."[3]

Поповић пише да је прва војска која је стигла у Куманово тих дана била састављена од мештана, Турака и Арнаута из околних села. У њој је било стараца који су тешко ходали и деце од 13-14 година, наоружаних „до зуба".

2 Јанићије Поповић, *Куманово пре и за време рата 1912. године*, Штампарија К. Грегорића и Друга, Београд, 1913, 3.

3 Исто, 11.

После ове војске, низале су се једна за другом разне формације. Касарне су биле препуне, као што су биле пуне и све кафане. Свуда око вароши разапети су били бели шатори, а по брдима око Куманова копани су шанчеви. Чаршија је била преплављена наоружаним и разјареним војницима, од којих није могло да се прође.

Писац наводи невоље које су се догађале угледним грађанима Куманова, апотекарима, банкарима, трговцима, свештеницима, учитељима, међу којима је био и сам аутор, писац-учитељ. Од турске деце није се могло улицом проћи, како пише Поповић, „да не опсују крст, веру, мајку, и ако не прођеш мирно поред каменовања, проради и нож. Злочина је било препуно."[4]

У чаршији се наслућивало да ће се нешто велико десити; масовно се куповало брашно, дрва, и остале потрепштине. „Нек има дрва и хлеба, па како Бог да, од свакога се могло чути; како од Турчина, тако и Хришћана. Али, ипак са извесном разликом. Јер Турчин и Арнаутин ово кажу са изгубљеном последњом надом, а сваки Хришћанин – с вером да ће са овим кратким и последњим страхом огрејати трајно братско сунце слободе..."[5]

Хришћани су са радошћу чекали дан објаве рата, што ће се догодити већ 6. октобра. Поповић описује стање припремања за рат. Основно стециште угледних Кумановчана била је апотека Илије Вукотића. Ту се сазнавало о свему што се дешава у самом Куманову, и ван њега. Извесни Турчин, Шукр-ефендија, родом из Приштине, казивао је, како су турске новине писале, „да су Арнаути код Бујановца упали у Србију и причинили велику штету. То исто и још више било је и код Преполца. (...) За Србију, пак, говораше да ће је зауставити и сами Арнаути."

Поповић описује хапшење свих виђенијих људи из Куманова, којима је и он прикључен. Ту помиње проту Стојана Стејића, управитеља школе Марка Церића, учитеље: Гавру Пејатовића, Јована Грошевића, Зарију Ђорђевића, Јордана Поповића... Такви позиви на информативни разговор претварали су се у хапшења, а не на отварање школа, на пример. Благим и меким гласом, приликом тобожњег пријема, обраћао им се јузбаша Мемет, родом из Цариграда, како би атмосфери дао, делом, грађански тон: „Ви, господо, знате (јер смо то телалом објавили) да је Црна Гора нашој царевини објавила рат. Данас су то учиниле и остале балканске 'државице': Србија, Бугарска и Грчка. Време је, дакле, критично. Наш мухамедански народ је прост, суров и фанатик. За њега је сваки немуслиман – бесправан ћаурин. И, онда, наравно, није се чудити што су фанатици сурови и нечовечни према сваком Хришћанину. (...) А како сте ви, господо, први људи у Куманову, то би у том случају – више но сигурно – овај зао удес прво вас задесио.

4 Исто.

5 Исто.

Али ми, отомански државници, не смемо дозволити да се и једном нашем поданику – ма које вере он био – учини какво зло, ма то било и у рату. Зато, ради боље сигурности, ви ћете бити под нашим окриљем и ми ћемо вас чувати...“[6] Јасно је да се пријем код кајмакама одвијао у истом тону и циљу. Још на првом погледу, како каже аутор, видели смо звера у човечијем облику. „Он је прави тип највећег арнаутског зликовца: сувоњав, висок, очију крвничких... Родом је из Вучитрна; зове се Рецеп.“[7]

Поповић, као у постмодернистичким текстовима даје скицу апсане у Куманову, њен пресек, распоред просторија, којих је било тринаест. Апсана се налазила у турској махали, близу касарне и шанчева, *у којима вријy ко црви аскери*. Ту су сви Хришћани били једно: нема Бугараш – Србоманин! Драгоцен је за историографију списак појединa имена која Јанићије Поповић помиње.[8] Атмосфера у затвору била је изван достојанства човека. На малом су простору затворени сви они који нису припадали Турцима и Арнаутима, интелектуалци, добри домаћини, угледни трговци и занатлије; они који су представљали било какву опасност за Турке. Било је и оних који су, потпуно безазлени и ван овога круга ухапшени, попут Јордана, пољака из Куманова, који на питање многих откуда је он овде, одговарао: „Бојив се од моју големињу, за тој!“ Такође, било је много и сељака из околних села. Један од најбогатијих Кумановчана, Трајко Релевић, склонивши се из Скопља, завршио је са својим сугрaђанима у затвору. „И тамо као и овде“, говорио је, „хапсе учитеље и прве људе. А ја, божем, од апсане да побегнем, те у апсану дођох.“

Као добар наратор, Јанићије Поповић, поред опште слике пакла, уносио је и извесне комичне ситуације. Наводио је разне теме њихових разговора, од есперанта до хркања. Извесни Јосиф Калајџиски, који је, такође, из Скопља дошао у Куманово, па ухапшен, био је принуђен да им приповеда све шта је видео и шта се изван затвора дешава. Он им је сведочио да у Скопљу има много ухапшених, „али ги сад пребирају; повише пушћају, а помалко држе. Неће ни нас оволико да чувају: ће не изберев како крушке.“[9]

---

6 Јанићије Поповић, *Куманово пре и за време рата 1912. године*, Штампарија К. Грегорића и Друга, Београд, 1913, 23.

7 Исто, 26.

8 Иван Петков, Трипко Донев, Иван Трајковић, Андон Тошев, Илија Тасић, Анђел Пракодолски, Арса Додевић, Серафим Серче, Милан Секиран, Зане Шнајдер, Ђиро Мановић, Тоде Сопотски, Лаза Атанацковић, Стојко и Јефрем браћа Соларци, Глигор Кука – Грк, Антон Кучкаревски, Александар Кратовски, Давид Аксић, Коле и Тодор браћа Гребенаровић, Доне Штипљански, Лазар Атанасов, Серафим Божиловић – Серче, Арса Пауновић – Пљуканка, Ђорђе Копе, Јован Грошевић, Туше Секирар, Иван Трајковић, Јордан Сачковић, Наце Каранфиловић, Доне Градишки, Зане Димковић, Петруш Анђелковић, Михајло Бајловски, Јордан Черобенски, поп Андон Дамњановић, Ђорђе Карамановић, Хаџи Зафир, Трајко Анчевић, Илија Тасић...

9 Јанићије Поповић, *нав. дело*, 52.

Разне су идеје имали Кумановчани како да се ослободе тамнице, али је превагнула она о подмићивању. То ће се и остварити пред крај робије са чуварима Касамом и Селманом, којима ће се хришћани по доласку слободе и одужити. (Један од њих је потом променио веру и име, звао се Владислав, и оженио се Српкињом).

Вест да је српска војска заузела Биљачу, да су Турци побегли из Прешева (поубијајући, најпре, све затворенике у Прешеву, које су преваром затворили као у Куманову)[10], дочекана је са надом да је близу неко решење. Ту наду су потврдили громки пуцњи топова које су са великом радошћу дочекали сви. „Инстинктивно поустајасмо на ноге", пише Поповић, „почесмо да се крстимо и Богу молимо да Српско Оружје победи свог непријатеља... Да молитва буде свечанија, поп Андон узе молитвеник (који је са собом носио) и поче полугласно читати, а ми свечано стојимо и крстимо се са сузним очима од неописане радости, што ће се на Куманову – можда кроз један сат вити победоносна српска застава носећи петвековним робовима сунце слободе!"[11]

Нико од затвореника није осећао глад, ни жеђ, нити страх за свој живот. Њихове су мисли биле на бојишту. Код знатног броја пре се осећала безбрижност, нека врста опуштености и вере у добар исход, но безнађе и сумња. Иако без хране (јер су фуруне биле ангажоване за војску) и огрева, пренатрпани у апсани, већи део је спавао у дворишту, на голој калдрми, нове затворенке су доводили из часа у час. Писац каже да се Турци нису зауставили само на Куманову, већ је добар део био и из околних места; Нагоричана, Радовнице... Али, као што сведочи писац, солидарисали су се, били су као једно, јер је жеља за слободом била јача од сваког појединачног страдања.

Први српски војник који је скинуо окове донео је њима двоструку слободу: слободу од затвора и слободу од ропства.

Књига *Куманово пре и за време рата 1912. године* представља драгоцен документ о том тешком и славном времену. Вреднија више као сведочанство

---

10 Поповић наводи казивање пребеглих младића из Гњилана који су из прешевског доспели до кумановског затвора. „Међу овима погубљеним био је учитељ Петар Лазић, родом из Скопља, а са службом у селу Табановцу. Вредно је напоменути и два брата, Јована и Стојана Крцалија, из села Ослара, близу Бујановца. Стојан је Турцима био трн у оку. Пљачкали га увек; гађали га из пушке, неколико пута, убише му и кћер, сад и њега дочепаше. Њега су најпосле убили, да би видео сву грозоту и муке. Кад су хтели Јована да убију, он је на колена молио, а Стојан му јетко довикне: *Што се пасима молиш? Остави нека не изеду, али ће и Србија њино царство и главе да изеде.!*... Ове речи причају два дечка која су била у затвору и на месту где су их поубијали, а који су Божјим провиђењем срећно испред ножа и плотуна побегли. – Пошто је наша војска прошла, ови су нађени и погребени. Стојану су ноге биле одране" (Ј. Поповић, Исто, 60).

11 Исто, 64.

но као права уметничка проза, књига осветљава тренутке око Кумановске битке из самога „центра“, обогаћена и извесним етнопсихолошким детаљима, вредном атмосфером солидарности и заједништва. У причању Јанићија Поповића често се осећа дух правог народног човека – Јужносрбијанца, који је спреман на стрпљење, на мудро решење, без веће плаховитости, као што је спреман на хумор, како би комичном атмосфером ублажио дане у затвору, или, још више, дане дубоког ропства.

Једна од примарних карактеристика ове књиге јесте нарација, доследно и широко приповедање које претвара у живе слике историјски тренутак – атмосферу мобилизације, али и само ослобођење. У живу слику овде се не претвара само тај моменат око Кумановске битке, већ се читава петвековна историја свела на тренутке катарзичног усхићења немоћног живља у малој варошици на крајњем југу српства и словенства. Нарација аутора – јунака дела, није хронолошка у ширем смислу. Радња је у књизи смештена у неколико дана, али се преноси на читав период ропства под Турцима. Ова књига не претендује да буде историјски роман, али је мноштво романескних детаља оплемењује, тако да је драгоцена за документарну, историјску, књижевноуметничку прозу.

Посредништвом између оног и овог времена, између ове и оне стварности и амбијента, без обзира на субјективност приповедача, Јанићије Поповић успева да оствари велики задатак. Иво Андрић у *Проклетој авлији*, о сличној врсти причања уназад, рекао је следеће: „Јер, шта бисмо ми знали о туђим душама и мислима, о другим људима, па, према томе, и о себи, о другим срединама и пределима које нисмо никад видели нити ћемо имати прилике да их видимо, да нема таквих људи који имају потребу да усмено или писмено казују оно што су видели и чули, и што су с тим у вези доживели или мислили? Мало, врло мало. А што су њихова казивања несавршена, обојена личним страстима и потребама, или чак нетачна, зато имамо разум и искуство и можемо да их просуђујемо и упоређујемо једне са другима, да их примамо и одбацујемо, делимично или у целости. Тако нешто до људске истине остане увек за оне који стрпљиво слушају или читају.“[12]

Поистовећивање наратора-писца са књижевним јунаком, тј. са историјским (епским) јунаком, мотивисано је опредељењем тзв. „позитивне жртве“ и тежњом да се идентификује са њом. Тај тзв. *косовски синдром свете жртве* у великој је мери актуелан у делу Јанићија Поповића што је, делом, условљено познавањем прилика и животом на Косову, у Старој и Јужној Србији. По тој аутентичној, индивидуалистичкој слици приликом описивања људи и догађаја, видна је одређена тежња писца ка романтичарском,

12 Иво Андрић, *Проклета авлија*, Просвета-Нолит-Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1981, 55-56.

чак и идеалистичком тону приликом карактеризације немуслиманског живља и тога времена на југу Србије.

У својој етнопсихолошкој студији *Пркос и инат*, аутор Бојан Јовановић, пишући о феномену жртве и жртвовања, наводи да жртва оцртава реалност у којој је његова амбивалентна поларизација актуелна. „Иако се жртвом регулисао однос према вишим ентитетима, жртвени поступци оличавају извесне етичке принципе и одређују однос међу људима, али промена социо-културног контекста утиче и на значење дотадашњих жртава."[13] У општој слици овог сведочења и понашања људи пре и за време ослобођења о којем пише Јанићије Поповић, видна је та готово обредна димензија жртве и жртвовања.

У књизи о Куманову Поповић се приклања локалном језику, аутентичном амбијенту и људима о којима говори, општем јужњачком менталитету, што нема „широку" причу. Његова нарација једним је делом објективна – тамо где само констатује. Мада, у целости се из те нарације осећа изузетно субјективан тон. И, можда, због виђених и жељених запажања и констатација, ова књига, као и њен садржај, приближава се оној оштрици *идеолошког опредељења*, данашњим језиком речено: политичког опредељења. По томе би она, ако се само тако види и тумачи, била једносмерна. Али, не! Поповић овде не конструише догађаје и карактере! Преноси их онакве какви јесу, без ауторских уплитања, те су они онакви какве их у Куманову знају. Они су стварни и њима се верује. Они нису лажни. Нису ни створени ауторовом маштом или фикцијом. Због тога се све што овде има ноту историјског може приписати њима. То је тзв. „историја у људима", како о Андрићевим људима и историчности у њима пише Радован Самарџић.[14]

По том индивидуалистичком тону приликом описивања ликова и догађаја, може се рећи да одређене тежње пишчеве дају романтичарску, чак идеалистичку слику немуслиманског живља тога времена у Старој и Јужној Србији. Делом и Косову.

Са митским обрисима жртве, али и освете, меша се давна, а увек присутна идеја о националном препороду, која би, у једну руку, значила виђење Косова као Божјег царства, као општег националног језгра. То самоописивање (системско означавање самосвојности, по Лотману) често ставља основну идеју (осећање, нацију) у сами центар. У том смислу, у сличном семиотичком кључу, Софија М. Кошничар пише да се „може доста поуздано закључити да литерарни текст (или онај који претендује да буде то, прим. С. Д.) у коме се, поменутом анализом, јасно запажају семиосферне особености неког семиосферног језгра – неоспорно пружају податке не само о аутентичности култура које *у малом* реконструишу, већ на

13 Бојан Јовановић, *Пркос и инат*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 152.

14 Радован Самарџић, *Андрић и историја,* задужбина Иве Андрића, Београд, 1981, 499.

плану уметничке рецепције делују животно, сугестивно и истинито, управо због тога што су артефактни израз одговарајућих култура као највећих семиосферних целина.“[15]

Верујемо да је, с обзиром на овај усамљенички глас из балканског пакла почетком 20-ог века Јанићија Поповића, описом збивања у Куманову и на Косову „смислена линија историје узлазног типа“[16], а да је овакав труд аутора „људско, исувише људско“.

Литература

Андрић 1981: Иво Андрић, *Проклета авлија*, Просвета-Нолит-Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Јовановић 2008: Бојан Јовановић, *Пркос и инат*, Завод за уџбенике, Београд.

Кошничар 2012: Софија М. Кошничар, „Интеракција култура у Андрићевој прози с аспекта семиосфере...“, *Иво Андрић у српској и европској књижевности*, Научни састанак у Вукове дане, МСЦ, св. 41/2, Београд.

Милошевић 1992: Никола Милошевић, *Има ли историја смисла*, „Григорије Божовић“, Приштина.

Поповић 1913: Јанићије Поповић, *Куманово пре и за време рата 1912. године*, Штампарија К. Грегорића и Друга, Београд.

Самарџић 1981: Радован Самарџић, *Андрић и историја*, задужбина Иве Андрића, Београд.

15 Софија М. Кошничар, „Интеракција култура у Андрићевој прози с аспекта семиосфере...“, *Иво Андрић у српској и европској књижевности*, Научни састанак у Вукове дане, МСЦ, св. 41/2, Београд, 2012, 668.

16 Никола Милошевић, *Има ли историја смисла*, „Григорије Божовић“, Приштина, 1992, 166.

Sunčica DENIĆ

DOCUMENTARY HISTORY PROSE *KUMANOVO BEFORE AND DURING THE WAR 1912* BY JANICIJE POPOVIC

Summary

In his books, *Life of Serbs in Kosovo 1812-1912*, and *Kumanovo before and during the war, 1912* Janicije tends to present the life of Old Serbians and Kosovarians authentically including all the details concerning social circumstances at the time, stressing the period during the Turk's occupation, as well as the burden of albinism they experienced in Kosovo. As for factographic and historical documentary prose of the book *Kumanovo before and during the war 1912*, there is a particularly transparent tendency towards the Romanesque. Throughout the atmosphere of restlessness and apprehension, and the description of the most significant moments depicting the difficult life of Serbs in Kumanovo, it seems that this book has evoked the times of slavery, freedom fight, but also the day that the freedom was won in the most authentic way.

Key words: Serbs in Kosovo, Serbs in Kumanovo, historical documentary prose, restlessness and apprehension, difficult life, Turk's occupation.

Рад је предат 16. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Костић Л.

*Јасмина ВУЧЕТИЋ**

КОСТИЋЕВ ПОВРАТАК У БУДУЋНОСТ**

Апстракт: Инспирацију за настанак овог огледа ауторка је нашла у чудесној актуелности Костићеве поезије и романтичарских идеја које су (мада је романтизам као књижевни покрет одавно нестао са књижевноуметничке сцене), преживеле и реактуализоване у наше време у виду неоромантичарских тенденција и ескалације националних осећања. Полазећи од бриљантне студије Станислава Винавера о Лази Костићу, под називом *Заноси и пркоси Лазе Костића*, коју Винавер отвара реминисценцијом на зачетника историографије у Срба, Јована Рајића, и његово схватање Минерве, богиње учености и мудрости у старих Римљана, ауторка овог рада покушава на примеру Костићеве поезије да сагледа у којој је мери Песник усвојио Минервин наук, а на примеру савремених дешавања, у којој мери смо то као нација, учинили ми?

Кључне речи: Лаза Костић, Јован Рајић, Станислав Винавер, Минерва, учитељица живота, историја која се понавља, романтизам, неоромантизам, родољубива поезија.

1. На испиту код Минерве

„Да Ви знате што ја знам,
да Ви знате што ја памтим,
Ви никада не биште желели
да постанете српски песник.“

Из писма Лазе Костића
Станиславу Винаверу

Бриљантну студију о ковиљском генију и нашем знаменитом песнику Лази Костићу под називом *Заноси и пркоси Лазе Костића* Станислав Винавер отвара сећањем на Јована Рајића, кога са Костићем не повезује само

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Ковиљ, родно место првога, и простор на коме је архимандритовао други. Оно што им је такође заједничко јесте и дубоки наклон богињи Минерви, богињи мудрости и учености у старих Римљана, у коју је Рајић веровао „као у 'учитељицу живота'. А коме је та изрека била потребнија но Србима! Он је сматрао да Срби треба да извуку извесна очевидна наравоученија из непристрасне историје, коју је он хтео да им да, на основу правих извора. Јужни Словени – мислио је Рајић – били су досада слаби ученици Минерве, богиње мудрости и учености. Отуда и потичу њихова највећа зла"[1].Из тога разлога је и сачинио дело под називом *Историја разних славенских народов наипаче Болгар, Хорвата и Сербов,* која се сматра каменом темељцем учене историографије у модерном европском духу у Срба[2]. Написао ју је како би своју непросвећену паству, омаловажавану у страним изворима, научио да се служи историјским искуством, како би из тмине заборава извукао оно што се тамо крило, заборављено. Тако пише Станислав Винавер. Судећи по његовим речима, Рајић ју је писао крвљу и са пуно жучи, мотивисан многобројним историјским заблудама Срба, кратким памћењем и детињом наивношћу својих сународника. И лицемерношћу странаца, који су „омаловажавали Српство, понижавали га, исмејавали и псовали. Нису били објективни"[3].

Некако паралелно са појавом Рајићеве волуминозне *Историје* у народу замајац добија једно друго сећање на историју. У питању је епска потка Српства, вазда присутна, крунисана епским народним песмама, које су у то доба, посредством великих умова као што је Гете, наишле на дивљење Запада, а не само матице у којој су поникле. Био је то деветнаести век, време рађања нове осећајности, националне свести, интересовања за све што је народно и аутохтоно и идеја о ослобођењу и уједињењу Јужних Словена. Иако, попут многих других уметника и визионара далеко испред свога времена, или, другачије речено, свевремен, Лаза Костић је био и чедо свога доба, одан идеалима времена којем је припадао. У срцу је, нарочито у младим својим данима, носио идеју о обнови Српства и био веран вили националног песништва, заштитници српске лире, а свој речник богатио и инспирацију за настанак каламбура и костићевски интонираних и препознатљивих кованица налазио у Вуковом *Рјечнику*. Минерва, међутим, није била заштитница и представница народних предања. Немиметичко по својој природи, народно сећање није претендовало на веродостојност и није имало пуно тога заједничког са историјском науком, која ће се напоредо са обновом националног осећања развијати, а која ће тежити да буде егзактна и базирати своја тврђења на проверљивим и поузданим историјским изворима. О народној верзији

1 Станислав Винавер, *Заноси и йркоси Лазе Костића*, Форум, Нови Сад, 1963, 15.

2 Радивој Радић, *Срби йре Адама и йосле њега, историја једне злоупотребе: слово йротив „новороматичара"*, Стубови културе, Београд, 2005, 43.

3 Станислав Винавер, *нав. дело*, 15.

српске историје, како Радић тврди, ни сам Рајић није имао повољно мишљење[4]. Костић се пак, као и вазда у животу, по питању односа према Србству показао као *homo duplex*, човек који је преко сваке мере волео и бранио свој род, што га није никако могло спречити да исти тај род немилосрдно критикује у својим делима, јер он „[...] није само волео истину – сви је ми волимо; он ју је и говорио, и говорио је са силином која је запрепашћивала [...]"[5]. Он је, као и многи његови сународници и савременици, био „сетва Рајићева"[6], отприлике у једнакој мери у којој је био задојен лиром народне поезије. Као Песник био је склон поетизацији стварности, али као ерудита и полиглота ванредног образовања, исту ту стварност и своје некадашње заносе знао је да просеје кроз сито критицизма и фактографије. Ипак, оно што у народном сећању Минерви није било по вољи била је идеализација неспорно блиставе прошлости српскога рода коју није требало улепшавати, нити је представљати значајнијом но што је била. Осим тога, за оно што је у њој било неславно није требало тражити кривца. Винавер, међутим, упозорава на чињеницу „од необичног значаја: српски је народ живео под митском клетвом противу издајника. За пропаст на Косову, српски народ бацио је кроз уста цара Лазара проклетство свакоме ко не дође на бој на Косово. Од своје пак личне стране, народни певач проклео је и Вука Бранковића, који је, додуше, дошао на Косово, али није на Косову и остао. То двоструко косовско проклетство (ко не дође, и ко не остане) објашњава многе ствари у српској политици, бар објашњава њихову страсност, горопадност! Жуч, бес... На Косово треба доћи, на Косову треба остати. А свака српска странка – у току даљег историјског развитка – има своје идеје о сваком новом Косову. [...] Сваки види Косово онде где се њему чини да је опет настало"[7]. Српски се народ, дакле, у Костићево доба, али не само тада, налази на средокраћи између две подједнако велике опасности: да услед крхкости памћења и недовољне учености наивно верује обећањима која долазе споља, па да се после разочара и кривца тражи у другоме, или да, у тешким историјским околностима, прибегава идеализацији властите прошлости, тражећи оправдања за посрнуће нације у мотиву издајства, које ће се тако снажно урезати у ментални транскрипт Срба, да ће не једном бити изговор за међусобно прогањање и истребљење сународника, али не само то: за тражење кривца за постојећу ситуацију свугде, до у себи самом. У оба случаја је очигледно да народу недостаје самосвест и јединство. Све се то очитовало и у Костићевом стваралаштву. Искушења кроз која је пролазио као човек била су кушња и за његово песништво: у младости ватрени заговорник борбе за ослобођење и поетски перјаник славопева Србству претвара се током времена у резигнираног поету обесвећених идеала о којима пева не без жалца

4 Радивој Радић, *нав. дело,* 44.

5 Милан Кашанин, *Судбине и људи: огледи о српским писцима*, Просвета, Београд, 1968, 79.

6 Станислав Винавер, *нав. дело,* 17.

7 Исто, 19.

у срцу. Он више нема илузија, ни гледе спољњег, страног света, ни по питању својих сународника. Мера заноса са којим је некада певао о слободи била је мера његовог потоњег огорчења. То не треба да чуди, ако се има у виду титанска страственост Костића која се нашла на искушењу пред тековинама времена којем је припадао и његовом личном историјом.

Управо то, један догађај из Костићеве дипломатске биографије и фрагмент из Винаверове књиге у коме је поменути догађај описан били су окидач за настанак овога рада, због њихове невероватне актуелности, због запањујуће подударности догађаја, због историје која, барем на нашем поднебљу, има тенденцију да се непрекидно понавља, и због нас, који из те историје и прошлости нашег народа и народа који насељавају ове терене ништа не учимо. Срби непрекидно падају на Минервином испиту. Зашто је то тако? Пре него што пређемо на постављање питања, која је, поетски уобличена, на ову тему постављао Костић (јер, како је неко рекао, књижевност не даје одговоре, она поставља питања), навешћемо поменути исечак из Костићевог живота и монографије *Заноси и ѿркоси Лазе Косѿића*:

„На Берлинском конгресу, где је Лаза Костић био секретар Ристићев, и где се решавало о нашем опстанку, о нашем бити или не бити, – Ристић је морао да остане у најбољем случају 'у предсобљу'. У саму балску дворану Рађвилове палате (где се одржавала Берлинска конференција, под председништвом Бизмарковим) наш министар спољних послова, наш делегат ни ступио није – а још мање његов секретар, др Лаза Костић. У њој су велики и моћни овога света држали високопарне и звучне говоре и просипали болесно бисерје отужних и отрцаних фраза: о европској култури и о мандату европске човечности и о освештаним правима големих, док мале и најмање, чије се то коже тиче, нису ни примили у свој светли скуп (бар да им виде плесни корак – јер је требало да ти мали играју по свирци оних великих). Мали су били неприкладни за блистави светски бал! Нека играју по својим завичајним буцацима своје пиширевке и кокоњешта! И нека буду тактични: нека се добро држе такта! Само да не погреше у такту: одувек су од нас тражили да будемо благопристојни; *ѿакѿ* пре свега, нипошто да не испаднемо из такта!“[8].

На римејк ове драмски интониране сцене из Костићеве дипломатске биографије коју описује Винавер нисмо морали дуго да чекамо: пола века од Винаверовог циничног и ожученог подсећања, а око 130 година од самог догађаја, одиграло се следеће: на консултацијама Савета безбедности УН, чији је Србија – треба ли то нагласити – један од оснивача, 30. јула 2011. Вуку Јеремићу, тадашњем министру спољних послова Републике Србије, присуство није дозвољено. Према наводима наших медија, министар Јеремић је два и по сата седео „испред врата сале у којој се водила жестока расправа међу представницима

8 Станислав Винавер, *нав. дело,* 17.

два блока – једног који су предводиле Русија и Кина и који је подржавао захтев Србије и другог који су представљале САД и Велика Британија. Остале земље су се приклањале час једној, час другој страни“[9]. Тачку на дискусију ставила је Немачка, стављањем вета на Јеремићев говор, који је, а о чему би другом, требало да буде изложен на тему ситуације на северу Косова, ради чега су консултације и сазване. Случај комедијант? *Nihil nove sub sole*, учи нас стара латинска пословица. Борхес је то рекао на другачији начин: „Нема ничег старог под сунцем. Све је ново, али се догађа на вечни начин“.

Како сада пророчки звуче Винаверове речи! Чини се да оне треба да укажу управо на тај вечни начин, на универзалну парадигму дешавања по којој функционише друштво и свет у којем живимо. То је смисао Минервиног учења, увид у борхесовски вечни начин на који се актуелизује оно што свака генерација сматра својом садашњошћу. Значај тога за опстанак нације и здрав психички живот њених припадника сагледавали су и наглашавали с времена на време прозорљиви појединци. Међутим, ни они нису увек лако и од самог почетка проницали у колоплет историјских дешавања. Каткада су прелазили дуг пут од варљивих младићких илузија и заноса до отрежњавајућих факата којима их је искуство поучавало. Управо такав је био Костићев животни и поетски пут, који ћемо, са акцентом на Минервин наук, покушати да укратко сагледамо осврtом на биране стихове из његове песничке заоставштине.

2. Између Сциле и Харибде хвалоспева Српству и осуде других

За одушевљење Лазе Костића националним наслеђем и инспирацију коју је налазио у народном стваралаштву и народном српском језику заслужан је његов наставник Јован Ђорђевић. Судећи по податку који налазимо у литератури о Костићу, када је овај у славу поменутог професора, поводом његовог имендана, испевао „песмицу поштованку“[10] на немачком језику, овај му одговори следеће: „Лепо је – рече – изучавати стране језике, али је срамота и грехота заборављати и запуштати свој рођени, свој матерњи језик. Па ми препоручи да читам Вукову збирку *Српских народних пјесама* и да се вежбам у писању свога језика. Тако ја и учиним. Немачких стихова оставим се сасвим, или готово сасвим, а латим се српских“[11].

На тај начин ће син шајкашког капетана Петра Костића, потоњи разбарушени поета поникао на војничком и ратничком тлу Шајкашке, чврсте

9 http://www.blic.rs/Vesti/Politika/268729/Jeremic-u-hodniku-cekao-odluku-Saveta-bezbednosti

10 Радивој Симоновић, *Успомена на др Лазу Костића*, Књижевна заједница Новог Сада – Народна библиотека „Карло Бијелицки“, Нови Сад – Сомбор, 1986, 50.

11 Лаза Костић, *Књига о Змају*, Просвета, Београд, 1984, 34.

темеље свога стваралаштва наћи у српској лири. Касније његово ангажовање у раду *Уједињене омладине српске*[12](чији је један од оснивача и најизразитијих представника) само ће потпирити пламен родољубивих осећања и до егзалтације довести његову тежњу за слободом.

О њој ће, као о императиву читавог српског рода, са искључивошћу и страшћу својственом његовој титанској природи, али и духу времена, певати у поеми *Прељубница*. Следећи стихови представљају глас који се хајдуку у гори привиђа уочи уснућа, одговор горин на његове мисли пуне чежње за супругом и сином, који га чекају на дому:

Камо тако, камо, друже,
камо ти се мисли пруже?
Зар ти мислиш, пореd мене,
да још можеш имат жене?
Само мене смеш да љубиш
све док врхом ђорде плаве
свом народу зипку славе,
себи раку не издубиш!

Ја вас љубим све једнако,
свакоī жарко, свакоī јако,
ко се ūоде венчô са мном
крвљу врелом, смрђу тамном,
бојним кликом и опелом,
ко је са мном душом, телом,
ја се дајем само целом;
али другūе ја не трпим –
ил' ме није међу Србим'!

12 За представнике *Уједињене омладине српске* Драгиша Живковић тврди следеће: „У области идеологије они су, и поред тога што су у науци били позитивисти и дарвинисти, били за националну идеализацију и за култ прошлости. Они су за обнављање једног новог српског царства, за националну самосвојност, за еманципацију од свих страних утицаја, за нашу националну, српску етику, право, уметност, па чак и религију. У једном свом предавању 1867. године у Новом Саду (*Основа за српску дивину комедију*, „Матица", 1867), баш Лаза Костић вели да наша народна поезија треба да замени цркву и религију и да уместо култа Богородице треба усвојити **култ мајке Јевросиме**. Они чувени стихови из народне песме *Урош и Мрњавчевићи* – 'Немој, сине, говорити криво...' срећу се на сваком кораку, цитирају се на скуповима и зборовима, у часописима и листовима, у научним расправама и уметничким приповеткама, и они треба да послуже као најбољи доказ високе моралне свести српског народа. Отуда ће народна поезија и национална прошлост представљати две главне и основне идејне вредности из којих су људи шездесетих и седамдесетих година прошлог века црпили своја уверења, начела и стремљења. (Драгиша Живковић, предговор у књизи: Лаза Костић, *Песме и драме*, Ново покољење, Београд, 1951)

Тако шапће, тако збори
сухи листак на врх гори:
са јавора ил' са дуба
њим хајдуку збори љуба,
верна љуба свеї му рода,
тако збори с њим слобода.

И у песми „Рањеник" ламентираће над изгубљеном слободом:

Слободу ми душа воли,
потурчену српску вилу –
хај! ала ме срце боли
у ранама и у миљу!
Чашу воде само, роде!
Језеро ми крви оде!

У првој фази Костићевог стваралаштва, за разлику од љубавне лирике, која је идејно и изражајно бледа, сва силина његовог темперамента испољава се у родољубивим песмама и поемама. Певаће често он

о дивном једном племену бедном,
увелој слави рода једноїа,
племена моїа, рода српскоїа.[13]

Славиће Костић лепоту наших жена, не пропуштајући прилику да истакне основе на којима почива њихова духовна лепота – на националном наслеђу усмене поезије:

Српкиња је моја дика,
српски се понаша,
српске душе, српска лика,
вилинскоїа стаса.

Српски јој је осмех бајни,
српски шкрипи зуби,
српски воли, српски грли,
српски зна да љуби.

Српкиња је по поїледу,
речи и уздиху,
и срце јој живо куца –
по народном стиху.

13 У питању је песма „Последња ружа". У: Лаза Костић, *Песме. Сабрана дела*, Приредио Владимир Отовић, Матица српска, Нови Сад, 1989, 196.

Неретко је Костић употребљавао алегоријске слике како би дочарао неку идеју: у песми „Срем и Бачка“ управо је на тај начин, кроз персонификовану, осујећену љубав ових региона, испољена жал због раздвојености српског живља, који је некада живео у границама једне државе, а сада је расељен у две царевине, чију међу представља Дунав. Помоћу исте стилске фигуре Костић у песми „Разговор с увученом српском заставом у мађистрату новосадском“ евоцира историју српскога народа од светлих времена Душановог царства, преко његове пропасти, све до туробне стварности свога времена у којем Срби насељавају две царевине, а ни у једној им није добро. Пркос са којим Костић позива на отпор потврђује његову прометејску природу. Управо о Прометеју, том добротвору човечанства, у два наврата је певао. Као мото за „Јадранског Прометеја“ Костић узима стих из Есхиловог *Везаног Прометеја*, који гласи: „Јер осим Дива нико није слободан“. И овде имамо посла са алегоријском сликом којом Јадрански Прометеј представља поробљене балканске народе, а орао који му кљује срце (срце, не џигерицу!) јесте „бечка велемоћ“. Свој усуд Јадрански Прометеј надилази пркосним смехом, за шта у фусноти уз песму налазимо следећи напис: „По дописима аустријских немачких новина са устаничког бојишта, довикивали би се устаници грохотним смехом. Веле да је страшно било слушати тај смех“[14].

Ламент над судбином православних фрушкогорских манастира, које Песник назива „танталским родом“ и који у тешким историјским условима пропадају, Песник испољава у песми „У Срему“. Као и у претходној песми, и овде је алегоријска слика послужила да се испољи Костићев однос према духовној, односно материјалној баштини, нашим манастирима. Поробљеност и немогућност да се њима слободно управља одређују њен танталски карактер, а урушавање овог народног добра Песник у суматраистичком духу Црњанског контрастира према нетакнутој лепоти Фрушке горе, чија рељефна благост и умереност одређују и њен карактер: она на све људске хирове и екстремне поступке гледа са разумевањем и недодирљивошћу, и смеши се, само се смеши. Помирљивост и трпељивост својствена Мајци природи, није, нажалост, урођена и човеку, њеном чеду. Јетко и фрустрирано Костић у песми „Наше“ позива на одбрану идентитета, духовне и материјалне имовине Срба. Каткад му у ишчекивању дуго жуђене слободе недостаје стрпљења, као у песми „1863“:

И опет једна година,
и опет један рок,
и још ће можда стотина,
и неће дати Бог!

14 Лаза Костић, *Песме. Сабрана дела*, 291.

Тада ће се, немоћан да својом песмом спасе српски род, обратити за помоћ светом Јовану Дамаскину, знаменитом богослову, једном од највећих црквених песника, да посредује између српског народа и Бога:

Боīу зефира, Боīу олуја,
īосйоду сфера звучноīа мâ,
Боīу славуја и Боīу īуја,
īосйоду тутња īромовима:
ти, клетво земне омане,
ти, йесмо небних снова,
однес' му, свети Јоване,
и īласе наших бола![15]

У другој песми посвећеној овоме свецу, под називом „Певачка 'имна", Костић моли светог Јована Дамаскина да учини чудо и васкрсне посрнуло Српство:

Гласова йевче, Јоване,
свој храм обнови свеш,
обнови йесме йошоње,
у слусима нек йошоне
несносив очиīлед!

Упркос свеопштем посрнућу Српства, још увек постоји нада у његово земаљско спасење. У Костићево доба, нада је полагана у Црну Гору, последњи бастион слободе народа на Балкану. Вера у моћ црногорског народа да се одупре завојевачу и освети се за страдање братског српског народа исходиште је песме „Дужде се жени". У тој својој чувеној песми Песник ће ожалити борове словенских гора, који ће бити посечени зарад изградње цркве Свете Мајке од спаса (Santa Maria della Salute), којој је у својој песми позници и покајанки Костић завештао вечност. Једину узданицу када је у питању обнова посрнулог Српства, као што је речено, Костић види у Црној Гори. Он се у поменутој песми пита:

Ал' има л' славе рођеном робу?
У īреīалачком, чиломе добу
слобода само срамоту йере,
слобода дела, слова и вере;
њоме је само крв йроливена
јуначке браће блаīословена,

15 У питању је песма „Певачка 'имна Јовану Дамаскину".

њоме се старе видају ране,
њом ће и робу сунце да гране,
њоме се давна освета свети,
њоме се рâвне кршне врлети
до родна поља, до сиња мора,
њоме се дичи слава нам скора,
Црна ни Гора.

На чврсту симбиозу бића песника и бића народа која избија из до сада наведених стихова, Костић експлицитно упућује у студији *Гете и његова народна свијест*:

„Но ако је јасно да сваком народу ваља да су мили његови велики пјесници, да ваља да их цијени и његује, већ ако је тај народ сам себи мио; још је приличније, још је природније и разумљивије да је и пјеснику мио они народ из кога је поникао, да му је мила она жива земља у коју је пустио најдубље и најтање коријене своје душе, која му даје на те коријене све своје врлине одабране и процијеђене да их он развије у дивне цвјетове на радост и дивоту свега живога свијета. Као што би нам било чудно, немило и мрско видјети гдјегод народ, који не би марио за свог најотмјенијег пјесника; још би нам било чудније, још немилије кад бисмо видјели великог пјесника, који не би поштовао свога народа, који не би са својим народом – и туговао и радовао се, коме би било све исто, а живио тај народ својијем народнијем животом, а угинуо и претопио се у други“[16].

Оно за шта се експлицитно залаган у својим есејима и студијама, Костић је сведочио како својим животом, тако и својим песмама: у песми „Рајо, тужна рајо...“ он пева:

Рајо, тужна рајо, кад се тебе сетим,
не бих да ти певам, већ бих да те светим.

Из поменуте тесне симбиозе са народним бићем можда и извире готово пророчки дар Лазе Костића. За пример ћемо узети стихове из песме „II. Косово“:

Стојбино дивна, стојбино српска,
срдашце моје, доме мој!
Домаћини се из тебе селе,
одомаћене радости беле,

16 Лаза Костић, „Гете и његова народна свијест“. У књизи: *О књижевности. Мемоари.* Приредио др Предраг Палавестра. Матица српска, Нови Сад, 1991, 100-101.

а црни јади селе се у те
и воде туге, црне им љубе,
тућинке луте.
Радости беле, али да знате
да ми се нећете вратити више,
не би вам се тако сијала лица
муњевитим осветљена мачевима,
не би вам тако витешки вранци
бесно поскакивали:
ал' ид'те само, идите, сјајте,
последњи пут је, синови, знајте!

Носталгија за српском постојбином, Старим Расом, евоцирање светлог и славног времена цара Душана, једнако славне и несрећне Косовске битке, њених учесника, митских и реалних ликова, те мотиви гусала, вила, митских бића (као, на пример, Месеца, као симбола ислама) стална су места родољубивих Костићевих песама. Унутар њих је, уз многобројне варијације, могуће запазити следећи образац, односно схему по којој Песник излаже поетску идеју: ламентирање над срећним временима Душановог царства, сећање на Косовски бој, суочавање са туробном стварношћу. И гусле, као инструмент који је окупљао припаднике братства и племена, и уз које се испевала епска песма, баштиник народног сећања и симбол отпора, незаобилазан су мотив поменуте песничке врсте. О амбивалентном Песниковом односу према јавору, од кога су сачињене, као и према самим гуслама, говоре следећи стихови:

Ој, јаворе! Ој, даворе!
Светли сине чарне горе,
хладовити мој одморе!
Ал' си мио, ал' си сладак
кад разастреш тамни хладак
од године до године
на синове слободине,
заточнике сиротиње,
браниоце слабоћиње,
кад раширш светле руке
на дећиће, на хајдуке.
Ал' сред санка кад те лепа
крвник свали да те цепа,
кад оставиш камен голац
не да Турком будеш столац,
већ да робљу будеш колац:
Ох, јаворе! Ој, даворе!
Светли сине чарне горе!

Деце своје срдоморе!
Ала си ми мрзак, море –
Ал' кад ти се сетим ћерке,
тешитељке, славоберке,
обајнице тешких мука,
одајнице тајних брука,
покајнице грешних зала,
очајнице, – ох! гусала, –
онда, добро, онда: хвала![17]

Како су године пролазиле, јењавао је и младалачки Костићев национални ентузијазам, под теретом година и искуства које оне доносе, а његов прекосни револуционарни тон уступиће место резигнацији. „Још шездесетих година, када је био на врхунцу своје песничке славе и када је он сам живео у заносу великог омладинског националног одушевљења, он запажа и неке мрачне стране националног покрета Омладине: грамзивост, трку за каријером, искоришћавање омладинске трибине за стицање личне популарности, болесне амбиције и личну нетрпељивост, и његова лира, сва устрептала у славу српског родољубља и националног поноса, одаје и ове полушаљиве – полујетке тонове:

Омладино, дико стара!
Омладино, јаде млад!
Камо оној старој жара?
Камо онај рушиград?"[18]

У потоњој, насловљеној „Омладина на збору", његов је тон мирнији, сетнији, објективнији. Песнички позив укључује у себе позицију учесника, али и саучесника (оног, Борхесовог саучесника!), и непристрасног посматрача. Задивљујуће директан и бескомпромисан, оштар на језику, своје најјаче оружје овога пута је уперио против профитера у властитом народу. У уводном делу песме, поглед на младост и њен неискварени идеализам сећа га властите вере у револуцију и смисао жртве, и он се окупљеној омладини обраћа са сетом:

Чудне ми мисли надимљу груди
гледајућ умом скупљене вас;
иза сна тешка кô да се буди
обамро неки прежаљен глас.

17 „Прељубница". У: Лаза Костић, *Песме. Сабрана дела,* 311-312.

18 Видети у: Драгиша Живковић, предговор у књизи: Лаза Костић, *Песме и драме*, Ново покољење, Београд, 1951.

У наставку, сета уступа место оштријем, осуђујућем тону због обесвећених идеала и ухлебљења појединаца на рачун борбе у којој су жртноване читаве генерације, па се пита:

да ли су живот имали ком?
да ли су били само будале
жртвујућ себе натрашку свом?

У сличном тону испевана је и песма „Дон Кихоту“:

Кад се после дуге ноћи
јаве зраци нове зоре,
те помислим сад ће доћи
слобода на наше горе,
да ће хтети, ко ће моћи,
дични народ Богу горе,
те ће бити један, срећан,
неће бити Саве, Дрине,
и опет се тебе сећам,
будалине Саведрине!

Ал' кад видим памет таре
где с' клањају шупљој сили;
кад јунаке видим старе
где их скотска наслад ћњили,
те сад оно пале, жаре,
чем' су били борци чили;
да желуцу није смет ње,
мач опашу са бедрине: –
таке слике нису вредне
будалине Саведрине.

Декденција у којој се друштво нашло и суноврат морала, Костића су мотивисали да са горчином у песми „Ој, Авало...“ завапи: *Благо мртву, тешко живу!* и *Тешко видну, благо сл'јепу!*

Чини се, ипак, да ће епилог историјских дешавања у којима је Костић учествовао и о којима је певао и коначну „пресуду“ донети следећи стихови:

Док на ту земљу ови стоји кам,
најцрњи враг је Србин себи сам![19]

19 „Пролог за *Горски вијенац*“ У: Лаза Костић, *Песме. Сабрана дела*, 404.

У својој пријатељски и заштитнички интонираној књизи *Успомена на др Лазу Костића* др Радивој Симоновић, лични лекар и пријатељ Песников жали што „Лаза није доживио ослобођење Косова и Македоније 1913. и што није својим очима гледао како је скикнула 'Бечка велемоћ' и како се Јадрански Прометеј 1918. ослободио па му више двоглавац дволичник и двокљунац не може ништа да науди“[20], јер је сматрао да би Костић спокојнији отишао са овога света.

Након повратка из Црне Горе, Костић је почео да сели своје заносе са поља родољубља на поље љубави и потраге за Анимом, отеловљеном у лику Ленке Дунђерске. Био је Костић свестан и пре тога да припада једном другом свету, о чему у *Србу (Отпоздрав Љ. П. Ненадовићу)* пише:

Благо нама, Србо, вељу ти опета,
наше царство није од овог свијета.

Из земних сфера попришта и бојишта, трајно обележен сусретом са Ленком Дунђерски винуо се у сфере сна, за разлику од другог једног песника српског романтизма, једнако забринутог за судбину рода. У питању је Ђура Јакшић. Као што је речено, Костић је отишао у земљу снова, одакле нас је даровао својом измирницом, покајницом и позницом, лабудовом песмом „Santa Maria della Salute“. Јакшић је болестан отишао на дринско бојиште, након чега је врло брзо, у петој деценији живота, прерано преминуо. У есеју о Ђури Јакшићу, Исидора Секулић евоцира сећање на Гетеа и његову тврдњу да се живљење учи. Она, пишући са пуно топлине и емпатије према Песнику, сматра да се највећи трагизам његов огледа у томе што није научио живети.

Да ли је Костић Лаза научио живети? Ако би један аспект тога наука било прихватање поука којима нас дарује Минерва, онда јесте.

Оно што се као потка кроз овај оглед провлачи јесте наше питање: јесмо ли ми, као нација, прихватили њен наук? Експликација свега што нам се као нацији догађа и повлачење додатних паралела са Костићевим временом и искуством чине се излишним. И одговор се чини сувишним.

Карактеристика историје да се понавља, ако је веровати флоскулама и изрекама, представља је као колико позитивну, јер појединцу и национу пружа могућност да оно што је грешио исправи, толико и негативну тековину, јер га држи на сталном искушењу да згреши и наредни пут. Тиме ускраћује себи могућност да буде срећан, јер је „срећа чежња за понављањем“ (Милан Кундера), а како може да буде срећан онај ко стално изнова прави исте грешке?

20 Радивој Симоновић, *Успомена на др Лазу Костића*, 53.

Литература

Винавер 1963: Станислав Винавер, *Заноси и пркоси Лазе Костића*, Форум, Нови Сад.

Кашанин 1968: Милан Кашанин, *Судбине и људи: огледи о српским писцима*, Просвета, Београд.

Живковић 1951: Драгиша Живковић, предговор у књизи: Лаза Костић, *Песме и драме*, Ново покољење, Београд.

Костић 1984: Лаза Костић, *Књига о Змају*, Просвета, Београд.

Костић 1989: Лаза Костић, *Песме.* Сабрана дела. Приредио Владимир Отовић, Матица српска, Нови Сад.

Костић 1991: Лаза Костић, „Гете и његова народна свијест". У књизи: *О књижевности. Мемоари.* Приредио др Предраг Палавестра. Матица српска, Нови Сад.

Радић 2005: Радивој Радић, *Срби пре Адама и после њега: историја једне злоупотребе: слово против „новоромантичара"*, Стубови културе, Београд.

Секулић 1961: Исидора Секулић, *Ђура Јакшић – судбина и карактер.* Предговор у књизи: Ђура Јакшић, *Песме – Јелисавета – Проза, Српска књижевност у сто књига,* Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд.

Симоновић 1986: Радивој Симоновић, *Успомена на др Лазу Костића*, Књижевна заједница Новог Сада – Народна библиотека „Карло Бијелицки", Нови Сад – Сомбор.

http://www.blic.rs/Vesti/Politika/268729/Jeremic-u-hodniku-cekao-odluku-Saveta-bezbednosti

Jasmina VUČETIĆ

KOSTIC'S BACK TO THE FUTURE

Summary

The inspiration for this essay appearance the author found in amazing actuality of Kostić's poetry, and romantic ideas which were survived and re-actualized in our time in the form of neo-Romanticism and escalation of national feelings (although romanticism as literary movement disappeared from literary-artistic scene long time ago). Starting from the brilliant study of Stanislav Vinaver on Laza Kostic named *Fascinating and Defies*, which Vinaver opens by reminiscence on the initiator of historiography of Serbs, Jovan Rajic, and his comprehension of Minerva, the Goddess of learning and wisdom with the Old Romans, the author of this paper tries to perceive in what measure the Writer adopted Minerva's doctrine following the example of Kostić's poetry, but at the example of contemporary happenings, in what measure we had done it as a nation?

Key words: Laza Kostić, Jovan Rajic, Stanislav Vinaver, Minerva, teacher of life, history which is repeated, romanticism, neoromanticism, patriotic poetry.

Рад је предат 15. новембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-3 Андрић И. ;
821.163.41.09 Филиповић В.

*Марија ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ**

ПАНОРАМА КАО МОДЕЛ ОБЛИКОВАЊА СТВАРНОСТИ

(Андрићева панорама у доживљају Вука Филиповића)**

Апстракт: Схватање панораме као модела обликовања стварности (а које потиче од учења руских формалиста, пре свих Шкловског), Филиповић је најпре теоријски утемељио у огледу „Књижевно дело и аутобиографија", а затим је практично применио на књижевно дело Ива Андрића (у приповеци „Панорама", али и „Прозор", „На обали", „Кула", „У завади са светом", „Књига" и посебно у лику Ђоркана из романа *На Дрини ћуприја*). У њему су сублимирани сви значењски аспекти панораме као аутентичног андрићевског доживљаја света.

У сликама *панораме* и оним које је сећање на њу пробудило из пишчевих дечачких дана, Филиповић је трагао за пулсацијом суштине искуства из кога се развијао уметнички свет Андрићевих дела.

Кључне речи: Иво Андрић, Вук Филиповић, панорама, слике, доживљај света, детињство, уметнички доживљај, стварност.

Ван Гог је говорио како се у животу, као и у сликарству, може бити без Бога, али не може без онога што је веће од њега, што чини живот – а то је стваралачка моћ. „Треба сликати", говорио је Пикасо. Стваралачки импулс био је императив и за Ива Андрића: „Треба стварати". Идентично становиште заступао је и професор приштинског Универзитета из друге половине

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

20. века, Вук Филиповић (1930-1990), о чијем је поливалентном уметничком изразу писано много пута[1]. Стваралачку креативност и духовну радозналост Филиповић је реализовао у пет монографија о истакнутим српским писцима, неколико књига студија и огледа о домаћим и страним писцима и песницима, два романа, три драме, али и у многобројним цртежима и сликама.

За Вука Филиповића уметност је била начин доживљаја и обликовања стварности. Фокус његовог интересовања и деловања била је пре свега књижевна уметност, реч као конститутивни елемент стварања *света књижевног дела*. Управо ова синтагма чини наслов његове прве књижевнонаучне студије[2]. Међутим, Филиповићева изразита уметничка црта и урођена склоност ка ликовном изразу дала је специфичан тон његовом књижевном делу, препознатљив у његовој дефиницији књижевности као „уметности која слика речима“[3]. Најјаснију представу Филиповићевог доживљаја уметности и књижевности дао је један од најбољих познавалаца његовог дела, Радомир Ивановић, дефинишући је као „природни савез уметности и науке“. Он сматра да је Филиповићу као уметнику близак *еидетски* начин мишљења (у сликама), а као научнику *логичко-дискурзивни* (у појмовима). За разлику од већине књижевних критичара, он у својим монографијама и књигама студија и огледа настоји не само да приближи ова два начина мишљења, већ и да их сједини[4]. Зато Филиповићева критичарска остварења карактерише артистичко саживљавање са уметничким делом, при чему интуиција има велики значај. „Научна интуиција“ као облик сазнања Филиповићу је нарочито постала блиска преко руских формалиста, пре свих Виктора Шкловског, чијој је поетици посветио читаву студију. Прихватајући многа поетичка начела формалистичке оријентације, Филиповић је усвојио и дефиницију Шкловског да се „интуиција јавља као инструмент сазнања“.

Обједињујући уметнички књижевни и ликовни израз са научном луцидношћу и критичарском скепсом, Филиповић се нашао на прагу Андрићеве *интегралне визије света*, непрестане тежње ка личном и општем савршенству. Поетичке и естетичке сродности Андрића и Филиповића могуће је препознати најпре у доживљају уметности и уметничког дела, у односу према књижевној критици и критичарима, у односу према читаоцу, стварности и историји.

---

1 Зборник радова *Живот и дело Вука Филиповића* (Институт за српску културу – Приштина, Филозофски факултет – Косовска Митровица, Лепосавић – Косовска Митровица, 2000), монографија Милоша Ђорђевића, *Дело Вука Филиповића* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2004). У организацији Филозофског факултета из Косовске Митровице 26-27. септембра ове године у Косовској Митровици и Грачаници одржан је научни скуп: *Дело Вука Филиповића.*

2 *У свету књижевног дела*, Јединство, Приштина, 1966.

3 Вук Филиповић, *Свет књижевног дела*, Јединство, Приштина, 1975, 14.

4 Радомир Ивановић, „Природни савез уметности и науке (Филиповићеве монографије о српским писцима)“, *Живот и дело Вука Филиповића*, 27-46.

За наша разматрања посебно је значајно Филиповићево разумевање пишчеве аутобиографије из које се пројицира *свет детињства*. Свет детињства у критичарском опусу Вука Филиповића једна је од поетичких суштина на којима је градио свој јединствени интерпретацијски модел тумачења књижевног дела. Потврду тога налазимо и у његовој експлицитној и у имплицитној поетици. Међутим, свет детињства се из реалности света претаче у *свет књижевног дела* кроз призму *панораме*, која је изворни андрићевски модел обликовања стварности. О томе је Андрић најексплицитније говорио у приповеци „Панорама", али се њене рефлексије очитују у читавом кругу приповедака о детињству („Кула", „Прозор", „Мила и Прелац", „На обали", „У завади са светом", „Деца", „Књига")[5], као и у појединим драматичним епизодама из романа *На Дрини ћуприја* (епизода са Ћорканом).

Филиповићево интересовање за *панораму*, чији је најнепосреднији књижевни израз пронашао у Андрићевом делу, вероватно потиче из учења Шкловског, који је сматрао да панорама омогућава да се изађе из *аутоматизма простог опажања*. Своје поимање панораме као модела обликовања стварности Филиповић је утемељио најпре на пољу теоријског проучавања књижевности, у огледу „Књижевно дело и аутобиографија", да би касније његову практичну примену пронашао код Андрића, чије је стваралаштво аналитички сагледао у монографији *Дело Ива Андрића*. Иако је оглед написан тачно деценију пре објављивања монографије о Андрићу (1965), стиче се утисак да је написан под утицајем Андрићеве поетике и естетике, или као да је писан да се експлицитно примени на његово стваралаштво.

Говорећи о односу пишчеве аутобиографије и његовог дела, Филиповић пише да „свет књижевног дела није истоветан са биографијом његовог аутора" и да „интегрални уметнички свет настаје под условом да не буде ограничен на репродукцију чињеница живота"[6]. У том процесу настанка *света књижевног дела* који треба да надрасте стварност и биографске чињенице, најважнију улогу има пишчева машта, уношење *визије бесконачног у реалитет коначног*. Примарни стваралачки значај маште, али пре свега сећања, Филиповић је пронашао код Андрића, на чије се речи експлицитно позива:

> „На почетку свих стаза и путева, у основи саме мисли о њима, стоји оштро и неизбрисиво урезана стаза којом сам први пут слободно проходао."
>
> (...)

5 Ове приповетке објављене су у збирци *Деца* (*Сабрана дела Иве Андрића*, књига девета, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна заложба Словеније – Љубљана, Београд, 1965). Сви цитати у раду наведени су према овом издању.

6 Вук Филиповић, *Свет књижевног дела*, Јединство, Приштина, 1975, 75.

„И на свим друмовима и путевима којима сам доцније у животу прошао, живео сам само од те убоге среће, од своје вишеградске мисли о богатству и лепоти створеног света. Јер, испод свих друмова земље стално је текла само за мене видљива и осетна оштра вишеградска стаза, од дана када сам је напустио па до данас. У ствари, по њој сам ја одмеравао свој корак и подешавао ход. Целог века ме није напуштала."[7]

Та *панорама* вишеградске стазе, која је, чврсто укорењена у пишчево сећање, крчила све даље путеве и стазе које је писац градио на свом стваралачком путу, одшкринула је Филиповићу нова врата у тумачење Андрићеве прозе. Слике панораме од којих је, као од мотивационог језгра, Филиповић кренуо у откривање Андрићевих поетичких суштина, имају двоструко порекло:

1) Прве су произишле из пишчевог сећања на слике из различитих делова света које је производила карневалска справа звана *панорама* (сећање на овај догађај Андрић је описао у истоименој приповеци и од ње треба кренути у сагледавању панораме као модела обликовања стварности).

2) Друге су, подстакнуте сећањем на ову необичну справу, покренуле у писцу читав колаж слика његовог детињства из вишеградске средине (које су се потом уткале у све поре његових романа и приповедака).

Иако Филиповићева монографија о Андрићу тек завршним поглављем насловљеним као „Панорама света" заокружује његову критичарску перспективу, управо ово обимно поглавље даје одговор на питање: зашто је Вук Филиповић изабрао баш панораму као модел обликовања Андрићеве књижевне стварности? О томе је Филиповић записао: „Панорама је, у ствари, неки стари механизам са сликама које приказују далеке и невиђене пределе и градове света, све оно што неодољиво привлачи машту, ослобађа тескобе и оставља уметника пред стваралачким питањима о смислу и суштини нашег постојања"[8]. Панорама је, дакле, покренула у писцу стваралачки импулс, *креативну енергију* коју ће уложити у сазнавање суштине света, а која ће касније добити свој књижевни израз:

„Кад већ готово нигде у свету није било таквих забава, мала старинска панорама радила је у једном човеку. Ја сам своју панораму света

7 Иво Андрић, *Стазе, лица, предели*, *Сабрана дела Иве Андрића*, књига десета, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна заложба Словеније – Љубљана, Београд, 1963, 9-10.

8 Вук Филиповић, *Дело Ива Андрића*, Јединство, Приштина, 1976, 220.

носио у себи. У разно доба дана и ноћи, на разним местима, дешавало ми се да се одједном нађем на ниском седишту без наслона, а преда мном би стале споро да промичу слике света у неисцрпној разноликости и бескрајним низовима. У буци крупних или безначајних животних догађаја, којих је било много, као и у тишинама мојих самоћа, којих је било сувише, с времена на време јавило би се оно старо, танко зујање једноставног механизма који те слике окреће.

Ту су и даље живели предели и ликови из оне мале сарајавске панораме у којој сам први пут осетио неугасиву љубав за широки свет.“[9]

Овај детаљ из пишчевог детињства говори истовремено о великом уделу аутобиографског у књижевној делатности Андрићевој, јер то није само носталгична реминисценција на далеку прошлост, већ иницијација уметничког стваралаштва („љубав за широки свет“). Зато се Андрићеве медитације, у којима он указује на „примарни и неисцрпни удео панораме“, могу узети као полазна тачка за разумевање његовог стваралачког чина. За Филиповића је панорама метафора сећања, *ефективна камера сећања* из које ће настати највећа Андрићева уметничка остварења, између осталих и *вишеградски мост* у роману *На Дрини ћуприја.* Она развија способност оштрог опажања или „појачаног осећања ствари“ (Шкловски). Оно што Филиповић не успева да одгонетне јесте питање: да ли јунак „Панораме“ верује у савршенство призора и начина живота на покретним фотографијама, или је „свестан да су те *слике сигнали његове маште и бекства из реалног света*?“[10] У сваком случају, Филиповић констатује да је од примарног значаја то што се „импресивна чар слика у протицању спаја с његовом (*пишчевом*, прим. аутора) пустоловном машћом“[11], што би значило да одговара циљевима оне бодлеровске „принудне идеализације“ духа који се брани од ружне, гротескне стварности:

„Све што је дотле значило мој стварни живот, тонуло је у непостојање. А све што сам читао у романима или желео и градио у машти, све се могло повезати са овим сликама. Моје видно поље, а са њим и цела свест, било је потпуно испуњено земљама и градовима који су преда мном клизили и у којима сам се губио. Тишина је била свечана и потпуна, само је с времена на време фини дечачки слух могао да ухвати слаб шум, једва чујну шкрипу механизма који покреће цео апарат панораме. Али то је мени долазило као далека музика сфера, која нужно прати ход земље и њених предела кроз васиону.“[12]

9 Иво Андрић, *Деца*, 138.

10 Вук Филиповић, *Дело Ива Андрића*, 225.

11 Исто.

12 Иво Андрић, *Деца*, 120.

Панорама света детињства „ради“ у многим Андрићевим ликовима. Филиповић препознаје загонетну духовну сродност писца и маштом изграђеног света дечака из приповедака „Прозор“, „Књига“, „Панорама“, „На обали“, али и недосањаног света Ђоркановог. Колико је писац био фасциниран величином и снагом моста као грађевине, свестан у исто време трошности и пролазности свега, исто толико је дечак из наведених приповедака био опчињен светлошћу излога са књигама, светлошћу заласка сунца или покретних механичких слика, тужан и несрећан у исти мах због неповратности свега, због недостижног сна о лепоти и ширини света. Светлећи излог са књигама или чудесне покретне слике будиле су у дечаку жеђ за откривањем лепота света („неугаслу љубав за широки свет“) и жељу да се побегне у једну нову стварност. Оне су нека врста душевне одбране од стварности у којој се налази: „То није више био обичан градски излог са књигама него васионска светлост, део неког сазвежђа коме сам тежио са силном жељом, али са болним сазнањем да ми је недостижно“. У приповеци „Прозор“ свој чаробни свет панораме дечак супротставља догматском поретку и хладноћи породичног окружења. Живот у *другој стварности* оличен је у „бојевима“ које дечак Лазар води са вршњацима у приповеци „Кула“. Два јасно диференцирана света или две реалности идентичне су разлици између света коју чине „чаробне“ слике из карневалске справе и слика из „обичног“ живота у „Панорами“: „На једној страни варош са грађанима и чаршијом, са школом, кућом и породицом, а на другој – кула. Цео живот оног првог света био је њему и његовим друговима досадан, изгледао неважан и нестваран, а прави, главни, истински свет – била је кула са игром и доживљајима које само игра даје, и само у детињству, у доба кад се живи животом својих жеља и тако доживљава све што се жели.“[13]

У сликама које ствара *панорама* и оним које је сећање на њу пробудило из пишчевих дечачких дана, Филиповић је трагао за пулсацијом суштине искуства из кога се развијао уметнички свет Андрићевих дела: „Стари забавни механизам са сликама, који је претходио филму на самом почетку нашег века, постаће *експресивна камера једног стваралачког сензибилитета, оштрог опажања и визуелног проницања у тајну ствари без које нема уметничког дела*“[14]. На тој „тајни ствари“ почива уметност стварања Андрићевог дела и вредност Филиповићевог критичарског сагледавања приписаћемо управо његовој способности да у *панорами* препозна Андрићев стваралачки код, уметнички модел обликовања животне стварности.

У једном Андрићевом лику, не дечаку, већ зрелом човеку, најјасније ради *панорама света детињства* – у лику Ђоркана из романа *На Дрини ћуприја*.

13 Иво Андрић, 10.

14 Вук Филиповић, *Дело Ива Андрића*, 221.

У њему су сублимирани сви значењски аспекти панораме као аутентичног андрићевског доживљаја света. У слици Ћоркана, необичног човека, чудака и божјака, који једе свој комад сомуна и машта о неком другом свету у коме је преображен и ослобођен, садржан је „трауматски садржај искуства и првих корака сазнања", сматра Филиповић, али је управо тај садржај подстицао „развојни лук читаве једне андрићевске филозофије и поетике мостова и неимарства"[15]. Ћорканова игра по ивици залеђеног моста представља Андрићеву „игру за живот", идентичну Аскиној игри из алегоријске приче „Аска и вук". *Игра за живот* обједињује у себи и дечакову тежњу за недосањаним, далеким световима и пишчев уметнички поступак којим је желео да достигне „сан о вишем складу и савршенству", чиме се потврђује Филиповићево инсистирање на значајном аутобиографском уделу у Андрићевом делу. Андрић је дубоко у себи, сматра критичар, на безброј начина преживео ту исту необичну Ћорканову игру и она је аутопројекција пишчевог духа. Дечак који посматра Ћорканову игру је онај исти дечак који зачуђено и опчињено гледа у покретне слике панораме, из чега произилази закључак да је ова игра (епизода из петнаестог поглавља романа) само једна од фасцинантних слика из механичке справе која је окупирала дечакову машту и утабала пут његовом радозналом кораку у широки свет. Зато је наводимо у целости:

> „Својим опасним положајем Ћоркан се одједном издвојио и сад је као неко џиновско чудовиште високо изнад њих. Први кораци су опрезни и троми. Његове тешке кондуре сваки час се оклизну по плочама превученим поледицом. Чини се да ноге беже испод њега, да га дубина под њим неодољиво привлачи, да се мора отиснути и пасти, да већ пада. Али тај необични положај и близина велике опасности давали су му нову снагу и дотле непознате моћи. Борећи се да одржи равнотежу, све је живље поскакивао и све се више ломио у пасу и у коленима. Уместо да корача, он је, ни сам не зна како, почео да игра, ситно, безбрижно, као да је на широкој зеленој пољани а не на уском ћенару и поледици. И одједном је постао лак и вешт, као што човек бива понекад у сновима. Његово здепасто и изнурено тело сада је без тежине. Пијани Ћоркан је поигравао и лебдео над провалијом као крилат. Осећао је како из његовог тела, заједно са музиком по којој игра, тече весела снага која даје сигурност и равнотежу. Игра га је носила куд га ход не би никад понео. И не помишљајући више на опасност и могућност пада, цупкао је с ноге на ногу и певао, раширених руку као да се сам прати уз шаркију...
>
> У том изузетном и опасном положају, узвишен изнад свих, он није више онај веселник Ћоркан из чаршије и механе; није то под њим

15 Исто, 28.

клизава и уска камена ограда познатог моста на коме је хиљаду пута жвакао свој сомун, и мислећи о слаткој смрти у таласима, заспао у хладовини на капији. Не, то је далеко и неостварљиво путовање о коме му сваке вечери у механи говоре, са грубим задиркивањем и подсмехом, и на које је сад, ево, најпосле, кренуо. То је она светла жељена стаза великих подвига, а тамо на далеком њеном крају, тамо је царски град Бруса са истинским богатством и законитим наслеђем, а тамо је негде и сунце које је желео, и лепа Паша са мушким дететом, његова жена са његовим сином."

Пажљивом читаоцу не може промаћи аналогија коју је могуће успоставити између зачуђеног дечака који опчињено посматра необичне и далеке пределе у „Панорами" и дечака који са зебњом и страхопоштовањем посматра Ђорканову опасну игру. Перспектива коју обликује дечаков доживљај посматраних „стаза, лица и предела" у знатној мери је антиципирала све будуће садржаје које је писац уградио у свет својих књижевних дела. Она је допринела да се „ствари виде на нов начин" (Шкловски), да се надрасту чињенице живота и достигне „сан о вишем складу и савршенству"; да се у хармоничан однос доведу „стваралачка мудрост" и „финалитет ка лепоме", како је говорио Етјен Сурио. Управо се у томе може препознати и Андрићева тежња ка интегралном сагледавању уметности и науке, ка јединству теорије и праксе, на чему је инсистирао и Вук Филиповић. Панорама је Филиповићу послужила да стваралаштво Ива Андрића, иако много пута испитивано и тумачено, сагледа на нов начин, подвргне га једном новом читању у коме значајан елемент чини аутобиографски аспект. Она је пут да се свет доживи на нов, маштом надограђен и оплемењен начин, и тако перципиран моделује у нову књижевну стварност. Потврду за то налазимо у самим Филиповићевим речима: „Панорама је синоним креативног бекства које је учешће у драми живота, унутрашњи глас уметника у пепелу и свемиру јунака уметничког дела. Она је васионска светлост у развалинама и беди. Бескрајна ведрина игре на ивици понора, на путу новог сазнања."[16]

Литература

Андрић 1963: И. Андрић, *Стазе, лица, пределi, Сабрана дела Иве Андрића*, књига десета, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна заложба Словеније – Љубљана, Београд.

Андрић 1965: И. Андрић, *Деца, Сабрана дела Иве Андрића*, књига девета, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна заложба Словеније – Љубљана, Београд.

16 Вук Филиповић, *Дело Ива Андрића*, 227.

Ђорђевић 2004: М. Ђорђевић, *Дело Вука Филиповића*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Ивановић 2006: Р. В. Ивановић, *Андрићева мудроносна проза: знаци живота и знаци уметности*, ИТП „Змај", Нови Сад.

Ивановић 2000: Р. В. Ивановић, „Природни савез уметности и науке (Филиповићеве монографије о српским писцима)", *Живот и дело Вука Филиповића* Институт за српску културу – Приштина, Филозофски факултет – Косовска Митровица, Лепосавић – Косовска Митровица, стр. 27-46.

Пенчић 2000: С. Пенчић, „Критички метод Вука Филиповића", *Живот и дело Вука Филиповића*, Институт за српску културу – Приштина, Филозофски факултет – Косовска Митровица, Лепосавић – Косовска Митровица, стр. 55-64.

Филиповић 1975: В. Филиповић, *Свет књижевног дела*, Јединство, Приштина.

Филиповић 1976: В. Филиповић, *Дело Ива Андрића*, Јединство, Приштина.

Marija JEFTIMIJEVIĆ-MIHAJLOVIĆ

PANORAMA AS THE MODEL OF REALITY SHAPING

(Andric's Panorama in the Experience of Vuk Filipovic)

Summary

The interest of Vuk Filipovic for panorama as a specific way of perception and shaping of literary reality originates from Russian formalists, and primarily from Viktor Sklovski, whose learning was largely accepted by him, and to which he dedicated a comprehensive study.

He had firstly spoken on panorama in the field of conceptual level of study in the essay „Literary Oeuvre and Autobiography" (in the book *The World of Literary oeuvre*), and subsequently recognized it and practically applied it at the creativity of Ivo Andric (in the short stories „Panorama", „Window", „Mila and the Spinner", „Book", „At the Coast", „Tower", and especially in the character of Corkan from the novel *Bridge on the Drina*) in the monograph study of *The Oeuvre of Ivo Andric*. Although this theoric essay had appeared a decade before the monograph study of Andric, the one gets the impression it appeared under the strong influence of Andric's aesthetics, and many conclusions referred to his creativity. The issue of autobiography share in literary creativity takes up a special place in it, or the issue of images of childhood transfer into the world of literary oeuvre. Such „modelling of literary reality", as per Filipovic's view, was enabled by means of panorama which the boy (writer) had taken in his memory. The images of panorama, from which as from the motivation nucleus Filipovic set off in the reveal of Andric's poetic essences, have got double sourcing: The first one was derived from the writer's memory at the images from different parts of the world being produced by the carnival device called Panorama (memory to this event Andric described in the same short story, and we should start from it in the consideration of panorama as the model of reality shaping). The second one is, spurred by the memory on this unusual phenomenon, had put in motion the whole collage of images of his childhood from Visegrad's milieu in writer (which subsequently inserted themselves in all pores of his novels and short stories).

Panorama served to Filipovic to perceive the creativity of Ivo Andric in a new way, although having been interpreted and researched many times, and undergo it

to a new reading where an important element is made by autobiographic aspect. It is the road to experience the world in a new manner upgraded and refined by imagination, and perceived like that is being modelled into a new literary reality.

Key words: Ivo Andric, Vuk Filipovic, panorama, images, experience of the world, childhood, artistic experience, reality.

Рад је предат 15. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 82.02ПОСТМОДЕРНИЗАМ ;
82.02МОДЕРНИЗАМ

*Мирјана БЕЧЕЈСКИ**

„ДИЈАЛОГ СА ОЦЕМ“ ИЛИ „ПАРАДОКСАЛНИ–*ИЗАМ*“[1]

(Модернизам и постмодернизам)**

Апстракт: Из обимне естетичке и књижевнотеоријске литературе о односу постмодернизма и модернизма аутор издваја неколико прегледа који настоје да овај проблем сагледају објективистички, приказујући њихове и добре и лоше стране и спорне тачке теоретичара око дефиниције, опсега и значења ова два појма: да ли је постмодернизам само наставак модернизма, или је то нова културна и књижевна парадигма; да ли је то периодизацијски појам, који у књижевној употреби треба да има другачију терминолошку ознаку – постмодерна, или је то „облик дискурса“ – *критичарски поступак*.

Циљ рада је експлицитно издвајање најбитнијих разлика између постмодернизма и модернизма, које би у примењеној равни могле дати одговор да ли, тачније колико, конкретно дело или књижевни опус једног писца припада модернизму, односно постмодернизму. У том контексту аутор у наредном раду најављује аналитички приступ *Пешчанику* Данила Киша.

Кључне речи: модернизам, постмодернизам, „велике нарације“, противуречност, коегзистенција, разлике, постисторизам, метајезик, саморефлексија, пародија.

Спор о дефиницији модернизма и постмодернизма траје већ неколико деценија и још увек није постигнута сагласност о најважнијим дистинктивним особинама ових феномена, опсегу појма, временском трајању

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, becejski@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Овај оглед замишљен је као први, теоријски део студије *„Пешчаник* Данила Киша у контексту савремених естетичких и поетичких проучавања“, док ће други (примењена раван романа), бити објављен у наредном броју *Баштине*.

(ако их схватимо периодизационо), чак ни о главним представницима у теорији и пракси. Око тога и даље ломе копља једнако књижевни теоретичари и естетичари, социолози, друштвени теоретичари и други мислиоци. При сваком озбиљнијем проучавању постмодернизма истраживач се најпре суочава са непрегледном (полемичком) грађом о овом предмету, и то на свим пољима – од филозофије, преко уметности (почев од архитектуре, из које је структурални модел постмодернизма изведен и која га је именовала), социологије културе, све до идеологије и политике. Расправе почињу већ око *„пост*позиције", која указује на његову суштинску и *противречну зависност и независност* од модернизма, баш као што и друге „нео" и „посистичке" иницијативе, парадигме или дискурси своје значење остварују у међусобном односу с оним што им временски претходи и што их чини могућим. Отуда потиче примедба противника да постмодернизам живи од модернизма. „Он не означава ни једноставан и радикалан раскид са модернизмом, ни праволинијски континуитет: он је и једно и друго, и ни једно ни друго. То је случај у естетском, филозофском или идеолошком смислу", истиче Линда Хачион.[2]

Пошто и сâм осврт на историјат и библиографију поменутог проблема далеко превазилази оквире наших амбиција и потреба, принуђени смо да се држимо кључних ставова и најистакнутијих теоретичара како бисмо њихову постојаност испитали у конкретној анализи *Пешчаника*. „Начело економичности" налаже нам да користимо и секундарну литературу, тј. прегледе који нам се чине информативним и објективистичким, дакле, прихватљивим, и који су писани у тренутку када је постмодернизам већ поставио своја главна питања (већина постмодернистичких мислилаца и уметника 80-их формирана је 60-их). Определили смо се за капитално дело Л. Хачион, *Поетика постмодернизма* (1996), јер настоји да са полемике скрене пажњу на поетику, тачније, на тачке подударања теорије и праксе постмодернизма и да укаже на његов сложен однос према модернизму; сâм аутор истиче да „поетика не би требала по питању историје да тражи место *између* теорије и праксе", већ унутар њих.[3] Други избор нам је већ поменути сажет историјски приказ Д. Жунића „Модерна и постмодерна", јер на веома малом простору, с естетичког аспекта представља главне тачке спора, радикалне и мање радикалне актере полемике, као и „неутралне" тумаче. Узели смо у обзир и књигу С. Владив-Гловер *Постмодернизам од Киша до данас* (2003), јер се њена конкретна и минуциозна анализа заснива на темељним, добро објашњеним савременим теоријским и естетичким разматрањима овог проблема; потом, да поменемо новије студије, нашу пажњу привукле су *Постмодернистичка*

2 *Поетика постмодернизма*: *историја, теорија, фикција*, Светови, Нови Сад, 1996, 40.
3 Исто, 39.

ūеорија књижевносūи Најал Луси (1999)[4] и *Посūсūрукūурализам: сасвим краūак увод* Кетрин Белси (2010)[5], итд.

Иако настоји да се држи даље од полемике, Хачион упућује оштру критику оним клеветницима постмодернизма (Џејмсону, Иглтону и Њуману) који услед „дескриптивног теоретисања“ и полемичких уопштавања остављају нејасним на шта се односи квалификатив „постмодернистички“, „иако нисмо у сумњи у погледу његове непожељности“. Критикујући сваку од осам тачака у којима Иглтон посматра постмодернизам у чланку „Капитализам, модернизам и постмодернизам” (1985) – одговор на текст Ф. Џејмсона „Постмодернизам, или културна логика касног капитализма” (1984) из познате полемике између Лиотара, Хабермаса и Рортија – највећом заблудом сматра то што однос постмодернизам – модернизам посматра као скуп бинарних опозиција, чиме пориче и саму противуречну природу постмодернизма.[6]

Проблем још више усложњава чињеница да су и присталице одбиле да прецизно дефинишу своје схватање тог термина. Јасно је само да он нужно подразумева однос према модернизму. Када је у питању природа повезаности поменуте две иницијативе, Хачион издваја две доминантне струје мишљења: једна поима постмодернизам као радикални прекид с модернизмом, док га друга види као продужетак и наглашавање одређених карактеристика модернизма. Њихове полемике откриле су да је постмодернизам „проблематизујућа сила у нашој култури”; ако „проблематизовање” схватимо у фукоовском смислу *ūроизвођења дискурса*, онда је несумњиво постмодернизам створио сопствену проблематику (теме и приступе).[7]

Лик Фери разликује више значења постмодернизма: врхунац модернизма (што би био еквивалент за тзв. „високи модернизам“), опозит модерном антитрадиционализму, превазилажење модернизма; Албрехт Вермер сматра да је то само „радикализована модерна“; Буркхарт Шмит двоји *ūостмодернизам* као у себе затворену идеологију од *ūостмодерниūеūа* – широко распрострањених постмодерних феномена. Слично, Зоран Милутиновић прави разлику између појмова *ūостмодернизам* (стилска уметничка формација од педесетих година XX века, коју чине разноврсни покрети и формације: неовангардни покрети, хиперреализам, боди-арт, француски нови роман, књижевност метафикције, латиноамерички фантастични реализам, итд.) и *ūостмодерна* (искључиво књижевноисторијски појам за период од краја шездесетих XX века до данас)[8] и издваја битне одлике постмодернизма

4 Светови, Нови Сад, 1999.

5 Службени гласник, Београд, 2010.

6 Л. Хачион, *нав. дело*, 17, 41-44.

7 Исто, 93.

8 Док једни теоретичари сматрају постмодернизам искључиво културном појавом (Скот Лаш), други у њему виде друштвено-историјски феномен (Јирген Хабермас,

у (књижевној) уметности. Постмодернизам више не истиче борбену и критичку улогу уметности у друштву: естетизацију света замењује принцип аутономије уметности и естетски доживљај, те слободна игра имагинације; „семантизација уметности" поново потискује форму;[9] традицији се враћа с иронијском референцом; реафирмишу се средства, материјали и технике који су у модернизму сматрани периферним; „потпуна расположивост материјала, поступака и облика, враћање мање вредних жанрова и презрених средстава (заплет, карактеризација), парафрастичка обрада наслеђених мотива и фабула, ирониja, пародија, палимпсест и пастиш, парафраза, цитат и апокриф, активирање могућности које пружа масовна култура, поштовање традиционалних конвенција и њихова теоријска деструкција, наглашавање

Фредрик Џејмсон, Жан Франсоа Лиотар). Види: Драган Жунић, „Модерна и постмодерна", *Социологија уметности*, Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, Ниш, 1995, 357-373.

Док З. Милутиновић истиче да је *постмодернизам* израз за скуп разноврсних стилова, а *постмодерна* периодизацијски појам књижевне историје (*Негативна и позитивна поетика*, Матица српска, Нови Сад, 1992, 71), домаћи речници књижевних термина домаћих аутора усвајају само термин *постмодернизам*, супротно Милутиновићевој дистинкцији. (Зоран Константиновић, „Постмодернизам", у: *Речник књижевних термина*, ур. Драгиша Живковић, Београд, Институт за књижевност и уметност – Нолит, 1992, 628-630; Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Логос арт: Едиција, Београд, 2010, 557-559). У новијим књижевнотеоријским и књижевнокритичким студијама налазимо и схватање постмодернизма као облика дискурса (Слободанка Владив-Гловер, *Постмодернизам од Киша до данас*, Просвета, Београд, 2003, 7-9) – што начелно чини неодрживим и Милутиновићев став и „подсећање" Саве Дамјанова „да је постмодернизам као својеврсни периодизацијски термин за књижевност последњих деценија XX века углавном прихваћен у европској и америчкој науци о књижевности" (*Шта то беше српска постмодерна?* Службени гласник, Београд, 2012, 8) – али и периодизацијско схватање постмодернизма (на пример, Кетрин Белси, *Постструктурализам: сасвим кратак увод*, Службени гласник, Београд, 2010, 13-14), што подржава ову изјаву Дамјанова.

9 Пре бисмо рекли да се ради о семантизацији сâме форме; истина је да поново влада интересовање за оно што би се традиционалном терминологијом могло означити као „материја", али постмодернизам наставља и радикализује формално-структурална истраживања започета у модернизму. Управо је Киш био писац који је постао препознатљив по развијању култа форме и семантизацији форме: „Заокупља ме вечни проблем Форме, која би могла можда да учини нешто да се тај судбински и судбоносни пораз учини мање болним и мање бесмисленим, Форме која би могла можда да дâ *нов садржај* нашој таштини, Форме која би могла да учини немогуће: да изнесе Дело изван домашаја мрака и таштине, да га пребаци преко Лете. Стога бих желео у својим будућим књигама – ако и саму идеју Дела не поједе рђа сазнања таштине – да *изразим* (израз из ваше анкете ми се не свиђа) величину људског пораза, којему писац покушава да супротстави свој сопствени мит, своју сопствену Форму, свој сопствени, индивидуални глас, усамљенички, можда без одзива и одјека, али болан и препознатљив." (Д. Киш, *Homo poeticus*, Просвета, Београд, 2006, 72-73; Курзив М. Б.)

херменеутичког значаја жанровских очекивања, истицање улоге читаоца која постаје саставни део ауторског текста – укратко, све оно због чега се постмодернизам назива књижевношћу из књижевности“.[10]

Неки поборници постмодернизма истичу да је то нова епоха, нови дискурс, једна од бројних парадигми посткапиталистичког друштва, настала из критичког односа према утопијским идејама модернизма (слободи, уму, рационалности), чија је радикализација у пракси произвела два једнако погубна тоталитарна режима, фашизам и стаљинизам, са истим исходиштем: концентрационим логорима. Подвлачећи да то није јединствена концепција, већ више различитих теоријских становишта окупљених око неких блиских идеја, Маурицио Ферарис као главни заједнички став постмодерниста издваја супротстављање дискурсу просветитељства и идеализма, односно „‘престанак одушевљења универзалношћу и практичношћу филозофије’“. Он разликује четири типа рецепције постмодерне у зависности од културног контекста: 1. француски пост-структурализам (Лиотар и Дерида); 2. Хабермасову критичку теорију, 3) амерички неопрагматизам (Рорти и Фиш), 4) ‘слабо мишљење’ (Ватимо, следећи Хајдегера и Гадамера).[11]

Жан-Франсоа Лиотар, један од главних поборника и вероватно најзаслужнији за ширење појма постмодернизам, истиче да је постиндустријализам само део глобалне појаве постмодернизма. После преображаја у 19. веку наступило је „постмодерно стање“ (наслов његове књиге из 1979)[12] – што је синоним за културу постиндустријских, информатичких друштвених заједница; док је модерна прокламовала „велике нарације“, тј. велике утопијске и идеолошке „приче“, односно пројекте које остварују јаки разумни субјекти са начелном идејом прогресивног развоја, хуманизма, етичности, „дијалектике Духа“, постмодернизам сумња у „велике нарације“, укључујући и универзално знање, „истину“.[13] Постмодернизам напушта велику авангардну идеју о обједињењу уметничке и револуционарне акције у циљу преображаја друштва. Он сумња у све универзалне покрете и велике пројекте – биле то уметничке или политичке револуције.

Савремени архитекта и теоретичар архитектуре Паоло Портогези сматра да постмодернизам не пориче модернизам, већ да га „слободно интерпретира“, „‘критички разматра и његове успехе и његове грешке’ “; то је по њему нужан *‘дијалоī са оцем’* који је „пао на испиту“ због догматског редукционизма – немоћи да се носи са иронијом и двосмисленошћу (које је и сâм афирмисао), те порицања вредности прошлости.[14]

---

10 З. Милутиновић, *нав. дело*, 71-75.

11 Према: Д. Жунић, *нав. дело*, 360 (нап. бр. 53).

12 Ж. Лиотар, *Ūостмодерно сūање*, Братство-јединство, Нови Сад, 1988.

13 Исто, 359.

14 Л. Хачион, *нав. дело*, 62.

Жунић наглашава да противници постмодернизам сматрају помодном „празном конструкцијом“, само једном од фаза модерне, још једним од бројних мутних и двосмислених „посистичких“ појмова, у чијем је средишту „смрт ума“ (Албрехт Велмер), тј. свест о крају историјског пројекта европског просветитељства модернизма. Занимљиво је схватање Татаркјевича, по коме је постмодернизам прелаз авангарде из стања побуне „у стање свеопште прихваћености и велике, добро плаћене потражње“: „‘Ако ћемо модернизмом називати борбену авангарду, може се рећи да је после ратова почело раздобље постмодернизма’“. Петер Биргер истиче да су ван подручја архитектуре „кључна места“ постмодерне нејасна, те питања постојања постмодерне као нове културне парадигме остају отворена. Биргер је у праву када каже да се то нарочито односи на књижевност, где поменуте промене нису нешто сасвим ново у односу на модерну.[15]

Један од највећих критичара, Јирген Хабермас, одбија да прихвати чак и термин „постмодернизам“. Он истиче да је „естетички модернизам“ један од бројних елемената општег пројекта културног модернизма, те да је у односу на пост-авангарду то само шири феномен. Међутим, признаје да се очигледне промене у пракси манифестују као оспоравање и прекорачивање духа модерне. Хабермас не демантује главни постмодернистички аргумент – да се показала бесмисленом нада просветитеља да ће заједно са технолошким напретком уметности и науке остварити прогрес морала и правде. Уместо тога, дошло је до *ūарцелизације* „сушташтвеног ума“ – до све већег раздвајања и осамостаљивања науке, уметности и морала (сфера које су до модернизма чиниле јединство), као и до њиховог одвајања од свакодневног живота – што је главни узрок још неостваренога пројекта модерне. Хабермас се тог пројекта не одриче. У првом од серије предавања под насловом „Модерна – недовршени пројект“ (1980), одакле је произашла и истоимена књига, он настоји да кроз критику постмодерне оправда филозофски дискурс модерне. У свом полемичком одговору Лиотар напада Хабермасово уверење да се дискурси спознаје, етике и политике могу поново приближити и ујединити путем естетског искуства; постмодернисти испитују и јединствени циљ историје и јединствени субјект, јер утопистички карактер великих хуманистичких идеја, са његовим кобним последицама у виду тоталитарних режима – већ је једном искезио своје лице (и наличје): „‘Скупо смо платили чежњу за цјелином и за једним, за измирењем појма и осјетилности, за транспарентним и комуникативним искуством.’“ Напуштање идеолошких искључивости остаје кључни морални (и позитиван) став постмодерниста.[16]

Лиотар и Хабермас иницирали су полемику у коју се укључио велики број теоретичара. Тако се поменути проблем проширио са подручја архитектуре и

15 Д. Жунић, *нав. дело*, 358-364.

16 Исто, 362.

књижевности, постајући предмет универзалних друштвено-теоријских и културолошких расправа. С тим у вези, Жунић запажа да, упркос томе што теза на којој је заснована читава полемика – да је постмодерна културни еквивалент посткапиталистичког друштва – делује теоријски прихватљива, она постаје неодржива на примеру постмодерниста у јужнословенским државама, где је на сцени био *сукоб* различитости, а не типична постмодерна јукстапозиција – *коеīзисшенција* различитости. Постмодерна није опозит и просто превладавање модерне; свој однос према модерном она успоставља на начелу *разлике* и *унушрашњеī ūреиспишивања*. Зато постмодерна није деструкција модерне, већ *деридијанска деконсшрукција*, подвлачи Жунић.[17]

Ђани Ватимо, који се слаже с Лиотаром да је „информатичност“ најбољи критеријум за разликовање модерне и постмодерне, скреће пажњу да и заговорници и противници као битну одлику постмодерног доба истичу и одсуство „великих нарација“ и „крај историје“. Постструктуралистичка теорија успела је да подрије теорију о линеарном развоју историје културе: „Сагласно Хегеловој идеји о крају Историје (као Напретка) и ступања на сцену Апсолутног Знања (које се преводи у хегемонију означитеља), текстови културе се постављају у синхронијско поље, при чему сва култура постаје огромна ризница ‘докумената’ који буквално морају бити ‘изнети на видело’ или осветљени. Осветљавање текстова културе једнако је ‘скрозирању’ Х-зрацима. Рентгенов апарат у овом случају представља други текст. Поједностављено речено, осветљавање једног текста другим је оно што твори ‘критичку’ праксу постструктурализма или ‘деконструкцију’. Друго име овог поступка јесте ‘археологија’.“ Аналитички методи постмодернизма признају само стварност дискурса: негирају (типолошки) *исшо-ризицизам* (historicsm), а прихватају *исшоричносш* (historicity) у Фукоовом смислу – као „генеалогију“ или „археологију“. По Фукоу, историја је променила свој однос према документу, преусмеривши пажњу са утврђивања аутентичности и реконструкције догађаја на рад на њему „изнутра“; она га сада дели, сређује и дистрибуише, утврђује релевантност у циљу дефинисања низова, релација.[18] *Археолоīија* је израз који означава постмодерни модел знања, особину нове, *ūосшмодерне форме исшорије*, која се сада сагледава као једна прича међу другима. *Посшсшрукшурализам* се бави овом врстом „археолошког“ истраживања: деконструктивним методима преобликује читаву (западну) цивилизацију у Малармеову *„Једну књиīу“*, коју ће писати и Киш.

Посшисшоризам напушта модернистичко схватање историје као „историје спасења“, произашло из става о прогресивној природи историјског

17 Исто, 370. и 360.

18 Владив-Гловер, *нав. дело*, 19-20. и 23.

развоја и научног знања, схватање о линеарном и јединственом историјском развоју, и ослобађа се од модерног субјективизма путем *херменеутичке свести*. Ватимо сматра да се проблем може превладати хајдегеровско-ничеовским појмовима „успомене“ на модерну (критичким прихватањем, трансформацијом, продубљивањем модерне од стране постмодерне); отуда постмодерна култура велики значај придаје *сећању*.

Хачион подвлачи да Фредрик Џејмсон, један од најбучнијих противника постмодернизма, на постмодернизам у уметности гледа као на ицрпљивање битних момената високе модерне (што не важи за архитектуру, где је постмодернизам радикално супротстављање модернизму); он сматра да постмодернизам није стил међу другим стиловима, већ „‘културна доминанта логике касног капитализма’“, која превазилази културни аспект и нужно подразумева и политичко-идеолошко одређење према капитализму, периодизациони појам „чија је функција да доведе у узајаман однос нове формалне одлике културе и развој новог типа друштвеног живота и новог економског поретка”.[19] Као главне одлике постмодернизма издваја „нову плиткост“, тј. површност, која произилази из постмодерног „оспоравања свих дубинских теоријских модела“.[20] Остале карактеристике су: распадање субјекта, слабљење афеката, губљење стилских особености, *криза темпоралности* као директна последица слабљења повесности: категорију времена, доминантну у модерном, замењује категорија простора, а синхронија дијахронију. Жунић наводи један од његових кључних ставова – да је „‘истина постмодернизма’“ „светски простор мултинационалног капитала’“ и да би та „‘нова политичка уметност’“ морала да реафирмише педагошку, сазнајну и дидактичку функцију уметности, што је модернизам заборавио.[21]

Жунић указује на бројне примере „неутралних“ или мање радикално оријентисаних теоретичара који су реаговали на тежњу постмодерниста да прогласе крај модернизма, али и на тврдоглаво одрицање легитимитета постмодернизму од стране модерниста. Тако Пецолд заговара позицију „дијалектичке трансформације модерне“; Маурицио Ферарис истиче да је постмодернизам паразит модернизма, као њен цитат, али и обрнуто („‘Што би писао Хабермас без Дериде?’“). Филиберто Мена, у основи поборник

19 *Нав. дело*, 73.

20 Често је та „нова плиткост“ приписивана само књижевности, односно уметности. Најал Луси сматра да „ако је постмодернизам заиста савремени, онда не може само књижевност бити оно за шта се данас подразумева да му недостаје дубина. Политика, на пример, није ништа мање ‘неоснована’ у својим претпоставкама, и ништа мање кадра да контролише разлику између намера и последица“ (*Постмодернистичка теорија књижевности*, Светови, Нови Сад, 1999, 10).

21 *Нав. дело*, 365.

модернизма, сматра да основне теоријске поставке постмодернизма нису ништа друго до варијације, модификације, реформе, критичка преиспитивања и транскрипције модернизма. Модернизам и постмодернизам највише се разликују у томе што први настоји да оствари велику идеју промене друштвених система кроз акцију индивидуалног стваралачког субјекта, док други овај пројекат проглашава утопијом (јер естетска комуникација постала је масовна комуникација); док је модернизам *радикални ūројекī*, постмодернизам је *уживалачко сīање*, али између њих нема драматичног прекида, већ међусобног прожимања.[22] Мена се залаже за критичко преиспитивање модернизма са свешћу о нужној трансформацији модерног субјекта, али ни он не одустаје од „великог пројекта“. Пошто је у постмодернизму неуметничка пракса преузела задатак друштвених промена који је некада припадао авангарди, то „нови субјект не мора више бити јаки и пуни субјект који има онтолошку и трансценденталну легитимност, већ новопронађени ‘слаби субјект’ (Ватимо), ‘који признаје да је изгубио властиту пуноћу и властити централитет, но који неће да се одрекне себе као субјекта, иако зна – и ту се налази могућност да буде данас – иако зна да се може реконструисати само на основу привремених, провизорних, ефемерних равнотежа’. То, коначно, *значи да се не може оспориīи ни сама идеја модерноī ūројекīа,* макар се он, сходно омекшавању читаве поставке, претворио у ‘меки пројект’ (Акиле Бонито Олива).“[23] Покушавајући да дефинише „трансавангарду“, Олива закључује да се она разликује од земље до земље: „изгледа да ‘присуство прошлости’ зависи од локалне и културно-специфичне природе сваке прошлости“. Померен је центар, на сцену ступа децентрализација и „екс-центрично“

22 Већина теоретичара, на челу са Џејмсоном, слаже се да постмодернизам обележавају последице разбијања буржоаске хегемоније, односно културног елитизма и развој масовне културе. Постмодернистичку тежњу да премости празнину између елитне и популарне културе, Хачион издваја као још један постмодерни парадокс (*нав. дело*, 45), док је Марио Перниола (*Естеīика двадесеīоī века*, Светови, Нови Сад, 2005, 195-202.) назива „комуникативношћу“ постмодерне уметности. Тако поједина врхунска остварења књижевне уметности илуструју наизглед немогуће прожимање ових елемената; на пример, *Име руже* Умберта Ека. Код нас то одлично илуструје дело Д. Киша: с једне стране, он се залаже за културни елитизам (као строг критичар и ригорозан самокритичар, што потврђују бројне странице одличног одбаченог текста, који се чува у рукописној заоставштини САНУ); с друге стране, ако обратимо пажњу на приповедачке технике, видећемо да је у основи *Пешчаника* и *Гробнице за Бориса Давидовича деīекūивска ūрича*, док је *Пешчаник* позајмио технику кадрирања из филма, медија намењеног масовној култури, што је повезано с дубинском трансформацијом перцепције: „фото апарат и филмска камера хватају слике које измичу природном оку, које је сад принуђено да се идентификује с технолошком направом“ и ствара се „вештачка осећајност“ (М. Перниола, *нав. дело*, 234-235). Киш се, дакле, противио *униформизацији масовне кулūуре*, а не њеним средствима.

23 Д. Жунић, *нав. дело*, 1995, 368-370. Курзив М. Б.

(у класи и раси, полу и опредељењу), подвлачи се локално и регионално, насупрот масовној култури и маклуановском „глобалном селу“[24] (у коме је, како је Киш добро предвидео, „Гутенбергову галаксију“ сменила „Гејтсова галаксија“)[25]: *култура* је постала *културе*. Ихаб Хасан, један од најзначајнијих теоретичара постмодернизма, истиче његов опозитни карактер: „постмодернизам је процес стварања *производа*; он је *одсуство* унутар присуства, он је *расутост* којој треба *центрирање* да *би* било расуто; он је *идиолект* који жели да буде, али зна да не може бити, *велики кôд*; његова *имманенција* пориче ипак жуђену *трансценденцију*. Другим речима, постмодернизам се служи логиком ‘и/и’, а не ‘или/или’.“

Међутим, и поборници модернизма употребљавају сличне бинарне термине, примећује Хачион. Она сматра да постмодернизам није „синоним за савремено“, нити је интернационални културни феномен (примарно је европски и амерички), већ културна активност која обележава већину савремених уметничких форми и струја мишљења. Између модернизма и постмодернизма не постоји прекид. Њихов је однос заснован на начелима *последице, зависности, разлике, оспоравања, проблематизовања*. Модерна култура је постмодернизмом изазвана *изнутра*, али не и негирана, јер „оно што хоћу да зовем постмодернизмом у основи је *противречно*, одлучно *историјско* и неизбежно *политичко*“. Она доказује да и постмодернизам, као и модернизам, не само да задржава своје бројне противуречности, већ их толико истиче, да оне постају његове одређујуће карактеристике. У романескном жанру ову противуречност оличава „историографска метафикција“: сва дела која сматрамо постмодернистичким дубоко су *саморефлексивна* и *пародијска*, а ипак покушавају да се укорене у историјском свету. Противуречности саморефлексивно – историјско постојале су и раније; новина њихове постмодерне верзије је *стална ирониja која прати контекст* и њихов *опсесивни повратак садашњости*.[26]

Поучено негативним искуством модернизма, постмодернизам намерно одбија да дијалектички разреши супротности. Он оспорава управо тоталитарне „велике нарације” наше културе, како Лиотар назива начела тзв. либерално-хуманистичке идеологије, које се служе дијалектичком лакировком: представе о ауторској оригиналности (ауторству), о постојаним естетским вредностима (зато стално поставља питања, али нуди увек само привремене одговоре), о раздвојености естетског, економског и политичког (постмодернизам доказује да је подлога свих културних пракси идеолошка и да

24 Види: Л. Хачион, *нав. дело*, 31.

25 „Јер, уверен сам, Гутенбергова се галаксија над нашим небом полако гаси, скоро видљива голим оком на звезданом небу, а да се до нас њено зрачење још није честито ни пробило” (Д. Киш, *нав. дело*, 206-207).

26 Види: Л. Хачион, *нав. дело*, 92, 17-18, 82. и 9. Курзив М. Б.

она утиче на њихову производњу значења). Дакле, постмодернизам подрива представе о аутентичности, оригиналности, присуству, пуноћи.[27]

Противуречну природу постмодернизма можда најбоље представљају највећи теоријски парадокси, који су мање очигледни, али дубоко укорењени у његову основу: „бартовски анти-ауторизујући ауторитет“, фукоовска „антитотализујућа епистемолошка тотализација“, „лиотаровско велико наративизовање наше сумње у велике нарације“; „Они су типично парадоксални, они су мајсторско порицање мајсторства, кохезивни напади на кохезију, есенцијализовани изазови суштини, а то карактерише постмодерну теорију.“[28] Такву природу постмодернизма обухватила је Надежда Чачиновић-Пуховски изразом „парадоксални *-изам*“ – ако суфикс *-изам* схватимо и као наглашавање процеса.[29]

Хачион истиче да „постоји дуга историја таквих скептичких опсада позитивизма и хуманизма, тако да данашња пешадија теорије – Фуко, Дерида, Хабермас, Ватимо, Бодријар – следи трагове Ничеа, Хајдегера, Маркса, Фројда и других у њиховом покушају да оспоре емпиријске, рационалистичке и хуманистичке претпоставке наших културних система, као и система науке”; на пример, „рано Фукоово преиспитивање историје идеја у оквиру ‘археологије’”; „Деридино радикално оспоравање картезијанског и платонског погледа на ум као систем затворених мишљења”; *„слабо мишљење”* Ђанија Ватима. Хачион чак и Хабермаса сврстава у ову групу, јер упркос својој жељи „да делује унутар ‘просветитељске’ рационалности, он ипак успева да га критикује. Лиотар је то напао као још један вид тотализујуће нарације”, док Џејмсон „тврди да су обојица аргументе засновали на различитим, али подједнако снажним, легитимизацијама ‘наративних архетипа’”.[30]

Модернизам такође у свом окриљу негује упадљиве противуречности (које Тери Иглтон сматра позитивним): елитистичку потребу за поретком и револуционарну иновацију форме; анархистичку тежњу за уништењем постојећих система и политичку визију идеалног поретка; кафкијанску и бекетовску потребу за писањем и свест о безначајности писања, итд. Дакле, премда постмодернизам оспорава неке аспекте модернизма, заједнички су

27 Хачион превиђа да, када је Фуко (1972) „запазио“ да су, заједно са појмовима субјективне свести, доведени у питање и период, тема, оригиналност, традиционална представа о перспективи, свезнајућем приповедачу и када су „Фуко и остали сугерисали, са оспоравањем јединственог субјекта повезана је општија упитаност над *сваким* тотализујућим и хомогенизујућим системом“ (*нав. дело*, 30), *Пешчаник* је већ увелико сакупљао „ловорике“. То, је, међутим, последица припадности „малим“ језичким и културним заједницама, што је проблем културолошке природе који овом приликом нећемо даље развијати.

28 Исто, 14. и 44.

29 Види: Д. Жунић, *нав. дело*, 368.

30 Л. Хачион, *нав. дело*, 22.

им: саморефлексивност, иронијска двосмисленост, оспоравање класичног реалистичког представљања, фрагментација, интересовање за историју, вера да су изазови и упитаност позитивне вредности.

Постмодернизам, како и сам термин демонстрира, има негативистичку реторику (дисконтинуитет, дислокација, децентрирање, деконструкција, антитотализација и сл.), помоћу које утеловљује управо оно што тежи да оспори (почев од институција: медија, универзитета, музеја, позоришта): „Будући да је противречан и да делује управо унутар оног система којег покушава да сруши, *постмодернизам ни случајно не може бити посматран као нова парадигма* (чак ни делимично, у смислу који овом изразу придаје Кун /Kuhn/)"; он не замењује либерални хуманизам, јер афирмише „разлике" које, за разлику од хомогене „другости", немају одговарајуће супротности и стога су увек нестална и вишеструке; он одбија да успостави било какве универзалности у виду привлачних система „великих нарација". Ту лежи још један парадокс: већина постмодерних теоретичара (Рорти, Бодријар, Фуко, Лиотар и др.) схвата да је свако знање нужно повезано с неком метанарацијом, односно „истином", али су такође свесни да нема природно „великих" нарација, јер су све хијерархије наши производи. У том смислу Стенли Фиш упозорава „'Морате знати да истина није као што изгледа и да истина мора да вас остави слободним'."[31]

Постмодернистичка игра на маргинама жанра нарочито је интересантна у преплитању и стапању дискурса теорије (филозофије) и књижевне праксе. Теодор Зиолковски (1969) запазио је да „'се не можемо самозадовољно сакрити иза арбитрарних зидова самосталних дисциплина: поетика неизбежно уступа пред општом естетиком'".[32] Свесна сопствених ограничења, (пост)модерна литература постаје истовремено и критика, јер у свој дискурс укључује размишљања о самој себи, постаје *метајезик*, како је то предвиђао Ролан Барт (1972). Сталну пратећу самосвест о статусу личног дискурса (тзв. наклоност према „себе-писању") у делима Дериде и Барта (а појавиће се и код Ека и Киша, посебно у *Часу анатомије*)[33], Розалинд Краус назива „паралитерарним"; њима се оспорава концепт „уметничког дела" и одвојеност тог концепта од званичне, академске критике.[34]

Постмодернизам оспорава модернистичко негирање или оживљавање прошлости у име будућности: „Он не сугерише трагање за трансценденталним

31 Л. Хачион, *нав. дело*, 16-21. и 32.

32 Исто, 26-27.

33 „[...], мада они врло ретко постају теоретичари или апологете сопствених дела као *neveaux romanciers* (од Роб Грије до Рикардуа)", истиче Хачион (*нав. дело*, 35). *Час анатомије* је управо такав редак пример.

34 Л. Хачион, *нав. дело*, 29-32.

ванвременским значењем, већ пре поновно вредновање прошлости и дијалог са њом у светлости садашњости.” Постмодернизам сматра да историја може постојати *само као ūексī* (Барт) што не значи да пориче постојање историје, већ истиче да јој можемо приступити само посредством текста.[35]

Истражујући постмодернизам и његову везу с модернизмом у европској, посебно словенској прози, драми и филму, Слободанка Владив-Гловер изводи закључак да модернизам и постмодернизам представљају парадигматичан континуитет и да *„ūрūадају једној културној ūарадиūми“*, најављеној још код Фридриха Ничеа. Она се огледа у заједничком моделу перцепције, у чијем је темељу структура језика и логика означитеља. Текстови постмодернизма стога представљају *одбрану* модернизма, а између њих се успоставља велики *дијалоī*.[36]

Владив-Гловер сматра да постмодернизам није један од периода у историјском развоју европске културе, већ *нови начин чиūања и сūварања ūексūова*, „егзегетски поступак“ који се може применити и на најстарије цивилизацијске текстове; дакле, широко схваћен метод, или „нови модел дискурса“. Међутим, као *крūичарски ūосūуūак* израстао из посебног разумевања језика и структуре знака, постмодернизам има само неколико деценија; он је „праунуче семиотичке мисли школе прагматизма“ (Ч. С. Перса, В. Џејмса и Џ. Дјуија), „унуче структуралне лингвистике“ (Ф. де Сосира) и „дете структуралне антропологије“ (К. Леви-Строса). Постмодернизам је универзална културна парадигма коју чине хетерогени текстови, различити једнаковредни дискурси обједињени „општим моделом перцепције и конструисања стварности који је произвео и још увек производи ‘дух’ (Хегелов *Geist*) западног човека“. Под „западни“ постмодерни модел дискурса она подводи све текстове који одговарају „општем схватању стварности као дискурса (речи), који је у знаку чисте разлике а која се може представити као ‘одсутност’ или ‘недостатак’“.[37]

Владив-Гловер сматра да идејна кохерентност постмодернизма лежи у новој немиметичној *феноменолоīији ūриказа*, у којој се перцепција схвата као семиотички процес. *Феноменолоīија ūриказа* значи да је целокупна култура

35 Види: Л. Хачион, 37-43.

36 О „великој цитатној полемици“ (ВЦП) и „великом цитатном дијалогу“ (ВЦД), као обележјима два типа културе пише Дубравка Ораић Толић у књизи *Теорија циūаūносūи* (Графички завод Хрватске, Загреб, 1990). Интересантно је да и она говори о спољним узроцима слома авангарде, тј. о насилно прекинутом „великом пројекту“ модернизма у земљама Источне Европе. Владив-Гловер сматра да је у тим земљама постмодернизам културни феномен посткомунизма, који прави „оūтимистичан заокрет из хомогеног система идеолошког мишљења у хетерогену стварност језика и многострукост дискурса“ и да је његов циљ – *слобода* (*нав. дело*, 7-9). А шта је то него једна од главних идеја „великог пројекта“ модернизма?

37 С. Владив-Гловер, *нав. дело*, 20-23.

симулакрум, а сваки рукопис *палимпсест*: не постоји оригинал, већ само копије копија и сваки је текст само још један слој рукописа.[38] Међутим, сваки субјект добија право гласа, право на своју јединствену, субјективну интерпретацију, јер „у извесном смислу, оно што филозофија не може да искаже *може* се исказати књижевношћу, или извесном идејом књижевног", истиче Н. Луси.[39] Ту је порекло Кишове (по)етике.[40]

У новој *феноменологији приказа* објект је увек виртуелан, одсутан, повезан с *несвесним* и његовим продуктима – који су *Другo* субјекта. Из тог *Другог*, представљеног као „објект" који децентрира или измешта субјект, а који постаје омиљена тема модернизма (најчешће као *двојник*), изродио се „нулти субјект" постмодернизма. Међутим, објект као просторни, а не временски знак, увек је и „присутан" (као двојност, тј. приказ). Владив-Гловер истиче да ово схватање није новина (још су надреалисти, трагом симболиста, за оно „неприказиво", за „одсутност", установили метафоре простора – *празнина* и *тишина*) и позива се на бројне проучаваоце овог проблема – од Фројда и Хегела до Лакана.[41] Одсутност, одсутно искуство се прустовски, кроз нарацију, може претворити у нову „присутност" као виртуелну реалност језика/логоса, тј. *писања*. Одсутност-присутност је структура „чисте *разлике*": „Ја које се конституише као разлика и кроз разлику, ослања се искључиво на одсутност – на изгубљени објект или немогуће 'стварно' – као свој темељ и подршку." Фројдов појам Несвесног Лакан преводи из психоанализе у структурализам и лингвистику, од статичног ка динамичном структуралном моделу. (Реч је о веома сложеној *L shemi*, коју овом приликом нећемо реконструисати). Преко појма *Другог* и Лакан дефинише „ја" као субјект језика; последица субјектовог уласка у језик и културу, тј. симболични поредак, јесте његов „расцеп" или „удвајање". *L shema* прати тај расцеп. Субјект постоји једино путем „отуђености" – само у релацији са *Другим* и са

38 Борхес је негирао постојање плагијата већ и самом чињеницом да је негирао ауторство (у смислу оригиналног дела); за њега је писање поновно исписивање, још један слој на палимпсесту; зато је и сматрао сувишним исписивање многобројних страница које већ постоје. Уместо тога исписивао је, како сам тврди, њихов сажетак, коментар. У причи „Астеријонова кућа" (*Алеф*) стоји да се књижевност пре и после тог новог исписивања разликује „не толико због самог текста колико због начина на који је он прочитан", што је у у основи структуралистичко и семиотичко начело.

39 Н. Луси, *нав. дело*, 413. Критикујући Хабермасов однос према постмодернизму, она истиче да постоје „добри разлози за критиковање постмодернизма; али све док се та критика не спроведе у *име* разума, она нема другог избора до да буде *против* етике". Она сматра да је „питање 'текста'" неодвојиво од „питања етике" и да је „управо повратак разума, а не смрт књижевности (и са њом, колапс цивилизације), оно до чега постмодернистичка књижевна теорија у будућности још може довести" (422. и 424).

40 С. Владив-Гловер, *нав. дело*, 7-9.

41 *Нав. дело*, 27-28. (нап. 20-26) и 15-18.

„негде другде“ од себе, а најзначајнији моменат у његовом конституисању јесте – идентификација с објектом. Лакановски „расцепљени субјект“ негира картезијанско схватање субјекта као *cogito*-а. Његова је целовитост прекинута језиком – Несвесним структурисаним као језик, чија је друга страна „рупа“ или „празнина“.

Ако постоји дело које ту празнину идеално илуструје, онда је то Кишов *Пешчаник*, који *бескрајном игром ириповедања* чини наличје деридијанске *бескрајне игре значења*[42] и доводи у питање бројне „Велике нарације“ човечанства, али их се сâмо не одриче. Лиотар је зато с правом констатовао: „Уметник или писац постмодерне у положају је филозофа: текст који пише, дело које ствара, нису вођени већ успостављеним правилима, па се о њима не може судити на основу једног одређеног суда, односно да се на тај текст, на то дело примене познате категорије. *Та правила и те категорије су оно за чим само дело трага*.“[43]

Литература

Барт 1971: Р. Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, превео Иван Чоловић, Нолит, Београд.

Белси 2010: К. Белси, *Постструктурализам: сасвим кратак увод*, превео Зоран Милутиновић, Службени гласник, Београд.

Бошковић 2004: Д. Бошковић, *Иследник, сведок, прича. Истражни поступци у* Пешчанику *и* Гробници за Бориса Давидовича *Данила Киша*, Плато, Београд.

Владив-Гловер 2003: С. Владив-Гловер, *Постмодернизам од Киша до данас*, Просвета, Београд, 7-93.

Дамјанов 2012: С. Дамјанов, *Шта то беше српска постмодерна?* Службени гласник, Београд.

Жунић 1995: Д. Жунић, „Модерна и постмодерна“, у: *Социологија уметности*, Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, Ниш, 357-373.

Киш 2006: Д. Киш, *\Homo* poeticus, *Сабрана дела Данила Киша* у редакцији Мирјане Миочиновић (2006-2007), Просвета, Београд.

Константиновић 1992: З. Константиновић, „Постмодернизам“, у: *Речник књижевних термина*, ур. Драгиша Живковић, Институт за књижевност и уметност – Нолит, Београд, 628-630.

Лиотар 1988. Ж. Лиотар, *Постмодерно стање*. Братство-јединство, Нови Сад.

Луси 1999: Н. Луси, *Постмодернистичка теорија књижевности*, превела Љиљана Петровић, Светови, Нови Сад.

Милутиновић 1992: З. Милутиновић, *Негативна и позитивна поетика*, Матица српска, Нови Сад.

42 Бошковић, 164-165.

43 Ж. Лиотар, *Постмодерно стање*, Братство-јединство, Нови Сад, 1988, 81. Курзив М. Б.

Ораић Толић 1990: Д. Ораић Толић, *Теорија цитатности*, Графички завод Хрватске, Загреб.

Перниола 2005: М. Перниола, *Естетика двадесетог века*, превели Дренка Добросављевић и Марија Матић Радовановић. Светови, Нови Сад.

Поповић 2010: Т. Поповић, *Речник књижевних термина,* Логос арт: Едиција, Београд, 557-559.

Хачион 1996: Л. Хачион, *Поетика постмодернизма*: *историја, теорија, фикција*, превели Владимир Гвозден и Љубица Станковић, Светови, Нови Сад.

Mirjana BEČEJSKI

„DIALOG WITH THE FATHER „OR „PARADOXAL –*ISM*“[44]

(Modernism and Post-modernism)

Summary

Having relied on several capital oeuvres, and on some overviews of small-scale endeavouring to approach this problem in objective manner – aesthetic, literary-historical and cult urological (sociological) studies/treaties on the relationship between modernism and postmodernism, definition, distinctive features, range of concepts and temporal duration (with theorist who see them as periodization concepts) – we are looking at the main points of the dispute and distinctive features of the mentioned phenomena. The objective is not to be only polemics itself, but the creation of theoric context for one specific problem examining: is it possible to determine, based on separate features, some oeuvre of a writer is to be modernistic or post-modernistic one, or which appears to be paradoxal – both of them? The second case means the contestation to post-modernism of new literary (cultural) paradigm, and its comprehension as the radicalised continuity of modernism especially regarding creative and critical techniques.

In order to clarify this problem we will try to give the contribution by observing the *Freestone* in the context of (post) modernistic, contemporary aesthetic and poetic studies. That study will be published in the next issue of *Baština*.

Key words: modernism, post-modernism, „great narrations”, contradiction, co-existence, differences, post-historism, metalanguage, self-reflection, parody.

Рад је предат 1. новембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

44 This essay was designed as the first theoretic part of the study “*Freestone* of Danilo Kiš in the Context of Contemporary Aesthetic and Poetic Studies”, while the second one, as the applied review of the novel, will be published in the second issue of Baština.

УДК 82.0

*Данијела ПЕТРОВИЋ**

ЈЕДАН АСПЕКТ КРИТИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ РОЛАНА БАРТА: ПУТ ОД СТРУКТУРАЛИЗМА КА ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМУ

Апстракт: У критичкој делатности Ролана Барта јасно се уочавају две у неку руку опречне тенденције, структуралистичка и постструктуралистичка. Помоћу хронолошког приказа његових радова аутор указује на разлоге који су довели до постепеног одбацивања структуралног метода и његове замене новим начинима сагледавања књижевности. Тај Бартов прелаз од структурализма постструктурализму може се сматрати парадигматичним и готово карактеристичним обрасцем, који у маломе одсликава промене које су у последњим деценијама двадесетог века захватиле науку о књижевности.

Кључне речи: структура, књижевна критика, наука о књижевности, значење, вредновање, слободна игра, Текст, хедонистичка естетика.

Увод

Две најзначајније струје мишљења које се јављају у двадесетом веку и које су утицале на развој бројних хуманистичких наука, попут антропологије, психологије, науке о књижевности, па и на развој саме уметности и филозофске мисли о њој, јесу структурализам и постструктурализам. У делу Ролана Барта обе ове струје заступљене су у мање-више једнакој мери. Рани радови овог аутора, они настали углавном до 1966. године, писани су под јаким утицајем структурализма, док у његовим каснијим радовим долази до тзв. „постструктуралистичког заокрета“[1]. Од структуралистичког метода и „сна о научности“,[2] по речима самог Барта, развој његове мисли водио је

* Докторант на Филозофском факултету у Нишу, Одсек за филологију, danijelapetrovi@gmali.com

1 Ана Бужињски и Михаел Павел Марловски, *Књижевне теорије XX века*, Службени гласник, Београд, 2009, 334.

2 Исто, 319.

ка заснивању једне посебне „хедонистичке естетике“,[3] чију област проучавања представља Текст супротстављен делу схваћеном у класичном смислу. Тај нови, условно речено, модел проучавања књижевности, који у својим каснијим радовима предлаже Барт, може се сматрати репрезентативним за постструктурализам.

У настојању да пратимо развојне етапе које се јављају у Бартовом односу према књижевности, анализираћемо неке од кључних ставова из следећих Бартових есеја: „Структуралистичка делатност“ (1963), „Шта је критика“ (1963), „Књижевност и значење“ (1963), „Критика и истина“ (1966), „Увод у структуралну анализу прича“ (1966), „Смрт аутора“ (1968) и „Од дела до Текста“ (1971). Указаћемо на разлоге зашто се је структурална метода показала неадекватном на пољу науке о књижевности, на елементе који у оквиру самог структурализма воде његовом урушавању. Трудићемо се да критички сагледамо решења која нам нуди постструктуралистичка мисао, конкретно мисао Ролана Барта, у покушају да се избори са апоријама структурализма. Пошто се његови рани радови везују за покушај примене структуралне методе изворно настале у лингвистици при проучавању књижевности, чини нам се неопходним да се на почетку осврнемо на изворну замисао Фердинанда де Сосира, који се сматра творцем овог модела проучавања.

Предности и мане структуралног метода

Заснивање структуралне лингвистике почетком двадесетог века имало је велики значај не само за лингвистичка истраживања, већ и за бројне хуманистичке науке које су се у то време још увек бориле за кредибилитет научног, попут антропологије, науке о књижевности и делимично психологије. Све ове науке су радо прихватиле научни метод разрађен од стране Фердинанда де Сосира, који им је нудио одговарајућу научну апаратуру и могућност релативне стабилизације предмета проучавања.

Кључ структуралистичког поступка био је де Сосиров прелазак са *супстанције* на *функцију*, односно са *значења* на *однос*. Језик као систем знакова (*langue*), одвојен од *говора* (*language)* и *речи* (*parole*), постаје главни предмет лингвистике као науке. За разлику од *говора* који је хетероген, *језик* као систем карактерише хомогеност, надиндивидуалност и конвенционална природа. Систем језика састоји се од односа међу језичким знацима чија је природа двослојна. Језички знак, који као основна јединица система бива одвојен од референта на који се односи, састоји се из два дела, од којих су оба психичке чињенице – из *означе* и *означеног*, то јест *појма* (*signifié*) и *означе*

3 Ролан Барт, „Од дјела до Текста“, у: *Суврeмене књижевне теорије*, приредио Мирослав Бекер, Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1986, 186.

појма (*significant*). Веза између ова два дела језичког знака је произвољна. Из овако постављеног проблема де Сосир нужно закључује да „у језику постоје само разлике *без позитивних термина*'", односно да је „казано другим речима, *језик форма, а не супстанца*"[4]. Према томе, оно што називамо значењем, постоји једино као производ сложене „игре лингвистичких опозиција".[5]

Дефинишући предмет лингвистике, Фердинанд де Сосир обезбеђује лингвистици као науци привид методолошке објективности, налик оном који поседују природне науке. Међутим, да би овакав језички систем могао да гарантује било какву стабилност елемената који чине његову структуру, било је неопходно зауставити перманентну игру разлика која се одвија међу њима. Најлакши начин да се заустави „игра лингвистичких опозиција" био би издвајање система из општег културног и историјског контекста. Тиме би систем остао затворен у себе, без могућности уплива нових елемената који нужно воде реструктуирању односа који владају међу елементима структуре и истовременом реструктуирању саме структуре. Међутим, иако надиндивидуалан, језички систем је нужно друштвено условљен, зависан од промена које прате кретање друштвеног система, тако да овај наизглед најлакши начин бива одбачен. Пошто оперише надиндивидуалним категоријама, јер језички систем је систем у који свака индивидуа, самим рођењем и усвајањем језика заједнице у којој живи бива бачена, решење не може да пружи ни везивање значења за субјекат, инстанцу ван система која би својим априорним увидом обезбеђивала строгу центрираност структуре. Жртвовањем субјекта, тог по Хајдегеру „највећег насиља метафизике'",[6] Фердинанд де Сосир избегава опасности које са собом носи изградња идеалистичког система налик Кантовом. Укротити игру значења, ујармити је у ред, могуће је такође и изградњом система над конструкцијом метаправила којим би биле регулисане све могуће алтернације што захватају систем језичких опозиција. Међутим, сви системи су подложни истој болести: немогућности деконтекстулизације. Позивање на метаправила повлачило би нужност конструкције новог система, који би оперисао на нивоу метаметаправила, и тако у недоглед.

Оставивши по страни стазе својих претходника које су се завршавале неопходношћу једног циркуларног начина мишљења, де Сосир налази решење у издвајању двеју равни језичког система, равни дијахроније и равни синхроније. Раван синхроније би требало да лингвистици обезбеди могућност увида у један стабилан систем, пошто би тиме у пољу предмета науке

4 Фердинанд де Сосир, *Курс опште лингвистике,* Издавачка књижница Зорана Стојановића, Сремски Карловци; Нови Сад, 1996, 126.

5 Исто.

6 Мартин Хајдегер, *Крај филозофије и задаћа мишљења: расправе и чланци*, Напријед, Загреб, 1996.

биле заустављене све неконтролисане промене проузроковане „деловањем фактора времена".[7] Истовремено, раван синхроније је требало да обезбеди одговарајуће решење једном озбиљном проблему са којим се Фердинанд де Сосир сусрео на равни дијахроније – са проблемом обезбеђивања дијахронијског идентитета неког елемента структуре. Без решења тог проблема било би немогуће говорити како о идентитету неке језичке јединице уопште, тако и о могућности да она промени облик, а да при том опстане као посебна јединица. У једном формалном систему, који оперише на нивоу разлика, самоидентитет елемената система бива константно разграђиван могућношћу бројних интерполација које се јављају на нивоу случаја. На примеру француске речи *chaud*, чији идентитет, посредован бројним језичким варијацијама, остаје препознатљив у латинском облику речи *calidum*, де Сосир даје следеће објашњење: „... дијахронијски идентитет двеју тако различитих речи као *calidum* и *chaud* значи једноставно да је прелаз од једне речи до друге начињен кроз низ синхронијских идентитета у ономе што смо назвали *parole*, без икаквог кидања – узастопним фонетским преображајима – везе која их спаја".[8] У настојању да обезбеди идентитет јединицама система, де Сосир мора да рачуна са итерабилном природом језичког знака, односно могућношћу његовог неограниченог понављања у оквиру датих конвенција како би се омогућила семантичка инваријантност.[9] Међутим, као што смо то већ видели, позивање на контекст, рачунање са могућношћу стабилних конвенција, истовремено отвара поље контекста у недоглед. Због немогућности израњања из времена, сваки позив на изградњу система *изван*, који би својом непроменљивошћу, или можда уређеном променљивошћу, гарантовао стабилност значења, води изградњи новог метасистема и то је процес који се не да зауставити.

Видимо да се питање идентитета овде јавља као својеврсни отпор покушају формализације лингвистике. Приметимо да у покушају да се избори са свим опасностима које носи са собом питање идентитета, де Сосир у свој надиндивидуални систем језика уводи једно индивидуално начело. Идентитет јединице чува *реч*, односно, оно што је де Сосир назвао *parole*, а што представља „индивидуални акт воље и ума".[10] Парадоксално, стабилност система бива поверена ономе што је сам де Сосир у односу на језик као систем назвао „небитно и, мање или више, случајно".[11] Опирање идентитета да буде изведен из формално заснованог система, нужно води мисао де Сосира ка

7 Фердинанд де Сосир, *нав дело*, 181.

8 Исто.

9 Опширније о томе у делу: Владимир Тасић, *Математика и корени постмодерног мишљења*, Светови, Нови Сад, 2002.

10 Фердинанд де Сосир, *нав. дело*, 38.

11 Исто.

нехотичном кокетовању са инстанцама као што су контекст и субјективност. Тиме се један ред и кохерентност, који се јављају као услов постојања структуралистички схваћеног језика као система, у крајњим консеквенцама подређују једној логици случаја, одсуства правила и хаотичности. Стабилност система структуралне лингвистике бива константно разграђивана од стране самог система.

Стеруктурални систем де Сосира, као што смо видели, од самог тренутка свога настанка бива захваћен бројним противуречностима. Посматрање језика као аутономне структуре био је неопходан потез у циљу подвргавања предмета методолошкој анализи. Истовремено, сам појам структуре носио је у себи елементе који су водили његовој перманентној дестабилизацији. Пут ка постструктурализму ишао је од покушаја да се позивањем на инстанцу *изван*, најчешће у виду каквог метаправила, обузда слободна игра структуре, до радикалног одбијања сваког правила и слављења слободне игре *per se*. Насупрот апсолутно затвореном, поставља се апсолутно отворено које бива емфатично афирмисано у делима постмодерних аутора. Лиотарева изјава: „Рат целини, рађајмо за не-приказиво, активирајмо разлике, спасимо част имена“[12], само је један од примера који илуструје постмодерно величање отворених система. Тежњу ка методичности и готово математизацији језика и књижевности, у постмодерној епохи смениће необуздана игра *разлике*, позив на отвореност, неподложност правилима и ацентричност.

Структурално заснивање лингвистике или било које друге хуманистичке науке, у себи је , као што смо већ напоменули, носило разграђујуће елементе. Сам појам језичког знака, на пример, опирао се стабилном уланчавању у систем. Природа језичког знака је таква да се он састоји из два дела: *означке* (акустичке слике) и *означеног* (менталног концепта). Однос који влада међу елементима језичког знака је конвенционалан, што значи да не постоји никаква фиксна, условна веза међу њима. Пошто је знак јединица језика као система, он не подлеже никаквом индивидуалном начелу. Дакле, оног тренутка када знак ступи у однос са осталим елементима језичког система, стабилност елемената који га чине бива доведена у питање, јер не постоји никаква инстанца изнад која би гарантовала постојаност везе.

Клод Леви-Строс, један од најзаслужнијих за афирмисање структуралног метода на пољу дисциплина разних друштвених наука, том проблему приступа на следећи начин: пошто не може да порекне чињеницу да је језички знак произвољан, а истовремено не може ни да је апсолутно прихвати, јер у том случају језички знак не би могао да послужи као предмет науке,

12 Жан-Франсоа Лиотард, „Одговор на питање: Што је постмодерна?“, у: *Постмодерна: Нова епоха или заблуда*, (уредници: Иван Кувачић и Гвозден Фрего), Напријед, Загреб, 1988, 243.

он изналази решење у тврдњи да је језички знак произвољан *a priori*, али да није произвољан *a posteriori*. Уочавамо нужност модификације основних претпоставки де Сосира како би се стабилизовао систем и како би, како то на једном месту каже Жак Дерида, „уз ту сигурност тескоба могла бити савладана".[13] Дакле, Леви-Строс дозвољава могућност да је полазна природа знака произвољна, али од тренутка када он уђе у систем једне језичке заједнице, однос између ознаке и означеног бива фиксиран. Намеће се питање шта је то што обезбеђује ову фиксацију. Да није она ствар уговора, друштвеног консензуса? Међутим, оног тренутка кад се позове не истанцу изнад, можда у виду каквог друштвеног надсубјекта, Леви-Строс напушта формални метод. Засновати какву науку формално значи напустити субјективни принцип. Постављање проблема у категоријама *a priornog* и *a posteriornog* представља управо увођење субјективног принципа, макар и на мала врата.

Авет[14] система де Сосира, која се као и свака авет опире свођењу на фиксно, било каквој дисјунктивној логици или дијалектичком превазилажењу, остаће то и за постструктуралисте који ће у поступку одвајања од структурализма отићи у другу крајност. Важније етапе тога пута настојаћемо да покажемо посредством сликања стваралачког пута аутора кога је критичка литература већ поделила на раног и касног.

Критичка делатност Ролана Барта

Примена структуралног модела лингвистике на тлу проучавања књижевности имала је највише одјека код представника француске Нове критике. Непосредни импулс за настанак ове, назовимо је тако, критичке школе, чинила је реакција на дотадашње приступе у проучавању књижевности у Француској. Поборници егзистенцијалане струје мишљења са својим захтевом за ангажованом књижевношћу и ранији поборници критичког модела Сент-Бева и Ипполита Тена у својим приступима делу, одлазили су ван дела трагајући за специфичним животним, историјским датама које би требало ишчитати из сваког конкретног књижевног дела. Тенова изјава да је дело само љуштура иза које се крије човек и да је прави задатак књижевне критике управо да допре до тог човека, најбоље илуструје таква критичка настојања. Књижевност као предмет такве критике сводила се на функцију транспарентности, огледала животне реалности. Вратити књижевности аутономију,

13 Жак Дерида, „Структура, знак и игра у обради људских знаности", у: *Савремене књижевне теорије*, приредио Мирослав Бекер, Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1986, 196.

14 Алузија на наслов књиге Жака Дериде *Марксове сабласти*, Службени гласник СЦГ, Београд, 2004.

дозволити да једно књижевно дело постане самодовољан предмет проучавања, био је акт налик романтичарском акту апсолутизације књижевности кога су представници француске нове критике спровели уз помоћ лингвистичког модела и посредством учења руске формалне школе чија су достигнућа на тлу проучавања књижевности до француских новокритичара доспела са закашњењем, највише захваљујући раду Романа Јакобсона. Иако француска нова критика није представљала критичку школу у смислу заступања једног кохерентног мишљења, тежишна тачка њиховог рада била је свест о самосвојности и самосврховитости књижевности и сваког конкретног књижевног дела чија се вредност да сагледати само унутар књижевности схваћене као систем.

Из данашње перспективе се као кључна фигура француске Нове критике издваја Ролан Барт, мислилац који ће својим аутентичним радом премашити оквире које поставља позивање на било какву доминантну струју мишљења. Из богатог опуса овог аутора, који се, између осталог, сматра зачетником дисциплина као што су семиотика и наратологија, ми ћемо настојати да пратимо једно кретање које је водило постструктурализму дозволивши, при том, могућност да стварлачки пут овог аутора фигурира на нивоу метонимије.

Рани рад Ролана Барта везује се за покушај афирмације структуралног метода на тлу проучавања књижевности. Већ смо видели да је овакав модел поред несумњивих предности носио са собом и низ замки. Књижевност, која се сада сагледава као систем знакова постаје предмет књижевне критике коју Барт дефинише као метајезик, а критичку делатност као строго формалну чији циљ није откривање значења или смисла, већ само ваљаности, „баш као што логичка једначина испитује ваљаност неког мишљења не улазећи у истину аргумената које оно покреће“[15]. Задатак критике не састоји се, дакле, у откривању истине, већ у стварању једног језика којим ће критичар моћи да у највећој могућој мери „интегрише“[16] језик сваког конкретног књижевног дела. Самим тим, критичко излагање постаје таутолошко, али таутолошко у једном специфичном смислу јер је крајњи циљ сваке структуралистичке делатности стварарање симулакрума предмета који се испитује. У приступу делу активност критичара одвија се у два правца: у разлагању и нановном склапању и управо између та два чина критичке делатности настаје симулакрум који није обична копија, већ „општа смисленост“, „интелект додат предмету, а то додавање има антрополошку вредност, у том смислу што је оно сам човек, његова историја, његов историјски положај, његова слобода и сам отпор који природа пружа његовом духу”.[17]

15 Ролан Барт, *Књижевност, митологија, семиологија,* Нолит, Београд 1979, 165.

16 Исто.

17 Исто, 153.

У принципу, крајњи идеал сваке структуралистичке делатности било је стварање коначног броја образаца којим ће бити обухваћен бесконачан број разних књижевних манифестација. Том идеалу неће одолети ни сам Ролан Барт који ће у свом есеју „Увод у структуралну анализу прича" у крајњим консеквенцама настојати да један хаос подреди једном реду. Почетна дилема којом почиње есеј, а која се огледа у питању да ли причу треба сматрати само „једним брбљањем", или треба дозволити могућност да она поседује „извесну структуру приступачну анализи, неку постојаност коју трба довести до очигледности"[18], разрешава се конструкцијом обрасца којим ће бити обухваћено бесконачно шаренило прича. Поступак стварања овог обрасца је, по узору на лингвистику, дедуктиван, односно, теорија која би настојала да ухвати и класификује приче морала би на почетку бити подређена једном моделу „који ће је снабдети основним појмовима и принципима"[19], а који ће по препоруци самог Ролана Барта бити преузет из лингвистике.

Оставивши по страни чињеницу да свако позивање на метод води насилном подређивању предмета анализе том истом методу[20], односно a priornoj конструкцији којој се предмет потчињава, настојаћемо да уочимо препреке на које је мисао Ролана Барта наилазила при оваквом приступу делу. Рана аргументација Ролна Барта која је настојала бити објективна и научна, свој кредибилитет научног покушавала је обезбедити позивањем на логику и математику, односно изградњом једног формалног система. Међутим, при оваквом приступу књижевности једно огромно поље остајало је ван система и ван моћи критичког увида. То је поље значења, односно референтне моћи једног књижевног дела. Пошто се „смисао" дела не да ишчитати из односа, он не може да постане педмет критичке анализе. Значење и смисао се, као што смо видели, не могу стабилизовати у систем и зато их је потребно протерати из система, или, пошто је то немогуће, учинити маргиналним за систем. Ролан Барт то постиже на тај начин што истиче да је књижевност језик који је ауторефернцијалан и да је сходно томе, иако дело никада није без смисла, његов смисао „ускраћен", односно, да иако се оно „читаоцу доиста указује као неприкривен систем значења", оно му „измиче као означени предмет"[21], конкретније, свет књижевности је „један узбудљиво означујући, али коначно

18 Ролан Барт, „Увод у структуралну анализу прича", Летопис Матице српске, Нови Сад, књ. 407, св. 1 (јануар), 57.

19 Исто, 58.

20 Уп. Мартин Хајдегер: „Знаности познају пут к знању под именом – метода. Она, особито у нововјековној сувременој знаности, није никакав пуки инструмент у служби знаности. Метода је сама те знаности узела у своју службу (Мартин Хајдегер, *Крај филозофије и задаћа мишљења: расправе и чланци,* Напријед, Загреб, 1996, 361) ".

21 Ролан Барт, *Књижевност, митологија и семиологија*, Нолит, Београд, 1979, 166.

никада означени свет"[22]. Попут мисли Клода Леви-Строса, и мисао Ролана Барта удара у зид језичког знака. Парадоксално, да би се сачувао систем, руши се сам темељ система, односно појам језичког знака. Пошто књижевност као језички знак може да опстане једино на нивоу означитеља, двојност природе језичког знака се апсолутно подрива. Тек након оваквог (нехотичног можда) раскида са појмом језичког знака, Барт може да закључи да биће књижевности „није у њеној поруци, већ у систему"[23]. Техника ускраћивања смисла коју Барт сматра инхерентном самом језику књижевности, у ствари постаје метод структуралиста којим се маргинализује значај оног што се опире систему. Приметимо још и то да Барт говори о ускраћивању смисла. Глагол ускратити, чије се значење креће на релацији глагола одузети, не дати, носи са собом негативну конотативну обојеност. Оно што се код раног Барта јавља као ускраћено у његовој каснијој аргументацији биће афирмисано као вишесмисленост, као давање вишка значења. Од глагола ускратити до глагола (обилно) давати, производити вишак, креће се један огранак пута који води од структурализма постструктурализму.

Приметимо, за тренутак, и то да је маргинализација проблема значења водила, са једне стране, и до проблема вредновања дела који се није дао објаснити само позивањем на систем. Уколико се приоритет пружи односу, структури, из самог односа не постоји могућност разграничавања дела „високе" књижевности од дела „ниске" књижевност. Истовремено свести књижевност на језик, значи избрисати границу између поља књижевности и свих осталих друштвених наука које се манифестују посредством језика. Да би књижевност сачувала сопствени одељени идентитет било би нужно показати у чему се језик књижевности битно разликује од свих осталих употреба језика, а то структурална мисао својом апаратуром позајмљеном из лингвистике није могла. Питање идентитета се обично везује за претпоставку о постојању нечега што можемо назвати есенцијом, специфичном супстанцијом неког предмета. Међутим, као што смо видели, постављањем односа пре самих ствари, предмет лингвистике као науке постаје форма, а не супстанца. Тиме можда може да се објасни и тенденција Ролана Барта да као прилог својој аргументацији наводи из текстова као што је на пример „Голдфингер" који се традиционално сматрају делима такозване „ниске" књижевности. Структурална мисао је, као што смо то више пута истакли, почивала на уверењу да постоји аутономно поље књижевности. Посматрати књижевност као систем значи претпоставити да се област књижевности може разграничити од осталих области, да јој је могуће поставити ма како флуидне границе. Истовремено, структуралистичка делатност је водила урушавању тих граница услед недостатка критеријума који би је поставили и одржали.

22 Исто, 179.

23 Исто, 166.

Већ смо раније увидели да би такви критеријуми морали бити постављени једино ван система, чиме би структурална мисао, у крајњој консеквенци, била ухваћена у замку субјективизма. Последица примене лингвистичког модела на тлу проучавања књижевности нужно је водила процесу нивелације, фузији, посматрању књижевности као само још једном од многобројних текстова културе. Дакле, онај романтичарски, почетни гест враћања књижевности значења позивањем на њену аутономију, након што је обрађен структуралистички, враћа се као поступак нивелације, одузимања значења.

О могућности вредновања Ролан Барт је детаљније говорио у делу „Књижевност и значење" у коме је истовремено дао детаљније објашњење ономе што назива „техником ускраћивања смисла"[24]. Пошто је технику одредио као биће књижевности, а њено настајање објаснио намером писца да „умножи значења", а да их при том, „не испуни и не затвори"[25], из тога он конзистентно извлачи мерила за вредновање једног дела. У складу са тим „мерило вредности постаје одважност са којом се прихвата устројство књижевности: 'рђава' књижевност прибегава мирној савести пуних смислова, док је 'добра' књижевност, напротив, она која се отворено супротставља искушењима смисла"[26].

Оног тренутка када се сусрео са проблемом значења Ролан Барт је био присиљен да модификује полазне ставове структурализма. Суочавање са овим проблемом текло је од фазе негирања и маргинализације до фазе у којој плуралитет смислова бива прихваћен у тој мери да се он сматра једним од најважнијих критеријума у процесу вредновања књижевних текстова. Прихватање чињенице да се значење не да обухватити стабилном структуром, да оно нужно води њеном урушавању, децентрирању, отварању, захтевало је преиспитивање улоге књижевне критике. Раније је, видели смо, Барт критику дефинисао као метајезик, као строго формалну делатност чији је задатак да креира језик којим ће бити интегрисан језик конкретног књижевног дела. Критичка делатност је била, по речима самог Барта, процес додавања логоса предмету. Овако повлашћен положај критике, настао из поверења датог научном методу, захтевао је, након свега, нужност ревизије. Барт је овај неопходни процес реформулације критичке функције доживео као кризу која не захвата само проблем нановног одређивања места и улоге књижевне критике, већ доводи у питање „све што је у вези с језиком"[27]. Прави узрок кризе о којој Барт говори је језик, који постаје проблем оног тренутка када се схвати да његова функција није апсолутно представљачка, већ у многоме креаторска, конструкцијска. Ауторефернцијалност коју је Барт сматрао карактеристиком језика књижевности,

24 Ролан Барт, *Књижевност, митологија и семиологија*, Нолит, Београд, 1979, 179.
25 Исто.
26 Исто, 181.
27 Исто.

у крајњим консеквенцама, може да се сматра особином језика уопште. Могли бисмо рећи да језик постаје проблем оног тренутка кад његово значење покуша да се апсолутизује или неограничено релативизује.

Након што је у есеју „Критика и истина" констатовао присуство кризе која се огледа у све већој нивелацији два чина писања – критичког и песничког, Барт приступа покушају редефинисања положаја критике у односу на књижевност. Оно што је претходно гурнуто на маргине система, сада бива доведено у први план. Плуралност значења, симболична природа језика књижевности и језика уопште, бивају афирмисани као чињеница достојна критичке пажње позивањем на средњовековну традицију[28] у приступу тексту која је дозвољавала постојање више значењских слојева у делу[29]. Пошто је тиме показао да отворена структура дела није чињеница новијег датума, пошто је појму плуралности смисла дао легитимитет позивањем на једну ранију традицију, једно раније искуство са књижевним текстом, он настоји да, у складу са том чињеницом, успостави нови модус постојања књижевне критике. Отворена структура дела опире се било каквом покушају интеграције, који је Барт раније видео као једну од функција језика критике. Научни метод који претендује да собом обухвати свој предмет овде се показује као немоћан. Текст „Критика и истина" је сав у знаку једног кретања, једне осцилације чије су две тачке отвореност дела на нивоу значења и носталгично одбијање да се жртвује једна методологија која рачуна са стабилном, затвореном структуром. Самим тим, како би помирио те две чињенице, Барт предлаже постојање двеју дисциплина које би за предмет имале језик књижевности: науку о књижевности и књижевну критику. Науци о књижевности Барт носталгично оставља могућност да у приступу делу полаже право на лингвистички модел. Њен задатак би се огледао у томе да она буде свеобухватни језик чији ће предмет бити не један смисао, већ „сама плуралност смислова"[30], односно сама могућност да дело вишезначи. Њој је такође остављена могућност да трага за формама не би ли из односа ишчитала оно што Барт назива „празним смислом"[31], односно формалном предиспозицијом смислене полиморфности дела. Истовремено, пошто наука о књижевности мора, да би сачувала свој објективни карактер, да рачуна једино са самим, деконтекстуализованим текстом, из тога происходи позив на симболично

28 Исто тако у есеју „Смрт аутора", како би оправдао своје ставове, Барт се позива на претходну књижевну традицију закључујући да је „аутор модерна појава, производ нашег друштва које је, израстајући из средњег века, с енглеским емпиризмом, француским рационализмом и особном вјером реформације, открило престиж појединца или, како се то племенитије каже 'људске јединке' (Барт 1985, 177) ".

29 Дело је могло имати: дословни, алегоријски, морални и анагогијски смисао.

30 Нав дело, 200.

31 Исто, 201.

уморство аутора. Овај акт смрти аутора, који ће Барт детаљније промовисати у истоименом есеју, многи су доживели као радикални окрет постструктурализму. Међутим, у њему ваља видети само до својих крајњих последица доведено настојање структуралиста ка стабилизацији структуре стабилизацијом контекста. Ослободивши критичку, и уопште научну, делатност наивне потраге за интенцијом аутора која се сматрала једино легитимном у давању смисла делу, Барт јој истовремено отвара једно деконтекстуаллизовано поље текста. Релативни значај критике, која је о делу могла да говори тек након стварне смрти аутора, јер док је он жив он једино и може „с правом да заступа смисао свог дела"[32], сада се објективира. Међутим, тамо где се затвара могућност аутора, отвара се могућност писања, текст постаје „мултидимензионални простор на којем се разноврсност писања, од којих ни једно није изворно, мијеша и сукобљава"[33]. Да би књижевност добила статус предмета овако схваћене науке, језик књижевности мора да се отргне од аутора који увек наводи на мисао о пореклу, односно он мора да поприми карактер митског. Укидањем значаја аутора и његове интенције за разумевање дела, Барт нужно повећава значај читаоца који постаје својеврсна жижна тачка у којој се преламају многострука писања изведена „из разних култура"[34] која сачињавају књижевни текст[35] . Промена односа према језику књижевности водила је промени односа према месту критике у односу на текст. Док је науци о књижевности, као што смо већ видели, остављена могућност да лингвистичким методама приступи делу у циљу проналажења каквих структурних закона којим би била објашњена примарна могућност дела да буде полисмислено, дотле је критици, као својеврсном чину читања, остављена могућност да буде „излагање које се на властиту одговорност одлучује да одреди посебан смисао дела"[36]. Међутим, за разлику од обичног читања, критика је „додиривање текста писањем"[37]. Полако критичка делатност постаје делатност писања. Између два чина писања јавља се одстојање

32 Нав дело, 201.

33 Ролан Барт, „Од дјела до Текста", у: *Савремене књижевне теорије* (приредио: Мирослав Бекер), Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1986, 178.

34 Исто.

35 Бартова концепција текста који је састављен од многоструких писања умногоме подсећа на концепцију М. Бахтина о дијалошком, полифонијском карактеру језика романа, с том разликом што Бахтин дозвољава постојање интенционалних исказа аутора који у роману бивају преломљени у сусрету са бројним језицима културе. Такође, Бахтиновски термин дијалогизације, оркестрације гласова, Барт замењује мноштвом писања што одговара постмодерној валоризацији текста насупрот говору. Говор са собом обично носи идеју о пореклу, извесности значења. Терминолошка разлика постаје нужна како би се још више подвукла аутономија текста у односу на аутора.

36 Ролан Барт, *Књижевност, митологија, семиологија,* Нилит, Београд, 1979, 200.

37 Исто, 218.

које критичар има у односу према делу и које пружа могућност постојања иронији која је по Барту само „питање које језик поставља језику"[38]. Ирониja за коју се Барт залаже је барокна иронија која „језику даје маха, уместо да га спутава"[39]. Последично, однос критике према истини се мења. Она више није делатност чији је циљ трагање за истином. Као чин писања критика сама постаје истина.

Есеј „Критика и истина" настао је као реакција на оптужбе које је француским новокритичарима упутио Рејмонд Пикард, професор француске књижевности на Сорбони, својим памфлетом „Нова критика или нова превара". Међутим, у њему треба читати пре напуштање ставова француских новокритичара, него њихову одбрану и афирмисање. Исто тако, у овом есеју не треба видети, како се то обично чини, својеврсни манифест критичких начела самог Ролана Барта јер ће ставови који се налазе у њему врло брзо бити превазиђени. У опусу самог Барта овај есеј се налази на међи. Њега карактерише колебање између признавања важности смисаоном обиљу текста и структуралне методе која остаје непомирљива са значењским слојевима дела и које се Барт нерадо одриче. У покушају да превазиђе парадокс који намеће сам појам структуре, Барт ће се све више удаљавати од својих ранијих поставки по којима би критика била аналитичко-синтетичка метаактивност којом се обезбеђује неопходна научна дистанца у односу на предмет испитивања. Оног тренутка када Барт прихвати чињеницу да „у језику постоји парадоксални појам структуре: састав који нема ни затворености ни средишта"[40], оно што се у овом есеју још увек јавља на нивоу назнаке биће доведено до својих крајњих могућности. Критика постаје отворена, креативна делатност која попут тангенте само додирује књижевни текст да би се потом одвојила од њега слеђењем сопствене логике одређене чином писања. Истовремено, апсолутизација писања довешће до ревалоризације односа између критике и књижевности. Критика више није строга, ригидна, научна делатност. Оно што се раније сматрало резервисаним за поље књижевности: креативност, вишесмисленост, имагинација... постаће атрибути апсолутно применљиви и на књижевну критику. Пошто деле исто подручје текста (схваћеног у бартовском смислу) начела разликовања између ова два чина писања бивају полако брисана.

Почетак Бартовог рада везује се за покушај слеђења и примене метода структуралне лингвистике. Но како се појам структуре, подигнуте на ниво формалних односа, опирао било каквом покушају насилног потчињавања методу, и како се „слободна игра" елемената није дала укротити чак ни

38 Исто, 211.

39 Исто, 212.

40 Ролан Барт, „Од дјела до Текста", у: *Савремене књижевне теорије* (приредио: Мирослав Бекер), Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1986, 183.

актом синхроног замрзавања, нити се могла зауставити чином центрирања и хијерархизације, Барту не преостаје ништа друго до да напусти своје почетне ставове који рачунају са стабилним предметом проучавања и да након тога, апсолутизује отвореност и ацентричност структуре. Промена Бартових критичких ставова и метода једноставно је одражавала промену у схватању предмета проучавања. Језик, уколико се критика схвати као језик, који покушава да обухвати један ток, једно кретање, мора и сам да поприми карактеристике тог кретања.

Као што смо то већ раније напоменули, пут је водио од затвореног, стабилног дела ка отвореном (тексту), од науке ка екстатичном афирмисању ненаучних принципа. Крајњу тачку тог кретања најбоље илуструју Бартови ставови исказани у његовом нешто познијем есеју који носи карактеристичан наслов „Од дела до Текста". Есеј почиње исказом који наговештава потребу за новим предметом проучавања до кога би се дошло „помаком или обртањем ранијих категорија"[41]. То ново „методолошко подручје"[42] постаје Текст. У седам тачака Барт настоји да изложи основне карактеристике које поприма ово ново поље методолошког истраживања. По њему, Текст карактерише пре свега, његова апсолутна продуктивност, он је сав у настајању и зато може бити схваћен *„само у делатности производње*"[43]. Као такав, он не може подлећи никаквом закону хијерархизације који би наметао разликовање између онога што се обично назива добром књижевношћу и дела која то нису. То са собом повлачи и немогућност жанровске класификације, јер подручје Текста не сме бити одређено било каквом границом. Егзистенција Текста се одвија не на нивоу означеног, већ на нивоу означујућег. Одређујући Текст као *„дјело схваћено, запажено и прихваћено у својој интегралној симболичкој природи*"[44], Барт разлику између дела и Текста види више као методолошку, него као чињеничну. Она се по њему на неки начин јавља као резултат приступа предмету. Међу осталим карактеристикама Текста Барт наводи то да је он плуралан, интертекстуалан, да се „може читати без уписа оца“[45] чиме се одустаје од наивне потраге за пореклом, да он настоји да укине „удаљеност између писања и читања"[46] и као последње и можда најважније јавља се покушај одређења дисциплине која би као предмет имала овако схваћени Текст. По речима самог Ролана Барта било какав „разговор о Тексту не би смео бити ништа до ли текст, истраживање, текстовна делатност“[47].

41 Ролан Барт, „Од дјела до Текста“, у: *Савремене књижевне теорије* (приредио: Мирослав Бекер), Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1986, 182.
42 Исто.
43 Исто.
44 Исто, 183.
45 Исто, 185.
46 Исто.
47 Исто, 186.

У афирмацији овако схваћеног новог предмета проучавања Барт полази од опозиције према делу. Иако смо раније напоменули да је ова разлика више ствар методологије и приступа, ипак постоји још један рез који бива постављен између дела и Текста. Говорећи о могућој пракси са текстом Барт предлаже један хедонистички приступ, јер је Текст „везан за уживање“[48]. Пошто је основни однос према Тексту раван задовољства, Барт мора да покаже специфичност тог задовољства у односу на задовољство које настаје из сусрета са делом. Његова аргументација је следећа: „Свакако постоји радост дела (одређених дела); осјећам задовољство кад читам и наново читам Пруста, Флобера, Балзака, па чак – зашто не – Александра Диму. Но то задовољство, без обзира како снажно, и када је без икаквих предрасуда, остаје дјеломично (ако не постоји неки изнимни критички напор) задовољство потрошње; јер ако могу читати ове ауторе, знам такође да их не могу *наново писати* (да је данас немогуће писати 'на тај начин') и то знање, већ само прилично депресивно – довољно је да ме одвоји од производње тих дјела, у тренутку када њихова удаљеност доказује мој модернизам"[49].

Дела се не могу наново писати, не могу ући у интертекстуалну игру инхерентну тексту, јер је попут Де Сосирове структуре и Бартов Текст заустављен на равни синхроније. Текст је простор „гдје језици колају"[50], али колају само на нивоу садашњег тренутка. Фактор времена се показује као један од диференцирајућих резова између дела и Текста. Позивање на синхронију је била методолошка нужност у систему структуралне лингвистике Фердинанда де Сосира. Стабилизација структуре најлакше се постиже њеним заустављањем у времену, иако се, истовремено, овакав акт заустављања структуре увек јавља као стран њеној суштини. Иако Барт напушта методологију структуралне лингвистике свестан да не постоји могућност апсолутног метајезика, егзактног, научног увида у предмет, у његовој концепцији Текста и даље се могу читати трагови десосировског приступа језичком систему. Бартовом тексту недостаје временска димензија, метафора мреже којом се он служи како би представио ширење Текста захвата само просторно протезање. Тек ће Жак Дерида својим термином *différans* у раван текста унети и временску осу у смислу не само синхроног, већ и дијахроног одлагања значења.

На једном другом месту, у својој, назовимо је тако, фикцијализованој аутобиографији идеја „Ролан Барт по Ролану Барту" Барт ће дати нацрт једног дискурса који би требало да буде адекватан за рад са текстом јер се не исказује у име „Закона и/или Истине"[51]. Тај дискурс Барт назива еротским „јер он има

48 Исто.

49 Исто, 185.

50 Исто, 184.

51 Ролан Барт, *Ролан Барт по Ролану Барту,* Светови /Нови Сад – Подгорица/ Октоих, 1992, 98.

нешто са насладом", а самим тим и естетским под условом да „се предвиди да та стара категорија мало по мало претрпи једно лако повијање које ће је удаљити од назадног, идеалистичког садржаја и приближити телу и одступању"[52].

Закључак

Стваралачку делатност Ролана Барта карактерише изразита хетерогеност како у односу на примењену методологију, тако и у односу на предмет проучавања. Овај аутор бавио се је са једнаком озбиљношћу како књижевношћу и митом, тако и модом. Још једна његова карактеристика је, како нам се чини, и несталност. Он лако напушта своје ставове и лако се одриче својих претходних идеја. На пример, 1966. у осмом броју часописа *Communications* биће објављен Бартов есеј „Увод у структуралну анализу прича". Захваљујући овом делу Барт ће бити сматран родоначелником једне нове дисциплине која се бави текстом: наратологије. Међутим, веома брзо и без обзира на то што се наратологија као дисциплина показала изразито успешном, Барт ће напустити ставове изнесене у том свом есеју. Из богатог опуса овог ствараоца ми смо издвојили само она дела која за предмет имају било књижевност, било књижевну критику. Настојали смо да покажемо како се постепено мењала Бартова мисао и његов однос према књижевности. Што се више удаљавао од својих структуралистичких почетака и лингвистичког модела Барт се је све више приближавао књижевности. Његов мисаони рад кретао се „од науке до књижевности" да се послужимо карактеристичним називом још једног Бартовог есеја. Проблем је у томе што су се у том процесу изгубиле све оне дисциплине које би да претендују да се баве књижевношћу. Њима не преостаје ништа друго до да се или окрену науци или да се изједначе са књижевношћу. У Бартовом мисаоном систему нема могућности међупростора.

Проблем који се јавља у Бартовом мисаоном систему, чини нам се постаје карактеристичан за сам постструктурализам. Карактеристичан поступак многих постструктуралиста се обично огледа у поступку замене, обртања вредности. Међутим, тиме се они, ако нам је допуштено да тако кажено, и даље крећу по истој дужи мењајући само валоризоване тачке, не напуштајући, при том, дисјунктивну логику карактеристичну за структурализам. Данас се, у књижевној теорији, постструктурализам сматра само једним заокретом чији су начини приступу тексту врло брзо превазиђени и замењени више прагматичким теоријама које не постављају питање о томе шта је књижевност, већ како она делује.

52 Ролан Барт, *Ролан Барт по Ролану Барту,* Светови /Нови Сад – Подгорица/ Октоих, 1992, 99.

Литература

Барт 1971: Р.Барт, „Увод у структуралну анализу прича", *Летопис Матице српске*, Нови Сад, књ. 407, св. 1 (јануар): 56-84.

Барт 1979: Р.Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, Нолит, Београд 1979.

Барт 1986: Р. Барт, „Од дјела до Текста". У: *Суврeмене књижевне теорије* (приредио: Мирослав Бекер), Свеучилишна наклада Либер, Загреб 1971 : 181-186.

Барт 1986: Р. Барт, „Смрт аутора". У: *Суврeмене књижевне теорије* (приредио: Мирослав Бекер), Свеучилишна наклада Либер, Загреб 1971 : 176-180.

Барт 1992: Р. Барт, *Ролан Барт по Ролану Барту*, Светови, Нови Сад; Октоих, Подгорица, 1992.

Belsey 2002: C. Belsey, *Critical Practice*, Routledge, New York, 2002.

Бужињски и Марловски 2009: А. Бужињски и М. П. Марловски, *Књижевне теорије XX века*, Службени гласник, Београд, 2009.

Дерида 1976: Ж. Дерида, *О граматологији*, ИП "Веселин Маслеша", Сарајево, 1976.

Дерида 1971: Ж. Дерида, „Структура, знак и игра у обради људских знаности", у: *Суврeмене књижевне торије* (приредио: Мирослав Бекер), Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1971 : 195-208.

Дерида 2004: Ж. Дерида, *Марксове сабласти*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004.

Де Сосир 1996: Ф. де Сосир, *Курс опште лингвистике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци; Нови Сад, 1996.

Иглтон 1997: Т. Иглтон, *Илузије постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1997.

Лиотард 1988: Ж-Ф. Лиотард, „Одговор на питање: што је постмодерна?", у: *Постмодерна: Нова епоха или заблуда* (уредници: Иван Кувачић и Гвозден Фрего), Напријед, Загреб, 1988.

Тасић 2002: В.Тасић, *Математика и корени постмодерног мишљења*, Светови, Нови Сад, 2002.

Хајдегер 1996: М. Хајдегер, *Крај филозофије и задаћа мишљења : расправе и чланци*, Напријед, Загреб, 1996.

Danijela PETROVIĆ

AN ASPECT OF ROLAND BART CRITICAL ACTIVITY: THE ROAD FROM STRUCTURALISM TOWARD POST-STRUCTURALISM

Summary

Roland Bart, one of the most important French thinkers of the twentieth century, commenced his critical activity in the period of the rule of structuralism. Structural method, originally appeared in linguistics, acted as flexible and scientific tool which had been borrowed and used by numerous humanistic sciences such as antropology, psychology, and history during their own studies. Bart intended in his early oeuvres to adapt and implement this method during the literature study. Nevertheless, such way of literature comprehension seemed to be a rigid and violent one regarding the study subject itself. Very soon, faced with numerous aporias woven into the fundaments of structuralism themselves, and inability to give an appropriate response to some important questions such as the ones of the importance and value of the oeuvre from the position of structuralism, Bart leaves structural method by turning increasingly to the one known in the science of literature as post-structuralism. The inability to settle numerous problems this author faced with during the attempt at comprehension of literature as autonomous system conditioned only by mutual relationships of elements led to the urgent redefinition of initial positions. By throwing out the scientific method Bart will endeavour to affirm one more liberal approach to literature in his latter oeuvres whose main principle is the pleasure appearing in the relation toward to Text. The moving from structuralism toward post-structuralism present in the thinking system of Bart is almost given the value of paradigm. A wider moving which will lead to the dominance of post-structuralism in social sciences is being reflected in it.

Key words: structure, literary critics, science of literature, meaning, evaluation, free game, Text, hedonistic aesthetics.

Рад је предат 1. новембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 272-732.4-675”1962/1965”

*Драгана ЈАЊИЋ**

ДРУГИ ВАТИКАНСКИ КОНЦИЛ И ОСВРТ КАТОЛИЧКИХ ТЕОЛОГА НА ЦИЉЕВЕ И ЗАДАТКЕ ОСТВАРЕНЕ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА**

Апстракт: Сазивање Другог Ватиканског концила изазвало је бурну полемику међу православним теолозима. Од негирања и подозрења у односу на циљеве и намере његовог сазивања на почетку, у ставовима православних теолога, пре свега грчких и једног дела руских теолога у дијаспори, запажао се позитиван развој ставова и мишљења у току трајања Концила па чак се и неке идеје и ставови прихватају.

Кључне речи: Концил, еклисиологија, православни, јединство, екуменизам, реакције.

На тему реализације и остварених закључака и упутстава Другог Ватиканског концила четрдесет година после његовог сазивања, еминентни католички теолози на почетку трећег миленијума, дали су осврт и један свеукупан закључак на утврђене конституције Ватикана II у односу на теме разматране на њему. Једна од тема која завређује пажњу односи се на реакције православних на сазивање Другог Ватиканског концила.

У апостолском писму папе Јована Павла II *Tertio Millenio Adveniente* из 1994. године, упућеном епископату, клеру и верницима за припрему јубилеја 2000. године, Католичка црква позвана је да се обавеже да у потпуности оствари циљеве и задатке Другог Ватиканског концила. Улазак у трећи миленијум требао је да буде, како се истиче, „као повратак Другом Ватиканском концилу, тј. његовом испуњењу”[1].

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, dragjanjic@yubc.net

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство науке и просвете Републике Србије.

1 Jean M. Lustiger, „Presentation”, VIII, de la Lettre apostolique, *Le Jubilé de l'an 2000*, Cerf, 1994.

Да би се оценио рад Другог Ватиканског концила и остварење његових циљева, у погледу екуменског дијалога, за западне теологе неопходно је било да осете пулс и других црквених некатоличких верских заједница. У осврту на реакције православних теолога на сазивање Другог Ватиканског концила, католички теолози дали су један свој сумарум. По њима, то је био „један психолошки и морални потрес", са унионистичком тенденцијом. С друге стране, за католичке теологе, православни нису били спремни за сличан сабор, с образложењем да је велики део православних земаља био под комунистичким режимом, а да иако су православни поседовали велике теологе, он је бројчано ограничен, и међу њима није постојала стална и тешња координација.

Католички теолози, дајући један осврт на гледиште православних по питању сазивања сабора, као и оштрих критика на претензије Католичке цркве да будући римски концил буде екуменски, указују на ставове православних по том питању, али са одређеном нотом супериорности на њихове критике. Излажући мишљења православних теолога, Грка и Руса у дијаспори, који су могли слободно да говоре, и базирајући се углавном на њиховим мишљењима, када је реч о Другом Ватиканском концилу, изнета су следећа размишљања православних, са одређеним тенденциозним намерама, које се из приложених ставова могу наслутити.

Са есхатолошке тачке гледишта, православни теолози сматрају да се један сабор не може назвати екуменским, без активног учешћа Источне цркве, већ да је реч о једном општем сабору латинске цркве, или пак да један сабор није екуменски ако не успе да изложи учење које је исповедано и дефинисано на седам Васељенских сабора, а чија је доктрина сачувана у својој својој чистоћи и целости, од стране Православне цркве. Такође, за православне није доста да се сазове један екуменски концил, који је аутоматски сам по себи такав, иако црква која га сазива има претензије да буде *католичка (саборна)*, већ се поставља питање како се може говорити о јединству када је *друга страна* одсутна[2].

Још оштрију критику православних због сазивања Другог Ватиканског концила, исказан је у ставу да сазивање овог Концила показује још једанпут доминацију Папе. Због тога се препоручује Ватикану да овога пута саслуша и православне и не дозволи да се препусти театралним покретима који су лишени реалне основе, и пропагандним објавама које не користе већ штете светом узроку јединства Цркве. Да би се дала једна објективна оцена Другог Ватиканског концила потребно је према Афанасјеву, да се има у виду један другачији критеријум који су поставили неки православни теолози, а који

2 Nicos Nissiotis, „Is the (Second) Vatican Council really ecumenical?" The Ecumenical Review, Geneva, 16, 1964, 357-377. Pavel Leskovec, „Il Concilio Vaticano II e le vie dell'unione nel pensiero dei teologi ortodossi", La Civilttà Cattolica, 2, 1961, 566. Chrisostomos Konstantinidis, „Concilio ecumenico di Roma e noi", Orthodoxia, 34, 1959, 386-389.

се односи на његово прихватање од стране целокупне Цркве тј. да није његова *екуменичност*, већ подударност сабора у *истини* оно што чини његове одлуке обавезујућим и за неримокатолике. Полазећи од овог критеријума, Мајендорф закључује да се *истина* може објавити такође и у једном новом *васељенском* сабору, који ће окупити не само Православне цркве, већ и западне хришћане, међутим, по њему, цео проблем се за православне налази у основном питању да ли ће Концил који је сазвао папа Јован XXIII бити не само *екуменски,* – него онај *прави*? Да би један актуелни концил био екуменски и прави потребно је учешће свих хришћанских конфесија, а пре свега неопходно је да католициураде ревизију целокупне еволуције постојања Католичке цркве од IX до XX века. А за ово се сматрало да постоји мала вероватноћа да ће бити урађено[3].

Реакције православних одмах по отварању Концила, а као реакција на енциклику Јована Павла XXIII *Ad Petri Cathedram* која третира и проблем јединства цркава, издвојила су се одређена гледишта православних теолога. Заговарајући идеју привођења крају једног полемичког држања у односу на Рим, издваја се једна либералнија струја унутар православних теолога. Тако је за њих објава отварања Другог Ватиканског концила био прилика да се отпочне са дијалогом. Александар Шмеман од почетка са симпатијом поздравља отварање Ватиканског Другог концила и запажа да је дошао тренутак, да католицизам реформулише своје учење на начин који би се прилагодио традицији и постао прихватљивији за православне. Грчки теолог Амилкар Аливисатос ишао је и корак даље, поздрављајући овај догађај отварања Концила и његове намере да третира проблем црквеног јединства, указујући на могућност превазилажења и поновног приближавања две цркве, тако што проблем Великог раскола и доктринарних размимоилажења поставља у историјском контексту много пре 1054. године. При том, настојећи да укаже да је између две традиције постојала свест да су биле уједињене захваљујући једном сапостојању пацифичком који је толерисао различитости на начин инкултурације црквених институција. Што се тиче догматских проблема, он сматра да они нису непремостиви, чак ни фамозне Филиокве које су толико драматизоване од стране православних[4].

---

3 Ioannis Karmiris, Ekklisia, 36, 1959, 342. Nikolai Afanassiev, „Qu'est-se qu'un Cincile oecuménique", Le Messager orthodoxe, 6, 1959, *Opinions orthodoxes sur le prochain concile romain* 13-17. Jon Meyendorff, 14. Yannis Spiteris, „Le Chiese ortodosse", *Il Concilio Vaticano II,* Milano, 2000.

4 Hamilkare Alivisatos, „The proposed Ecumenical council and reunion", The Ecumenical Review, Geneva, 12, 1959, 1-10. Id., „Sentiment d'un Théologie othodoxe sur le rapports avec l'Église catholique. La Declaration du Vatican en vue de la conférence de Venise", Vers l'unité chretienne, 8, 1959, 76-78. Alexander Schmemann, „Rome, the Ecumenical Council and the Orthodoxe Church", St. Vladimir's Seminary Quarterly, New York City 3, 1959, 2-5.

Занимљиво је опажање католичке стране о учешћу православних теолога као посматрача, али не у својству пасивних посматрача, већ о њиховом активном учешћу и утицају у изради одређених концилских текстова.

Један од њих био је Афанасјев, један од оснивача евхаристијске есхатологије, који је као посматрач на Концилу, како се сматра, утицао на израду члана 26 *Lumen Gentium*, где се одражава његова евхаристијска еклисиологија. Такође, Афанасјева мисао утицала је и на друге саборске текстове као на члан 7 *Lumen Gentium* или члан 11. *Decreto sull'ufficio pastorale dei vescovi nella Chiesa* и на члан 15, декрета *Unitatis Redintegratio*[5]. Учешће на Концилу узео је и Евдокимов, и то када се је дискутовало о цркви и свету, дајући одређена запажања о снази преображења Светога Духа, што ће оставити трагове у многим деловима *Gaudium et Spes*. Тако Евдокимов своје учешће на изради неких концилских одлука види не као посматрач већ као један који је уведен унутар самих редова, узимајући удео и излажући властито мишљење у склопу радне групе или комисије, имајући дубоки осећај да је сведок једног истинског историјског догађаја[6].

Поред наведених теолога који су учествовали у изради концилских докумената, треба поменути и интервенцију грчког теолога Нисиотиса и Шмемана у току писања документа *Lumen Gentium*. Њихова примедба у писаној форми да у документу нема помена о Духу Светом када се је говорило о Цркви, била је прихваћена и уврштена у два текста која говоре о утицају Духа Светога на Цркву, али преузети и потписани као допринос једног католичког бискупа[7].

Учешће у раду Концила имао је и врло цењени и већ поменути грчки теолог Јован Кармирис, који је бурно реаговао на сазивање Другог Ватиканског концила. Током трајања Концила уочава се промена у његовом предходном излагању. Наиме, не само да је учествовао већ је другу, трећу и четврту сесију Концила, на којој је учествовао и имао одређене интервенције, сакупио у један том и објавио у званичном гласилу Светог Синода, „Еклесиа"[8].

Занимљив је осврт на реакције православних Грка у званичном гласилу Грчке цркве „Еклесиа", чији коментари на рад Концила, указују на приметни обрт ставова и гледишта црквених православних кругова. Тако се у броју 7,

5 Emmanuel Lanne, „L'Église locale et l'Église universalle", Irenikon, 43, Chevatogne, 1970, 486. Bruno Forte, *La Chiesa nell'Eucaristia:per un'ecclisiologia eucaristica alla luce del Vaticano II*, Napoli, 1988, 51-52.

6 B. Schultze, „Ecclisiologia universale o eucaristica?", 14. P. Evdokimov, *La santità nella tradizione della Chiesa ortodossa*, Fossano, 1972, 12. Id., „Quelques réflexions d'un observateur orthodoxe au Concile du Vatican", La Vie Spirituelle, 115, 1966, 74-75.

7 Nicos Nissiotis, „Dilatazioni ecumeniche del Concilio Vaticano II", Synchrona Bimata, Atene, 61, 1987, 6-7.

8 Ekklisia, 39, 1962, 149. Yannis Spiteris, „Le Chiese ortodosse", 390.

Еклесије од 1962, позивају православни да се моле за успех Концила, јер циљ молитве је да просветли учеснике Концила, да би одбацили догму о примату и папској непогрешивости и да прихвате учење првих седам сабора без додатака и без **умањења**. Већ у децембру 1962. непознати коментатор у Еклесији, коментарише како је сигуран да је Ватикански концил одбацио догмате Ватикана I, у нади да ће ове промене довести до отварања дијалога са православнима. Овај црквени гласник иде још корак даље и у броју 2 од 15. јануара 1963. даје коментар оптимистичких предвиђања да у радовима прве концилске сесије преовлађује позиција оних који оцењују улогу епископата и саборности, што указује на иновативне струје унутар римокатоличке струје блиске оним православним[9].

С друге стране, одређено одступање у раду Концила са доласком новог папе Павла VI, који је хтео да доведе у ред прогресивне елементе на Концилу, оцењен је у гласилу Еклесиа као корак назад, мада у суштини атмосфера и рад Другог Ватиканског концила у православној штампи, оцењен је од стране Кармириса као слобода и *παресиа* у излагању мишљења концилских учесника, тј. да је Католичка црква била *различита* од онога што су о њој мислили[10].

Завршетак Концила донео је нове реакције православних које кроз призму католичке јавности показују радикалну промену по питању важности и значаја Другог Ватиканског концила. За грчког митрополита Пантелејмнона Родопулоса који је био посматрач на Концилу, дело Другог Ватиканског концила извршило је и врши до данас велики утицај на живот Цркве католичке, али и на цело хришћанство[11]. Аливисатос сматра да је четврта сесија Концила, најважнија у екуменском погледу, исказује дивљење према Католичкој римској цркви и њеној решености да постане екуменска, реално отварајући нове смернице према поновној обнови, реорганизовању и напуштању старих позиција[12].

Грчки теолог Мацукас мишљења је да је католички Концил по први пут сазван да би себи појаснио, а и свету, своју веру на путу ка преобраћењу. Ова обнова била је вођена јаком и уверљивом богословском христологијом и пневматологијом, остајући задивљен пред паресијом коју су показивали учесници Концила приликом својих интервенција у току саборских заседања, будући да је био убеђен да папство сузбија слободу епископа[13]. Хвале и дивљења пун је и Евдокимов који је био фасциниран слободом духа католичких

9 Ekklisia, 39, 1962, 563. Ekklisia, 41, 1963, 42, 525.

10 ibidem, 40, 1963, 93-94.

11 Yannis Spiteris, „Le Chiese ortodosse", 392.

12 ibid., 392.

13 Nikolas Matsoukas, „La signification théologique et historique du deuxième concile du Vatican", Proche Orient Chrétien, 16, 1966, 326-337.

епископа на Концилу, који су полазећи од личних искустава у својим земљама, отворено гледали према свету, тражећи у својим структурама нове услове како би се отпочео прави екуменски дијалог, без да очекују се други *врате у њено крило*[14]. Нисиотис након двадесет година од Концила, сматра да на основу третираних тема које су се тицале свих хришћана, може се рећи да се може говорити о *екуменском* Концилу, у односу на разноврсност интереса и личности које су директно или индиректно учествовале, потврђујући да је: „Други Ватикански концил био заиста Сабор целог света, и целог хришћанства". Он додаје да упркос критикама које се чују против Ватикана II, од стране неких чланова Светског Савеза Цркава, јер су очекивали признање својих цркава од стране Концила, или пак да се није ништа променило по питању папског примата као и одбијање Католичке цркве да приступи Светском Савезу Цркава, истиче да није било неког прогреса и закључује да ове чињенице не би требало да затрују наше односе и не допусте да се сагледа на који начин се је одвијао Концил и који су били закључци за православне на екуменском пољу. За Нисиотиса сапостојање двеју опонентних струја у крилу Концила, прогресивне и конзервативне, види као једну динамичну дијалектику која је дала могућност Католичкој цркви да учини велике кораке без сувишних потреса и траума, а да не искључи ниједно из својег тела[15].

Lumen Gentium била је предмет многих православних теолога. Реч је о концилском тексту дуго очекиваног од стране православних. Православнима је овај текст показао да тзв. „Ватиканска догма", тј. објава о Папској непогрешивости *ex sese et non ex consensu Ecclesiae*, била је инкорпорирана у догматској конституцији о Цркви, тако да су православни били разочарани и према западним теолозима нису били способни да прихвате сво еклисиолошко богатство овог документа. За Евдокимова III конституција о Цркви оставља православне збуњеним, јер дефиниција о Папској непогрешивости је поново истакнута, тј. захтевала је „искрено пристајање на тврђење" Врховног Понтифекса „и када не говори *ex cathedra*". За Евдокимова, реч је о једној дихотомији између две власти, ма без реципроцитета, што у преводу значи, само Папа и епископат са Папом, тј. за православне то би значило *без* Папом[16]. Нисиотис, доноси објективнији и нешто ведрији тон у односу на ову конституцију у *Lumen Gentium*, који каже да православни треба да схвате да су се у *Lumen Gentium-у* ујединиле две душе католицизма, она традиционална и она отворенија за библијску и патристичку теологију. За Нисиотиса, „коегзистенција између Папског примата и саборности коституише између

14 Poul Evdokimov, „Quelques réflexions d'un observateur orthodoxe au Concile du Vatican", 75.

15 Nicos Nissiotis, „Dilatazioni ecumeniche del Concilio Vaticano II", 7-9.

16 Poul Evdokimov, „Quelques réflexions d'un observateur orthodoxe au Concile du Vatican", 85-86.

осталог једно двопло паралелно наслеђивање: једно које иде од Христа Петру и од ових Папи. Једна иде према Христу и дванаесторици апостола и од ових епископима. За православне, како истиче ово двојно наслеђивање, је несхватљиво, међутим, може бити схваћено само унутар менталитета и духовности о примату католичком, где могу врло добро да коегзистирају дијалектички папски примати и епископска саборност, без да се због овога има утисак кидања унутар цркве како се догађа због православног сензибилитета"[17].

Литература

Afanassiev 1959 : N. Afanassiev, „Qu'est-se qu'un Cincile oecuménique", Le Messager orthodoxe, 6, *Opinions orthodoxes sur le prochain concile romain* 13-17.

Alivisatos 1959: H. Alivisatos, „The proposed Ecumenical council and reunion", The Ecumenical Review, Geneva, 12, 1-10.

Evdokimov 1972: P. Evdokimov, *La santità nella tradizione della Chiesa ortodossa*, Fossano.

Evdokimov 1966 : P. Evdokimov, „Quelques réflexions d'un observateur orthodoxe au Concile du Vatican", La Vie Spirituelle, 115, 74-75.

Forte 1988: B. Forte, *La Chiesa nell'Eucaristia:per un'ecclisiologia eucaristica alla luce del Vaticano II*, Napoli.

Konstantinidis 1959: C. Konstantinidis, „Concilio ecumenico di Roma e noi", Orthodoxia, 34, 386-389.

Lanne 1970: E. Lanne, „L'Église locale et l'Église universalle", Irenikon, 43, Chevatogne, 481-511.

Lustiger 1994 : J. M. Lustiger, "Presentation", VIII, de la Lettre apostolique, *Le Jubilé de l'an 2000*, Cerf, 1994.

Matsoukas 1966 : N. Matsoukas, „La signification théologique et historique du deuxième concile du Vatican", Proche Orient Chrétien, 16, 326-337.

Meyendorff 2000: J. Meyendorff, 14. Yannis Spiteris, „Le Chiese ortodosse", *Il Concilio Vaticano II*, Milano.

Nissiotis 1964: N. Nissiotis, „Is the (Second) Vatican Council really ecumenical?" The Ecumenical Review, Geneva, 16, 357-377.

Nissiotis 1987: N. Nissiotis, „Dilatazioni ecumeniche del Concilio Vaticano II", Synchrona Bimata, Atene, 61, 6-7.

Schmemann 1959: A. Schmemann, „Rome, the Ecumenical Council and the Orthodoxe Church", St. Vladimir's Seminary Quarterly, New York City 3, 2-5.

17 Nicos Nissiotis, „Dilatazioni ecumeniche del Concilio Vaticano II", 9-10.

Dragana JANJIĆ

THE SECOND VATICAN COUNCIL AND THE OVERVIEW OF CATHOLIC THEOLOGIANS ON THE OBJECTIVES AND TASKS ACHIEVED AT THE BEGINNING OF THE TWENTY FIRST CENTURY

Summary

The convening of the Second Vatican Council brought about a tumultuous polemics among orthodox theologians. From the denying to the suspicion regarding the objectives and intentions of its convening in the beginning, in the attitudes of orthodox theologians, first of all, the Greek ones and one part of the Russian ones in diaspora, a positive development of attitudes and thinking during the duration of the council was noticed, even some ideas and attitudes were accepted.

It is raised the question from which reasons or better to say convictions, the Orthodox theologians and observers at the Council are changing their positions on the themes treated at the Second Vatican's Council, taking part in council's sessions or some other documents elaborations. It remains also overt due to which reason council participants advocate or promote the idea of catholicity and unity, where it explicitly emphasises or determines the position of the Autocephalous Orthodox Churches in the relation with the Universal Catholic Church by subordinating them to the Pope?

Key words: Council, ecclesiology, orthodox, unity, ecumenism, reactions.

Рад је предат 29. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 32:929 Стојадиновић М.(093.2) ;
329(497.1)"1935/1939"(093.2)

*Бранко НАДОВЕЗА**

МИЛАН СТОЈАДИНОВИЋ И КОСОВО**

Апстракт: Милан Стојадиновић је Косово, као саставни део српског простора, имао у свом делокругу током светског рата 1915. и у организацији своје владајуће странке ЈРЗ у периоду власти 1935-1939. године.

Кључне речи: Милан Стојадиновић, Косово, Метохија, бановине, Србија, Албанија, ЈРЗ.

Милан Стојадиновић (1888-1961) се проблемом Косова бавио као председник владе Краљевине Југославије (1935-1939) преко своје Југословенске радикалне заједнице и другим приликама, приватним и професионалним.

На почетку светског рата 1914. М. Стојадиновић је био чиновник у Министарству финансија, а по егзодусу крајем 1915. заједно са владом и војском пошао је преко Косова у албанску голготу. То описује у својим мемоарима *Ни рат, ни пакт* и у главама 14. под називом „Егзодус", 15. „Без куће и кућишта" и 16. „Живот у Скадру" где посебно описује свој боравак у Косовској Митровици и Пећи:

> „Пећ је, по многобројности Арнаута, потсећала на Косовску Митровицу, само што се примећивао приличан број црногорских капица, црно-црвених са позлаћеним словима „Н.I."(Никола I). Сем тога, нас Србијанаца било је много мање, пошто се Влада и велики део грађанског становништва, упутио ка Јадранском Мору, другим путем, јужно од Пећи, преко Призрена у правцу Скадра или Драча."

Тако је Стојадиновић у мемоарима описао Пећ. Преживео је албанску голготу заједно са српском владом, династијом, делом војске и народа.

---

* Научни саветник, Институт за савремену историју Београд, inis@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (ев. бр. 47019), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Пише да је у Скадар дошао међу првима, а напустио га међу последњима. М. Стојадиновић истиче да је у местима на обали Јадранског мора владао „ред и мир“, истичући заслугу црногорских власти за тај ред и мир. Ипак истиче:

> „Чим је био почео светски рат у Албанији букнуше побуне, прво на југу, а затим брзо захватише целу земљу. Краљ Wied био је позвао за министра војног Есад-пашу, негдашњег храброг турског браниоца Скадра против Црногораца 1912. али ни он није могао да успостави мир. Краљ онда, 3. септембра 1914. побеже из земље на једној италијанској лађи. У Албанију почеше да долазе разне окупационе војске западних савезника. У време када смо ми прешли албанску територију, крајем 1915, јачи одреди италијанске војске били су окупирали Валону и јужни део Албаније. Црногорци су, међутим, како поменух, завладали Скадром, на који су они одувек полагали своје националне претензије. Есад-паша био је донекле господар у средњој Албанији и Драчу, али је кооперирао са српском Владом, од које је по свој прилици добијао извесну финансијску помоћ.“[1]

У мемоарима проблемом Албаније, а самим тим и Косова, бавио се још у делу 17. „О подели Албаније“. Аспирације Италије на Балкан, посебно на Албанију, биле су јасне. Версајски систем у Европи био је у распаду! Стога је Стојадиновић, као председник владе, хтео обезбедити интерес Југославије. Посебно је то било актуелно у преговорима и разговорима са грофом Ћаном. Истицао се проблем севера Албаније и града Скадра:

> „Ова мала територија, међутим, имала је врло велики значај за Југославију, односно нарочито за Србију. Вековни сан српског народа био је излаз на Јадран, од Београда на Котор, једино веће пристаниште на Јужном Јадрану. Међутим, теренске тешкоће пролаза те железнице кроз Црну Гору, биле су, за наше прилике несавладљиве. Железничка пруга била је већ дошла до Пећи, алу ту се испречиле високе планине које би се могле обићи само преко албанске територије, дуж црногорске границе, до San Giovanni di Medua, где би био један њен терминус, а други у Боки Которској. На трасу јадранске пруге први ми је скренуо пажњу Никола Пашић. Он је волео да отвори географску карту Балкана и да ми у слободним тренуцима укаже на слагалишта рудног богатства, на границе српског живља у свим деловима Балкана, чак тамо око Флорине у Грчкој, у правцу Софије у Бугарској, око Темишвара у Румунији, око Будимпеште у Мађарској и око Скадра на Бојани.“[2]

1 Милан Стојадиновић, *Ни рат, ни пакт*, Ријека, 1970, 100.

2 Исто, 514.

Од 1931. и Октроисаног устава Косово је подељено на три бановине (Вардарска – седам срезова, Зетска – шест и Моравска, два среза).

ЈРЗ се на Косову организовала прво у Пећи где је 5. септембра 1935. организован Први месни одбор. Кључне личности били су адвокат Симон Кажић, затим Селим Садик, Љубомир Лаловић, Мула Мустафа Имамовић, лекар Ранко Меденица и златар Зеи Чиљак.

Одлучније организовање ЈРЗ на Косову почело је после раскола ЦО НРС Аце Станојевића са ЈРЗ.

Први срески одбор формиран је 26. јануара 1936. године у Призрену у Шарпланинском срезу, на челу са послаником Хаџи Љубом Патрногићем. Ипак, до маја 1936. ЈРЗ се у потпуности организовала само у три среза: у Пећком, у Ђаковачком и Подримском, и ту укупно у 27 општина. У Пећи је МО ЈРЗ водио посланик Велимир Јојић, а срески одбор је водио Миро Протић и земљорадник Ука Сахит. У Ђакову ЈРЗ је водио посланик Милоје Сокић и Сулејман Црноглавић, председник МО. Подримски СО ЈРЗ је водио посланик Мустафа Дургутовић.

У Истоку је организована само општина Ђураковац; ЈРЗ је водио Лука Милојковић. У К. Митровици ЈРЗ је организовао Тодор Михаиловић, посланик Крсто Чолаковић је водио ЈРЗ у Србици. У Вучитрну Шериф Бећировић – Воца, а Лапски срез (Подујево) је водио посланик Радивоје Урошевић. Он је преузео Грачанички срез уместо Хамида Ефендића. У арилу и мају 1936. се формирају срески одреди у Гњилану, Гори и Неродиму.[3]

Бановински одбор ЈРЗ за Зетску бановину организован је на Цетињу 10. маја 1936. Странка је организована у свих шест срезова Метохије са мање или више успеха, а на челу су стајали посланици попут Т. Михаиловића, који је постао и председник Бановинског одбора ЈРЗ за Зету, као и Велимир Курсулић. Једино је у Пећи ЈРЗ водио пензионер М. Протић.

Стојадиновића је о конституисању ЈРЗ на Косову обавештавао Душан Трифковић, шеф канцеларије ЈРЗ, истичући проблем паралелних организација (писмо од 15. јула 1936), као на пример у Истоку.

Тако се, на пример, у писму бана Моравске бановине Марка Новаковића истичу прилике у Вучитрнском и Лапском срезу (писмо од 11. јула 1936). Ту се истичу међунационални, верски проблеми и слично.

У Приштини је 15. октобра 1936. пред општинске изборе одржан скуп присталица ЈРЗ. Истакнуто је да је 2. октобра М. Стојадиновић примио косовску делегацију и обећао низ пројеката на Косову (зграда гимназије у Приштини, пруга Приштина-Подујево-Куршумлија, водовод у Приштини, пут Приштина-Лебане, регулација тока реке Ситнице). Председник МО Приштина постао је Милан Главинић. Посланик Живко Поповић био је

3 Видети: *Самоуправа*, бр. 40, 6. април 1936.

активан у Гњилану. Стојадиновић је кратко током лета 1936. посетио Косово где му је у Подујеву захваљено на изградњи железнице.

Све активности су биле подређене општинским изборима, о чему сведочи и седница СО ЈРЗ за Грачаницу одржана у Приштини 29. октобра 1936. године. Истакнут је читав низ локалних проблема, од којих је најважнији недостатак саобраћајне, инфраструктурне мреже, путева и пруга, као и низ других проблема локалног карактера:

„Општински избори су на подручју Космета обављени у периоду од септембра до децембра 1936. и постигнути резултати ишли су у прилог владајућој странци. У појединим срезовима једино је ЈРЗ имала истакнуте кандидатске листе, и самим тим, однела победе у свим општинама. Али, и резултати које је странка М. Стојадиновића постигла у срезовима где су и опозиционе странке имале постављене листе, били су поражавајући за „Јерезине" политичке супарнике, па, тако, кандидати са листи Удружене опозиције нису успели да победе ни у једној општини. Наиме, ЈРЗ је од укупно 92 општине победила у 86, односно у 93,47% (у једној општини избори су били прекинути). При томе, стопостотни успех ЈРЗ је забележила у осам срезова, а најлошији резултат постигнут је у неродимском срезу у коме су три општине, од укупно девет, прешле у руке опозиције. Од опозиционих листа највише „успеха" су забележиле листе Југословенске националне странке (ЈНС), као и „грађанске" листе, са по две освојене општине, док је „неопредељена" листа освојила једну општину.

Резултате општинских избора на Космету приказује и следећа табела: [4]

Срез	Број општина	Добијене општине				
		ЈРЗ	УО	ЈНС	„Грађанска листа"	„Неопредељена листа"
вучитрнски	9	9	–	–	–	–
лапски	9	9	–	–	–	–
митровички	7	7	–	–	–	–
источки	5	4	–	–	–	–
пећки	7	7	–	–	–	–
ђаковички	7	7	–	–	–	–
подримски	12	12	–	–	–	–
неродимски	9	6	–	–	2	1
гњилански	17	15	–	2	–	–
горски	3	3	–	–	–	–
шарпланински	7	7	–	–	–	–
УКУПНО	92	86	0	2	2	1

4 Драган Тешић, *ЈРЗ у Србији 1935-1939*, Београд, 1997, 265.

После општинских избора организација ЈРЗ на Косову суочила се са много проблема. Тако у писму Т. Михаиловића министру Душану Летици, које је доспело и у руке М. Стојадиновића, истиче се да појединi чланови ЈРЗ и даље раде за НРС или Џемијет, да су неискрени или каријеристи, па тако посебно истиче среског начелника Милутина Терзића као оличење лошег рада. Истиче се да су се многи непријатељи убацили у редове ЈРЗ, где се посебно истиче стање у Звечану и К. Митровици.

Том ставу се супротставио бан Зетске бановине Петар Иванишевић, истичући ставове Т. Михаиловића као субјективне. О томе је писао М. Стојадиновићу 29. децембра 1936.

Министар пољопривреде С. Станковић истицао је у писму од 25. јуна 1937. лоше стање ЈРЗ у Неродимском срезу и Урошевцу.

Конкордатска криза није прошла незапажено на Косову. Милоје Сокић је искључен из клуба посланика ЈРЗ, иначе председник СО ЈРЗ у Ђаковици, јер је у говору критиковао намеру владе да усвоји конкордат. Бан Вардарске бановине у писму М. Стојадиновићу од 9. августа 1937. истиче: „Једно време пре изгласавања Конкордата, примећена је потајна кампања извесних свештеника, не свих, против Конкордата", али, „овај рад свештенства није имао ширег публицитета, нити је узимао веће размере". Мало ко је у Вардарској бановини и на Косову разумео смисао Конкордата и став владе М. Стојадиновића:

> „Иначе у широким масама по селима, где су људи у ово време године заузети пољским радовима, није било великог интересовања за Конкордат. Извесне су се неистине ширile међу православним необавештеним становништвом, како ће се морати прећи у католичанство, али те су заблуде већ разбивене. Сада је и по варошима и градовима питање Конкордата полако дошло у заборав изузев спорадичних случајева, где су неки опозициони елементи или неки опозиционо настројени свештеници покушали да унесу узбуђење или негодовање међу масе, али то им није успело, јер власт свуда делује помирљиво објашњавајући право стање ствари."[5]

Споразум српске и хрватске опозиције октобра 1937, осуђен је на зборовима у Приштини, Вучитрну, Призрену, Подујеву, Гњилану и Пећи.

За упражњено место сенатора у изборима јануара 1938. предложен је од стране бана П. Иванишевића Сефедин Махмутбеговић, посебно због лоших прилика у Пећи и антагонизма Срба и Црногораца с Арнаутима, и као противтежа акцијама Ферат Драге. Али касније тај предлог није прошао јер се

5 Архив Југославије, Фонд Милана Стојадиновића, 37-51-124.

проценило да се политика према Косову, коју воде М. Стојадиновић и ЈРЗ, може успешно водити и без С. Махмутбеговића.

Министар Добривоје Стошовић је августа 1938. посетио Косово и 6. августа послао писмо М. Стојадиновићу у коме анализира стање и рад ЈРЗ у Истоку и Ђаковици. Стошовић критикује неактивност Л. Мијушковића. Према извештају, у Ђаковици је лоше радио М. Сокић, који је водио „пробеговску и арнаутску политику" и да је „насељенике" (мисли се, колонисте) свих пет хиљада" окренуо против себе.

> „Према Стошићевим подацима, које је изнео у наставку извештаја, у 7 општина ђаковичког среза, са око 12.000 бирача, било је 4.780 чланова ЈРЗ, а на челу СО ЈРЗ се налазио Сулејман бег Црноглавић, иначе председник ђаковичке општине и човек који је Сокића искључио из ЈРЗ. Стошовић је, како наводи, по саслушању Сокићевог одбора и насељеника „саветовао да не праве двојне организације, већ да се и насељеницима дозволи улазак у Странку", и био је, на крају, мишљења да у овом срезу „неће бити тешкоћа, јер ће сви акцептирати кандидата кога Ви одредите, премда Црноглавић истиче потребу да кандидат за будуће изборе буде мештанин (што значи – Арнаутин). Према томе изгледа ми да ће се за овај срез морати наћи неки кандидат из Београда. Сефедин мисли да су Црноглавићи заиста сада против Сокића али у сваком случају он каже да ће 1/3 Арнаута моћи да приведе нашем кандидату. Иначе, ситуација у Метохији је врло добра, а нарочито се осећа активност насељеника који су сви листом за Ј.Р.З., с обзиром на огромне помоћи и пажњу која им је указана од Ваше стране – што они истичу свуда и у свакој прилици", завршио је свој извештај министар Стошовић.[6]

За М. Стојадиновића лично, његову владу и странку, ЈРЗ, су били најважнији општи парламентарни избори који су се спремали за сам крај 1938. године.

Услед општег стања у земљи, забране политичких странака на националној основи и специфичног стања на Косову, ти избори су били врло битни за М. Стојадиновића и ЈРЗ. Требало је поновити успех парламентарних избора 1935, иако су били врло нејасни за гласаче, избори спремни за крај 1938. су били за листе, али су се назирали јасни партијски обрасци.

„Током 1938. године, у складу са наредбама вођства ЈРЗ да се приступи даљој организацији одбора по местима где странка није била организована, затим, да се повећају активности већ постојећих организација ЈРЗ, као и да се изврше реорганизације појединих одбора, на Космету је

6 Драган Тешић, *ЈРЗ у Србији 1935-1939*, 269.

од јуна до октобра 1938. одржан већи број конференција, зборова, као и оснивачких и изборних скупштина месних и среских одбора. У јуну реорганизован је месни одбор у селу Неродимљу код Урошевца (неродимски срез), а за председника је изабран Р. Дајић. Нови месни одбори су образовани у селу Колићу (лапски срез), као и у Приштини, на челу са народним послаником М. Главинићем. Истог месеца изабран је нови срески одбор у Приштини, а за председника је изабран опет М. Главинић. Са зборовима по местима шарпланинског среза народни посланик Хаџи-Љуба Патрногић почео је још маја 1938. Народни посланик Радивоје Милошевић је током маја и јуна одржао већи број зборова и конференција по лапском срезу. Живко Петковић је у гњиланском срезу од 1. до 13. јуна одржао конференције у седам села, а планирао је да током истог месеца посети и свих 17 општина. М. Главинић је био активан у целом грачаничком срезу, М. Дургутовић у подримском срезу, а министар Д. Стошовић у пећком срезу."[7]

На Косову су од октобра 1938. почеле предизборне агитације ЈРЗ. Одржан је велики број конференција и зборова.

Верски утицај из Босне на Косово и личност Ферад Бег Драга, били су два битна проблема и веома противничка деловању ЈРЗ на Кососву.

„Са гледишта наше унутарње политике и политике партије Ј.Р.З. несумњиво је важно: не дозволити ни у ком виду, па ни у верском, утицај босанских муслимана. Утицај верски је увек претеча утицајима политичким. Односно, овај утицај се с планом овим редом и спроводи.

Верско-политички утицај из Босне почео је с планом спроводити путем устава муслиманске заједнице, и даље се путем других утицаја продужује.

За ово време, како сам овде, посматрао сам овај утицај и долазим до уверења: да онај здрави национални и државотворни утицај из Босне и не постоји. Или бар, и ако дејствује, он овде не успева. Овде се осећају само рђави резултати тог утицаја. Осећају се агитације босанских муслимана хрватски оријентисаних. Ако би се дозволило, да се овај утицај несметано спроводи, створио би се вероватно само повољан терен за спровођење политике из Загреба.

Ферад Бег Драга је позната личност из раније унутарње политике. Он је раније био вођа џемијета, а данас је несумњиво претставник националистичке струје међу нашим Арнаутима и претставник партијске опозиције данашњег режима међу њима. По разним извештајима које имамо са више страна, а нарочито из извештаја Министарства спољних послова, Стр. Пов. Бр. 499 од 6-III – ове године и т.д. није искључено, да је он претставник и иредентистичког покрета код нас.

7 Видети: *Самоуйрава*, бр. 671, 701, 1938.

У сваком случају Ферад Бег Драга претставља један ауторитет код муслимана у Јужној Србији и о њему би као таквом требало повести озбиљно рачуна.

Ја сам приликом општинских, и сада приликом ових избора верске заједнице, водио акцију сузбијања њиховог утицаја и одвајања муслиманских маса од њега. Резултат је био повољан. Муслимански свет, увиђајући да његова политика не води ничем добром за њих, већ их само излаже разним незгодама, почео га је напуштати и оријентисати се према државној политици Ј.Р.З.

Сам он био је се повукао до пре неколико дана. Био је одустао од намере да се и кандидује. Међутим од пре неколико дана његова активност постала је јача, и он је шта више пре два дана потврдио и своју листу у изборном округу Косовска Митровица (Зетске бановине).“[8]

У анализи изборних округа Вардарске бановине на Косову, у једном писму стоји следеће:

„IV. ИЗБОРНИ ОКРУГ ПРИШТИНСКИ:

У овоме округу потврђене су листе:

1. Кандидатска листа на којој је носилац Агушевић Иљаз из Приштине. Ова листа је по интимном расположењу блиска Ферад Бег Драги и сматра се опозиционом.

2. Кандидатска листа на којој је носилац Еминовић Саид Ахмед из Скопља. Ово је листа партије Ј.Р.З.

3. Кандидатска листа на којој је носилац Абитовић Мустафа Абид из Приштине. Ова листа сматра се да припада такође Ј.Р.З. Под утицајем наших људи и моме настојавању, носилац је од ове листе одустао, те она неће бити ни истакнута.

У овом округу изборна борба је важна и од утицаја на нашу политику.

V. ИЗБОРНИ ОКРУГ ПРИЗРЕНСКИ:

Овај округ призренски састављен је од три среза Вардарске бановине (призренски, горски и подгорски) и четири среза Зетске бановине (ђаковички, пећски, подримски и источки). Ја сам водио рачуна о целокупном изборном раду у целом округу.У овом округу истакнуте су две листе:

1. Кандидатска листа на којој је носилац Февзија Хаџи Хамзић, наиб из Скопља. Ово је листа партије Ј.Р.З.

2. Кандидатска листа на којој је носилац Хафуз Абдулах, мудериз из Призрена. Ова листа сматра се опозиционом и ако нема нарочито неко партијско обележје. Није искључено да њу интимно протежира Ферад Бег Драга.“[9]

8 AJ, 37-51-96.

9 AJ, 37-51-98.

Видне су битне разлике Вардарског и Зетског дела Косова, то јест, Косова и Метохије. У Метохији сви кандидати су били чланови ЈРЗ, од чега су десет били Срби и Црногорци, а пет Албанци и муслимани. Изабрано је шест посланика, по тројица Срба и муслимана. У Ђаковици је изабран др Љуба Поповић из Београда, Миро Протић у Пећи, адвокат Момчило Јанковић у К. Митровици; Мустафа Дургутовић из Ораховца у Подримском срезу, Асим Љожа, имам из Ђаковице у Дреничком срезу, Адем Мармулаковић, председник општине злокочинске из Душевнице у срезу Исток. ЈРЗ је добила 70 одсто гласова укупног броја бирача. Томе је допринела добра организација ЈРЗ на Косову, рад месних и среских одбора и придобијање најугледнијих Албанаца. Нешто лошији успех је био у Пећи (84 одсто гласова), а у осталим деловима Метохије преко 90 одсто (у Подримском срезу 99,34 одсто гласова).

Ипак, број бирача је мањи него на изборима 1935. године. Листа М. Стојадиновића добила је седам одсто мање гласова него Јевтићева 1935. Највећи успех и Јевтић и Стојадиновић имали су у Дреновачком срезу. У срезовима у Моравској бановини изашло је само 62 одсто бирача, 18 одсто мање него 1935. У Вучитрну је било испод 50 одсто. Сви владини кандидати су били из ЈРЗ. Листа М. Стојадиновића је добила у Вучитрну 94,56 одсто гласова, у Лапском срезу 89,76 одсто гласова (укупно у оба среза 91,77 одсто гласова). Кандидати листе В. Мачека су у оба среза добили само 941 глас. Кандидат је био Адам Прибићевић.

„И у 'косовском' делу Вардарске бановине владина листа је убедљиво победила, освојивши 94,04% предатих гласова. При томе, у 6 од 7 срезова проценат је био већи од 90% – у горском, 98,98%, у гњиланском 98,76%, а у грачаничком 96,73% гласова. Из шест срезова за народне посланике су изабрани чланови ЈРЗ др Милан Главинић у грачаничком, Живко Поповић, учитељ из Гњилана у гњиланском, Илијаз Х.Ц. Агушевић, рентијер из Приштине у неродимском, др Владимир Костић, лекар из Скопља у подгорском и Зејнел-бег И. Страцимир, рентијер из Скопља у качаничком срезу. Из горског среза у Народну скупштину је отишао Дамјан Трбусић, књижар из Призрена, члан Југословенске народне странке Светислава Хоџере. Опозициона листа је добила свега 5,91% гласова, а и то само 'захваљујући' гласовима датим кандидатима ДС који су имали истакнуте кандидатуре у свих 7 срезова. Кандидати СЗ су имали двојицу, а ЈНС једног кандидата, док НРС није имала кандидате у овом делу Космета."[10]

Као и 1935. године, владина листа 1938. однела је победу на Косову. Опозиција је оптужила М. Стојадиновића и ЈРЗ за „изборни терор" и манипулисање сиромашним становништвом, верским лидерима, беговима и

10 Драган Тешић, нав. дело, 271.

утицајним Албанцима и муслиманима. Не може се негирати присуство тога, али то није било пресудно за убедљиву победу листе М. Стојадиновића и ЈРЗ над листом В. Мачека и Удружене опозиције на Косову 1938. године, 11. децембра.

Било је жалби и са друге стране. Тако у једном писму М. Стојадиновићу од извесног Милосава Чуровића од 24. новембра 1938, између осталог стоји да Албанци на челу са Ф. Драгом „су пронели вест да ће у Косово да плебисцитом доведу албанску владу и да ће Србе са Косова иселити.“[11]

Затим, много се причало о утицају из Албаније, преносу оружја на Косово из Албаније. У разним писмима М. Стојадиновићу, влади и врху ЈРЗ, наводи се и денунцира читав низ имена Албанаца повезаних са сепаратистичким тежњама. Тако их у једном писму називају „албански курири“:

> „Албанска пропаганда стално се проводи помоћу веза које одржавају између Албаније и арнаутског живља код нас нарочити курири разних професија и година, па чак и жене. Најпогоднији тренутци када ти курири могу најлакше деловати, то су пијачни дани, када они долазе из пограничних места из Албаније снабдевени објавама у Призрен и Ђаковицу. Пијачни се дани одржавају једанпут недељно и они претстављају берзу сваке врсте куповине и продаје, састанак велике масе арнаутског живља и из даљих крајева, а нарочито са Косова, неминовну измену мисли која се приликом трговине обавља, једном речи ови су пазарни дани берза усмене пропаганде која се преноси са једног човека на другог, из једног краја у други, почињући са пограничним крајевима па све даље, дубоко у нашу земљу.“[12]

Листа М. Стојадиновића је на Косову добила највећи број гласова у односу на друге делове Србије. Од 15 посланика само је један Хоџерин борбаш и девет Срба и пет муслимана и Албанаца (у срезовима Подримском, Дреничком, Истоку, Неродимском и Качаничком).

Опозиција је имала мало успеха у Пећи, Лапском и Неродимском срезу. НРС А. Станојевића имала је три кандидата који су на Косову добили укупно 268 гласова. Земљорадници Ј. Јовановића Пижона имали су само два кандидата и 300 гласова. Мало више успеха имала је ЈНС, а Демократска странка имала је кандидате у 13 срезова и добила је 5474 гласа, или 75 одсто опозиционих гласова, захваљујући традицији.[13]

11 АЈ, 37-53-51.

12 АЈ, 37-53-54.

13 Видети: *Политика*, 13. децембар 1938.

Рачунато по срезовима, однос изборних резултата на Косову и Метохији био је следећи:[14]

СРЕЗ	Гласало	Листа М. Стојадиновића	%	Листа В. Мачека	%	Листа Д. Љотића	%
Ђаковички	10.735	9.734	90,67	996	9,28	5	0,05
Подримски	9.268	9.207	99,34	61	0,66	0	–
Пећки	9.356	7.868	84,09	1.487	15,89	1	0,02
Митровички	7.287	6.903	94,74	274	3,76	110	1,50
Дренички	7.547	4.511	99,20	36	0,80	0	–
Источки	6.389	5.958	93,25	431	6,75	0	–
Вучитрнски	4.567	4.321	94,65	242	5,30	2	0,05
Лапски	6.869	6.166	89,76	699	10,18	4	0,06
Горски	2.030	2.009	98,97	21	1,03	0	–
Грачанички	10.798	10.445	96,73	347	3,21	6	0,06
Неродимски	7.680	6.460	84,11	1.220	15,89	0	–
Шарпланински	8.594	7.794	90,69	799	9,30	1	0,01
Гњилански	17.302	16.915	97,76	376	2,18	11	0,06
Качанички	2.515	2.411	95,86	104	4,14	0	–
Подгорски	3.705	3.461	93,41	243	6,56	1	0,03
УКУПНО	111.640	104.163	93,30	7.336	6,57	141	0,13

Интересантан је протест Фехима Спаха, рођеног брата М. Спаха. Он је 19. децембра упутио протест министру унутрашњих дела Антону Корошцу, поводом догађаја у општини Гољубској у срезу Вучитрн. Албанци су хтели Шерифа Воцу, а начелник и командант полиције Милоша Сретеновића. Дошло је до сукоба, где је било мртвих и рањених. Тада је интервенисао и Коста Пећанац са својим четницима. Верски лидер ИВЗ Ф. Спахо је тражио да се тај случај, као и други случајеви, испитају, а кривци казне. Ту се види нејединство и у редовима ЈМО. Писмо Ф. Спахе је одбијено као неосновано.

Било је и антивладине пропаганде која се по садржини може приписати сепаратистима, црногорским и албанским, затим комунистима. Реторика им је била у то време врло слична, често готово идентична. Тако у једном летку који је 1938. године кружио Косовом, али и у Македонији и Црној Гори, стоји следећа садржина, против владе и лично М. Стојадиновића:

„Арнаутима и насељеницима Метохије

Од 1918. године Арнаути су у Југославији изложени убијању, паљењу читавих села, прогањање са земље, отимању кућа, имања, сеоских и племенских испаша и шума. Арнаутима је забрањена употреба матерњег

14 Видети: Д. Тешић, *нав. дело*, 272.

језика, уништавају се народни обичаји. Уза све дошла је пљачка зеленаша, зеленашких банака, као и пљачке у облику разних намета и кулука. Српска господа на челу са реакционарном владом Стојадиновић-Корошец-Спахо свим силама ради на уништењу арнаутског живља, као што су то чиниле све раније ненародне владе, те на тај начин у мјесто обећаних слобода кабинет Ј.Р.З. продужује са терором и масовним убијањем народних бораца.

На све пљачке и насилничке ударе Арнаути су давали јуначки отпор. Иако стално сламани и нагоњени кундацима и бајонетима да подупиру владе својих непријатеља они су жилаво наставили са отпором. Српска господа, да би осакатила борбу поробљених Арнаута и Црногораца, преселила је црногорску сиротињу на земље које је одузела арнаутској сиротињи, док су манастирска, вакуфска, беговска и читлучка имања остала нетакнута. Тако је успијевала да заводи црногорске и арнаутске сељаке да би над њима лакше владала.

Али борба и жртве у баранској општини показале су да борба Арнаута није сломљена и да Арнаути и Црногорци преко заједничких жртава увиђају, да је против заједничког злотвора спас у заједничкој борби. Започета борба за слободу и демократију, за тајно гласање, за слободу збора и договора, за права поробљених народа, осигураће Арнаутима право на своју земљу, арнаутској и осталој сиротињи право на бесплатно насељење на читлуцима, право на народни језик, на школе и општинске самоуправе, на слободу вјероисповести и обичаја. Том заједничком борбом Црногорци и остали насељеници од гладних свезаних пандура, помоћу којих су српски властодршци хтјели да униште Арнауте, постаће слободни сељаци, који неће дозволити да се тобоже ради њих пљачкају и они Арнаути, него да се насељавање и подјела читлука и манастирских имања уради онако како је у интересу и Арнаута и насељеника.

Живјела слога арнаутских и црногорских сељака!

Живјела слобода!

Доље насилници и убице!

Доље ненародна Ј.Р.З. влада!

Слава мученицима палим у народној борби!

Напредна омладина Метохије и Косова.

Напредна омладина свију народа Југославије."[15]

Власт М. Стојадиновића и рад ЈРЗ на Косову 1935-1938. се одвијао у специфичним демографским и геополитичким условима. Упркос томе, може се рећи да је власт имала политичког и привредног успеха на Косову.

15 AJ, 37-53-338.

Литература

Стојадиновић 1970: М. Стојадиновић, *Ни рат, ни пакт*, Ријека, 1970.
Тешић 1997: Д. Тешић, *ЈРЗ у Србији 1935-1939*, Београд, 1997.

Архивска грађа

Архив Југославије, Фонд Милана Стојадиновића, 37-51-124.

Новине и часописи

Политика, 13. децембар 1938.
Самоуправа, бр. 671, 701, 1938.

Branko NADOVEZA

MILAN STOJADINOVIC AND KOSOVO

Summary

Milan Stojadinovic stayed in Kosovo and Albania in 1915 and 1916, as a refugee together with Serbian government. As the president of the Government of the Kingdom of Yugoslavia, and the leader of the party of YRZ he approached Kosovo as a specific political, economic, and cultural problem of the Serbian and Yugoslav area and the state. That was successful and confirmed at local and parliamentary elections in 1936 and 1938. The key problem in the government and YRZ action in Kosovo during the rule of M. Stojadinovic was the coaxing of Albanian leaders, and suppression of separatist aspirations and religious intolerance.

Key words: Milan Stojadinovic, Kosovo, Metohia, banovina, Serbia, Albania, YRZ.

Рад је предат 12. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.11)"192/193"

*Иван М. БЕЦИЋ**

ПРИВАТНИ НОВЧАНИ ЗАВОДИ У УРОШЕВЦУ**

Апстракт: Финансијско удруживање хришћанског живља на верској основи при еснафима датира још од краја XVIII и почетка XIX века. У првој деценији XX века српски занатлијски и трговачки слој налазио се у финансијски тешкој ситуацији због немогућности да се одупре страној конкуренцији. Да би се очувао занатлијско-трговачки сталеж на Косову и Метохији, као заточник српске мисли у османској империји, прибегло се оснивању новчаних фондова под окриљем Српске православне цркве. Ослобођењем и уласком Старе Србије у састав Краљевине Србије, потом Југославије, ови фондови прерасли су у праве новчане заводе. У раду је, на основу архивске грађе, анализиран рад банака у Урошевцу.

Кључне речи: Урошевачка банка, Урошевачка привредна банка, есконт меница, дивиденда, земљораднички дугови.

Све до седамдесетих година XIX века хришћанско градско становништво није имало потребе за кредитима већег обима. Уколико је и постојала потреба, појединци су до средстава могли доћи по принципу узајамног позајмљивања на кратке рокове, које је вршено без икакве надокнаде. Ситуација се променила после ослободилачких ратова Србије 1876–1878. године, када је услед прилика српско градско становништво (трговци и занатлије) почело да осиромашује и да се задужује, што је имало за последицу појаву зеленаштва у готово невероватним размерама. Камата на позајмљени новац кретала се од 150-200%,[1] па је у тим тренуцима зеленаштво добило још пежоративнији назив, каишарење.

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, becic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 137.

У таквим приликама српско градско становништво почело је економски да пропада што је угрозило и српске националне интересе. Ситуација је додатно била погоршана тиме да се поред већ константних пљачкашких акција албанских група све јаче осећала делатност бугарског егзархата. У почетку се она интензивно запажала источно од Шар планине, да би се крајем века утицај егзархата почео ширити и на подручје Косова. Акција се осећала не само у верско-политичком погледу, већ и у економском, будући да је била управљена и ка довођењу у материјалну зависност српског живља од егзархата и његових људи, чиме је припреман терен за интензивнију бугаризацију. Појачан турски зулум, као и акције Албанаца и Бугара интензивирале су процес исељавања Срба, што није прошло незапажено, па је у писму председника српске владе др Владана Ђорђевића упућеног Стојану Новаковићу 1899. године, наведено да је у последњих двадесет година из Косовског вилајета у Србију прешло 60.000 људи.[2]

Због свега наведеног, српска влада покушала је да од Порте добије овлашћење за рад српских самосталних новчаних завода, а улогу организатора поверила је *Београдској задрузи*. У ту сврху поверила јој је 1897. суму од 500.000 динара и задатак да у Скопљу и Битољу оснује српске банке са капиталом од 80.000 до 100.000 динара (3.340-4.170 турских лира).[3] Ова замисао није заживела, будући да Порта није одобрила захтев српске владе. Последица овог неуспеха по српске сељаке са Косова била је та да су били принуђени да се поред градских зеленаша задужују и код Јањеваца, уз камату од 60 и више процената, што је константно погоршавало њихов положај.[4]

Оснивање новчаног завода било је отежано и тиме да је захтевало велике материјалне издатке, јер је било потребно специјално одобрење султана, а носило је у себи и бојазан да би турске власти могле једној таквој установи приписати политички карактер, те конфисковати имовину, а његове оснивање лишити слободе. Решење је пронађено у извесној аутономији православне цркве и у томе што је била под заштитом извесних пријатељских конзулата. Да би се избегло сумњичење турских власти приступило се оснивању установа које су имале карактер црквених фондова. Прва таква установа био је „Фонд цркве Светог Ђорђа", основан у Призрену 1901. године, да би се установе овог типа појавиле у наредним годинама у свим већим местима Старе Србије. Фондови су оснивани по угледу на акционарска друштва у Краљевини Србији и испуњавали захтеве српског закона о установама овог типа.[5]

---

2 Михаило Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова", у: *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност,* (уредник: Коста Михаиловић), Београд, 2007, 89.

3 *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994, 308.

4 *Царинградски гласник*, 12. март 1904.

5 Усклађеност са српским законом ишла је до танчина, па је чак и број оснивача био према српским прописима, где је члан 6 прописивао да је за оснивање акционарског друштва

Пролазак железничке пруге кроз Феризовић (Урошевац) био је догађај од значаја за ову варош, али испоставило се, истовремено је значио велики удар на српско пословање у овом месту. Наиме, од када је „први воз прошао кроз ову варошицу", дошло је до праве најезде Цинцара, чиме је српски трговачки сталеж добио озбиљног такмаца. Уз већ традиционалну окретност, Цинцари су у пословању примењивали и методе које су се сматрале недозвољеним. Ради освајања трговине ишли су са робом из радњи по неродимским селима и према паритету који би утврдили, вршили робну размену са сељацима. Пад трговинског обрта нагнао је виђеније Србе у Урошевцу да пођу путем Призрена и 1909. године оснују „Фонд цркве Светог цара Уроша".[6] Оснивачи фонда били су: Сава и Марко Синадиновић, Душан Лукић, Мита Николић, Цвеја Парлић, Спира Славковић, Марко Деспотовић, Глигорије В. Деспотовић, Риста Галић и прота Антоније Никшић.[7] Акционарски капитал износио је 324.000 гроша, подељених на 200 акција од по 162 гроша. Уплата акција вршена је у недељним ратама од по неколико гроша, а уплата је ишла доста лакше него у Призрену, пошто је пословни свет стекао поверење у овај тип установа.[8] Ова чињеница говори да су чланови управе фонда свакако били веома домишљати јер је пословање фонда било тајно и чињени су велики напори да турске власти не сазнају ништа.

Обртни капитал којим је фонд располагао био је усклађен са односом турског гроша према динару и прерачунат у динаре износио је 60.000 (2.000 акција од по 30 динара). Количина расположивог новца очито није била довољна за потребе становништва вароши, па је управа фонда почетком 1914. године упутила молбу Министарству народне привреде да га претвори у *Урошевачку банку* и допусти повећање вредности акција на 50 динара, чиме

неопходно најмање десет лица која пуноважно могу располагати својом имовином. Овакав приступ у многоме је олакшао преструктурирање фондова у новчане заводе после ослобођења Старе Србије у Балканским ратовима. („Закон о акционарским друштвима", у: *Трговачки законик и стецишни йоступак Краљевине Србије, йротумачени одлукама ойште седнице и одељења касационоī суда*, (уредник: Гојко Никетић), Београд, 1914, CCVI).

6 М. Р. Гавриловић је у раду *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији* (Скопље, 1931, 14), навео да је Фонд Св. цара Уроша основан 1907. Овај податак касније су преузели Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Сйоменица двадесейейодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, (уредник: Алекса Јовановић, Скопље, 1937, 698), као и Ђорђе Микић, који је обрадио политичка, културна и привредна стремљења у *Историји срйскоī народа* (VI-1, 321). Да је Фонд основан 1909. види се из Архива Југославије, фонд министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1444, ај. 2428, (у даљем тексту АЈ, 65-1444-2428), Измене и допуне правила Урошевачке банке према одлуци акционара од 8. маја 1921. и *Правила Урошевачке банке* (Београд, 1914, 3).

7 АЈ, 65-1444-2428, Измене и допуне правила Урошевачке банке према одлуци акционара од 8. маја 1921.

8 М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 14.

би главница банке била увећана на 100.000 динара. После одобрења, предвиђено повећање је уплаћено, а главница *Урошевачке банке* је према прописима могла бити додатно увећана на 200.000 динара.[9] Повећање банчине главнице значило је и ширење круга акционара ван Урошевца. Тако су се међу акционарима нашли и мештани Драјковца, Стојковића, Штимља, Готовуше, Гачка, Косина (Мужичана), Битиње, Качаника и Неродимља.

Услед избијања Првог светског рата и окупације, банка се нашла у немогућим условима за пословање, па је свој рад започела у 1920. години и то више фиктивно неголи стварно. Током рата, највећи део банчиних акција непријатељ је конфисковао и уништио, док је део био изгубљен, а како банка није имала списак са бројевима акција, није било могуће тачно утврдити ко је све имао и са колико акција је располагао у моменту прекида рада банке. Ова невоља пребројена је тако што су, по упутству Министарства трговине и индустрије, сами акционари тражили уверења о акцијама од надлежних судова. Осим књиге акционара, у рату је страдала и комплетна архива фонда, а трудом управе, остала документација је сачувана. Материјална штета банке огледала се и у томе што она није више располагала ни намештајем ни канцеларијским материјалом, будући да је окупатор све однео.[10] Додатни проблем да се крене са пословањем био је у стручном особљу, пошто се велики број мушке популације и даље налазио у униформи. Зато се управа банке обратила команди Шумадијске дивизије у Крагујевцу да се књиговођа Драгољуб Катић отпусти из војске и заузме своје место у банци.[11]

Околности су утицале да се први збор акционара одржи тек 8. маја 1921. године, а позив на збор упућен је три недеље раније.[12] Салдо *Урошевачке банке* после рата показивао је да је она поседовала непокретну имов-ину у вредности од 300.000 динара, што је било више него што је она плаћена, док се на штедњи налазила сума од 375.000 динара, што је указивало поверење штедиша према овој новчаној установи. Део средстава на штедњу био је исељеничког порекла, а банка је велику захвалност исказивала Милану Стошићу из Индијанополиса, који је још од оснивања фонда био агилан у САД-у да исељеници из урошевачког краја шаљу новац рођацима у домовини преко *Урошевачке банке*.[13]

---

9 АЈ, 65-1444-2428, Молба Урошевачке банке Министарству трговине и индустрије од 23. октобра 1920.

10 Ратна штета српским банкама у Првом светском рату процењена је на 100 милиона златних франака. Поготово су пострадали новчани заводи који су се налазили у бугарској окупационој зони, будући да су бугарски војници односили буквално сву имовину. (Мари-Жанин Чалић, „Социјална историја Србије 1815-1941“, *Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 203).

11 АЈ, 65-1444-2428, Телеграм управе Урошевачке банке.

12 *Службене новине Краљевства СХС*, 15. април 1920, бр. 84, 3.

13 АЈ, 65-1444-2428, Извештај Управног одбора Урошевачке банке о раду у 1920. години поднесен редовном збору акционара на дан 8. маја 1921.

Пословање у послератним приликама веома се разликовало од предратног. Недовољна количина пољопривредних артикала и недостатак производа мирнодопске коњунктуре утицали су да су цене производа биле изузетно високе. Нагомилавање папирних новчаница различитих земаља и пад њихове вредности, јер су често биле без реалне подлоге, и социјално-политичка несигурност нису стварале погодно тле за раније практиковане начине пословања. Ипак, за новчане заводе то је била прилика да се брзо развију, јер у жељи да се надокнади изгубљено, као и широк дијапазон потрошачких потреба, изискивале су велику потребу за кредитима, што је изазвало навалице на шалтере банака. *Урошевачка банка* је пре рата могла у потпуности да задовољи потребе привредника, док је у новим околностима постојећи капитал био недовољан. Потреба изградње и снабдевања тржишта артиклима пружале су прилику да се чисто трговачким пословима оствари велика добит. Како је највећи број оснивача банке или њихових наследника припадао баш трговачком кругу (сви чланови Управног одбора осим Милана Никшића, који је био учитељ, а касније школски надзорник) и тај посао им није био стран, попут многих новчаних завода и *Урошевачка банка* упловила је у небанкарске воде. Од маја 1920. године узела је у закуп среску велепродају дувана, што је донело висок профит, тако да је банка од зараде могла да прибави сав неопходан материјал за даље несметано пословање и заврши прву послератну годину са зарадом од 80.289,34 динара. На предлог првог послератног Управног одбора који су чинили: Лазар Славковић, председник; Марко Синадиновић; Глигорије Деспотовић; Душан Лукић и Милан Галић, 70.000 динара пребачено је у резервни фонд, док је остатак пренесен у добит за следећу годину.[14] Овај поступак имао је за циљ да се позиције банке осигурају, а финансијска моћ повећа, па стога нису дељене ни тантијеме члановима Управног и надзорног одбора.

Нови услови пословања изискивали су потребу промене одређених чланова банчиних правила. Предратне главнице износиле су вредност у злату, што је у послератном периоду велике инфлације било неоствариво. Инфлација је утицала и на то да се висина дневница особљу банке удвостручи, али и да се суме које су штедише желеле да подигну увећају, а време потребно за њихову исплату скрати.[15] Нестанак исплате у злату стварао је проблеме

14 Исто.

15 Уочи рата чланом 25 утврђено је да банка штедишама исплаћује улоге: до 200 динара одмах, до 500 после 3 дана, до 1.000 после 6 дана, до 2.000 после 10 дана. За улоге веће од 2.000 динара рок исплате одређивао је Управни одбор. Већ на првом збору акционара одлучено је да се улози до 500 динара исплаћују одмах, до 1.000 за 2 дана, до 2.500 до 4 дана, до 5.000 до 8 дана, док је Управни одбор одређивао темпо исплате за улоге изнад 5.000 динара. (АЈ, 65-1444-2428, Измене и допуне правила Урошевачке банке према одлуци акционара од 8. маја 1921.)

банкама, будући да су предратни комитенти, свесни разлике у вредности, желели да им се уложени новац у злату врати у металу, а не у папиру. И *Урошевачка банка* имала је такав проблем са једним штедишом, будући да је разлика у реалној вредности била вишеструка.[16] Незадовољство улагача било је оправдано, јер се држава штитила после укидања златне подлоге динара ажијом тј. одређеним процентом додатка који је надомештавао разлику у вредности, док грађанима није признавала то право. У тренутку када је упутио жалбу министарству, држава је ажију већ зарачунавала на 100%, да би два месеца касније она већ износила 300%.[17]

У првој половини 1921. године банка је у потпуности обновила свој рад и отпочела да издаје зајмове привредницима. Акционари банке били су свесни да њихова установа не располаже потребном количином капитала и да се он мора постепено повећати. Зато је дошло до нових измена и допуна у банчиним правилима и акционари су добили рок од пет недеља да доплате по 50 динара на акцију, чиме је капитал био увећан на 200.000 динара. При том је дошло и до промене вредности акција, тако да се у оптицају појавило 2.000 акција од по 100 динара, уместо старих које су вределе по 50 динара.[18]

У 1922. години дошло је и до прве поделе дивиденде акционарима, а највише прихода од банкарских послова доносио је есконт меница, док је осетна зарада долазила и од трговине робом и приходима са банчиног имања. Да је *Урошевачка банка* стекла добру репутацију у свом крају види се и из тога што су се осим физичких, као акционари појавила и правна лица. Тако се међу акционарима могу наћи и „Фонд Светог Стефана Првовенчаног" из Неродимља и урошевачка Црква светог цара Уроша, чији је новац у акције уложио тутор имања Анђелко Стаменковић.[19] Банчин делокруг послова свео се скоро искључиво на есконт краткорочних меница, будући да је носио најмање ризика, мада је од непокретности зарадила 15.200 динара. Да би дошла

16 Урош Петковић из Дворана упутио је жалбу Министарству трговине и индустрије јер је 28. маја 1915. године уложио 2.000 динара у злату, док му је банка гарантовала повраћај новца у номиналној вредности у папиру. (АЈ, 65-1444-2428, Жалба Уроша Петковића од 27. априла 1921.)

17 Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923,* Beograd, 2003, 86.

18 У поменутој литератури владало је мишљење да је Урошевачка банка до избијања рата имала уплаћени капитал од 200.000 динара. Ово мишљење било је заступљено јер је банка 1914. године у својим правилима предвидела издавање 4.000 акција од по 50 динара. Међутим, у стварности је било уплаћено само 2.000 акција, па су из тог разлога акционари 1922. године доплатили још по 50 динара по акцији, чиме је банчин капитал заиста износио 200.000 динара. (АЈ, 65-1444-2428, Измене и допуне правила Урошевачке банке усвојене на збору акционара одржаног на дан 12. марта 1922.)

19 АЈ, 65-1444-2428, Списак пријављених за III редовни збор акционара Урошевачке банке одржаног на дан 25. фебруара 1923.

до новца и проширила пословање, банка је продала имање које је било у њеном поседу за 108.058 динара чиме је повећана њена солидност.[20]

Инфлаторни период који је трајао до почетка 1923. године био је погодан за пословање банака, мада су највећу зараду доносили трговачки послови. Време просперитета за новчане заводе отпочело је заустављањем пада вредности домаће валуте и трајало је током њеног јачања до 1925. Иако је после те године настао период стагнације, банке су углавном позитивно пословале. Карактеристика банкарства у целом источном делу државе била је та да је постојало много новчаних завода са невеликим капиталом, а хроничан недостатак капитала осећао се и у *Урошевачкој банци*. Да не би у превеликој мери ризиковали новац штедиша, будући да је банка имала велику суму улога у односу на сопствени капитал, чланови Управног одбора предложили су повећање главнице на 1 милион динара. Динамика је била одређена тако да се 200.000 динара уплати одмах, а да се остатак до милион динара уплати до краја 1924. године. Испуњење зацртаног повећања банчиног капитала било је олакшано продајом непокретног имања, али и тиме што је резервни фонд банке са 203.094,09 динара премашио висину главнице и по предлогу Управног одбора унет у њу, а акционарима су издате акције у вредности оних које су поседовали.[21]

Током 1923. године известан број банчиних клијената куповао је имања и стога подизао своје улоге из банака. То је био својеврстан тест за банку и како је она својим улагачима исплаћивала новац на време, стекла је још веће поверење грађана. *Урошевачка банка* је својим штедишама у овој години повећала плаћање камате са 6% на 8%, што говори о жељи да се повећа сума новца коју би банка могла да употреби за кредитирање клијената. У банчиним документима нигде се експлицитно не наводи проценат уз који је банка давала есконт, али је потреба за кредитима у 1923. била велика и активна каматна стопа забележила је нагли скок и кретала се између 20% и 24%. У наредној години забележен је врхунац каматне кризе, па је у њој обична камата достигла 24%, а понегде је она износила и преко 30%.[22] Оваква ситуација на тржишту погодовала је банкама и оне су све у овим годинама бележиле високе зараде.

Потреба важнијих новчаних завода северно од Качаника да на Скопској продуктној берзи имају свог главног посредника утицала је да се у Скопљу 1923. оснује банка *Стара Србија*, са капиталом од 5 милиона динара. У њеном оснивању учествовале су: *Призренска, Пећка, Приштинска, Урошевачка, Вучитрнска, Јужно-српска банка* из Косовске Митровице и *Гњиланска*

20 АЈ, 65-1444-2428, Извештај Управног одбора Урошевачке банке из Урошевца, поднесен III редовном збору акционара на дан 25. фебруара 1923.

21 Исто.

22 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60-61.

привредна банка.[23] Додатни интерес огледао се у томе што је Урошевац највише пословних веза одржавао управо са Скопљем, а *Урошевачка банка* као оснивач и акционар учествовала је са 120 акција од по 1.000 динара и имала једног члана у Управном одбору.[24]

Пословање банке у 1924. години било је успешно, али добит није била адекватна остварeном обиму послова. Проблем са којим су се новчани заводи сусретали у то време били су изузетно високи порези на добит, пошто у потрази за преко потребним новцем држава није презала од драстичних мера. Нарочито су високе порезе и прирезе наметале самоуправне установе, општине и окрузи, а до великих проблема долазило је стога што су они наплаћивани према заради од претходне године, па је до поделе дивиденде могло доћи само уколико је зарада у текућој премашивала зараду у претходној години. *Урошевачка банка* била је оптерећена у овој години са 62.260 динара пореза и прireза, што је износило 75% од добити.[25] Велики проценат зараде који је морао бити уплаћен за измирење пореза утицао је да Управни одбор да предлог да се остатак од 50.000 динара не подели, већ дотира резервном фонду и том приликом је први пут неједногласно изгласан неки предлог банчине управе.

Без обзира на стално повећање банчине главнице, урошевачки крај имао је потребу за знатно већом количином кредита. То је утицало да се 1924. године образује још један завод у вароши, који је понео име *Урошевачка привредна банка*. Иницијативу за покретање завода предузели су половином претходне године: Лазар Славковић и Рајко Бакић, индустријалци; Глигорије Деспотовић, Сава Чичкарић, Станоје Вилић, Алим Умеровић, Милош Миленковић, Тодор Деспотовић, Илијаз Бећировић, Сима Павловић, сви трговци; Алекса и Стаја Поповић, учитељи; Добривоје Бошковић, колар и Аритон Марковић, ковач. Предвиђени капитал банке био је 1 милион динара, подељен у 5.000 акција од по 200 динара.

У молби упућеној Министарству трговине и индустрије оснивачи су навели као своје мотиве за оснивање банке то што се Урошевац као варош развио у привредном погледу, будући да је утоварна и истоварна станица за Призрен, Ђаковицу и Гњилане и да се у крају осећа потреба за новим новчаним заводом.

---

23 М. Чемерикић, *нав. дело*, 721-722.

24 АЈ, 65-1444-2428, Извештај управног одбора Урошевачке банке из Урошевца, поднесен IV редовном збору акционара на дан 16. марта 1924.

25 АЈ, 65-1444-2428, Извештај управног одбора Урошевачке банке из Урошевца, поднесен V редовном збору акционара на дан 29. марта 1925. Код појединих новчаних завода начин наплате и висина одређеног пореза изазивали су још драстичније проблеме. Примера ради, Српска штедионица у Дарувару је у 1923. години приказала чисту добит од 63.000 динара. Порез на добит одређен је са 30.000 динара (47,6%), али када су томе додати општински порези, укупан порез износио је 100.000 динара, односно преко 150% чисте добити. (*Стеногрaфске белешке Народне скупштине Срба, Хрвата и Словенаца*, Редован сазив за 1926/27, књ. VI, излагање Мехмеда Спаха, Београд 1927, 5).

Уз то, постојао је велики број емиграната у САД који су слали новац својој родбини, али је он завршавао у Скопљу и њиме су се користили разни спекуланти који нису имали ничег заједничког са урошевачким крајем и банка је желела да се са посебном пажњом посвети управо прикупљању тих уштеђевина.[26] Оснивачки одбор ступио је у контакт са одређеним бројем угледнијих људи који су пристали да уложе новац на штедњу чим завод отпочне са радом, а доминантан број трговаца у оснивачком одбору утицао је да се за банчину зграду изнајми зграда у центру која је имала четири магацина у свом саставу, чиме је остављана могућност за бављење пословима са робом.Банка је отпочела са радом 2. јануара 1924. и без обзира на потешкоће које су се јављале око уплате главнице, до краја године уплаћен је готово цео предвиђени капитал. Осим есконтовања меница на три месеца, банка се бавила посредовањем и комисионим пословима и остварила добит која је послужила да се банка опреми намештајем и потребним материјалом, а осим редовних одвајања за тантијеме члановима управе банке, 15% добити одвојено је у установљени фонд за повећање главнице. Остатак добити од 23.543,70 динара дотиран је резервном фонду.[27]

Акционари завода били су из Урошевца, Старог Села, Неродимља, Призрена, Штимља, Летнице, Биба и Приштине, а њихова национално-верска структура осетно се разликовала од акционара *Урошевачке банке*. То је разумљиво, с обзиром да се први новчани завод у Урошевцу развио из фонда који је био при месној православној цркви, па се као несрпски живаљ помињу као акционари само Алим Умеровић и Хусејин Гроздовић. У случају *Урошевачке привредне банке* ситуација је била потпуно другачија и од 211 акционара који су положили своје акције за оснивачки збор одржан 30. новембра 1923. године, њих 56 било је муслиманске вероисповести, а један акционар је био Грк.[28] Занимљиво да је Алим Умеровић осим што је био акционар *Урошевачке банке*, био и члан Управног одбора *Урошевачке привредне банке* и са 180 акција био један од водећих акционара. Највише акција у новооснованој банци имали су председник Управног одбора Лазар Станковић, који је са братом Тодором укупно имао 430 акција, колико су имала и браћа Глигорије и Димитрије Деспотовић.

Иако је могућност подизања кредита оснивањем новог новчаног завода порасла, у Урошевцу се и даље осећала потреба за капиталом. Аграрна криза која је почела 1925. године и застој у пласману пољопривредних производа упућивали су све већи број пољопривредника на задуживање код банака.

---

26 АЈ, 65-1444-2428, Молба оснивачког одбора Урошевачке привредне банке Министарству трговине и индустрије од 30. априла 1923.

27 АЈ, 65-1444-2428, Извештај управног одбора Урошевачке привредне банке поднет на збору акционара на дан 29. марта 1925.

28 АЈ, 65-1444-2428, Списак депонованих признаница за збор акционара од 30. новембра 1923.

Били су то тренуци када су неаграрни привредници показивали слабо интересовање за кредите код банака, па су главни корисници кредита постали земљорадници. Несавремена производња, ситан посед и традиционално гајење одређених култура а не оних које су биле тражене на тржишту, представљали су главни узрок да је домаћинство на ситном сељачком поседу производило количине робе довољне углавном за биолошки опстанак породице. Аграрна криза утицала је да се сељаштво задужује код банака под веома неповољним условима и западало је у право дужничко ропство. Банке, међу њима и урошевачке, користиле су систем задуживања путем меница на 3 месеца. То је значило да су менице после истека рока морале бити мењане, уз обрачун камате и осталих трошкова. Како сељаштво није имало сталне приходе, већ су они били у јесен, јасно да је њему отплата на годишњој камати била пуно повољнија. Међутим, у оскудици повољних кредита пољопривредници су били принуђени да пристају на све услове, што су банке обилато користиле. Урошевачке банке омогућавале су и други вид задуживања, а он се односио на полагање хипотеке. Опрезност у пословању огледа се у томе што су зајмови давани што већем броју лица, тако да ликвидност банака није долазила у питање. Одлучујући чинилац при додели кредита била је лична вредност комитента. Управни одбори су на основу процене валидности имовине и кредибилитета комитента одлучивали коме ће доделити кредит. У периоду до 1931. године није било много случајева да се наплата потраживања врши судским путем, што говори о добром избору комитената, али и о периоду када задужења грађана још увек нису достигла висину која је била неподношљива за враћање, нити се број презадужених грађана приближавао критичној тачки да се доводила у питање биолошка егзистенција дужника.[29]

Са друге стране, Урошевац се те године нашао у особеној ситуацији, будући да је дошло до продаје имања Турака који су се у великом броју иселили исте године у Турску.[30] То је утицало да су поједини улагачи подизали новац са штедње, ради куповине имања, тако да прилив новца од штедиша није био као ранијих година. *Урошевачка банка* узела је један већи кредит од *Народне банке*, на чије је коришћење имала право још од 1912. године као тадашњи угледан фонд, а у 1926. години користила је и кредит од 200.000 динара код *Државне хипотекарне банке*. Ову могућност *Привредна банка* као нови завод није могла имати у прве две године постојања, али је успела

29 Примера ради, у 1926. години Урошевачка привредна банка имала је само један случај судске наплате својих потраживања. (АЈ, 65-1444-2428, Извештај управног одбора Урошевачке привредне банке поднет на III редовном збору акционара на дан 27. фебруара 1927).

30 Турци су чинили трећу по броју популацију у Урошевцу. У 1921. години од 3.534 становника, Албанаца је било 1.425, а Срба 1.415. (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Сарајево, 1932, 98).

да узме кредит од 300.000 динара код *Извозне и кредитне банке* у Скопљу. Могућност да дође до повољних кредита код државних финансијских установа *Привредна банка* користила је од 1926. године, а потребну количину капитала обезбеђивала је додатним кредитом код банке *Стара Србија*.[31]

Високи јавни намети смањивали су зараду акционарима, па су појединци замољавали установу у којој су били сувласници да се смањи камата на зајмове које банка даје својим акционарима. Управни одбор *Урошевачке банке* изашао је у сусрет својим акционарима по овом питању. *Привредна банка* није се ограничила у свом пословању само на есконт меница, већ се упустила и у трговину некретнинама. Управа је одлучила да од Јахје Бајрамовића купи земљиште величине 3,5 хектара, које би испарцелисала и касније продавала као плацеве за градњу. Земљиште се налазило на Сењаку, где је регулационим планом било планирано ширење вароши. Вредност ове инвестиције била је 75.000 динара, на шта је требало додати трошкове преноса и таџија. Процес преноса земљишта у посед банке довршен је фебруара 1927. па је до краја 1926. године Бајрамовићу било исплаћено 17.000 динара, док је остатак регулисан у години преноса. Продаја плацева отпочела је у 1928. години, а нова инвестиција била је куповина једне зграде са плацем од Дане Марковића, кафеџије из Липљана, са циљим да банка подигне своју зграду у улици Краља Александра, на броју 82.[32]

Карактеристика пословања урошевачких банака до тренутка када је југословенско банкарство захватила криза било је да су оне успешно пословале и као и већина новчаних завода у земљи, бавиле се кредитирањем земљорадника. Још од избијања аграрне кризе сељаштво је било принуђено да се задужује по неповољним условима, а слабе жетве 1927. и 1928. и осредња жетва 1929. године године само су поспешиле тај процес, пошто је цена жита била несразмерна према цени артикала који су били неопходни земљорадницима. Виђење Управног одбора Привредне банке у многоме осликава стање у коме се налазила пољопривреда источног дела државе. Саветовали су рационалну обраду земље и повећање производње. Било је неопходно да се набави квалитетније семе пшенице, „Потиско" и побољша каквоћа сточног фонда довођењем приплодних грла пастува и бикова подесних за месне прилике. Како је у урошевачком крају житарство било једини извор прихода, неопходно је било обогатити понуду аграрних производа на тржишту. У том циљу саветовали су поспешивање развоја воћарства, пчеларства и живинарства, а неопходно је било и побољшање комуникација са селом. Да би сељаштво имало могућности да

31 АЈ, 65-1444-2428, Извештај управног одбора Урошевачке банке поднет на VI редовном збору акционара на дан 28. фебруара 1926. и Извештај управног одбора Урошевачке привредне банке поднет на III редовном збору акционара на дан 27. фебруара 1927.

32 АЈ, 65-1444-2428, Извештај управног одбора Урошевачке привредне банке поднет на V редовном збору акционара на дан 3. маја 1929.

нешто заради и изван сезоне, требало је помоћи оснивање предузећа заинтересованих за рударство и чак увести јавне радове. Не желећи да придикује начину распореда средстава у државном буџету, банка је изнела констатацију да је власт посвећивала велику пажњу просветном и културном подизању села, али да је сеоска економија заслуживала много више од уложеног.[33]

Табела 1. *Главне позиције Урошевачке банке (у динарима)*[34]

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Добит за поделу	Дивиденда у %
1921.	100.000	638.552,85	703.420,32	24.000	24
1922.	200.000	1.034.009	807.442,49	15.000	7,5
1923.	860.000	1.362.059	1.171.090,25	80.000	10
1924.	1.000.000	1.924.214	1.315.017,60	–	–
1925.	1.000.000	2.338.988	1.474.131,35	100.000	10
1926.	1.000.000	3.087.805	2.136.764,54	100.000	10
1927.	1.000.000	3.580.030	2.324.025,30	120.000	12
1928.	1.000.000	2.979.995	2.659.358,55	110.000	11

Табела 2. *Главне позиције Урошевачке привредне банке (у динарима)*[35]

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Добит за поделу	Дивиденда у %
1924.	967.480	1.424.000	397.767,67	–	–
1925.	1.000.000	1.822.274,50	429.418,51	100.000	10
1926.	1.000.000	1.944.325	431.227,96	60.000	6
1927.	1.000.000	2.781.000	612.728,28	50.000	5
1928.	1.000.000	2.628.910	709.939,12	50.000	5
1929.	1.000.000	2.299.910	626.298,47	100.000	10
1930.	1.000.000	2.397.610	745.373,40	100.000	10

Светска економска криза избила је крахом берзе у Њујорку 1929. године. У Европи се осетила током 1930. пошто је дошло до повлачења америчких кредита, који су првенствено били краткорочни. Као аграрна земља у којој је од индустрије постојала само сировинска база или се искоришћавала до нивоа производа, Југославија се није одмах нашла на удару кризе.[36]

33 AJ, 65-14442428, Извештај управног одбора Урошевачке привредне банке поднет на VII редовном збору акционара на дан 15. марта 1931.

34 AJ, 65-1444-2428, Рачуни добитака и губитака Урошевачке банке 1921-1928 и *Compass, Jugoslawien*, Wien, 1932, 403.

35 AJ, 65-1444-2428, Рачуни добитака и губитака Урошевачке привредне банке 1924-1930.

36 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, 104.

Међутим, од почетка 1931. године новчани заводи имали су проблеме са пласирањем новца у нове зајмове, јер су се привредници и поред снижених камата нерадо одлучивали на нове послове, ради ниских зарада. Пад хартија од вредности, криза поверења, недостатак новца, кога је у оптицају било три пута мање од евентуалних улога улагача и штедиша, принудили су банке на тражење отплата по већ постојећим зајмовима, док се на давање нових није ни помишљало. Пад цена некретнина и покретности учинио је да су банке одједном остале на несигурним подлогама. Да би стабилизовала вредност динара *Народна банка* је извршила знатну рестрикцију кредита, што је изазвало отказе истих и смењивање великих новчаних завода мањим, што је за последицу имало панику улагача и њихову навалу на шалтере. Нарочито у последњем тромесечју 1931. банкарство је ушло у опасну фазу кризе поверења, јер је током септембра и октобра дошло до праве навале на шалтере и подизање улога.

У средишту дубоких поремећаја изазваних најразорнијом дотадашњом кризом у свету налазила се пољопривреда. Аграрна криза имала је снажно последично дејство на друге гране привреде, поготово у земљама у којима је, попут Југославије, била присутна аграрна пренасељеност. Катастрофалан пад цена житарица и осталих пољопривредних производа 1931. и 1932. године довео је презадужено сељаштво до ивице пропасти. Према једној анкети коју је спровела *Привилеґована аґрарна банка* у 1932. години, трећина сељачких газдинстава у Југославији била је задужена. У 1931. њихов приход од пољопривреде био је 2,5 милијарди динара, док је дуг доспео за наплату износио 1,25 милијарди динара, од чега је 800 милиона било на износ камате, а 450 милиона на отплату главнице.[37] Велику отежавајућу околност чинио је и страховити пад цена пољопривредних производа, јер „у време када се користио кредитима, жито је било 300 динара за квинтал, а сад кад је требало да врати зајам, пшеница је пала на 100, а кукуруз на 80 динара".[38] У таквим околностима био је угрожен есенцијални слој становништва државе и она се постарала да га заштити доношењем Закона о заштити земљорадника 19. априла 1932. године, којим је уведен мораторијум на исплату сељачких дугова. Иако је законом предвиђено да се и новчани заводи којима је угрожена ликвидност могу заштитити њиме, у пракси је то значило паралисање рада банака. Мораторијум, који је у почетку уведен на 90 дана и прописао да се земљорадници договоре о начину плаћања дуга са повериоцима, за новчане заводе значио је престанак рада у банкарском духу, па је највећи број њих прешао у стање ликвидације дотадашњих послова, по чему је 1932. година постала најтежа за пословање банака. Мораторијум на отплату дугова

37 Dragana Gnjatović, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke", u: *Bankarstvo*, br. 9-10, Beograd, 2011, 16.

38 Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, 495.

константно је продужаван, а тенденција *Народне банке* и Министарства трговине и индустрије да се каматна стопа максимизира ограничавала је могућност зараде која је могла бити постигнута на основу тржишних кретања. Представници новчаних завода у Вардарској бановини одржали су заједничку седницу у Скопљу 27. децембра 1933. године и упутили резолуцију министру трговине и индустрије против доношења закона и уредби о регулисању кредитних односа. До одлуке о максимизирању камата је ипак дошло и одлучено је да каматна стопа на позајмљене суме не може прећи 12,5% годишње, а камата на новчане улоге 6,5% годишње.[39] Константно продужавање мораторијума било је агонија за новчане заводе, јер им је капитал био заробљен, а евентуално побољшање стања у пољопривреди није било на видику. Према процени *Привилеговане аграрне банке* приход у новцу од пољопривреде, по одбитку потрошње у натури, могао је 1934. године да износи 1.451 динар по кући, тј. месечно 121 динар, односно 4 динара дневно, што значи да би на једног члана сеоске породице долазила сума испод једног динара.[40]

Владе су одлагале коначно решење „сељачког питања" што је земљорадницима погодовало јер су били ослобођени обавезе да плаћају задужења, али их је ускраћивало за сваки нови кредит. У коштац са проблемом ухватила се влада Милана Стојадиновића која је Уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова од 25. септембра 1936. прописала да се земљорадницима отпише 50% дуговања, да се камата на преостала дуговања смањи на 4,5%, а рок за њихову отплату продужи на дванаест година. За новчане заводе ово је значило отписивање четвртине земљорадничких дугова, а наплата остатка на тај начин што ће *Привилегована аграрна банка* њима надокнадити 50% отписаних потраживања у року од 14 година, а 25% у року од 20 година. За одобрену вредност надокнаде новчани заводи добили су бонове са каматом од 3% годишње.[41]

Највећи број приватних новчаних завода није успео да се опорави од спроведених мера и преко примера *Урошевачке банке* може се сагледати агонија приватног банкарства у Краљевини Југославији. Развој ситуације и стално продужавање мораторијума указивало је да се нормално пословање не може наставити и Коста Куртић је на збору акционара одржаног 1. априла 1934. године дао предлог да банчина управа сагледа ситуацију и по потреби затражи заштиту. *Урошевачка банка* упутила је Министарству трговине и индустрије молбу за заштиту 14. фебруара 1936. године. Као разлог за свој поступак навела је да није у могућности да наплати потраживања по меницама што земљорадника, што оних комитената који нису припадали заштићеном слоју, али су користили ситуацију и нису плаћали доспеле обавезе.

39 АЈ, Централни прес биро, 38-575-742, Вардар, 2. јануар 1934.

40 Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934,* Beograd, 1968, 197.

41 D. Gnjatović, *nav. delo,* 14-18.

У тренутку покретања процеса за заштиту банчино стање било је позитивно, јер је актива износила 3.478.000, док су банчине обавезе биле у висини од 2.286.000. Сума дужника по меницама била је 2.543.000, расположива готовина 18.000, резервни фонд 243.000, а банка је поседовала и хартије од вредности у висини од 268.500 динара. Банка је дуговала 1.858.000 динара по штедним улозима, *Поштанској штедионици* у Скопљу 57.060 динара, банци *Стара Србија* 77.425 динара, што је са дугом акционарима износило 2.286.000 динара.[42]

Новчани завод поседовао је следеће непокретности:

– зграду у чијем се приземљу налазила банка са два одељења, радњу са два одељења, два магазина и спрат, у вредности од 180.000 динара;

– две зграде са гаражом, 4 магацина, виноградом и баштом у вредности од 199.500 динара;

– две приземне зграде у вредности од 50.000 динара;

– једну приземну зграду у вредности од 19.100 динара;

– спратну и приземну зграду у вредности од 31.000 динара;

– ливаду и башту у вредности од 43.200 динара,

– као и покретну имовину у поменутим грађевинама у вредности од 44.295 динара.[43]

Осим ненаплативости земљорадничких меница до проблема у раду банке долазило је и приликом темпа исплате штедних улога. Завод је последњи улог примио августа 1932. године и од тада их није више примао. Штедише су покушавале да подигну свој новац на сваки могући начин, а нису презали ни од жалби и тужби надлежном суду. Случај банке са улагачем Ђорђем Павлетовићем, земљорадником из Дворана, може послужити као пример да су проблеми штедње, осим крајње озбиљности, попримали и трагикомичан карактер и знали дуго да потрају. Поменути штедиша имао је улог од 100.000 динара и тражио да их подигне позивајући се на тешку материјалну ситуацију. Зато је захтевао покретање стечаја банке код суда у Приштини, јер би у том случају банчина имовина била продата, а из стечајне масе би се намиривале штедише. Павлетовић је био свестан да је покретање стечајног поступка за завод под заштитом немогућ, али сматрао је да се и за штедише мора наћи неко решење, пошто је Управни одбор банке „напунио џепове". На поступак Павлетовића жалила се банка, будући да су њени представници били позвани на саслушање код суда. Банка је тужитељу понудила некретнине у вредности улога, али је он захтевао исплату у новцу. Како спор није престајао, представници банке затражили су интервенцију министарства трговине и индустрије, а у своју корист приложили следеће „доказе".

42 АЈ, 65-1444-2428, Стање Урошевачке банке на дан 1. јануара 1936.

43 АЈ, 65-1444-2428, Протокол процене имовине Урошевачке банке рађен на дан 28. фебруара 1936.

На основу уплата новца на штедњу и исплата камата за период од 1921. године од када је Павлетовић постао њихов комитент, банчина управа је израчунала да је он подигао „свој" новац, а да је сума на рачуну, у ствари камата, те да нема разлога да се толико жали.[44] Жеља да се што пре дође до новца увлачила је банчину управу у кршење закона. На известан број жалби 6. априла 1940. године инспекцију о раду банке извршио је начелник одељења за банкарство и осигурање и утврдио да је током протеклих година вршена исплата одређеним улагачима мимо распореда и противно члану 20 Уредбе о заштити новчаних завода и њихових повериоца.

Банка је својим повериоцима до 3. априла 1940. године исплатила:
– у 1936. години – 72.692,68 динара;
– у 1937. години – 38.565 динара;
– у 1938. години – 168.647,25 динара и
– у 1939. години – 224.352,35 динара.[45]

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.
Архив Југославије, фонд Централног прес бироа.

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.
Правила Урошевачке банке, Београд, 1914.
Стенографске белешке Народне скупштине Срба, Хрвата и Словенаца, Редован сазив за 1926/27, књ. VI, Београд, 1927.
Трговачки законик и стецишни поступак Краљевине Србије, протумачени одлукама опште седнице и одељења касационог суда, (уредник: Гојко Никетић), Београд, 1914.
Compass, Jugoslawien, Wien, 1932.

Штампа

Службене новине Краљевства СХС, 1920.
Цариградски гласник, 1904.

---

44 АЈ, 65-1444-2428, Жалба Ђорђа Павлетовића од 20. јуна 1936. и Молба Урошевачке банке Министарству трговине и индустрије од 25. априла 1936.

45 АЈ, 65-1444-2428, Извештај Урошевачке банке министарству трговине од 3. априла 1940.

Литература

Becić 2003: I. M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd.

Војводић 2007: М. Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова", у: *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, (уредник: Коста Михаиловић), Српска академија наука и уметности, Београд.

Vučo 1968: N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, Prosveta, Beograd.

Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.

Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.

Gnjatović 2011: D. Gnjatović, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke", u: *Bankarstvo*, Udruženje banaka Srbije, br. 9-10, Beograd.

Đurović 1986: S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Микић 1994: Ђ. Микић, „Политичка културна и привредна стремљења", у: *Историја српског народа*, VI-1, (уредник: Андреј Митровић), Српска књижевна задруга, Београд.

Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.

Stojadinović 1970: M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Otokar Keršovani, Rijeka.

Чалић 2004: М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, Успорени напредак у индустријализацији*, Clio, Београд.

Чемерикић 1937: М. Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Јужна Србија, Скопље.

Ivan M. BECIĆ

PRIVATE BANK INSTITUTES IN UROSEVAC

Summary

During the interwar period in Urosevac there were two financial institutes. One of them, Bank of Urosevac, founded in 1909 in the period of Ottoman rule, operated secretly under the name of the Holy Tsar Uros Church Fund. The Bank normalized its business in 1920 because of the World War I. Although the bank substantially increased its capital and working capital, in Urosevac there was still a need for financial resources. Therefore, in 1924 another financial institution was established, named The Economic Bank of Urosevac. After the war, the clients of these institutions were merchants and craftsmen, but the agrarian crisis in 1925 made common farmers more and more as the beneficiaries of loans. In the following five years they became the dominant institution clients, as they were in a position to have to accept the conditions that the bank offered them. The most widespread form of banking was a discounting bill with short expire date, but they dealt with real estate and goods, as experienced traders were the dominant shareholders.

Due to the World Economic Crisis and introducing the moratorium on repayment farmers' debts, the banks of Urosevac were not able to continue their own business normally. On the contrary of the twenties and the period of successful business, in the following decade those banks shared the fate of the most monetary institutions in Yugoslavia, and they became the victims of the protection of farmers from the state.

Key words: Bank of Urosevac, The Economic Bank of Urosevac, a discounting bill, dividend, farmers' debts.

Рад је предат 13. августа 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94:323.22(=18)(497.115)"1903" ;
327(470:560)"1903"

*Весна ЗАРКОВИЋ**

НАПАД АРБАНАСА НА КОСОВСКУ МИТРОВИЦУ 1903. ГОДИНЕ**

Апстракт: Најзначајније последице афере у Ибарском Колашину биле су отварање руског конзулата у Косовској Митровици и притисак великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске, у циљу покретања реформи којима би се поправио положај хришћанског становништва у Османском царству. Султан је, очигледно затечен лошим стањем, дозволио отварање конзулата и покретање реформи. Међутим, то доводи до снажне реакције Арбанаса који се противе увођењу новина. Њихова реакција је марта 1903. године довела до напада на Косовску Митровицу и рањавања руског конзула Григорија Шчербине, који је касније умро. У раду аутор даје приказ ситуације која је довела до напада, сам напад на Косовску Митровицу и даље одвијање сукоба.

Кључне речи: Косовска Митровица, напад, Шчербина, Арбанаси, реформе.

Косовска Митровица је била важно географско и привредно чвориште, чији је значај крајем XIX и почетком XX века све више растао. Град се налазио на ободу Косова поља, на прелазу равнице у брежуљке и планине, на месту где Ибар прави оштар заокрет. Географски положај на размеђи две средине одавао је утисак границе између две територије. Иако статус пограничне вароши званично никада није имала, такав епитет ју је пратио кроз историју. Косовска Митровица је некада одвајала Вучитрнски од Босанског санџака, а у оквиру Босанског вилајета остала је све до 1878. године, па су је многи путописци који су пролазили овим крајевима истицали као границу

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

између Румелије и Босне.[1] Изградњом железничке пруге Солун – Косовска Митровица такво мишљење је још више појачано, не без разлога: ту се завршавала пруга и почињали су путеви у разним правцима. Путеви из разних области сливали су се у град доносећи бројно становништво: од разноразних трговаца, преко државних чиновника, до сиротиње. Сви они су у Косовској Митровици тражили и налазили задовољење својих потреба. Велики број оних који су овде нашли уточиште били су мухаџири, у највећем броју из Босне, који су почели да пристижу одмах након Берлинског конгреса, али се такав тренд наставио све до ослобођења града и читаве области. Велики прилив довео је до тога да је број становника Митровице растао брже него у другим косовским градовима. И док је само две деценије раније Митровица имала 400 до 450 кућа, почетком XX века она је имала око 1300 кућа и близу 7000 становника.[2] Првобитна варош се налазила на десној обали Ибра, али је приливом становништва почела да се шири, па је почетком XX века имала велику колонију босанских мухаџира, која је на левој обали Ибра бројала 130 кућа.

Стратешки значај града порастао је након окупације Босне од стране Аустроугарске, како за ову државу, тако и за Османско царство. Обе државе полагале су право на овај град, а за то је крива некадашња припадност Митровице Босанском вилајету и уговора са Берлинског конгреса који је чланом 25 давао право Аустроугарској да окупира територију све „до иза Митровице" (*Au della de Mitrovitsa*).[3] Различито тумачење ове формулације остављало је питање Митровице отвореним. Због овога, и уопште геостратешког положаја, турска држава је у Косовској Митровици држала значајне војне снаге, које су ту добрим делом биле стациониране још пре српско-турских ратова 1876-1878. године. У то време Митровица је била најзначајнији војни центар од Топлице до Увца.[4] Почетком XX века у њој је било седиште дивизије са око 3000 војника потпомогнутих артиљеријским одредом.[5]

Политичке прилике у Косовској Митровици одсликавале су тренутну политичку ситуацију у Косовском вилајету, у најгорој варијанти. Због стратешки

---

1 К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд, 1922, 59-60. Гранични камен између Босне и Румелије налазио се у близини (старе) железничке станице, у атару села Мало Свињаре. На том месту су путници приносили жртву (курбан) за срећно окончано путовање (А. Урошевић, „Косовска Митровица", у: *О Косову*, Приштина – Гњилане, 2001, 323.

2 Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа*, Приштина, 2007, 230.

3 *Србија 1878. Документи*, приредили М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд, 1978, 565. (Уговор склопљен у Берлину 13. јула)

4 Т. П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд, 1910, 164.

5 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009, 76.

важног положаја за утицај у овом граду надметале су се заинтересоване стране. Поред Турске, за утицај се активно бори Аустроугарска, чији агенти свакодневно пристижу Косовском железницом. У намери да прошири свој утицај из окупиране Босне, Аустрија тражи присталице међу арбанашким становништвом, које јој у почетку због њене улоге у Босни није наклоњено. Аустрија то настоји да отклони пропагандом да Арбанасима не прети опасност од ње, већ од Србије и Срба. Подстичући Арбанасе на зулуме против Срба Аустрија настоји да протера православно становништво из ових предела које јој представља сметњу ширењу на југоисток. Срби су били на директном путу планиране изградње железничке пруге од Увца до Митровице, због чега разним акцијама настоји да их исели. Као резултат такве акције и пропаганде јавља се такозвана афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године током које су башибозучке чете под командом Исе Бољетинца, али и Сејди Саке, Ферхад-бега Алидрагића и других, уз логистичку подршку турских војних одреда, а под изговором да траже оружје пренето из Србије, извршили преметачину села у околини Косовске Митровице.[6] Међусобне свађе и сукоби арбанашких првака нису их омеле да свако за свој рачун пљачка и чини зулуме над становништвом које се није бранило. Највећа последица тога било је укључивање Русије у збивања на терену. За догађаје и погром српског становништва сазнало се и у Европи што је резултирало отварањем руског конзулата у Косовској Митровици и покретањем Реформне акције. Ово, међутим, није ишло једноставно. Заплашени претњама Исе Бољетинца и незаинтересованошћу Турске да спроведе преузете обавезе, Арбанаси нису дозвољавали да се отвори конзулат у Митровици, повезујући га са наговештеним реформама. Митровчани су озбиљно схватали ове претње, а на то их је упозоравала трагична судбина њиховог суграђанина Ђорђа Стерђевића који је убијен 1901. године само због веза са руским конзулом Машковом, који је те године боравио у Митровици истражујући догађаје у Ибарском Колашину.[7] Руска влада је одлуку о отварању конзулата усвојила 7. маја 1902. године,[8] а за њом и Порта, али је до доласка конзула Шчербине у Митровицу прошло осам месеци. Наиме, Шчербина је тек по одласку Исе Бољетинца у Цариград успео да уђе у Косовску Митровицу почетком јануара 1903. године.[9]

---

6 В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. години*, Приштина-Лепосавић 2008.

7 В. Секулић, „Убиство Ђорђа Стерђевића (етничко чишћење и немоћ дипломатије)“, у: *Баштина*, св. 18, Приштина-Лепосавић, 2005, 259-272.

8 С. Мартиновић, „Русија и српско-албански односи у периоду 1881-1902. године“, у: *Обележја*, год. XV, бр. 1, Приштина, 1985, 172.

9 М. Војводић, „Акција Србије на остварењу реформи у Европској Турској у првој половини 1903. године (1791-1918), огледи и расправе“, у: *Изазови српске спољне политике*,

Његов долазак у Косовску Митровицу поклопио се са антиреформним скуповима Арбанаса који су у то време одржавали код Лучког моста у Пећкој кази, у селу Зајиљу код Призрена, у Лауши у Дреници, у Истоку и другим местима.[10] На овим скуповима „везивана је беса" против увођења реформи које су подразумевале изједначавања са хришћанима у погледу присутности у жандармерији, као и давања предности световним у односу на шеријатске судове и обичајно право. Иако јединство по овим питањима није постигнуто, јер су се поједини главари залагали за спровођење султанових одлука, немири су се ширили одржавањем нових скупова.

Оштрица тих немира усмерила се према Косовској Митровици, која је међу Арбанасима постала синоним за реформе, а први корак у њиховом спровођењу био је отварање руског конзулата и долазак конзула Шчербине. Становништво Митровице налазило се између султанове одлуке о отварању конзулата и спровођењу реформи и побуна Арбанаса. Побуна је подстицана добрим делом и од Аустроугарске која је на долазак руског конзула гледала као на свој неуспех, па је и од Порте тражила, кад већ није успела да спречи именовање, одлагање његовог доласка „док у Цариграду не добије егзекватуру за аустријског конзула у Митровици".[11] Становништво, како српско, тако и арбанашко и турско, било је изложено разним притисцима, који су се манифестовали бројним и свакодневним окупљањима Арбанаса. Како су и једна и друга страна истрајавале у својим плановима, Арбанаси су са градским Турцима осмислили план којим је требало убедити султана да повуче своје одлуке. Наиме, сматрали су да градско становништво не сме да се одупре плановима државе, али зато може сеоско, због чега ће грађани Митровице привидно задржати неутралан став, а сеоско становништво ће се бунити. По овом плану, оног тренутка када руски конзул буде дошао у Митровицу, Арбанаси из Митровичке, Пећке и Новопазарске казе доћи ће у град с образложењем да протестују против уведених намета за оружје. Тада ће привидно насрнути на митровичке Турке, који би телеграмом обавестили Цариград да их Арбанаси нападају зато што дозвољавају отварање руског конзулата. Замолиће Цариград да повуче ову одлуку, јер ако се то не деси, они више овде не могу живети, већ се морају селити. Овај договор везан је бесом и у складу с њим сваког дана су на железничку станицу долазили одређени људи који

Београд, 2007, 307; В. Зарковић, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века", у: *Баштина*, св. 32, Приштина – Лепосавић, 2012, 133.

10 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 76; В. Стојанчевић, „Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанашки отпор против турских реформа 1902/1903. године", у: *Срби и Арбанаси* 1804-1912, Нови Сад, 1994, 224-233.

11 В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, Београд, 1933, 359.

су мотрили да случајно не дођу руски конзул и његове ствари.[12] У ситуацији таквих превирања стигао је Шчербина, а немири су се наставили и пренели и на друге области. Нови подстицај арбанашким немирима био је фебруара 1903. године када су Русија и Аустроугарска као опуномоћенице великих сила предале Турцима план реформи, што је изазвало даља окупљања широм Косовског вилајета.[13] У Новом Пазару је фебруара 1903. године одржан скуп муслиманских главара који је организовао Ивзо Мујчиновић. Постојала је намера да се упути захтев за координираним протестом у осамнаест вароши Косовског вилајета, али није постигнут договор.[14]

Веће окупљање Арбанаса било је у Дреници, где је и султанова војска ретко залазила. Везана је беса против увођења реформи и за протеривање руског конзула из Митровице. Арбанаси су покушали да остваре договоре који су постигли на овом скупу. Упутили су се у правцу Вучитрна у намери да изложе своје захтеве. Група од око хиљаду Арбанаса дошла је пред Вучитрн и не наилазећи ни на какав отпор малог војног одреда упала у сам град захтевајући предају једанаест заптија. У том нападу јуришали су на хућумат; кајмакам им је на бесу предао заптије које су одвели за Приштину. Док је варош била затворена, турски прваци су се сакрили, појединци виђенији Срби, попут Живка Фртунића били малтретирани и тучени. Арбанаси су претили нападом на Митровицу и, касније на Приштину, истичући незадовољство због најављиваних реформи и захтевајући уклањање руског конзула из Митровице.[15]

Скоро сви Арбанаси из вучитрнске и нешто мало из приштинске и митровичке казе који су извршили напад на Вучитрн, охрабрени постигнутим успехом, кренули су исте ноћи на Митровицу. У том походу учествовало их је око 2000-3000. Пре Митровице поделили су се у две групе: једни су се утаборили до саме вароши, с десне стране моста на Ситници, дакле на источној страни, према самој касарни; други су се задржали југоисточно од вароши, преко брда, у долини села Свињара. За њихов долазак митровичка власт је сазнала ноћу између 16. и 17. марта. Ујутру је заступник команданта извео осам топова на брдо код касарне и уперио их на Арбанасе на Ситници, док су четири топа била постављена на брду западно од железничке станице, против Арбанаса улогорених код села Свињара.

Због гласова који су се ширили о покрету Арбанаса из Новог Пазара на Митровицу, једно одељење војске стационирало се на два брда код Звечана, на северној страни од вароши, испод пута који је водио за Нови Пазар.

---

12 Б. Перуничић, *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету*, Београд, 1989, 276.

13 М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912“, у: *Србија и балканско питање*, Нови Сад, 2000, 54.

14 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 75.

15 АС МИД ППО 1903, Р 12, С. Ј. Аврамовић – влади у Београду, Приштина 17. март 1903. (телеграм)

Истовремено је међу Србима завладала паника јер се говорило да војска нема наредбу да пуца и да ће Арбанасе пропустити у варош, где би их дочекали митровички Турци, спремни да нападну, изврше покољ и протерају руског конзула.

Против Арбанаса и њиховог одбијања да прихвате одлуке султана се већ неко време борио Шемси-паша, који се у том тренутку налазио у Призрену, а командант града који му је био потчињен, пуковник Саит-бej[16] је имао наредбу из Цариграда да отвори ватру у случају да Арбанаси покушају да уђу у варош. Руски конзул у Митровици, Шчербина, је настојао да ту наредбу преиначи, тако да се на Арбанасе одмах пуца, како би се запрашили и од напада одустали. Иако је Саит-бej хтео да оспе топовску паљбу на Арбанасе, Шчербина је успео својим разлозима да успори напад, сматрајући да би се током ноћи окупили у већем броју. Након обиласка арбанашког логоришта код Ситнице, Шчербина се одмах вратио на позицију где су били топови и наредио да напад на њих отпочне. Поподне, после три сата, отпочела је паљба из топова, након чега је у сукоб ушла и пешадија наоружана маузеркама. На први топовски пуцањ митровичка чаршија је била затворена. Топовска паљба је непрекидно трајала два сата, а ређа пуцњава се продужавала још толико. Арбанаси су се на прву топовску паљбу повукли дубоко у шуму, пуцали одступајући и не пружајући никакав озбиљан отпор трупама. Истог дана, увече, донето је у град 12 мртвих, 8 заробљених и 2 рањена. Број погинулих је био далеко већи; према неким наводима убијених је било 317.[17]

Уплашени Срби су, из страха да ће из Пећке нахије и Новог Пазара стићи још Арбанаса, затражили уточиште у руском конзулату. Шчербина је, презирући све опасности и не водећи рачуна да је цео покрет уперен против њега, храбро и, само уз пратњу гаваза, долазио до арбанашких позиција. Највећа топовска паљба је била под његовим надзором. Храбро држање руског конзула подигло је морал код Срба, а код митровичких Турака изазвало огорчење и негодовање што нису ноћу напали Митровицу.[18]

Одлучан да истраје на свом положају и у одбрани града, Шчербина је излазио на положаје посматрајући борбу. У својим депешама упућеним Машкову у Скопљу хвалио је коректно држање Саит-бега, пуковника који је командовао војском. Иначе, Саит-бег је раније био војни командант и мутесариф у Пећи, али је по тужби руског конзула из Скопља премештен због неактивности приликом напада на једног руског калуђера недалеко од Пећи.[19]

16 У архивским документима ово име се среће у два облика као Саид и као Саит. Ради се о истој личности, а ми ћемо ради једнообразности користити Саит.

17 АС МИД ППО 1903, Р 12, Пов. № 76, С. Ј. Аврамовић – Сими Лозанићу, Приштина 19. март 1903.

18 Исто.

19 АС МИД ППО 1903, Р 12, ППІ Бр. 435, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 18. март 1903.

Шчербина је поред слања депеша у Скопље о догађајима у Митровици и околини извештавао руског посланика у Цариграду, Зиновјева. На основу тих извештаја и тврдњи генерала Калнина, руског војног агента, сматрало се да је гарнизон у Митровици бројао је око 3000 људи. Султанови повереници су покушавали да приволе Арбанасе на увођење реформи, који су од протеста речима прешли на оружје. На њихово понашање и организовање указивао је самом султану и Зиновјев, истичући да су то последице одуговлачења са увођењем реформи. На тај начин Арбанаси су улазили у отворену борбу против централних власти, које су требале да предузму енергичније мере и имале веће право да покрет спрече оружјем. Таквог мишљења је био и велики везир Ферид паша, и сам Арбанас. Он је критиковао султана да је превише попустљив према његовим сународницима, сматрао је да треба ухапсити и протерати неколико стотина главара и Арбанаси би се умирили.[20] Међутим, султан је, окружен гардом коју су сачињавали Арбанаси страховао од предузимања оштријих мера. Због арбанашког покрета који је стварао све веће бриге у Јилдизу и на Порти наређено је било да једна дивизија од 16 батаљона крене из Анадолије у европске вилајете Османског царства.[21]

Иако је постојала сумња да ће султан употребити силу против Арбанаса, одлука је донета у последњем тренутку када је велика опасност запретила Митровици. Наиме, чим је у Цариград стигао извештај о заузећу Вучитрна од стране Арбанаса, велики везир је од султана захтевао дозволу за употребу војне силе. За оштрије мере против Арбанаса залагао се и руски посланик у Цариграду, Зиновјев. Захваљујући том ангажовању Хилми-паши, генералном инспектору, биле су упућене депеше у којима се наређује употреба силе за даљи поход против Арбанаса. Истовремено, велики везир је намеравао да похвата арбанашке прваке и протера у Дијарбекир и око хиљаду виђенијих побуњеника упути у разне удаљене команде.[22]

Након сукоба са турском војском код Митровице 17. марта поражени Арбанаси су се повукли ка Дреници, у села Љушту и Лаушу, преноћили код пријатеља и разишли својим кућама. Огорчени због претрпљеног пораза, ширили су гласове о поновном окупљању са Арбанасима из пећке и ђаковичке нахије, нападу на Приштину, а по некима и опет на Митровицу. Били су изненађени одлуком Саит-беја да топовима пуца на њих и очекивали несметан улазак у Митровицу, као што су ушли у Вучитрн. Намеравали су да из Митровице протерају полицију, државне чиновнике, хришћане заптије,

20 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 75.

21 АС МИД ППО 1903, Р 12, Пов. № 302, С. Грујић – Сими Лозанићу, Цариград 19. март 1903.

22 АС МИД ППО 1903, Р 12, Пов. № 311, С. Грујић – Сими Лозанићу, Цариград 19. март 1903.

а Шчербину мирно испрате до воза. Ситуација се из Митровице пренела и у друге делове Косовског вилајета. Скопски Турци који су се такође јавно противили увођењу реформи, због пораза у Митровици били су у страху од рата. Од четири изасланика који су били упућени у Митровицу, двојица су се вратила у Скопље, један се задржао у Митровици, а један у Приштини.

Забринута због све лошије ситуације у северозападном делу Косовског вилајета, Порта је упутила нове војне снаге. Тако је 19. марта у Скопље стигло и одмах за Митровицу упућено посебним возом 16 вагона у којима је било око 800 војника из Битоља и Радена и 9 вагона муниције, шатора, војног прибора, официрских и товарних коња. Истог дана, из Јањине је у Скопље стигао један батаљон војника са 4 вагона муниције и прибора који су били упућени у правцу Митровице. Сутрадан, 20. марта је из Солуна у Скопље пристигао још један батаљон војника који је послат на Косово. По речима неких официра, овај батаљон је требало упутити у Приштину или Феризовић. Војска је имала наређење да употреби силу и пуца ако се Арбанаси, потпомогнути од својих паша у Јилдизу и аустроугарских агената, буду противили реформама и останку руског конзула.[23]Оно што се запажа и што је карактеристично у овом покрету Арбанаса је и чињеница да иза њега добрим делом стоји Аустроугарска, не само причама већ и новцем. На то нам указује и путовање Бећира, курира аустроугарског конзулата у Скопљу, који је приликом упућивања војске у Митровицу и сам отпутовао возом. Умешаност Аустроугарске у арбанашки напад на Вучитрн и Митровицу увиђали су и сами Турци, док су католици упорно порицали речима: „Лако је Турцима умирити крајеве јужно од Шара, али нека умире оне крајеве (арнаутске) ако могу!!!“[24] Одлазећи често из Скопља у Митровицу, Бећир је, чашћавајући Арбанасе трошио новац у жељи да открије њихове намере и подржавао их да истрају у својим плановима речима: „Ако умре Шчербина, није то ништа, цар ће платити оштету 8.000 лира, а Русија неће да ратује због смрти једног конзула, јер за рат и није спремна“.[25] Поред Бећира Митровицу је често посећивао фратар дон Никола, повереник аустроугарског конзула у Скопљу Бохумила Паре. Аустроугарски агенти су ширили и вести да ће Аустроугарска заузети северозападне делове Косовског вилајета, да ће њихова војска проћи кроз Србију, можда је и заузети и да за то има одобрење руског цара.[26]

23 АС МИД ПШО, 1903, Р 12, ПШ Бр. 447, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 21. март 1903.

24 АС МИД ПШО, 1903, Р 12, ПШ Бр. 435, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 18. март 1903.

25 АС МИД ПШО, 1903, Р 12, ПШ Бр. 447, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 21. март 1903.

26 Исто.

Поред аустроугарске, међу Арбанасима се све више опажала и пропаганда из Италије. Неки Хасан ефендија, стари мудерис највеће текије у Ђаковици, који је уживао код Арбанаса велико поштовање, често је добијао писма из Италије у којима су хваљени за добро држање и пружање отпора против реформи. Агент Србије Ћићарић је слушао од једног пратиоца Риза-бега Ђаковца да се Италија залаже за изјаву и жељу Арбанаса да припадну њој. Неки су Арбанаси намеравали да у случају неслагања са Портом и њеним захтевима за реформама затраже заштиту страних сила и оснују неку врсту републике. Већина је била за аустроугарски протекторат, други за италијански и трећи, који су били најновија струја, за енглески.[27] Готово истовремено, на другој страни, у Цариграду, енглески посланик је у свакој прилици истицао да су предложене реформе недовољне, критиковао већ предложене, истичући нове предлоге и потпуније мере. Ово незадовољство Енглеске потицало је од детаљне необавештености и стављања у други план од стране Русије и Аустроугарске.[28]

Русија је, у намери да заштити хришћанско становништво у Османском делу царства, у складу са својим могућностима, активно учествовала како на пољу дипломатије, тако и на самом терену. У циљу што објективнијег сагледавања ситуације и пружања пуне подршке и помоћи српском становништву отворени су били руски конзулати у Призрену, Митровици и Скадру.[29] Нарочито је за српски народ од великог значаја било отварање руског конзулата у Митровици. Наиме, на такав корак Русија се одлучила захваљујући ангажовању српске дипломатије, у првом реду Стојана Новаковића који је у то време био посланик Србије у Петрограду. Новаковић је, увиђајући да српско становништво постаје све изложеније арбанашким нападима после којих се, напуштајући своја имања, неретко исељава из Старе Србије решио да кроз рекапитулацију догађаја заинтересује Русију за отварање конзулата у Митровици.[30] После бројних апела и молби српских дипломата и неодлучности руске владе, пре свега руског министра финансија г. Витеа, решено је да се отвори руски конзулат у Митровици.[31] Иако је одлука о отварању конзулата постојала, он није одмах отворен. За његово отварање, поред неодлучности

27 АС МИД ППО, 1903, Р 12, ПП Бр 467, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 24. март 1903.

28 АС МИД ППО 1903, Р 12, Пов. № 57. М. Ј. Милићевић – Сими Лозанићу, Берлин 9. март 1903.

29 С. Недељковић, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века", у: *Баштина*, св. 12, Приштина – Лепосавић, 2001, 165.

30 В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", у: *Баштина*, св. 19, Приштина – Лепосавић, 2005, 145-146.

31 М. Војводић, „Финансије Србије и наоружање војске – два најзначајнија питања из програма владе Стојана Новаковића (1895-1896)", у: *Путеви српске дипломатије*, Clio, Београд, 1999, 79-90.

министра финансија, постојали су и други разлози, пре свега спорост турских власти и негодовање Аустроугарске која је у томе видела главну препреку својој експанзионистичкој политици и даљем ширењу на југ.[32]

Чврсто решен да заштити српско становништво, и ако не спречи бар да ублажи покрет Арбанаса који је постајао све израженији, Шчербина је, не водећи рачуна о својој безбедности обилазио положаје Арбанаса. Приликом обиласка положаја, на месту где су они претрпели велики пораз у нападу на Митровицу, који је резултирао великим бројем и погинулих, Шчербина је био тешко рањен. Њега је том приликом, по речима Зиновјева, осим личне пратње пратио један виши официр и један полицијски чиновник са неколико заптија.[33] Након рањавања руског конзула из Скопља је у Митровицу упућен најбољи хирург др Жак-паша, који је лечио и Хафиз пашу, косовског валију.[34] У намери да помогне рањеном конзулу српска влада је из Београда упутила угледног лекара др Суботића.[35] Упркос ангажовању најугледнијих лекара из Београда, Солуна и Цариграда Шчербина је подлегао ранама у ноћи између 27. и 28. марта.[36]

Атентатор који је пуцао на руског конзула Шчербину звао се Ибрахим, Арбанас из Гњиланске казе. Своје поступке правдао је жељом за осветом брата који је погинуо приликом напада на Митровицу.[37] Атентатор који је био прво осуђен на петнаест година робије није одслужио казну јер је касније помилован од стране руског цара.[38]

Покрет Арбанаса против реформи који се манифестовао нападом на Митровицу и убиством руског конзула успорио је и готово зауставио рад Порте на извођењу реформи. Султан је уместо да гони и кажњава починиоце, упутио делегацију састављену од хоџа и дервиша да са њима преговара и да их поклонима и бакшишима придобије. Чак је и енглески амбасадор говорио да је делегација понела доста новца и вредних поклона јер је султан рачунао да ће га то мање коштати него оружана војна сила.[39]

---

32 Д. Т. Батаковић, „Анархија и геноцид над Србима 1897-1912“, у: *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 264.

33 АС МИД IIIIО, 1903, Р 12, Пов. № 312, С. Грујић – Сими Лозанићу, Цариград 19. март 1903.

34 АС МИД IIIIО, 1903, Р 12, IIII Бр. 438, М. Куртовић – министру иностраних дела, Скопље 18. март 1903.

35 АС МИД IIIIО, 1903, Р 12, Пов. бр. 445, М. Куртовић – Сими Лозанићу, Скопље 20. март 1903.

36 *Цариградски гласник*, бр. 14, петак 4. април 1903.

37 АС МИД IIIIО, 1903, Р 12, Пов. № 312, С. Грујић – Сими Лозанићу, Цариград 19. март 1903; *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Богословски факултет, Призрен – Београд, 1987, 669.

38 М. Никшић, „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине“, у: *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд, 1988, 371.

39 АС МИД IIIIО, 1903, Р 12, Пов. № 348, С. Грујић – Сими Лозанићу, Цариград 25. март 1903.

У међувремену је Арбанасима упућен распис од стране Хилми-паше, генералног инспектора, који их је позивао на послушност и покорност.[40] Султан је објавио ираду којом се позивају виђенији арбанашки прваци у Цариград. Захваљујући иради, 17. марта 1903. године, у Цариград је отпутовао Бајрам Цур из Ђаковице, арбанашки првак и командант жандармерије у Приштини. На основу исте ираде позван је и Риза-бег Ђаковац, султанов пуковник и ађутант, а аустријски платежник. Уз пратњу девет до зуба наоружаних Арбанаса допутовао је у Скопље, одакле је требало да крене у Цариград.[41] Међутим, Риза-бег није одмах кренуо пут Цариграда, његовом двоумљењу допринео је аустроугарски конзул у Скопљу Пара који је, по њему, требало да послужи у подстрекивању Арбанаса на нереде. У том циљу га је често посећивао Парин повереник Алекса Богосављевић – Кешељ. Бајрам Цур је, за разлику од Риза-бега, одмах отпутовао у Цариград, али се задржао само 24 сата и након примљених упутстава на двору да утиче на смиривање Арбанаса вратио назад. Из Цариграда је са истим циљем упућен у Митровицу и Тајир-бег Скадранин, туфекција султанов.[42]

Султан је из Цариграда послао комисију са задатком да Арбанасима укаже на последице са којима би се суочили у случају да се не покоре царској власти. Комисија је била састављена од пет свештених лица високог положаја. Међу њима је био и чувени свештеник Јусуф Зија ефендија. Поред њега био је и царев ађутант дивизијски генерал Садик са својим ађутантом.[43] Комисија је стигла у Приштину у намери да саветује Арбанасе на послушност и покорност.[44] Иако се говорило да ће султанови изасланици отпутовати у Пећ, они су се упутили у Митровицу. Истим возом кренуо је конзул Србије у Приштини Сима Аврамовић са неколико повереника.[45]

Неколико стотина Арбанаса огорчених због погибије великог броја својих присталица и неуспелог похода на Митровицу окупило се 24. марта у селу Пантина, ишчекујући да им се придруже истомишљеници из пећке нахије. Комисија је позвала тројицу њихових крена (главара): Ахмета Делију из Преказа у Дреници, Сејди Саку из Сушице и још једног из пећке нахије,

---

40 АС МИД ППО, 1903, Р 12, без датума. (превод)

41 АС МИД ППО, 1903, Р 12, ППІ Бр. 447, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 21. март 1903.

42 АС МИД ППО, 1903, Р 12, ППІ Бр. 467, М. Куртовић – министарству иностраних дела у Београду, Скопље 24. март 1903.

43 АС МИД ППО, 1903, Р 12, бр. 42, М. Куртовић – министарству иностраних дела, Ристовац 23. март 1903. (телеграм)

44 АС МИД ППО, 1903, Р 12, без броја, шифровани телеграм, С. Ј. Аврамовић – министарству иностраних дела у Београду, Приштина 24. март 1903.

45 АС МИД ППО, 1903, Р 12, без броја, Настас Настасијевић – министарству иностраних дела у Београду, Приштина 24. март 1903. (шифровани телеграм)

замолила их да се разиђу и у своје име пошаљу 15 повереника у Пећ са којима би у султаново име преговарали.[46]

Увиђајући да се покрет међу Арбанасима не стишава и не наслућује исход преговора, у Феризовић је било упућено осам батаљона пешадије, смештених под шаторима који су требали да, у случају ширења покрета, реагују. Из Феризовића, који се налазио на средокрађи путева који су водили за Приштину, Митровицу, Призрен и Пећ пешадија се упућивала даље.[47] Војска је из Феризовића отишла за Призрен, а њено место је било попуњено новим снагама. Један део Арбанаса је попустио, у Љуми и једном делу Пећи пристали су на реформе, док су се у другом делу Пећи и Ђаковици и даље противили реформама.[48]

Захваљујући недовољном и невољном ангажовању турске владе, положај српског народа у европском делу Османског царства постајао је све тежи. Угрожена лична и имовинска сигурност хришћана навела је Русију и Аустроугарску да изврше притисак на Порту да објави реформе у солунском и косовском вилајету на основу којих би се успоставио ред у тим крајевима. Објављивање реформи од стране Порте изазвало је велико негодовање Арбанаса који су се често окупљали, протестовали и на крају кулминирали чак и убиствима појединих Срба који су захваљујући тим реформама ступали у државну службу. На Косову и Метохији реформе нису ни заживеле, а положај српског народа остао је непоправљив.[49]

Напад на Косовску Митровицу показао је право стање ствари у Косовском вилајету и Османском царству. Ненавикнути на отпор њиховим захтевима и одузимању привилегија Арбанаси су на прокламовано увођење реформи гледали као на још један маневар Порте и Јилдиза да избегне преузете обавезе. Само такво уверење могло их је довести у напад на Косовску Митровицу, град који је бранила дивизија и који је био најјаче војно упориште Османског царства од Топлице до Увца. Напад је одбијен лако, а затим су уследиле даље акције војске, која је без отпора умирила Арбанасе широм вилајета. Ово је показало да је само неодлучност и незаинтересованост турске државе довела до таквог понашања Арбанаса.

---

46 АС МИД ППО, 1903, Р 12, Пов. № 96, С. Ј. Аврамовић – Павлу Денићу, заступнику министра иностраних дела у Београду, Приштина 28. март 1903.

47 АС МИД ППО, 1903, Р 12, Пов. № 92, Настас Настасијевић – Павлу Денићу, заступнику министра иностраних дела у Београду, Приштина 26. март 1903.

48 АС МИД ППО, 1903, Р 12, без броја, С. Ј. Аврамовић – министарству иностраних дела у Београду, Приштина 13. април 1903. (шифровани телеграм)

49 М. Никшић, „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине", у: *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд, 1988, 373-374.

Цитирани необјављени извори

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење.

Цитирани објављени извори

Никшић 1988: М. Никшић, „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине“, *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, СКЗ, Београд.

Нушић 2007: Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа*, Панорама, Приштина.

Перуничић 1989: Б. Перуничић, *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету*, Нова књига, Београд.

Војводић, Живојиновић, Митровић, Самарџић 1978: М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, *Србија 1878. Документи*, СКЗ, Београд.

Станковић 1910: Т. П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд.

Цитирана штампа

Цариградски гласник

Цитирана литература

Батаковић 1989: Д. Т. Батаковић, „Анархија и геноцид над Србима 1897-1912“, *Косово и Метохија у српској историји*, СКЗ, Београд.

Војводић 2007: М. Војводић, „Акција Србије на остварењу реформи у Европској Турској у првој половини 1903. године“, *Изазови српске спољне политике (1791-1918), огледи и расправе*, Историјски институт, Београд.

Војводић 2000: М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912“, Србија и балканско питање (1875-1914), Матица српска, Нови Сад.

Војводић 1999: М. Војводић, „Финансије Србије и наоружање војске – два најзначајнија питања из програма владе Стојана Новаковића (1895-1896)“, *Путеви српске дипломатије*, Clio, Београд.

Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен – Београд 1987: Епархија рашко-призренска, Богословски факултет.

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Зарковић 2012: В. Зарковић, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века“, *Баштина*, св. 32, Институт за српску културу – Приштина, Приштина – Лепосавић.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд.

Костић 1922, К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, СКЗ, Београд.
Мартиновић 1985: С. Мартиновић, „Русија и српско-албански односи у периоду 1881-1902. године“, *Обележја*, год. XV, бр. 1, НИРО Јединство, Приштина.
Недељковић 2001: С. Недељковић, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Баштина*, св. 12, Институт за српску културу – Приштина, Приштина – Лепосавић.
Секулић 2005: В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Баштина*, св. 19, Институт за српску културу – Приштина, Приштина – Лепосавић.
Секулић 2005: В. Секулић, „Убиство Ђорђа Стерђевића“, *Баштина*, св. 18, Институт за српску културу – Приштина, Приштина – Лепосавић.
Стојанчевић 1994: В. Стојанчевић, „Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанашки отпор против турских реформа 1902/1903. године“, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Прометеј, Нови Сад.
Ћоровић 1933, В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд.
Урошевић 2001: А. Урошевић, „Косовска Митровица“, *О Косову*, Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Институт за српску културу – Приштина, Књижара „Свети Сава“, Приштина – Гњилане.

Vesna ZARKOVIĆ

THE ATTACK OF THE ALBANIANS TO KOSOVSKA MITROVICA IN 1903

Summary

The beginning of the twentieth century brought new crises in Osman's Empire. The most important, and at the early beginning of the century, affair in Ibarski Kolašin, resulted in the consulate opening in Kosovska Mitrovica, and the attitude Turkey has to carry out the proclaimed reforms by which the position of Christian population would be improved largely. The reforms introduction was not to be a simple job since broad strata of the Osman's society were against it, starting from beys, through officials until the Sultan himself. Albanians were to be the loudest opponents of the reforms, who had seen in them a policy of détente toward Serbs, loss of their privileges, and introduction of order in the state. Their opposition toward the reforms was influenced by the chiefs and Austria-Hungary as well, which was to find in such turmoil its interests, although officially it had advocated for reforms.

The reforms introduction coincided with the opening of Russian consulate in Kosovska Mitrovica. The arrival of the consul Grigorije Scerbina in January and submission of plan for reforms implementation in February 1903 led to many meetings throughout Kosovo villayet. One of the greater meetings came about during March in 1903 in Laushi and other villages of Drenica. The Albanians, around a thousand of them, directly from this meeting headed toward Vučitrn, being bound by oath (besa) that they would resist reforms and exterminate Russian consul. Having not been resisted they took the town and arrested eleven gendarmes. This fact, and previous knowledge that the Sultan was always giving in to demands, convinced them it would be like that in the future so that they set off to Kosovska Mitrovica. Nevertheless, having pressured by great powers Sultan this time decided to suppress the resistance by force. The attack to Mitrovica occurred on the 17th of March 1903. The town was defended by the division comprised around three thousand people, and supported by the artillery. In the defence of the town Russian consul Scerbina took active part, who was afterwards accused of personal adjustment of sighting device on cannons. As per some allegations, during the attack 317 attackers were killed. This caused the bitterness with the Albanians, and the attackers withdrew in the direction of Drenica and split up. Tomorrow, on the 18th of March one Turkish corporal shot at the consul Scerbina while visiting the Turkish military positions. This act was justified by the revenge for his killed cousin.

The attack to Kosovska Mitrovica in March 1903 showed a real condition in Osman's Empire. The Albanians, non-accustomed to be opposed by the state, took the attack which should have prevented the reforms introductions and exterminate Russian consul. Having pressured by great powers Turkish state resisted and easily suppressed the attack, by which it showed it had been the main culprit for bad condition in the state.

Key words: Kosovska Mitrovica, attack, Scerbina, Albanians, reforms.

Рад је предат 15. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 323.281(497.1)"1945/1965" ;
351.746.1(497.1)"194/196"

*Милутин ЖИВКОВИЋ**

ДОСИЈЕ „СМАКО ШКРИЈЕЉ" – ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РАДА УПРАВЕ ДРЖАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ НА ПРОСТОРУ ТУТИНА И ОКОЛИНЕ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: Деловање југословенске службе безбедности због свог значаја за очување новоуспостављеног друштвеног поретка и неспорних контроверзи које су пратиле њен рад и данас привлачи пажњу стручне јавности. Без било каквих амбиција да са идеолошког аспекта сугерише евентуалне закључке о оправданости метода рада Управе државне безбедности, овај рад обрађује случај потраге органа Управе државне безбедности из Тутина за одметником Смаком Шкријељом, која је трајала скоро две деценије после краја Другог светског рата. С обзиром на то да је рад писан на основу изворне грађе из фонда Безбедносно информативне агенције, који се налази у Архиву Србије, разноврсност метода и начин рада југословенске службе безбедности на нашим просторима, описани на случају Смака Шкријеља отварају бројна питања од којих ће се поједини одговори и закључци наметнути сами од себе.

Кључне речи: Смако Шкријељ, потрага, случај, одметник, УДБ, Тутин, сарадник, Загреб, Штавички срез.

Управа државне безбедности (УДБ)[1] је била један од државотворних темеља социјалистичке Југославије и њен најјачи унификациони фактор. Њено деловање је посебно било изражено у обрачуну са идеолошким противницима

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, mzivkovickv@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

1 Настала је 1946. године, када је Организација за заштиту народа (ОЗН) реорганизована и подељена на војни (Контраобавештајна служба) и цивилни одсек (УДБ). После Брионског пленума 1966. године, УДБ-а мења име у Служба државне безбедности (СДБ)... (*прим. аутора*)

и одметницима од нове комунистичке власти у првим година после Другог светског рата, онда, у време сукоба са земљама Информбироа, као и у раду на откривању и сузбијању „антидржавних елемената" међу емиграцијом. Партија је, такође, користила УДБ-у да би прожимала и контролисала друштво у целини. Међутим, њене методе рада су биле крајње контроверзне. Шпијунирање, уцена, прогон, физичко насиље, па и ликвидирање грађана, биле су честа појава. Описано стање одржавало се све до коренитих реформи у овој институцији после Брионског пленума 1966. године.

Како је безбедносна служба посебно надгледала средине где је колаборација у току рата била интензивна и где су идеолошки опозитни покрети били доминантни, Штавички срез (Тутин), као политички традиционално нестабилно подручје, где Партија није остварила већи утицај за време Другог светског рата, био је под појачаном контролом УДБ-е.

Случај потраге за Смаком Шкријељом – осуђеним одметником и колаборационистом из Штавичког среза, представља једну историјску минијатуру из рада безбедносне службе, која проблематизује неколико аспеката функционисања ове службе. Прво – колико је био предан и активан рад УДБ-е на откривању и хапшењу непријатеља комунистичког режима, односно државе. Друго – које су све методе агенти тајне службе користили у свом раду и треће – да ли су и у коликој мери, деловањем УДБ-е нарушавана лична и јавна права грађана? Осим тога, указаћемо и на извесне проблеме унутар самих структура УДБ-е, пре свега када је у питању сарадња између организационих центара службе као што су Београд, Сарајево или Скопље, са мањим огранцима у провинцији, као што се то посебно показало у случају Смако Шријељ на простору Тутина. Посебан сегмент наше пажње усмерен је на проблем односа УДБ-е и Партије. Такође, видећемо да ли је било оправданих разлога за двадесетогодишњу потрагу за Смаком Шкријељом, или су челни људи УДБ-е, заслепљени идеологијом, без основа превише продужили тај процес.

Колаборација са окупаторским властима је на простору Штавичког среза узела маха на свим нивоима.[2] Албанско-муслимански прваци из среза и са Косова и Метохије су уз помоћ италијанских, а онда и немачких окупационих снага, чврсто држали власт у срезу током читавог рата. Утицај Комунистичке партије Југославије (КПЈ) је био незнатан, све до ослобођења

2 Штавички срез је према статистичким подацима из 1931. године обухватао простор од 821 км^2 и чинило га је 5 општина са 83 села и засеока. Општине су биле: делимеђска, ибарска, радуовачка, суводолска и тутинска. На овом простору живело је 16.602 становника, од чега су муслимани чинили око 90% становништва. Варош Тутин је при томе имала неколико стотина становника... Е. Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1984, 81-82.

овог краја новембра 1944. године. Прве партизанске јединице формиране су средином 1944. и то од стране људи за које се испоставило да су сарађивали са окупатором.[3] Због свега тога, у срезу се после ослобођења појавио велики број одметника који су се организовали у десетак међусобно повезаних пљачкашких банди. Већинско муслиманско становништво[4] у срезу, које је са неповерењем гледало на нову власт је, због страха од освете разбојника, пружало јаку подршку одметницима.[5]

Почев од 1945. године на територији Штавичког среза било је око 200 одметника, али се њихов број временом смањивао.[6] Последњи одметници ликвидирани су тек 1952. године. У овом временском интервалу, одметници су извршили 66 дела пљачке, паљевине, отмица, пребијања и убистава над муслиманима и Србима. Осим тога, чести су били и напади на органе власти. Како су бандити из Штавичког среза деловали и у суседним срезовима, поготово у Сјеничком, Дежевском, Ивангрaдском (Беранском) и Источком срезу, број почињених злодела био је много већи. Мада су потрагу, лоцирање, хапшење и ликвидирање одметника углавном спроводили локални органи безбедносне службе, на неким случајевима су били ангажовани и агенти из Београда.

До 1952. године, већина бандита са простора Тутина и околине била је ухапшена или ликвидирана. Један део разбојника и ратних злочинаца успео је да пребегне у иностранство (углавном у Турску) одакле је на разне начине подривао успостављање комунистичког режима у Југославији.[7] Неки су остали у срезу или другим деловима Југославије, скривајући се под лажним идентитетом. За њима је службда УДБ-е наставила да трага. Један од тражених био је и Смако Шкријељ, колаборациониста и одметник из околине Тутина.

---

3 Архив Србије (даље АС), Безбедносна информативна агенција (даље БИА), зб. 175, фас. 6, прилог 12; АС, БИА, зб. 175, фас. 4, прилози 6-7; М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1962, 536.

4 У Штавичком срезу под термином „муслиманско становништво“ подразумевају се најбројнији муслимани словенског порекла, који се данас називају Бошњацима. Поред њих, на овом простору су живели Албанци и нешто Турака... (*прим. аутора*).

5 Због помагања одметника у Штавичком срезу је оптужено око 130 грађана... АС, БИА, зб. 175, фас. 12, прилози 1-20.

6 Број одметника од власти, већ наредне године, смањио се на 28, да би 1948. године у тутинском крају било само 11 разбојника распоређених у две веће банде. Године 1949. било их је 5, а на почетку 1952. године само 3. Најпознатији одметници са овог простора били су: Билал и Дервиш Дрешевић, Салко Ганевић, Џемо Балтић, Пашо Хачковић, Ћамил Дукађинац, Хуснија Џековић, Сокол Зукорлић итд... АС, БИА, зб. 175, фас. 4, прилози 7, 9-12; Е. Мушовић, *нав.дело*, 88.

7 Најпознатији ратни злочинци са овог простора који су побегли из Југославије били су: Билал Дрешевић, Дервиш Дрешевић, Бахтијар Синановић, Абид и Пашо Бећировић и др... АС, БИА, зб. 175, фас. 13, прилози 1, 6.

Смако Шкријељ је рођен у селу Рудници у близини Тутина 1916. године од оца Салиха и мајке Пашеме. Извори казују да је био веома интелигентна, способна и харизматична особа. Иако није ишао у школу, сам је научио да чита и пише. То му је омогућило да се запосли као чиновник у Пореској управи Штавичког среза. Био је учесник Априлског рата као борац у Косовској дивизији. После окупације наставио је да ради у Пореској управи у Тутину. За само два месеца је научио италијански језик и дуго времена био једина особа која се могла споразумети са окупаторима у Тутину. Као тумач повезао се са локалним италијанским властима и код њих стекао извесно поверење[8], највероватније због тога што је, према неким извештајима, сарађивао са италијанском обавештајном службом.

Услед описаних околности, Смако Шкријељ је постао веома утицајна личност у Штавичком срезу. Његов положај му је донео финансијску, односно егзистенцијалну сигурност, коју је тада уживао веома мали број људи у овим сиромашним крајевима. Издржавао је неколико рођака из породица Зећировић, Качапор и Шкријељ, које су му се касније одужиле скривајући га од комунистичких власти. Током 1942. године постао је начелник Пореске управе, а крајем исте је постављен и за секретара Албанске фашистичке партије у Штавичком срезу. Међутим, није се дуго задржао на тој позицији. Од јануара до септембра 1943. ради у Пореској управи града Пећ. После капитулације Италије искористио је своје везе са Ађифом Хаџиахметовићем Бљутом, најмоћнијом особом у Новом Пазару, и запослио се у тамошњој Среској управи.[9]

Шкријељ се у Новом Пазару задржао до марта или јуна 1944. године када ступа у партизанске јединце. Првобитно је био у Санџачком одреду. Међутим, због неких старих размирица дошао је у сукоб са командантима одреда Аземом Аговићем и Фаиком Бахтијаревићем, па је новембра 1944. године морао да промени јединицу и ступио је у IX Црногорску бригаду.[10] Са њом је учествовао у борбама за ослобођење Рожаја и Берана и чак добио официрски чин.

Током велике чистке у партизанским јединицама које су оперисале на простору Санџака, спроведене у децембру 1944. године, Смако Шкријељ је ухапшен од стране органа ОЗН-е у Бјелом Пољу. У затвору је био кратко време, а онда је пуштен због недостатка доказа. Према изјавама неколико сведока, тада је Шкријељева сналажљивост поново дошла до изражаја. Наиме, он је током иследничког процеса искористио тренутак непажње

8 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 20-21, 35-36, 39, 93-95.

9 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 26-27, 60.

10 Поменути Елмаз Аговић га је пријавио команди дивизије као колаборационисту, а Фаик Бахтијаревић је хтео чак и да га убије... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 86-87.

официра ОЗН-е и успео да непримећен од њих, испечатира цео блок бланко папира печатима ОЗН-е из Бјелог Поља.[11] Шкријељ је убрзо дознао да су га комунистичке власти у Штавичком срезу оптужиле за колаборацију са окупатором и да су расписале потерницу за њим. Пошто се више није осећао сигурно у Југословенској армији, он је крајем 1944. године, док је био стациониран у Пљевљима, дезертирао из војске,[12] након чега је кренуо својој бројној родбини која је живела широм Штавичког среза. Поменуте бланко наредбе које је имао код себе, омогућиле су му неометано кретање кроз Санџак. На путу до Штавичког среза виђен је у Сјеници и оближњем селу Дубову. Све до априла 1945. године крио се у домаћинству своје рођене сестре у селу Орљу, недалеко од Тутина, после чега се пребацио у Рибариће. У међувремену је два пута, у марту и мају 1945. године, одлазио за Нови Пазар, а виђен је једном и у Тутину,[13] након чега му се губи сваки траг и од тада се он званично сматра за нестало лице. Због тога су у тутинском крају почеле да круже разне верзије о томе шта се десило са њим. Неке од тих верзија су попримиле карактер легенде.[14]

Потрага локалних органа УДБ-е за Смаком Шкријељом може се пратити кроз три временске фазе. Прва фаза се поклапа са периодом обрачуна са одметницима у Штавичком срезу током 1945-1952. године. Следећа фаза је спроведена у другој половини 50-тих (1955-1958), а трећа почетком 60-тих година (1960-1965).

Безбедносна служба је у првим годинама после рата мало тога урадила на проналажењу и хапшењу Смака Шкријељa. УДБ-а је била усредсређена на неутралисање преосталих одметника на овим просторима, а Шкријељ је сматран за једног од њих. Стога за Шкријељом није спровођена посебна потрага. Поред тога, функционисање УДБ-е у Штавичком срезу је било знатно отежано. Наиме, избио је сукоб између ове институције и среског руководства КПЈ, а општа политичка ситуација у срезу је од стране виших партијских инстанци оцењена као *„незадовољавајућа“*.[15] Такође, укидањем Штавичког среза 1947. и његовим припајањем срезу са центром у Новом

11 Према другој верзији, Смако Шкријељ је у партизанима достигао до функције политичког комесара, па су му поменути печати били поверени на чување. Постоје и сведочанства која говоре о томе да је Шкријељ припадао јединицама ОЗН-е, па да је тада злоупотребио печате одреда... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 33, 35, 39.

12 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 33.

13 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 6, 22-23, 86-87, 88-90, 91, 94, 124-125.

14 Део муслиманског становништва који није прихватао нову државу, на Смака Шкријеља и његову судбину гледао је као на симбол отпора комунистичкој власти. За њега се причало да је *„велики јунак који је у бој убио многе партизане“*, а чак су га сматрали за *„валију“* (света личност у исламу)... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 126.

15 АС, БИА, зб. 61, Терористичка организација „Млади муслимани“ и муслиманске одметничке групе у Тутину (1950-52), фас. 9, прилог 35.

Пазару, Одсек УДБ-е за Тутин и околину је деградиран на ниво опуномоћства, које је припојено Одсеку за Нови Пазар. То је смањило оперативни капацитет, па је интензитет деловања УДБ-е на овом сектору био ограничен неколико наредних година.

Услед наведених околности, разрада случаја Смака Шкријеља није одмакла даље од прикупљања неколико непроверених и непоузданих информација о његовом разбојништву после рата, добијених од сарадника са територије Штавичког среза.[16] Према једној од информација, Шкријељ је 1946. извршио пљачку неких сељака недалеко од Тутина.[17] Сумњало се и да је приступио некој од локалних бандитских група. Исте године добијена је и информација да је Шкријељ сигурно жив, те да се скрива негде у срезу. После тога све до 1951. УДБ-а није прибавила ниједан податак о Шкријељу, а онда се појавило неколико гласина о томе да је променио идентитет и да се налази негде у Југословенској народној армији. Према другим информацијама Шкријељ је напустио срез и прешао на територију Црне Горе, а било је и нагађања да је пребегао у Албанију. Ускоро је први пут прибављена информација да је Смако Шкријељ мртав.[18] Међутим, због наведених проблема, изостао је адекватан истражни план, па се Опуномоћство УДБ-е за Тутин после 1951. на дужи низ година није подробније бавило овим случајем.

Средином 50-тих, тачније 1955. године, локални органи УДБ-е су се поново заинтересовали за Шкријеља, пошто је он после 1952. године био најпознатији одметник са овог простора о чијој се судбини ништа није знало. Пошто је за Шкријељом била и даље расписана потерница, 17. јула 1955. године појавио се извесни Мецид Феровић, обућар из Косовске Митровице, који је у свом исказу УДБ-и гарантовао да је у мају 1945. видео Шкријеља на самрти у војној болници у Косовској Митровици.[19] Ова интригантна информација ускоро је условила покретање далеко опсежније акције усмерене ка откривању Шкријеља. Поменути Феровић стављен је под надзор, али и целокупна Шкријељова родбина као потенцијално сумњива.[20]

16 У документацији УДБ-е под термином „сарадник" се углавном подразумева цивилно лице које из неког разлога врши шпијунажу за њене потребе. Сарадника је било много и они су могли бити било ко, независно од професије, пребивалишта, етничке или верске припадности итд. Неки грађани су били приморани да раде за службу УДБ-е, док су опет, неки самоиницијативно ступали у контакт са агентима надајући се одређеним привилегијама... (М.Ж.).

17 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 12.

18 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 13-14.

19 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 32.

20 Према извештајима агената, Шкријељ је имао разгранату мрежу пријатеља и родбине која је могла да га скрива или помаже. Међу њима су посебно истакнути: рођени брат Хуснија са пребивалиштем у селу Рудници, Рамо Зећировић, његов брат од рођене тетке, иначе столар из Тутина, онда сестрићи Фако, Рамо, Ибиш и Хазбо Зећировић,

Пошто ове мере нису уродиле плодом, у децембру 1957. године агенти су контактирали Феровића који је опет потврдио да је Шкријељ преминуо 1945. у Косовској Митровици. Истовремено, службеници УДБ-е су се о Шкријељу распитивали и у косовско-митровачкој болници. Међутим, обавештени су да је тражена војна болница напустила град још 1946. године и да је са собом однела целокупну архиву.[21]

Сумњајући да Феровић није рекао све што зна, УДБ-а врбује једног од његових блиских пријатеља Асима Међедовића да у неформалном разговору, користећи Феровићево поверење, пређе на судбину Смака Шкријеља. Будући да је Феровић у току рата имао извесне додире са немачким окупатором, а да због тога није осуђиван, према исказу сарадника био је веома узнемирен јер му УДБ-а није веровала. Жалио се и да је већ дуго под њеним притиском (праћење, читање поште, прислушкивање телефона, претње, уцене и сл.) који више није могао поднети. Овога пута он је изјавио да није видео Шкријеља како умире, већ да је то касније чуо од запослених у болници. Додао је и да не зна где је Шкријељ сахрањен.[22] После овог сазнања, служба УДБ-е је означила Феровићеве исказе као несигурне и непроверљиве, те закључила да Шкријељ није мртав и да негде у Југославији живи илегално, иако није имала готово никакве информације где би то могло бити. Одлучено је да се истрага интензивира и убрзо се отвара посебан досије посвећен акцији проналажења и хватања овог одметника.[23] Одлука органа УДБ-е о наставку поступка, иако за то није било довољно материјала, потпуно је разумљива. Ова институција је била дубоко идеологизована и посвећена очувању комунистичког државног поретка у земљи, тако да је морала по сваку цену да расветли случај овог притајеног државног непријатеља.[24]

Првобитно се претпостављало да се Шкријељ налази негде у Македонији, пошто је тамо имао бројну родбину, односно јер је одатле лако могао да пређе у Турску, где је већ била бројна емиграција из тутинског краја. Рад на Шкријељевом случају тада је преузео агент Милош Ђорђевић, будући шеф Одсека УБД-е у Новом Пазару. Он је одмах захтевао од огранка УДБ-е

који су живели и радили у Македонији, зетови Реико Каца и Зено Качапор из села Орља, братанац Фериз Шкријељ из Титовог Велеса, даље Властимир Ђинђић, Шкријељов пријатељ из времена док је боравио у Новом Пазару, службеник из Приштине, познаник Шемсудин Хадровић, бивши службеник УДБ-е из Косовске Митровице и др... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 16-17.

21 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 48.

22 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 58.

23 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 50.

24 Томе иде у прилог да је Опуномоћство одбацило и два обавештења које је прикупило током 1957. и 1958. године, о томе да је Шкријеља убио Фаик Бахтијаревић 1945, за којег је већ било доказано да је Шкријељу претио смрћу. Једно од обавештења је дала Шкријељова најближа родбина... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 47, 50.

у Скопљу да се под стриктну контролу ставе Шкријељеви рођаци који су живели у Македонији, сестрићи Рамо, Ибиш и Фако Зећировић и братанац Фериз Шкријељ са својим породицама.[25] С друге стране, настављена је потрага на подручју тутинске општине. Током априла 1958. на информативни разговор је позван рођени сестрић Смака Шкријеља, Џемо Качапор из села Орља, иначе члан Савеза комуниста Југославије. После великог притиска, а можда и Качапорове жеље за напредовањем у Партији, он је пристао да сарађује са тајном службом, али тек после обећања да његовом ујаку не прети смртна казна или затварање на већи број година.[26]

Неколико дана касније Качапор је био послат у Македонију на разговор са својим рођаком Рамом Зећировићем, који је већ увелико био надгледан. Качапор рођаку није смео ништа да говори о својим контактима са УДБ-ом, под претњом кривичног гоњења.[27] Не сумњајући ни у шта, Зећировић је свом рођаку поверио да је Смако Шкријељ сигурно жив и да се негде крије, чак му је дао и име једног Шкријељевог јатака из 1945. године, који је убрзо ухапшен. Ипак, Качапору није потврђено да ли се Шкријељ налази у Македонији.[28] Незадовољан резултатима овог разговора, агент Ђорђевић је већ у мају исте године поново приморао Качапора да оде у Македонију на нови састанак са рођаком. Међутим, овога пута је Зећировић потпуно изменио причу, вероватно због тога што је нешто посумњао. Сада је тврдио да његов ујак није у Македонији, јер је мртав, а да је то сазнао од свог рођеног брата Шефка, који је тада живео у Сарајеву.[29] Качапор је по наређењу службеника УДБ-е покушао и да са њиме ступи у контакт, али је одбијен јер су рођаци постали резервисанији.

Пошто се у Косовској Митровици није могло доћи до нових информација о евентуалној смрти Смака Шкријеља, а није било ни доказа да је у Македонији, истрага је обустављена на неко време, да би оперативни рад на овом случају био настављен јуна 1960. године. Тада је Опуномоћство УДБ-е за Тутин добило сасвим ново обавештење да се Смако Шкријељ налази у Загребу. Информацију је донео сарадник УДБ-е Бего Зукорлић из Тутина, који је током свог боравка у Истамбулу разговарао са извесним Фехимом Балканом, особом која је била у кантакту са наводним блиским пријатељем Смака Шкријеља – Сејдом Хотом. Исти је био родом из Тутина и пре свог

25 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 53-54, 56.

26 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 5.

27 Према чл. 152 Закона о кривичном поступку, а у вези са чланом 285 Кривичног закона, ниједан од сарадника, односно саслушаваних особа од стране органа УДБ-е није смео никоме да одаје теме разговора и функцију коју је вршио за тајну службу, под претњом строге законске казне... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 123.

28 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 55.

29 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 19, 20-21, 58, 64.

одласка из Југославије 1958. године, изгледа да је имао извесних контаката са службеницима УДБ-е. Бавио се послом аутомеханичара, а био је и члан СКЈ. Он је Фехиму Балкану потврдио да је Смако Шкријељ заиста жив и да станује под лажним именом у Загребу, да има жену и децу, који не знају за његов прави идентитет, те да је на положају блиском директору у неком загребачком грађевинском предузећу.[30] Чак је навео да је једном био код Шкријеља у кућној посети.[31]

Органи УДБ-е су одмах реаговали. Неколико дана после разговора, сарадник Бегу Зукорлићу је наложено да напише писмо свом познанику Фехиму Балкану и да од њега извуче тачну адресу Смака Шкријеља у Загребу. Крајем јуна 1960. године стигао је одговор од Фехима Балкана, али без тражене адресе.[32] Ипак, информација да је лоциран блиски познаник Смака Шкријеља и без обзира на то што се он налазио у Истамбулу, била је довољна да се истрага још једном интензивира. Дана 28. јуна 1960. Начелство УДБ-е у Краљеву обавестило је централу у Београду да се поново отвара разрада случаја Смака Шкријеља, те да ће се у ту сврху по први пут осмислити опширан план истраге.[33] Потрагу за Смаком Шкријељом преузео је агент Осман Ајдиновић. Он је 10. августа наредио сараднику Зукорлићу да опет од своје везе у Истамбулу, односно Фехима Балкана, преко писма тражи адресу и име под којим се Шкријељ скривао у Загребу. При томе му је наложио да замоли Балкана да адресу Шкријеља прикаже као адресу своје девојке, која би наводно требало да буде из Загреба.[34]

Док је чекао на одговор из Турске, Ајдиновић је отишао до Косовске Митровице како би подробно проверио исказе о евентуалној смрти Смака Шкријеља у овом граду 1945. године. Тамо је сазнао да је архива војне болнице спаљена 1955. године, те да је на тај начин немогуће проверити да ли је Шкријељ жив или мртав. Такође, ниједан од укупно седам радника ове здравствене установе до којих се могло доћи, није памтио особу која би одговарала опису Смака Шкријеља. Посебан проблем је био недостатак било какве његове фотографије. Опуномоћство УДБ-е је због тога обуставило

30 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 20-21.

31 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 62.

32 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 64.

33 План је завршен крајем јула 1960. године и садржао је 10 тачака које су биле база за наставак истражног процеса. Овај план је уз мање измене, праћен све до 1965. године. Између осталог, предвиђао је да се преко Фехима Балкана дође до адресе Смака Шкријеља, или да се успостави директни контакт са Шкријељевим познаником Хот Сејдом у Истамбулу. Тражено је и да се провери још једном у Косовској Митровици да ли је Шкријељ умро у војној болници 1945. године, одосно да се пронађу Шкријељеви познаници из времена када је живео у Новом Пазару и испита да ли они нешто знају о његовој судбини после рата... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 63.

34 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 64.

истрагу поводом наводне Шкријељове смрти у Косовској Митровици.[35] Више среће није било ни са везом у Турској, јер Фехим Балкан опет није доставио тражене податке иако је овога пута дао извесне гаранције сарадniку Зукорлићу да ће убрзо наћи начин како да дође до њих. Стога су органи УДБ-е одлучили да личним контактом дођу до извора информација о Шкријељу, односно до Сејда Хота.

Као што је већ наведено, Хот је 1958. године напустио Југославију и то, како извори казују, илегално, јер је био оптужен за фалсификовање новца. Како је његова породица (тешко болесни отац, мајка и брат), живела у Македонији, у селу Страхојадница недалеко од Скопља, УДБ-а је планирала да до Хота дође преко његове породице, коју је требало на превару убедити да затражи гарантно писмо од локалних власти за његов повратак у земљу, после чега би био ухапшен.[36] Са тим циљем агент Осман Ајдиновић је крајем августа 1960. године отишао у Македонију да би ступио у контакт са породицом Сејда Хота. Иако је успео да пронађе Хотову родбину и да се под лажним идентитетом повеже са њом, Ајдиновић ипак није успео да оствари замишљени план. Хотова породица је била превише сумњичава, а Начелство УДБ-е за Скопље се и поред Ајдиновићеве молбе, није у довољној мери посветило овом случају и акција је пропала.[37]

У међувремену, почетком августа 1960. сарадник УДБ-е из села Орља у околини Тутина, Ешреф Зукорлић је посведочио да је још 1947. године видео Смака Шкријеља у Ваздухопловној школи млађих специјалиста у Краљеву.[38] Према његовим речима, Шкријељ се представљао као неки поручник Иван, родом из Баната. Зукорлић је навео да је Шкријељ био омиљена личност у касарни, те да су га поштовали и муслимани и Срби. Пошто су се познавали од раније, препознали су један другог, али, према речима сарадника, нису успоставили никакав контакт. Убрзо је Зукорлић завршио обуку и вратио се у родно место и од тада ништа није чуо о Шкријељу.[39] Сведочанство да је Шкријељ виђен у ЈНА проширило је истрагу УДБ-е на све војне структуре. Убрзо су се појавиле гласине са терена да је Шкријељ виђен 1945.

35 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 70–72.

36 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 75.

37 Ајдиновић је са Начелством УДБ-е у Скопљу договорио да ако се од Хотових нико не појави, оно преузме случај и води га у истом планском контексту. Међутим, Хотова породица није реаговала, а ни агенти из Скопља из непознатих разлога, нису наставили разраду случаја. Ајдиновић је тек после неколико позива у новембру 1960. године добио одговор из Скопља да тамошња УДБ-а више ништа не може да уради на поменутом случају... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 77, 81.

38 Ешреф Зукорлић је био дугогодишњи председник Месне заједнице Орље, члан Општинског комитета СКЈ, одборник Скупштине општине Тутин и шеф Аутобуске станице у Тутину... Х. Дердемез, *Тутинци положаја и утицаја*, Тутин, 2004, 138.

39 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 69

у неким јединицама из Црне Горе, које су биле стациониране у Рашки.[40] Међутим, агент Ајдиновић је оценио да овај траг нема довољно основа да би се опширније бавио њиме и акценат ставио на проверу информација да је окривљени у Загребу.[41]

На том плану истрага је почела да даје извесне резултате. Сарадник УДБ-е Бего Зукорлић обавестио је почетком октобра 1960. године агента Ајдиновића да му се Фехим Балкан поверио да у децембру исте године пролази кроз Београд на свом путу до Немачке. Ајдиновић је одмах преко Начелства у Краљеву затражио од централе УДБ-е у Београду да Балкана обавезно задржи када буде пролазио кроз Југославију, да би са њим обавио информативни разговор. Балкан је 16. децембра 1960. године био у Београду, али како га нико од агената није привео, он је неометано наставио своје путовање. Осман Ајдиновић, који се тих дана налазио на стручном усавршавању у Земуну, био је веома изнервиран због још једног случаја непрофесионализма и неколегијалности (после проблема у сарадњи са УДБ-ом у Скопљу). Чак је тражио да се случај избрише из оперативног плана за наредну годину, односно затвори, али је Начелство у Краљеву одбацило овај предлог.[42]

У фебруару 1961. године безбедносна служба је покушала да у директном контакту добије информације о Шкријељу од Сејда Хота. Ајдиновић је поново искористио Шкријељевог сестрића Џема Качапора. Он је у договору са службеницима УДБ-е саставио писмо за Сејда Хота у коме га моли да му достави било какве информације о његовом ујаку. Писмо је у Истамбул однео Рамо Куртовић, још један сарадник УДБ-е из Тутина, који је током неформалне посете Сејду Хоту прешао на причу о Смаку Шкријељу и тада му уручио писмо. Међутим, Хот је пред сарадником прочитао писмо и кратко одговорио Качапору да не зна где му је рођак, да га после рата није срео и да Хот никада није био у Загребу.[43] Једина нова информација која је добијена од њега била да је Смако Шкријељ маја 1945. године отишао у Косовску Митровицу.[44] Опуномоћство УДБ-е из Тутина је Хотов исказ оценило као лажан и закључило да се истрага над њим мора наставити.

---

40 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 93.

41 Неколико месеци касније испоставило се да је Ајдиновић добро проценио ситуацију. Наиме, 30. маја 1961. УДБ-а у Тутину је добила негативан одговор од стране југословенског ваздухопловства да је у Ваздухопловној школи у Краљеву током 1946-1947. године био извесни поручник Иван из Баната. Такође, ниједан официр или подофицир се није сећао особе која је одговарала подацима које је добила безбедносна служба. Пошто је архива ваздухопловне школе за овај период била спаљена, даља истрага на овом трагу је прекинута... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 105.

42 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 82-85.

43 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 5.

44 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 112.

Истовремено агенти УДБ-е су у складу са оперативним планом лоцирали особе које су биле блиске Смаку Шкријељу док је живео у Новом Пазару током 1943. и 1944. године. То су били сустанар Властимир Ђинђић и Шкријељова тадашња девојка Живка Славковић. Њих је испитао Осман Ајдиновић током фебруара 1961. године.[45] Ђинђић је рекао да је са Шкријељом био веома близак, те да се због тога неколико пута распитивао за њега после рата, али без резултата. Он је ипак агенту дао једну лошу фотографију себе и Шкријеља, а за другу, бољу, рекао му да се обрати Живки Славковић. Она је током разговора признала да је била у вези са Шкријељом и да је он због ње два пута долазио у Нови Пазар 1945. године, али да га од тада није видела.[46] Рекла је да је фотографију уништила када се удала, а претпоставила је да би још једну могла да има њена тетка из Пећи, која је иначе издавала стан Шкријељу и Ђинђићу. Славковићка је била приморана да неколико пута за пар дана позива своју рођаку из Пећи, тражи фотографију и било какве друге информације о Шкријељу, наводно за његове рођаке. Агент Ајдиновић је сваки пут био поред ње. Сугерисао јој је како да разним убеђивањем и лажима добије слику, све док није ушла у конфликт са родбином. На крају се, ипак, испоставило да поменута фотографија не постоји, те је УДБ-и остала једино она нејасна коју је Ајдиновић набавио од Властимира Ђинђића.[47]

У мају 1961. године Фехим Балкан је приликом повратка из Немачке задржан у Југославији и на Ајдиновићев захтев спроведен од стране органа УДБ-е у Тутин. Ајдиновић га је подробно испитао о његовом разговору са Хотом и обећањима датих сараднику Бегу Зукорлићу, али Балкан опет није рекао ништа о Шкријељовој адреси у Загребу. На крају саслушања Балкан је додао да Сејдо Хот није једини који има податке о Шкријељу, јер је међу тутинском емиграцијом у Истамбулу владало опште убеђење да је Шкријељ жив и здрав у Југославији.[48] Међутим, Ајдиновић је после састанка почео да сумња у тврдње које су стизале из Турске, па је желео да их коначно провери. Зато је неколико дана касније преко Начелства у Краљеву затражио од УДБ-е у Загребу да се укључи у потрагу за Смаком Шкријељом. Да би се што пре дошло до резултата, колегама из Загреба је послат досије Смака Шкријеља са његовом биографијом до 1945. године, историјатом потраге и једином фотографијом.[49]

Органи УДБ-е у Загребу су професионално приступили истрази, која је трајала седам месеци. Смака Шкријеља су агенти тражили у свим грађевинским фирмама у Загребу, односно у осамнаест предузећа, покушали су да

45 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 88.
46 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 89.
47 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 90.
48 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 65, 92.
49 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 93–95.

према добијеним подацима о Шкријељу, његов лажни идентитет лоцирају у архиви Секретаријата унутрашњих послова у Загребу, или да уз помоћ мреже сарадника добију ближе информације.[50] Међутим, све је то било узалуд, јер целокупни оперативни рад за више од пола године није донео никакав напредак на случају Смака Шкријеља. Као услов за наставак потраге, органи УДБ-е из Загреба тражили су прецизнија обавештења од Сејда Хота о томе у којој улици живи Смако Шкријељ, како му се зову жена и деца као и опис куће или зграде у којој је Шкријељ живео. Чак су се распитивали за могућност да Хот лично буде доведен у Загреб.[51]

Пошто од Фехима Балкана и даље није било информација о Хоту, Опуномоћство УДБ-е за Тутин је још једном покушало да преко свог службеника Алије Вакића, који је имао родбину у македонском селу Страхојадници, издејствује гарантно писмо од Хотове породице. Овога пута агент Алија Вакић је отишао лично, успоставио контакт и поново заказао састанак у Скопљу ради добијања гарантног писма са Хотовим братом. Ипак, резултат је био исти као и прошлог пута. Бојећи се да Сејдо Хот не буде ухапшен, његова породица је опет избегла „игру“ коју им је УДБ-а припремала.[52] После још једног неуспеха, процес проналажења Смака Шкријеља је опет обустављен.

Све до октобра 1962. године потрага није настављена. Тада је УДБ-а успела да организује посету једног од својих поузданих сарадника санџачкој емиграцији у Турској. Сарадник под шифрованим именом „Могош“[53] је у времену од 23 до 30. октобра 1962. године боравио у Турској и то у Истамбулу, Адапазарију и Анкари.[54] Ради контроле Елесковића, са њиме је био послат још један сарадник УДБ-е Фаик Бактовић, који му је уз то био и близак род. Елесковић, наравно, није био обавештен о ангажовању свог рођака од стране УДБ-е. Он је заједно са Бактовићем у Истамбулу успоставио лични контакт са Сејдом Хотом и чак два пута разговарао са њим. Током неформалног разговора у кући Сејда Хота, овај му је пренео да је Шкријељ жив и да се налази у Загребу под лажним именом Владо. Поред тога, Елесковић се упознао са извесним Манетом Граховцем, још једним емигрантом са подручја бившег Штавичког среза који се доселио у Истамбул, који му је, такође, гарантовао да је Шкријељ није мртав, да је у Загребу, да често путује у Словенију и мења адресу становања да не би био ухваћен.[55] Сарадник је покушао да пронађе и Фехима Балкана, али је он тада био ван Турске. Честим састанцима са емигрантима из Санџака,

50 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 108-109.
51 Исто.
52 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 100.
53 У ствари се радило о Махниту Елесковићу из Рибарића (*прим. аутора*).
54 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 115.
55 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 116.

Елесковић је изазвао подозрење турске полиције, која је почела да га гони, те се у Југославију морао вратити раније него што је планирао.[56]

После добијања података прикупљених од стране сарадника Елесковића, одељење УДБ-е у Тутину израдило је крајем јануара 1963. године, нови оперативни план, који је истрагу требало да уведе у финалну фазу.[57] Одмах се приступило реализацији плана. Већ у фебруару агент Осман Ајдиновић је успео да лоцира једног од блиских Шкријељевих пријатеља из ратног периода Изета Гусинца и да од њега узме изјаву. Гусинац је био уверен да је Шкријељ жив, али није знао ништа о његовом тренутном пребивалишту. Претпоставио је да би Смако Шкријељ могао бити негде у Хрватској или Словенији, где нема пуно муслимана из ових крајева који би га препознали. С друге стране, Гусинац је пренео Ајдиновићу да се о Шкријељу у селима где живи његова родбина, односно Рудници и Орљу, испредају легенде, које га величају као храброг борца и доброг човека који се никада неће предати комунистима.[58] Међутим, нови подаци о Шкријељу нису довели до напретка у истрази УДБ-е у Загребу. Ајдиновић је потом извршио њихову проверу и испоставило се да су сумњиви.[59] Истрага је половином 1963. године запала у „ћорсокак" и овога пута прекинута, јер више није било могућности за даљу разраду.

Две године касније, фебруара 1965. године, указала се неочекивана прилика да случај поново буде актуелизован. Наиме, Централа УДБ-е из Београда ухапсила је једног емигранта из Истамбула, који је на саслушању, између осталог, поменуо Шкријеља и дао извесну веродостојност информација Махнита Елесковића, које су пре тога одбачене.[60] Агент Осман Ајдиновић се

56 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 113–114.

57 Овај оперативни план је, ипак, био знатно „ужи" од претходног, јер су до 1963. године сви трагови који су водили до Смака Шкријеља били исцрпљени. Сада се разрада случаја свела на проверу информација које је Елесковић донео из Турске, односно њиховог спровођења да би се лоцирао Шкријељ. Стога је било предвиђено да се у Тутину и околини провери да ли постоји нека особа која је познавала Шкријеља, а која носи име Владо, јер је могуће да је Шкријељ употребио тај идентитет. Тражена је и особа која се добро сећа Шкријељевог изгледа из времена рата и која је вољна да да његов лични опис за израду скице. Онда, да се УДБ-и у Загребу пошаљу нови подаци и захтев за наставак истраге и на крају, да се још једном покуша да се дође до Сејда Хота преко његове породице... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 120.

58 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилози 121, 124-125.

59 Ајдиновић је обавио разговор са Елесковићевим рођаком Фаиком Бактовићем, који га је пратио на путу у Турску. Бактовић је, међутим, довео у питање неке делове исказа које је о свом путу дао Елесковић, а између осталих и неке делове разговора са Сејдом Хотом. Бактовић је у разговору са агентом негирао да су Сејдо Хот, а касније и Мане Граховац, уопште помињали Смака Шкријеља... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 122.

60 Током исказа је више пута наглашено име емигранта из Истамбула Манета Граховца, кога је и Елесковић навео као особу која му је пренела део информација о Шкриељу... АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 126.

по ко зна који пут вратио на случај Смака Шкријеља. Истрагу је опет усмерио ка проналажењу Сејда Хота. У августу 1965. године Ајдиновић је коначно успео да дође до њега. Нажалост, извори не казују како му је то успело.[61] Углавном, Сејдо Хот се вратио у Југославију, после чега је приведен од стране УДБ-е. Ајдиновић га је саслушао 22. августа 1965. године у Новом Пазару. Током разговора, који је трајао неколико часова, уз вербално и физичко насиље, Сејдо Хот је оповргнуо све информације о Смаку Шкријељу, које су наводно потицале од њега. Он је негирао да уопште познаје траженог Шкријеља, да је био у Загребу, а камоли да се тамо дуже задржавао. Углавном, поново није дао ниједан користан податак о Смаку Шкријељу.[62] Због тога је ускоро пуштен на слободу.[63]

После тога Ајдиновић је био приморан да одбаци сведочанства сарадника Фехима Балкана и Махнита Елесковића које су донели из Турске, јер су од првог тренутка била контроверзна, а сада их је побио и Сејдо Хот.[64] Пошто су до 1965. године поменута сведочанства била једини преостали траг који је водио ка Шкријељу, Ајдиновић није имао другог избора, већ да затвори случај. На његову одлуку несумњиво су утицале и чињенице да вишемесечна акција тражења Шкријеља у Загребу није успела, да није лоциран у ЈНА, односно у Краљеву, Рашки или Црној Гори, нити у Македонији или Босни и Херцеговини, те да његова бројна родбина која је интензивно надгледана, већ годинама није знала ништа о њему, нити им се Шкријељ јављао. Информација о смрти Смака Шкријеља у Косовској Митровици 1945. године при томе није могла бити у потпуности проверена пре него што је напуштена. Коначно, за читаво време послератне потраге за Смаком Шкријељом и поред велике енергије и трошкова које је УДБ-а уложила, није добијен ниједан поуздан податак о њему. Стога је оперативни рад на случају Смака Шкријеља прекинут средином 1965. године.

Као што се у раду види, органи УДБ-е су били веома посвећени разоткривању и неутралисању идеолошких неистомишљеника у циљу заштите Партије и државе. Током процеса потраге за Смаком Шкријељом по Македонији, Босни и Херцеговини, Хрватској, Србији и Турској, који је трајао скоро две деценије, Опуномоћство УДБ-е је уложило велику енергију и материјална

61 Може са само претпоставити да је Сејдова породица коначно пристала на сарадњу и написала гарантно писмо јер није постојала друга могућност да се Сејдо Хот врати у Југославију... (М. Ж.).

62 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 127.

63 На овом месту се поставља питање да ли је Ајдиновић супротставио Елесковића и Хота у директном разговору, али извори не дају податке о томе. Такође, из доступних извора не може се знати да ли га је СУП у Тутину гонио због оптужбе за фалсификовање... (М. Ж.).

64 АС, БИА, зб. 175, фас. 5, прилог 127.

средства. При томе су детаљно у вишемесечним па и вишегодишњим оперативним радом на терену, провераване и најповршније гласине које су прибављали агенти или сарадници УДБ-е о Шкријељу.

Такође, очигледно је да су агенти тајне службе приликом разраде случаја Смака Шкријеља, поготово приликом прикупљања неопходних информација, грубо угрожавали права грађана. УДБ-а се користила шпијунирањем, праћењем и прислушкивањем грађана, односно надгледањем њихове поште. Некада је употребљавано вербално и физичко насиље. Тајна служба је, као што смо видели, често наметала грађанима „сарадњу", али је било случајева и да је грађани добровољно прихвате очекујући извесну добит. Они су приморавани да прибављају податке путем прислушкивања и шпијунирања других грађана, некада и најближе родбине. Безбедносна служба их је слала и у иностранство на разне задатке, где су били без икакве физичке заштите. Рад сарадника је стриктно праћен од стране агената УДБ-е, уз разне непријатности по њих.

С друге стране, у тексту се могло приметити да сарадња унутар различитих инстанци УДБ-е није увек најбоље функционисала. Пре свега, примећује се лоша координација виших инстанци (Начелства у Скопљу и Београду) према Опуномоћству у Тутину, када је ово тражило помоћ ради успешног спровођења истраге. Видели смо да је постојао и сукоб између локалних органа УДБ-е и Партије у Тутину, због којег је потрага за Шкријељом застала на неколико година.

У раду је указано и на чињеницу да је УДБ-а због високог степена идеологизације и извесном опседнутошћу њених кадрова идејом о „притајеном непријатељу" дала случају Смака Шкријеља превелики значај. Наиме, Опуномоћство УДБ-е је добило неколико информација о Шкријељевој смрти током периода 1955-1961. али их није уважила, иако се на основу изнесеног у раду може основано претпоставити да је Шкријељ преминуо после рата, посебно ако се има у виду исказ главног извора Сејда Хота из Истамбула, који је још 1961. године навео да не зна где је Шкријељ. Истрага је настављена и после неуспешне потраге УДБ-е у Загребу, чиме су трошени људски и материјални ресурси и изгубљено много времена, које се могло искористити у друге сврхе.

И поред ових констатација, може се закључити да цео случај потраге за Смаком Шкријељом сведочи о томе да је југословенска УДБ-а била озбиљна и добро организована институција чији је рад био посвећен очувању државе и њеној заштити од потенцијалних непријатеља. Међутим, идеолошка позадина унутрашње организације УДБ-е, као и целокупног ситема руковођења и командовања унутар ње, недвосмислено говоре у прилог чињеници да је приоритет њеног рада био очување постојећег комунистичког поретка по сваку цену.

Извори

Архив Србије, фонд Безбедносно Информативне Агенције, збирка 175, Муслиманске банде.

Архив Србије, фонд Безбедносно Информативне Агенције, збирка 61, Терористичка организација „Млади муслимани“ и муслиманске одметничке групе у Тутину (1950-52).

Литература

Мушовић 1984: Е. Мушовић, *Тутин и околина*, Београд.

Ђуковић 1964: М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд.

Дердемез 2004: Х. Дердемез, *Тутинци положаја и утицаја*, Тутин.

Milutin ŽIVKOVIĆ

THE DOSSIER „SMAKO SKRIJELJ“ – THE CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE STATE SECURITY ADMINISTRATION WORK IN THE AREA OF TUTIN AND SURROUNDING AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

The activity of the Yugoslav Security Service due to its importance for the preservation of the newly established social set up, and evident controversies accompanying its work, attracts the attention of professional public opinion. Without any ambition to suggest eventual conclusions on the justification of the Administration of State Security working method from ideological aspect, this paper treats the case of the bodies of the Administration of State Security from Tutin for the outlaw Smako Skrijelj, which lasted almost two decades after the Second World War. Bearing in mind the fact this paper was written pursuant to the original archive material from the fund of Security-informative Agency, which is to be found in the Archive of Serbia, the versatility of method and way of working of the Yugoslav security service in our areas, being described following the case of Smako Skrijelj are raising numerous issues out of which some answers and conclusions will impose themselves.

Key words: Smako Skrijelj, search, case, outlaw, ASS, Tutin, associate, Zagreb, Stavicki district.

Рад је предат 1. новембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)"1968" ;
32:929 Ћосић Д. ; 323(497.1)"195/196"

*Петар РИСТАНОВИЋ**

ДОБРИЦА ЋОСИЋ И ОТВАРАЊЕ КОСОВСКОГ ПИТАЊА 1968. ГОДИНЕ**

Апстракт: Чланак се бави еволуцијом ставова Добрице Ћосића о националном питању под утицајем дубоких промена у југословенском друштву током шездесетих година и његовим иступањем на седници ЦК СК Србије 1968. године када је први пут на једном политичком форуму владајуће партије отворено косовско питање.

Кључне речи: Добрица Ћосић, Косово и Метохија, XIV седница ЦК СК Србије, косовско питање, Јован Марјановић, уставне промене, Албанци.

Тешко да постоји личност из новије историје Србије о којој је изречено више супротстављених ставова и опречних судова него што је то случај са Добрицом Ћосићем. Један број интелектуалаца, новинара, политичара и јавних личности Д. Ћосићу приписује изузетан утицај, моћ да обликује ставове српске интелектулане елите и пресудно утиче на најважније феномене српске политичке стварности. За њих је он антихерој југословенског и српског краха, „опскурна личност", идеолог српског национализма и најодговорнији за већину грешака српске политике у последњој деценији 20. века.[1] С друге стране, велики је број и оних који у Д. Ћосићу виде борца против ветрењача, писца и интелектуалца који је дигао глас у одбрани српских интереса, пораженог у неравноправној борби против назадних, антисрпски настројених политичара комунистичког кова. Припадници обе

* Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Један од примера оваквог и сличних виђења представљају ставови историчарке и некадашњег секретара ЦК СК Србије, Латнике Перовић. *Снага личне одговорности*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2008.

струје називају га „оцем нације", са дијаметрално супротстављених позиција. За прве, овај назив симболизује његову улогу у „експлозији српског национализма", док је за друге симбол Ћисићеве борбе за српске интересе и буђење српског народа после скоро пет деценија комунистичког, антисрпског режима. По правилу, у маси острашћених ставова истина остаје скривена. Значај Д. Ћосића, као писца, политичара и државника, неопходно је објективно оценити, на основу доступних релевантних извора. Важан период у његовом обликовању као писца, политичког чиниоца и борца за српске националне интересе представљају шездесете године 20. века. Тада је дошло до дубоких промена у његовим ставовима. Године 1968. Д. Ћосић је завршио једно поглавље свог живота, и отпочео друго. Најтиражнији писац и члан највиших државних форума постао је дисидент, борац за демократизацију друштва и решавање „косовског питања" у годинама када је политички врх негирао постојање истог. Због тога је неопходно проучити његово деловање током ове деценије и разумети како су догађаји утицали на еволуцију његових ставова.

Централни проблем који је, у различитим облицима, оптерећивао и довео до слома Краљевине Југославије и социјалистичке Југославије било је национално питање. Југославија је требало да буде држава у којој ће национално питање јужнословенских народа коначно бити решено. Показало се да је ово веровање било погрешно и да је тежња за националним државама народа Југославије била јача од њене интегративне моћи. До ескалације је дошло крајем 20. века, деценијама након што је већина европских држава мање или више успешно решила своје национално питање, у време када је Европом владала идеја глобалне интеграције, засноване на интересу тржишта. Проблем српског националног питања први је званично, на једном форуму владајућег Савеза Комуниста (СК), на пленуму Централног Комитета (ЦК) СК Србије 29. маја 1968. године, поставио Добрица Ћосић. Поставља се питање мотива који су Ћосића на то навели, тренутка који је одабрао као и последица које је његов говор изазвао. Одговор је немогуће дати без шире слике процеса који су утицали на формирање Ћосићевог мишљења и подстакли га на деловање.

Овај задатак пред истраживача поставља многе изазове. Први, и свакако највећи, је питање извора. Најважнији извор за праћење еволуције Ћосићевих ставова су његове дневничке белешке. Њима се, међутим, не сме апсолутно веровати, јер оне представљају лични, тренутни доживљај појединих догађаја, а поставља се и питање њихове аутентичности, тј. евентуалног присуства „накнадне памети". Ипак, у недостатку бољих извора, мора им се поклонити поверење, уз напомену да наводи из њих представљају Ћосићево лично виђење догађаја, и циљ им је да илуструју промене у његовим размишљањима, а не да дају објективну слику југословенске стварности.

Биографски подаци о Д. Ћосићу добро су познати.[2] Тема овог рада не захтева њихово поновно навођење. Међутим, поједине епизоде из његовог ранијег живота могу да баце додатно светло на његову активност током шездесетих и зато их треба навести. Разлоге за приступање комунистичкој партији Д. Ћосић је објаснио у разговору са новинаром Славољубом Ђукићем. „То је било 1939. Треба знати то време. Нико данас не може да схвати колико је било социјално безнађе, корупција, покварена власт. Нарочито су сељаци живели у великој беди, са дуговима и несхватљиво ниском ценом пољопривредних производа. Ко год је био у опозицији, био је њихов... Растући са децом својих комшија, са надничарима и надничаркама, много раније неко азбуци, приучио сам се правди и неправди. Поредак је изгубио свако поверење, а сељаци су се силно политизовали. У мени се тада догодила велика подела: правда припада селу и сељацима, а све неправде су у вароши међу капуташима. Свако ко је тада понудио преврат, свако ко је рушио поредак и обећавао нови, био сам му присталица. А срео сам младе, образоване, интелигентне људе, сјајне политичке заводнике, који су ме учинили комунистом."[3]

Ћосић је комунистичком покрету приступио из идеала. Ова црта личности долазила је до изражаја током читаве политичке каријере. Идеали и обрачун са њима утицали су на Ћосићеве ставове, обликовали их и наводили га на деловање. Специфичност партизанске борбе у Србији, коју Ћосић током читавог рата са својим Расинским партизанским одредом није напуштао, допринела је да идеали који су га навели да приступе КП скоро непромењени опстану у њему до краја рата.[4] Интелигентан младић, талентован писац и примеран комуниста имао је светлу будућност у Партији.

Године 1951. Ћосић објављује свој први роман *Далеко је сунце*. Аутентично, животно дело о борби партизанског одреда у Србији разликовало се од бројних књижевно безвредних дела насталих по угледу на дела совјетске

---

2 *Енциклопедија српског народа* (уредник Радош Љушић), Завод за уџбенике, Београд, 2008, 1163.

3 Славољуб Ђукић, *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ћосићем*, Филип Вишњић, Београд, 1989, 16.

4 Ћосић се сећа разлике између србијанских партизана и јединица које су у пролеће 1944. стигле из Босне. Људи његовог одреда тада су први пут видели да постоји штабска кухиња, да официри јашу боље коње и имају бољу опрему, да у јединицама влада строга хијерархија. Чак су и критиковани због „партизанштине", неразумевања потреба новог друштва у коме је освојена власт и она се сада морала изграђивати по хијерархијском принципу. У Србији чак није био негован ни култ Тита. За њих је он био ауторитет о коме се не говори, а не обожавани вођа чији култ личности се већ изграђивао. Комесар и командант одреда и даље су јели последњи, носили најгору обућу и одећу, неговао се партизански дух са почетка рата. Ћосић наводи да су му песме о Титу и Пеку Дапчевићу чак биле и ружне, вулгарне, да никако није разумео све то. Исто, 20.

соцреалистичке књижевности. У данима еманципације од СССР-а, Ћосићев роман дочекан је са одобравањем. Пишчеву будућност далековидо је прорекла Исидора Секулић враћајући му прочитан рукопис с речима: „Ви сте, Добрице, једна мачка у џаку, од вас свашта може бити".[5]

Успех романа представљао је прву велику прекретницу у Ћосићевом животу. Од тога времена паралелно су деловали Ћосић писац и Ћосић политичар. Ћосић писац постаје предводник нове генерације комунистичких интелектуалаца, стасале у рату и првим послератним годинама. У великој мери самообразован, Ћосић је свој пут интелектуалца и писца градио највише на основу урођеног талента, учећи од других интелектуалаца са којима се дружио и учествујући у догађајима које је сам обликовао али који су и њега обликовали.

У својим дневничким забелешкама Д. Ћосић напомиње да је увек на првом месту био писац. Као писац одлази на Голи оток 1952. године да провери гласине о тортури затвореника. Четири године касније пише „Седам дана у Будимпешти" из центра вртлога мађарске побуне. Писац је и на „Галебу" са Јосипом Брозом Титом, Јованком Броз и југословенским политичким врхом на двомесечном путовању по северној и средњој Африци.[6] За све то време Ћосић политичар седи на састанцима партијских форума и постепено се пење на лествици моћи. Из дневничких белешки се види да уочава многе малигнитете на југословенском друштвеном ткиву, види слепе улице којима се креће револуција. Многе илузије су разбијене. Стасао као човек и интелектуалац, Ћосић почиње да реално сагледава југословенску стварност. Ипак, он и даље остаје комуниста, убеђени марксиста који види препреке неизбежне на социјалистичком путу, али не и непрелазне. Исти они идеали који су га навели на приступање комунистичком покрету и даље су га водили у политичком деловању.

У белешкама Д. Ћосића дуго нема ни помена проблема сепаратизма и национализма који током шездесетих полако постају једна од централних тема његовог ангажовања. Први помен је уследио током конгреса Савеза Комуниста Југославије (СКЈ) у Љубљани 1958. године. Иако рамишљање забележено у дневнику представља само лични доживљај писца, од великог је значаја за разумевање еволуције његових ставова о националном питању у Југославији. „Овај Конгрес је моје значајно сазнање Словеније. У Словенији је до критичних, до врло критичних размера развијен сепаратизам. Сви одреда изражавају презир према ФНРЈ, према Србији, према свим нацијама

5 Славољуб Ђукић, *нав. дело*, 6.

6 Боравак на „Галебу" учинио је да Тито и други политичари из југословенског врха у Ћосићевим размишљањима изгубе ореол непогрешивости. Избледела је идеализована слика коју је носио из рата. Тромесечни боравак у њиховој близини, присуство свађама, препиркама, сукобу сујета, донео је неку врсту отрежњења.

које им узимају ‚вишак националног дохотка', тако говоре. Ту је шовинизам огромних размера. Презиру српски језик, верују да имају најбогатију културу, осећају се угроженим, опљачканим, превареним. Тако мисле сви, од келнера до Бориса Крајгера; од собарице до Јосипа Видмара."[7] Први пут у својим белешкама Ћосић је искористио речи сепаратизам и шовинизам. Национализам је још увек остао баук који вреба из ормара, непоменут, чекајући нову деценију.

Почетком шездесетих година у СКЈ долази до сукоба две струје са различитим погледом на будућност југословенске федерације. Јавност је веровала у монолитност партије док су се иза кулиса одигравала дубока превирања.[8] Кризу СКЈ потврдио је и сам Јосип Броз Тито на тајној проширеној седници Извршног комитета (ИК) ЦК СКЈ одржаној 14-16. марта 1962. у Добановцима.[9] Током седнице, на којој су присуствовали председници влада свих република и челници федерације, дискутовало се о друштвеним односима и стању у СКЈ. Ј. Б. Тито је одлучио да подржи радничко самоуправљање, децентрализацију, привредну и друштвену реформу, али и јачање улоге Партије у друштву.[10] Иако је Тито подржао средњу линију показало

---

7 Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, Службени гласник, Београд, 2009, 128.

8 У СКЈ дошло је до сукоба између два виђења будућности југословенске федерације. Заговорници сродних ставова груписали су се у централистичку (конзервативну) и конфедералистичку (реформску) струју. Неформалне вође супротстављених струја били су Александар Ранковић и Едвард Кардељ. Присталице конфедералистичке струје заговарале су већу самосталност република и право народа на самоопредељење што је водило у конфедерализацију Југославије. Са друге стране, присталице централистичке струје залагале су се за ограничено самоуправљање, очување заједничке државе у форми централизоване федерације и водеће место Партије у политичком животу. (Љубодраг Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад, 2001, 371-372) Постојање две струје у најужем руководству Партије постало је очигледно на проширеној седници ИК ЦК СКЈ 14-16. марта 1962. године у Београду. Централистичка струја је елиминисана падом Александра Ранковића на Брионском пленуму 1966. године.

9 *Почетак краја СФРЈ: стенограми и други пратећи документи проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ одржане 14-16. марта 1962. године* (приредио Миодраг Зечевић), Архив Југославије, Београд, 1998.

10 Сви словеначки и део хрватских политичара чврсто су заговарали наставак развоја самоуправних односа и привредну реформу, односно пут у конфедерализацију Југославије. Насупрот њима, на централистичким позицијама се нашло неколико српских кадрова. Они најутицајнији, Петар Стамболић, Милош Минић и Јован Веселинов по обичају су заузели средње позиције, спремни да се приклоне победничкој струји. Александар Ранковић је у свом излагању истакао бојазан за јединство СКЈ и земље, што га је сврстало на страну централиста. Душан Биланџић, „Раскол у државно-партијској врху 60-тих година 20. стољећа – почетак распада Југославије", *Дијалог повјесничара – историчара. књ 8*, Задар, 26-28. септембар 2003, приредили Ханс-Георг Флек,

се да је дугорочно конфедералистичка струја однела победу. Предстојало је да је потврде обрачуном са представницима централиста.

Током превирања иза савршено мирних кулиса СКЈ на страницама штампе одиграла се једна до тада незабележена полемика. Вођена је између Добрице Ћосића и Душана Пирјевца на страницама љубљанског часописа *Наша содобност* и београдског *Дела.*[11] Полемика је значајна због више фактора. Д. Пирјевец је био представник словеначке интелектуалне елите, члан Словеначке академије наука и уметности (Словенска академија знанисти ин уметности – САЗУ). Са друге стране, Д. Ћосић је био представник нове српске интелигенције и члан ЦК СК Србије. Ставови које је у расправи заступао Пирјевец, о карактеру југословенства, интеграцији, улози нације, проблему национализам/унитаризам, били су идејна подлога за ставове конфедералиста на седници ИК ЦК СКЈ. Д. Ћосић је наступио са позиције марксисте, залажући се за југословенску интеграцију на свим пољима, уз поштовање посебности и различитости. Иако у Ћосићевим ставовима нема ни примеса унитаризма, његово залагање за интеграцију Пирјевец је искористио за напад са управо тих позиција. Нападајући Д. Ћосића као централисту, Пирјевец је прикривао сопствени национализам.

На значај полемике утиче и чињеница да је на почетку Ћосић имао неформалну Титову подршку али се овај касније повукао. Полемика је започела у децембру 1961, док њен крај пада у фебруар 1962. године, непосредно пре седнице ИК ЦК СКЈ. Развој догађаја је показао да је Тито одлучио да подржи конфедералисте, иако му је на почетку била ближа позиција централиста.

Због своје комплексности полемика овде не може бити детаљно приказана, нити је то неопходно. Важно је, међутим, истаћи основне ставове Добрице Ћосића по питањима важним за генезу његових идеја о националном

Игор Граховац, 33-55; Љубодраг Димић, *нав. дело*, 371-375; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Нолит, Београд, 1988, 384-387.

11 Полемика Д. Ћосића и Д. Пирјевца је већ обрађивана у посебном раду: Латинка Перовић, „Како су се изражавали различити политички интереси у Југославији? Полемика између Добрице Ћосића и Душана Пирјевца 1961/1962. године", *Дијалог повјесничара – историчара. књ 9*, 5-7. децембра 2003, приредили Ханс-Георг Флек, Иван Граховац, 189-211. Повод за њу је био Ћосићев интервју загребачком *Телеграму* 20. јануара 1961. године на који је Пирјевец одговорио текстом „Опростите/Извините, како сте рекли?" Уследила је серија текстова током које су актери изнели своје виђење идеја државе и нације, њихове будућности, проблема национализма и унитаризма. Д. Ћосић је у децембру 1961. објавио текст „О савременом несавременом национализму" на који је Д. Пирјевец одговрио текстом „Словенство, југословенство и социјализам". Уследио је нови Ћосићев одговор „Нација, интеграција, социјализам" у фебрару 1962. којим је одлучио да затвори полемику.

питању.[12] У полемици Ћосић стоји на доследном становишту марксисте и интернационалисте, за кога је социјализам пут ка утопијској будућности у коме ће држава (а самим тим и републике) постепено одумрети, уступајући место једном идеалном, егалитаристичком друштву.[13] За њега је нација историјска појава која је само етапа ка вишем степену интеграције, што социјалистичко југословенство представља. Народи Југославије у револуцији су изабрали да у њој живе, и теже будућности „која свим што се ствара и што ће се створити јесте процес социјалистичке интеграције, интеграције која није унитаризам, која не само да ни по чему не противречи националним интересима и националној самосталности сваког југословенског народа, већ их, напротив, подстиче и афирмише." Док Д. Пирјевц верује да ће одумирањем друштвено-правних категорија све више долазити до изражаја елементарнији облици удруживања, под којим подразумева републике и нације, Д. Ћосић је уверен да се удруживање неће зауставити на републичким границама, „које уосталом и нису националне границе", већ ће се темељити на економији, култури, техници.

Главни проблем југословенске стварности за Д. Ћосића био је национализам.[14] Као марксиста веровао је да ће национализам нестати када се створе услови за „како каже Лењин, спајање свих нација у више јединство". Уверен у будућност југословенског социјализма у дневнику бележи: „Тек у временима те будућности, у животу те друштвене претпоставке, неће постојати национални проблеми, јер неће објективно дејствовати и постојати разлози да људи различите историје, културе и језика, географије и боје не постану браћа." У маниру доброг комунисте не пропушта на напомене да је „српски шовинизам у југословенским оквирима друштвено најопаснији облик". Образлажући узроке и опасности српског национализма, Д. Ћосић не говори појединачно и о национализму других југословенских народа. Опасност од великодржавља и централизма прихвата, али сматра да је много мања од опасности национализма. Сматра и да се претерано истицање опасности од централизма користи као димна завеса за остваривање националистичких циљева. Он истиче да се свако помињање интереса југословенске државне заједнице поистовећује са „великодржавним централизмом".[15]

12 Сви цитати из Ћосићевих текстова објављених током полемике са Д. Пирјевцем преузети су из: Добрица Ћосић, *Акција*, Просвета, Београд, 1964.

13 „Држава, то јест република-држава, као што је добро познато нити је била нити јесте наш циљ; она је била и јесте средство за остварење свих видова друштвене равноправности и класног ослобођења човековог, за остварење социјалистичке цивилизације."

14 „Озбиљно делује националистичка стихија и оних којих има мање и оних којих има више."

15 „Последњих година, сваку идеју и акцију повезивања и усклађивања националних интереса са интересима југословенске социјалистичке државне заједнице, сваки захтев поштовања демократске дисциплине према савезним државним органима и институцијама,

„Ако и овом приликом Душан Пирјевц и људи његових схватања стекну утисак да сам самоуверено узео реч да опет говорим ‚пре свега о Југославији', то не чиним зато што носим великодржавни бирократски комплекс, и ‚савезну' амбицију, већ зато што о социјализму, својој нацији и својој националној култури не могу да размишљам ван југословенског оквира." За Д. Ћосића великодржавно југословенство, друго име за српску хегемонију, побеђено је у револуцији. „Иза борбе против великодржавног централизма, у последње време све чешће се крије национализам и републички бирократизам; тако се антицентрализам претвара у демагогију националистичких малограђана и демократа."

Добрица Ћосић је у полемици заступао чисте интернационалистичке, марксистичке ставове. Он је убеђени Југословен који верује у будућност социјалистичког поретка и даљу интеграцију на свим пољима. Ставови Д. Пирјевца и словеначких политичара на седници ИК ЦК СКЈ показали су да из Словеније почињу да допиру другачија мишљења. Под изговором самоуправљања инсистира се на децентрализацији и повећању надлежности република и покрајина, што је био корак ка конфедеративном уређењу. Поставља се питање: шта је довело до оваквих ставова? Одговор треба тражити у положају Југославије почетком шездесетих и стању њене привреде.

Шездесете године су период када се чинило да се највећи изазови налазе иза југословенске државе. Спољнополитичка ситуација је коначно била мирна. Средином педесетих трајно је отклоњена опасност да Југославија постане део совјетског лагера. Југославија је успешно лавирала на границама два супротстављена блока, упоредо градећи нови ослонац у државама створеним на развалинама некадашњих колонијалних империја. У овом периоду дефинисана је југословенска политика мирољубиве коегзистенције и организован ванблоковски „Трећи свет". Основи покрета Несврстаних успостављени су на Београдској конференцији 1961. године да би своје институционално обликовање покрет доживео у Лусаки 1970. године. Захваљујући спољној политици који је у највећој мери дефинисао сам Тито, Југославија је уживала велики углед, несразмеран њеној економској и војној снази. После деценије борбе за очување самосталности и стално спољне претње, чинило се да Југославија улази у мирније воде које ће омогућити реформе на унутрашњем плану.

сваку меру која захтева испуњење интернационалистичке дужности у оквиру федерације, националистички малограђани одмах афективно нападну: ‚То је великодржавни централизам!' Често се федерализам револуционарног друштвено-политичког система поистовећује са централизмом великосрпске буржоазије и њој оданих Корошеца и Спаха, често се федерализам под петокраком неће да разликује од централизма двоглавог орла, а Београд Савезне народне скупштине и Централног комитета Савеза комуниста Југославије од Београда краљевске престонице."

Афирмацију Југославије на спољнополитичком плану требало је да прати и унутрашње уређење које је било израз самосталног пута у изградњи социјализма, тако тешко одбрањеног у сукобу са Стаљином. У првој, послератној фази изградње југословенске државе као и за време сукоба са ИБ централизовано државно уређење је било неопходно. По престанку спољне опасности федералне јединице су почеле да захтевају повећање суверенитета. Решење је нађено у концепту друштвеног самоуправљања које током шездесетих постаје својеврсна југословенска „религија". Протагонисти развоја самоуправних односа захтевали су реформу федерације и друштвених односа под фирмом борбе против етатизма. Самоуправљање је постало изговор за спровођење суштинских измена у политичком систему Југославије. Почетак је означен привредном реформом[16] и Уставом из 1963. године.[17] Промене на спољном и унутрашњем плану довеле су до измењеног односа Словеније према Југославији. Тај тренд је пратила и Хрватска, с почетка више кроз подршку Словенији него кроз сопствено експонирање.

Од оснивања Краљевине СХС постојао је јак интерес код словеначких политичара да Словенија буде део јединствене државе јужнословенских народа. Улазак у Краљевину СХС омогућио је Словенцима да се нађу на страни победника и коначно ослободе власти Беча. Током међуратног периода Југославија је штитила Словенију од агресивних територијалних претензија Италије и Немачког Рајха. По завршетку Другог светског рата социјалистичка Југославија је омогућила да се велика већина етничких Словенаца нађе у саставу Републике Словеније, која постаје етнички најчистија република.

16 Под „привредном реформом" подразумевале су се промене у привредном систему започете 1964. и настављене мерама из јула 1965. године. Њима је означен почетак најдубљег преображаја привреде од увођења радничког самоуправљања у Југославији. Наредне 1966. године усвојен је претогодишњи план привредног и друштвеног развоја, који је имао да разради привредну реформу. Б. Петрановић, *нав. дело,* 380.

17 Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије. Књ 1. Општи преглед,* Радничка штампа, Београд, 1977, 178. Устав из 1963. потврдио је самоуправљање као принцип на коме се заснивају друштвени и привредни односи. Републике су добиле шире право организације. За разлику од Уставног закона из 1953. Године, који је прописивао начело да Савезни устав прописује општа начела за организацију република нови Устав укида то ограничење. Положај аутономних покрајина регулисан је чланом 112. којим је прописано да „Аутономна права и дужности и основна начела организације аутономних покрајина утврђује устав републике". У уводном експозеу председник комисије за уставна питања Едвард Кардељ наводи: „Нови устав није статичан и тешко променљив документ." Потврду да је Устав из 1963. године био прелазни документ ка конфедеративном уређењу, уведен Уставом из 1974. даје чињеница да је за девет година, колико је био актуелан, на овај устав донесено 42 амандмана. Стабилност и функционисање институција уведених уставом нису остварени на дужи рок. *Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије,* Службени лист СФРЈ, Београд, 1963.

Јединствена држава успела је да се одбрани од совјетске претње и позиционира се на стратешки повољном положају на међи биполарног света. Престанак спољне опасности прецртао је битну ставку на списку словеначких разлога за останак у Југославији.

Друга важна ставка прецртана је са почетком економске кризе. Југославија је до тада била држава са, уз Јапан, највећом стопом привредног раста на свету. Шездесете су донеле стагнацију раста и претњу уласка у рецесију. Постало је јасно да је привреда у суштини примитивна, са ниским степеном продуктивности, са високим трошковима, уситњена. Главни показатељи кризе били су стагнација привредног раста, смањење броја запослених и повећана незапосленост. Због стасавања бројних послератних генерација, масован одлив радне снаге у иностранство, започет током педесетих, више није могао да у довољној мери растерети заосталу привреду. Већ 1968. притисак незапослености је био толико јак да није могао да не изазове политичке поремећаје.[18] Разлога за останак Словеније у оквирима Југославије било је све мање.

Подршку у захтевима за реформу федерације на конфедералистичким принципима Словенци су нашли у Хрватима. За њих је Југославија била прелазна етапа на путу ка коначној изградњи самосталне национане државе. Слабљење федерације и повећање надлежности република били су значајан корак напред на том путу. „Савез" словеначких и хрватских политичара постао је очигледан на седници ИК ЦК СКЈ када су заступали скоро истоветне ставове. Од почетка шездесетих у јавности се чују гласови о неопходности реформе привредног и друштвеног система Југославије. Словеначко руководство све оштрије диже глас против начина расподеле друштвене акумулације и вишка вредности, утицаја федерације на привреду и финансије... Водећи српски кадрови држали су се резервисано, као и током седнице у Добановцима. Некада монолитни друштвено-политички живот уступио је место „самоуправном федерализму". Нестало је јединствене југословенске идеологије. Све оштрије је долазила до изражаја југословенска противречност – централизам угрожава самоуправљање и вуче у стаљинизам, док децентрализација прети опстанку друштвене заједнице.[19]

Добрица Ћосић се после полемике са Д. Пирјевцем нашао на мети партијске критике. У својим белешкама је забележио: „Петар Стамболић

18 У 1967. години било је за 1% мање запослених него у 1964. години. (Б. Петрановић, Ч. Штрбац, *нав. дело*, 183.) Половином 1968. око 400 000 Југословена радило је ван земље, а у наредним годинама одлив радне снаге у земље Западне Европе се повећао. Поред физичких радника, путем економске емиграције кретали су се и висококвалификовани радници и стручњаци, школовани у Југославији. Бранко Петрановић, *нав. дело*, 381.

19 Љубодраг Димић, *нав. дело*, 362.

и Риста Антуновић, изузетно тактично, саветују ми да престанем са јавном активношћу. Против мене је кренуо бирократски, стаљинистички гнев политичких функционера сметам им, мешам се у судбинска питања друштва, бринем за будућност народа и њене револуције, а све то није моје, већ њихово право и компетенција. Стаљинистичка структура је доминантна у руководству Партије."[20] Одлучио је да пређе преко њиховог савета. Свест о јачању сепаратизма и национализма у Југославији код њега је постајала све присутнија, као и увереност у личну одговорност за судбину српског народа. „Више за мене нема сумње: Кардељ о интеграцији, о југословенству, мисли исто што и Пирјевц, исто што и Крајгер и Вилфан; исто што и сви Словенци. Он им је дао идеолошку основу. Морам да изведем закључак: његова теоријска разрада и концепција нашег друштвенополитичког система – самоуправљања, његова концепција децентрализације Југославије, у ствари представља ‚теоретско остварење' националног концепта словеначке нације, у циљу стварања словеначке државе. Он нас гура у конфедерализам, он је разочаран у Србе, он не воли Србе; он је искористио свој положај, ауторитет и способност да ‚мирним путем', еволуцијом, оствари историјске амбиције и циљеве свог словеначког народа. Његов концепт ‚непосредне демократије' је, у националном смислу, концепт словеначке државне концепције Југославије – конфедерације. Кардељ је теоретски оправдао и успео у име самоуправљања да дезинтегрише Југославију. Она вероватно, бар за ове историјске услове, није реална државноправна и друштвена творевина. Словенија, доследно себично, у суштини класично егоистички, користи Југославију. [...] Словеначки народ има право да неће са Србима и Хрватима да живи у истој држави; има право да изабере народе за свој политички савез. Само, нема право да егоистички користи Српску наивност и Србију за сировине и тржиште."[21] Само четири године након што је први пут у свом дневнику забележио сумње словеначких политичара у оданост Југославији, Ћосић бележи ставове који ће до краја осамдесетих постати доминантни у српској јавности. Словеначко искоришћавање Југославије и Србије за сопствени напредак и богаћење у наредним годинама су постали једно од општих места свих међунационалних и међурепубличких спорова.

У дневничким белешкама Добрице Ћосића долази до паузе дуге више од две године. Са новим записима почеће тек крајем 1964. године. Одговор на питање о његовим размишљањима и ставовима у овом периоду мора се потражити на другом месту. У том периоду Ћосић активно ради на роману-параболи који издаје 1966. под насловом *Бајка*.[22] Јунак романа, симптоматично назван Човек, буди се и схвата да је читав његов свет, читав живот, у ствари сачињен од пепела.

20 Д. Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 198.

21 Исто, 197.

22 Д. Ћосић, *Бајка*, Отокар Кершовани, Ријека, 1977.

Бољу паралелу са променама у Ћосићевим ставовима тешко је наћи. Схватио је да су многи идеали, у које је безгранично веровао, сачињени од пепела.[23]

Нова важна епизода у еволуцији односа у Југославији био је Осми конгрес СКЈ одржан од 7. до 13. децембра 1964. године у Дому синдиката у Београду. Рад конгреса обележила је расправа о националним односима. Први пут је, након рата, проговорено о економским узроцима националне равноправности и повезаности „бирократског централизма" и „национализма". Јосип Броз је истакао да „државни централизам" представља ограничавајући фактор економског и политичког развоја. Карактеристично је да је од Осмог конгреса започело навођење националне припадности приликом избора у руководећа тела.[24] Читање списка изабраних у састав ЦК донело је изненађење за све присутне. Уз име Јосипа Броза први пут је прочитана одредница Хрват. У штампаним медијима овај детаљ је измењен, па је Титово име и даље остало без националне одреднице. Било је то суморно подсећање да је Тито једна од ретких спона крхког југословенског јединства.

У раду конгреса је учествовао и Добрица Ћосић, као члан ЦК СК Србије. У својим белешкама је записао да „Осми конгрес СКЈ представља идеолошку прекретницу у националној политици Савеза комуниста, односно националној политици његовог вођа и националних партократских олигархија."[25] Ћосић је био члан Комисије за главну резолуцију. На седници комисије Стане Кавчич је предложио да у резолуцију уђе став о националним економијама, као основу националног идентитета и националних права. Предлог је подржао Крсте Црвеноковски а успротивили су се Ћосић и Хасан Бркић из Босне и Херцеговине. Милош Минић, председник српске владе, говорио је у увијеној форми, али се ставио на страну Крајачића и Црвеноковског. Разочаран, Ћосић је напустио рад комисије.[26]

Национализам, до тада присутан највише у идејама политичара, своје место је све више налазио и у ставовима водећих интелектуалаца. Током рада конгреса Ћосић је раскинуо пријатељство са Мирославом Крлежом, уверен његовим инсистирањем да је у Јасеновцу погубљено 40-60 000 Срба и згражавањем над „српском грандоманијом".[27] Ћосић је наишао на отпор

23 „Може бити само да сам пишући ‚Бајку' три године боловао и мислио неке болове и поразе нашег свирепог века, дубоко уверен да су то и ‚специфично наши' болови и порази." Интервју листу *Студент* 19. новембра 1968. Добрица Ћосић, *Стварно и могуће*, Цанкаријева заложба, Љубљана – Загреб, 1988, 50.

24 Бранко Петрановић, *нав. дело*, 387.

25 Д. Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 209.

26 Исто, 264.

27 Овакве податке о броју српских жртава у Јасеновцу први је објавио Институт за историју хрватског радничког покрета на чијем челу је био Фрањо Туђман, близак Крлежин пријатељ. Исто, 211.

својим ставовима и у угледном часопису *Praxis*. Хрватски део редакције пристао је да се штампа његов чаланак „Заједно и другачије или о актуелностима наше савремене културе"[28] тек после великог колебања, на наговор Ћосићевих пријатеља, филозофа Љубе Тадића и Михајла Марковића.[29]

Убеђени интернационалиста, уверен у интеграцију југословенског друштва и културе на темељима социјализма, Добрица Ћосић је за само три године радикално изменио своје ставове. У Југославији која се постепено дезинтегрише, где други народи побијају кочиће на својим будућим границама, српски народ се налазио подељен, са слабим политичарима огрезлим у опортунизам. Ћосић у својим дневничким белешкама наводи да је сматрао за своју дужност, као писца и као политичара, члана ЦК СК Србије, да устане у одбрану српских интереса. Поред Словеније, у којој је већ дуже време отворено бујао национализам, Ћосић сличну ситуацију види и у Хрватској. Национализам овде поприма специфичну, антисрпску, форму, већ једном испољену током Другог светског рата. „У Хрватској се разгоревају великохрватски шовинизам и антисрпство. Ако му се напредне и револуционарне снаге Хрватске не супротставе, уколико већ није касно, Хрватска ће се срозати у Независну Државу Хрватску. Једна хрватска реприза је на помолу. Да ли ће опет клати Србе, питање је само међународне констелације, снаге и политичке зрелости Србије. Крлежа је патрон и духовни отац савременог великохрватства."[30] Крајем фебруара 1966. Ћосић бележи да је неопходно деловати на заштити српских интереса. „Србија мора да постави своје питање, свој животни проблем, да искаже своју концепцију будућности. Она овако даље не може."[31] „Српска нација је приморана да уђе у епоху свог националног отрежњења. Та ‚велика нација' почиње да схвата да је изиграна и остала без свог политичког субјекта. Српска нација је у кризи; она још није свесна дубине и далекосежности своје кризе и својих југословенских пораза."[32] Ипак, до Ћосићевог јавног позива да се заштите српски интереси протекло је још две године. У том периоду одиграо се још један догађај који је драматично утицао на равнотежу политичких снага, померајући је на тас конфедералиста.

До 1966. године најављене реформе државног система остале су мртво слово на папиру. Привредна реформа је започета 1965. године али по питању промене политичког система није се било далеко одмакло. Као велика сметња конфедералистичком блоку стајао је секретар ЦК и потпредседник

28 Д. Ћосић, „Заједно и другачије или о актуелностима наше савремене културе", *Praxis* 4/5, 1965, 519-534.

29 Д. Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 215.

30 Исто, 230.

31 Исто, 227.

32 Исто, 248.

републике, Србин, Александар Лека Ранковић. Повод за обрачун за Ранковићем била је његова тежња за централистичким уређењем и отпор конфедералистичкој иницијативи словеначких политичара. Е. Кардељ је највећу сметњу реформи федерације по својој замисли видео у Србији. А. Ранковић је био „јаки човек Србије", иако никада није потенцирао своје српско порекло. Његовим смењивањем и сменом других истакнутих српских кадрова из редова полиције и војске једини заступници српских интереса остали су политичари из ЦК СК Србије, доказани као опортунисти и ловци на положаје. Такође, А. Ранковић је важио за неформално другог човека Партије и често се у извештајима страних медија помињао као Титов наследник. Јасно је да је због тога био главна сметња плановима Е. Кардеља и његових политичких истомишљеника. Смена А. Ранковића била је завршни чин борбе око реформе федерације, стратегије привредног развоја и трансформације партије.[33]

У маниру стаљинистичких процеса обрачун је био темељно припремљен а исход унапред одређен. Ранковићу је остало само да одигра своју улогу, која се умало завршила кобно јер је за време заседања пленума преживео срчани удар. На Бринском пленуму 1966. године А. Ранковић је због наводне афере са прислушкивањем дао оставку на све функције.[34] Његова смена је послужила да се за све грешке и дисфункције у Југославији оптужи УДБА и њене „деформације". Централиста Александар Ранковић и УДБА послужили су као нови изговор за „даљи развој самоуправних односа", односно реформу федерације.

Званични став партије је био да обрачун са „деформацијама СДБ" никако не сме да у јавности буде приказан као обрачун са српским кадровима.[35] Такве закључке је било тешко побити јер је највећи број смењених и пензионисаних кадрова био из Србије.[36] За Добрицу Ћосића није било дилеме шта

33 Љубодраг Димић, *нав. дело,* 383-385.

34 *Четврта седница ЦК СКЈ – Брионски пленум: стенографске белешке са Четвртог пленума, материјали Извршног комитета ЦК СКЈ, извод из стенографских белешки Шесте седнице ЦК СК Србије, реаговања домаће и стране јавности, писма и телеграми, изјаве и др,* приредио Јован П. Поповић, Архив Југославије, Принтер Комерц, Београд, 1999.

35 Добривоје Боби Радосављевић на састанку са уредницима водећих информативних медија наводи: „Углавном се ради о српским кадровима који имају одређени утицај или ауторитет и треба вишестрано оценити ствари. Не сме се дозволити да се у Партији створи утисак да се врши обрачун са српским кадровима, односно с обзиром да су учествовали људи из Србије, да је то уперено против српских кадрова." Треба спречити да се „малограђанштина веже за неке ауторитете са тезом: да Срби губе своје људе и неће моћи да бране своје интересе." З. Вуковић, *Од деформација СДБ до масовка и либерализма: моји стенографски записи 1966-1972. године*, Народна књига, Београд, 1989, 21.

36 Поред Александра Ранковића, током и након Брионског пленума смењени су и искључени из политичког живота: Савезни секретар за унутрашње послове Светислав Стефановић Ћећа, организациони секретар ЦК СК Србије Војин Лукић, секретар републичког СУП-а Србије Животија Савић Срба (пријатељ и комшија Добрице Ћосића), генерал Милоје Милојевић и други.

Брионски пленум представља. А. Ранковић је елиминисан у стаљинистичком маниру, под оптужбом која поново покреће причу о српској жељи за хегемонијом. Србија је била политички компромитована а њен стари комплекс, централизам, још једном је постао актуелан. „Брионски пленум и афера катастрофално су се одразиле на међунационалне односе. Антисрпско расположење веће је него икад у последњих неколико деценија, Србију су компромитовали као жандарма назадњака, државоборца. Србија је дискредитована као револуционарна, стваралачка, културна снага у југословенској заједници. Убија се самосвест и достојанство српске нације. Њене вође, стаљинистички мандраини, настоје свим силама и средствима да увере свог брионског господара да су му покорни и послушни, па чине и оно што он не мисли да треба чинити у дискредитовању српског народа. У ствари, ова комунистичка гарнитура носи стари комплекс српских политичара: државотворство."[37]

Закључци Брионског пленума изнети су пред политички актив Србије на VI пленуму ЦК СК Србије 14-16. септембра 1966. године.[38] Своје утиске Ћосић је записао током ноћи, непосредно након што је пленум завршен. „Ноћас, у један по поноћи, завршио се Пленум ЦК Савеза комуниста Србије. Био је то судски процес српској нацији, комунистичком покретку; био је то судски процес и једном браку, пријатељству, другарству; био је то процес генерацији која је извршила партизанску револуцију..."[39] ЦК Србије је једногласно прихватио предлог Спасеније Цане Бабовић да се А. Ранковић искључи из СКЈ. По опробаној комунистичкој пракси, чланови ЦК Србије су били најдоследнији у оптужбама и осудама на рачун дојучерашњих другова. Нападе су предводили кадрови са Косова и Метохије. А. Ранковић и СДБ су оптуживани за насиље у покрајини, прогон албанске интелигенције, праћење и прислушкивање, „дискриминацију и безакоње" и „драстичан вид шовинистичке праксе"... Срби су са одобравањем слушали нападе Вели Деве и Али Шукрије. Мијалко Тодоровић је чак изјавио да се „диви државничкој мудрости друга Вели Деве." Д. Ћосић је догађаје на пленуму и наступе шиптарских политичара једноставно оценио: „Јуче је Србија, њено политичко вођство, Косово и Метохију политички предало Албанији."[40] Своје понашање на пленуму Д. Ћосић је описао као срамно, и каје се због њега.[41] Ћутао је и дизао руку подржавајући све изречено. Страх је учинио да се

37 Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 252.

38 *Активност Савеза комуниста Србије после Четврте седнице ЦК СК Југославије / Шеста седница ЦК СК Србије*, Седма сила, Београд, 1966.

39 Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 253.

40 Исто, 254.

41 „Искрено да ти кажем, дубоко се стидим тог свог ћутања, те своје уплашености погромашком, болесном атмосфером тог пленума, невероватном шовинистичком агресијом Вели Деве и његових истомишљеника, бујицом лажи и клевета које су изговарали најодговорнији политички људи Србије." Славољуб Ђукић, *нав. дело*, 71.

не супротстави, иако наводи да је ту било и страха за цепање партије и за кварење „величанственог дела револуције". Прошло је још скоро две године пре него што је скупио снаге и одлучности да иступи јавно говорећи о положају Србије и српског народа.

Д. Ћосић у дневнику бележи да су антисрпска и антијугословенска клима након Брионског пленума постале још изразитије. Сва иступања са југословенског или српског становишта у другим републикама су почела да се дочекују са критикама, као заговарање унитаризма и централизма. „Прилике су све неповољније. Читаво друштво обузима незадовољство и разочарење. Српски народ болује политички и морални распад ове несрећне политичке творевине Југославије, коју је он наивно схватао као најповољнију и праву државну форму политичког суверенитета и националног јединства; уложио је у ту државу крв и зној, наде и заблуде, да би данас у тој заједничкој држави доживео разарање свог етничког, културног, историјског бића. Хрвати, Словенци, Шиптари, Македонци, Мађари, односно њихови ‚представници', те националне бирократије, односе се према српском народу као према свом највећем, једином непријатељу. Заборавило се све што је у досадашњој историји српски народ учинио и жртвовао за ослобођење јужнословенских народа, за њихов привредни, културни, политички раст. Српски политичари сервилно, себично, полтронски, упорно настављају да слушају, следе и остварују ‚одлуке' Осмог конгреса и Брионског пленума и да се у персоналним комбинацијама међусобно обрачунавају, размештају, премештају, стављају; да владају до својих сахрана у Алеји великана."[42]

Почетком деценије, Д. Ћосић је 1961. године у полемици са Д. Пирјевцем наступао као убеђени интернационалиста, уверен у будућност југословенске интеграције. Само пет година касније, крајем 1966., сведок је деградације и растакања Југославије. Она је за њега постала „несрећна политичка творевина" у којој су Срби доживели „разарање свог етничког, културног, историјског бића". Знакове распадања југословенског ткива видео је на свим пољима, чак и у војсци. Разочаран, дошао је до закључка да је једини излаз за подељени српски народ у Југославији јавно покретање српског националног питања. Новембра 1966. је записао: „Ових дана јавља се да ће двадесет одсто регрута служити армију у својим републикама. Запањеност и закључак: дефакто се признаје конфедерација Југославије; налазимо се на путу стварања националних војски. Шири се уверење да је Југославија, као држава, у незадрживом распаду. Расте свест, захтев, уверење – да је спас у конституисању српске нације и њеној државно-политичкој самосталности. Југословенство је крахирало као политичка идеологија. Мислим да је ова оријентација трагична."[43]

42 Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 277.

43 Исто, 258.

Нова потврда груписања на националном основу била је „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика". Текст Декларације објављен је 17. марта у загребачком *Телеграму*. У Декларацији је изражено незадовољство положајем хрватског језика у Југославији, оспорен Новосадски договор[44] и затражена равноправност свих језика у Југославији (словеначког, српског, хрватског и македонског). Повод за доношење Декларације су „оживјеле тенденције етатизма, унитаризма и хегемонизма. [...] и појава концепције о потреби јединственог ‚државног језика', при чему је та улога у пракси намијењена српском књижевном језику због доминантног утјецаја административног средишта наше државне заједнице."[45] Текст је потписало осамнаест најутицајнијих хрватских културних и научних институција: Матица хрватска, Друштво књижевника хрватске, Друштво хрватских књижевних преводилаца, Института за језик ЈАЗУ, Институт за хисторију радничког покрета, Хрватско филолошко друштво...[46]

---

44 Новосадски договор је споразум између српских, хрватских и босанскохерцеговачких лингвиста склопљен 10. децембра 1954. године ради уређења и стандардизације заједничког српскохрватског језика. Учесници скупа у Новом Саду донели су резолуцију у десет тачака, коју је потписало 25 писаца и лингвиста, а њима се придружило још 64 културна и научна радника, међу којима су били: Иво Андрић, Мирослав Крлежа, Александар Белић, Милош Ђурић, Марин Франичевић, Крешимир Георгијевић... На основу ових одлука израђен је заједнички правопис који је 1960. Матица хрватска издала ијекавски и латиницом под насловом „Правопис хрватскосрпског књижевног језика с правописним речником", а Матица српска екавски и ћирилицом под насловом „Правопис српскохрватског књижевног језика са правописним речником". *Енциклопедија српског народа*, 882.

45 „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика", *Телеграм*, бр. 359, 17. март 1967, Загреб, 1.

46 „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика" је изазвала осуду политичара и државних медија. О Декларацији се расправљало у Хрватском сабору док је Владимир Бакарић изјавио да је она „непријатељска према заједници и данашњој фази револуције". ЦК СК Хрваткске осудио је Декларацију као „политички реакционарни акт усмјерен против братства и јединства". Званичне инстанце осудиле су Декларацију као акт „лингвистичког национализма", али се једно време фактички примењивала ненавођењем двочланог назива хрватски или српски језик, као и избацивањем србизама, наметањем језичке искључивости (Бранко Петрановић, *нав. дело*, 398-399). Део аутора и потписника Декларације искључен је из СК док су остали опомену ти. Мирослав Крлежа је дао је оставку на место члана ЦК СК Хрватске. Медијски напади на Декларацију и казне за појединце нису утицали да се став потписника измени. Матица хрватска се одрекла Новосадског договора и заједничког правописа. Прекинут је рад на заједничком речнику и организована израда новог правописа (*Језик*, бр. 5, јун 1971. године, Загреб, 138). Исте године Друштво књижевника хрватске такође се одрекло Новосадског договора (*Језик*, бр. 1, октобар 1971, Загреб, 19). Године 1971. у Лондону је у фототипском издању објављен „Хрватски правопис" аутора Стјепана Бабића, Божидара Финке и Милана Могуша. Правопис није објављен у Југославији и није

За Д. Ћосића Декларација је била још једна потврда његових ставова. „‚Декларација о хрватском књижевном језику' која је изазвала велику политичку буку, представља логичан след основног тока ‚социјалистичке, самоуправне Југославије', логичну последицу великохрватске хегемоније, која у последњих неколико година најснажније карактерише југословенске прилике. Хрватски савремени национализам, дубоко антисрпски, у ствари искључиво антисрпски, представља синтезу католичанства, радићевштине, мачековштине, усташтва, титоизма, крлежијанства, бакарићевштине, комунистичког бирократизма, коминтерновске формуле Југославије и оне доминантне и вековне хрватске тежње за државном самосталношћу и суверенитетом."[47]

Као одговор на хрватску Декларацију део чланова Удружења књижевника Србије (УКС) донео је документ који је постао познат под називом „Предлог за размишљање". У српском одговору књижевници се изјашњавају да сматрају Бечки[48] и Новосадски договор раскинутим, и траже равноправност свих језика и писама на тлу Југославије, као и да се уставом република Србије и Хрватске загарантује право на школовање на свом језику и писму, право на употребу свог језика и писма у општењу са органима власти као и несметано неговање националне културе. За време састанка УКС и током писања резолуције Д. Ћосић се налазио у Грчкој и није могао да утиче на догађаје. У својим дневничким белешкама он овај документ назива непромишљеним и импровизованим. „Предлог за размишљање" за њега је била само још једна потврда несналажења и лутања српских интелектуалаца. „Београд је у интелектуалној и моралној декаденцији, у дефанзиви, конфузији, кризи. Нико не окупља и не осмишља незадовољство; не усмерава критичку стваралачку енергију."[49]

Српски интелектуалци нису имали снаге да јединствено одговоре на растући национализам у Југославији. Српски одговор на дешавања у другим републикама било је потмуло незадовољство, разочарење, најчешће испољавано кроз „србовање" по кафанама. „Београдска чаршија", како је Тито

био званично коришћен, док се данас налази у јавној употреби. Године 1972. хрватски књижевни језик ушао је у уставне амандмане, чиме је испуњена основна намера потписника Декларације.

47 Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 280.

48 Бечки договор је историјски споразум склопљен у Бечу 28. марта 1850. године између осам југословенских књижевника и лингвиста са територије Аустроугарске, од којих су петорица били Хрвати, двојица Срби и један Словенац. Циљ окупљених лингвиста је био да се књижевни језици што је могуће више приближе, јер су сматрали да су сви Јужни Словени један народ и стога треба да имају један књижевни језик. Главни потписник споразума са српске стране био је Вук Стефановић Караџић а са хрватске Иван Мажуранић. *Енциклопедија српског народа*, 98.

49 Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, 275.

у разговору са Здравком Вуковићем назвао групу инетелектуалаца који су давали тон неформалном политичком животу Србије, била је центар опозиционог деловања.[50] „Српску опозицију" чинило је неколико професора Београдског универзитета, претежно са Филозофског факултета, као и група писаца и интелектуалаца. За разлику од хрватских и словеначких интелектуалаца опозиционара српски су, уз неколико ретких изузетака, стајали доследно на југословенском становишту критикујући промене у друштву чији су сведоци били. Први пример удруженог и јавног иступања српских интелектуалаца против дешавања у Југославији био је тзв. „Лесковачки случај". У Лесковцу је 30. октобра 1967. године одржан скуп „Културна политика и путеви развоја у култури". На скупу је група филозофа праксисоваца и група писаца дискутовала о југословенском друштву и процесима који се у њему одвијају. Скуп се претворио у критику привредне и друштвене рефоме, оспорени су самоуправљање и прокламована демократизација, за лоше стање у култури окривљена је бирократија и примитивност оних који воде културну политику – укратко, негирана је основна платформа Савеза комуниста у култури. Мелентије Поповић је одмах стигао у Лесковац да „спасава класну свест лесковачке радничке класе", *Комуниста* је напао учеснике скупа... Скоро два месеца партијски идеолози и штампа су се бавили „Лесковачким случајем".

Реформа федерације је започета априла 1967. године, у данима медијске полемике око хрватске Декларације. Промене у карактеру југословенске федерације, отпочете уставним амандманима 1967, биле су логичан след догађаја у периоду 1964-1967. године. Осми конгрес је усвојио начело да се руководство СКЈ саставља на принципу паритета, привредна реформа је отворила врата стварању националних економија, док је борба у врху завршена победом конфедералистичке струје и падом групе А. Ранковића. Уставни амандмани 18. априла 1967. (I-VI) и 26. децембра 1968. (VII-XIX) били су наставак овог процеса.[51] Њима је ојачана државност република и проширене надлежности покрајина. Федерација је била значајно измењена. За Србију је од посебног значаја био амандман VII (1968) којим су покрајине постале „конститутивни елементи југословенског федерализма".[52] Измене федерације спроведене амандманима 1967. и 1968.

50 „Ја сам већ рекао да Београду штимунг даје чаршија, упркос томе што у њему живи не знам колико хиљада радника." Здравко Вуковић, *нав. дело,* 57.

51 *Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Уставни амандмани I-VI, Уставни амандмани VII-XIX, уставни амандмани XX-XVII,* Књижевне новине, Београд, 1972.

52 Тим амандманом предвиђено је да СФРЈ сачињавају: СР Босна и Херцеговина, СР Макединија, СР Словенија, СР Србија, са Социјалистичком Аутономном Покрајином Војводином и Социјалистичком Аутономном Покрајином Косовом, СР Хрватска и СР Црна Гора.

као и амандманима јуна 1971. (XX-XLII) биле су припрема за доношење новог Устава 1974. којим је Југославија дефинитивно конфедерализована док су покрајине добиле све атрибуте државности осим формалног признања тог статуса.

Брионски пленум и пад А. Ранковића довели су до значајних промена на простору Косова и Метохије. Шиптарски кадрови су оптуживали СДБ за злоупотребе и деформације током „Призренског процеса" 1956. и за време акције сакупљања оружја 1965. године. Ови разлози су послужили за обрачун са српским и црногорским кадровима у оквиру СДБ и покрајинског СУП-а као и за захтеве за проширивање аутономије до нивоа републике. У својим настојањима Шиптари су подршку добијали и од политичара из Београда. Душан Петровић Шане је на IV пленуму Покрајинског комитета (ПК) СК Косова и Метохије октобра 1966. Призренски процес и сакупљање оружја од Шиптара означио као „смишљени напад на Шиптаре, као напад на братство и јединство народа који живе на Косову и Метохији."[53] Пленум ЦК СК Србије означио је почетак прогона и егзодуса Срба са Космета који је од покрајине створио етнички чисту област. Власт на Космету је преузела тзв. „ђаковачка група", чији је највећи број припадника стигао из Албаније 1941. године.[54] „Збила се појава без преседана у савременој историји: да група албанских комуниста из емиграције преузме целокупну власт у области, односно покрајини."[55] Српски и црногорски кадрови, опседнути влашћу, сарађивали су са овом групом шиптарских политичара без обзира на карактер политике коју су спроводили.

Драгоцене информације о ситуацији на Космету након пленума ЦК СК Србије новинару Здравку Вуковићу дао је Рајко Ђаковић, члан ЦК СК Србије и нови начелник републичке СДБ.[56] Вуковић наводи да је било много интересовања за ситуацију у покрајини после пленума, нарочито после информација о активностима службе које су дали албански кадрови, помињања 500 000 тајних досијеа... Р. Ђоковић је Вуковића обавестио да у активностима службе јесте било застрањивања и деформација, али да је у говору о њима било много више претеривања него истине. У грех службе Шиптари су приписивали и акције које су биле неопходне услед непријатељског деловања из Албаније и услед бекства са Косова и Метохије. СДБ се на Косову

53 Бранко Петрановић, *нав. дело*, 388.

54 Припадници ђаковачке групе били су једно време под присмотром СДБ, првенствено Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани. Душан Мугоша – Дуђа, у разговору са Рајком Ђаковићем, изјавио је да „не зна колико су чисти, доста лако су дошли у Југославију 1941. године." Здравко Вуковић, *нав. дело*, 74.

55 Бранко Петрановић, *нав. дело*, 388.

56 Управа државне безбедности (УДБА) после Брионског пленума променила је име у Служба државне безбедности (СДБ).

нашла на жестоком удару, посебно српски и црногорски кадрови, које је Вели Дева, председник ПК СК Србије, желео да протера. Под његовим утицајем и утицајем Џевдета Хамзе, новог покрајинског секретара унутрашњих послова, почели су прогони. Оријентација је била да се СДБ и читав ресор унутрашњих послова потпуно очисте. „Почело је хапшење припадника СДБ а повод је било њихово учешће у акцији скупљања оружија и гоњење појединаца због веза са Албанијом, нарочито у Призрену, Ђаковици и на граници. [...] Све што је вредело у тој служби стављено је на тапет, са оптужбом да су ранковићевци, да су у акцији сакупљања оружија правили масакр, хапсили, да су осуђивали велики број шиптарских породица да су проалбански елементи."[57] Иако је након Брионског пленума СДБ на Косову и Метохији био директно везан за СДБ Србије, Покрајински комитет СК и Вели Дева су веома утицали ко ће остати у служби и који ће кадрови бити примљени. У среским комитетима СК владало је опште неповерење према Србима. „Ресор покрајинских унутрашњих послова почиње да се извлачи испод утицаја српске Службе. Већ тада по Ђаковићу почињу притисци на Србе и Црногорце, већ тада су почела исељавања Срба, бежали су припадници органа унутрашњих послова али су се селиле и друге породице."[58]

Акција шиптарских кадрова из ПК није наступила случајно. Тежња за већом самосталношћу од Србије, која би водила ка независности покрајине, била је присутна у идејама шиптарских политичких представника још од времена пре Другог светског рата.[59] Опстала је у послератном периоду

---

57 У акцији одузимања оружја било је неправилности и претеране употребе силе. Њени резултати, преко 25 000 комада прикупљеног лаког оружја и више комада тешког, међу којима је било и митраљеза и брдских топова, говоре о њеној оправданости и неопходности. У акцији прикупљања оружја припадници СДБ често су користили претерану силу и нису се тактично односили према Албанцима међу којима је владало примитивно уверење да је оружје неопходно у свакој кући, па су се од њега тешко растајали. Здравко Вуковић, *нав. дело*, 74.

58 Исто, 75.

59 КПЈ није имала јасно дефинисане планове о будућности Косова и Метохије. На Петој земаљској конференцији 1940. године издвојен је Обасни комитет за Косово и Метохију, из састава Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку, Санџак и Косово и Метохију. Почетком јесени 1943. Обласни комитет прераста у Покрајински комитет, истог ранга као што је био и Покрајински комитет за Србију. Основан је и Привремени иницијални народноослободилачки одбор за Косово и Метохију. На Конференцији обласног НОО за Косово и Метохију одржаног у селу Бујан (31.12.1943-2.1.1944.) проглашено је уједињење Космета са Албанијом, што је ЦК КПЈ одбацио као националистичко застрањивање. (Зоран Лакић, „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд, 2007, 110) Статус области Косова и Метохије решен је тек након Резолуције Обласне народне скупштине Косова и Метохије 10. јула 1945, чије је одлуке потврдио АВНОЈ 7. августа 1945. године као и Закон о успостављању

камуфлирана изјавама оданости југословенској федерацији и поново букнула са новом снагом након Брионског пленума.

Током прве две деценије социјалистичке Југославије албанске сепаратистичке тежње на Косову и Метохији прошле су кроз неколико фаза. После отворене побуне 1944-1948, уследио је период затишја за време конфронтације Југославије и Албаније. Нова фаза је наступила 1959. године када су објављени закључци Извршног комитета ЦК СКЈ о националним мањинама.[60] Закључци су обавезали партијске организације у целој Југославији, а посебно у двема српским покрајинама, да предузму све мере ради афирмације националних мањина. На Косову и Метохији је то довело до масовног постављања албанских кадрова на важна места у политици, привреди, култури и државној управи, без вођења рачуна о њиховој компетентности. Дошло је до инфилтрације албанских националиста у све структуре власти што је изазвало први талас исељавања Срба и Црногораца са Космета, превасходно високообразованих стручњака. Проблем исељавања је уочен у извештају Комисије за националне мањине ЦК СК Србије 1961. године. На основу извештаја ИК ЦК СК Србије предузео је мере које су привремено зауставиле исељавање.[61]

Брионски пленум и пад Александра Ранковића довео је до почетка нове, до тада најагресивније фазе у деловању сецесиониста на Косову и Метохији. Започели су притисци за „преуређење Србије на основама друштвеног самоуправљања и социјалистичке демократије".[62] Обрачун са СДБ албански националисти су искористили за обрачун са српским и црногорским кадровима, оптужујући их за великосрпске претензије. Закључци VI Пленума ЦК СК Србије, који је Д. Ћосић назвао „судски процес српској нацији и

Аутономне Косовско-метохијске области (1.9.1945.). Косово и Метохија прикључени су федералној Србији. Оваково стање потврђено је Уставом ФНРЈ 1946. и уставом НР Србије 1947. године. (Љубодраг Димић, *нав.дело,* 301) „Нова" Југославија се борила за сваки педаљ територије на западу, док је истоку посвећивано мање пажње, због уверења да ће читав простор бити обједињен у јединственом савезу социјалистичких земаља. Могућност издвајања у посебну републику или прикључења Албанији озбиљно је разматрана и била актуелна током разговора о Балканској федерацији, све до 1948. године (Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд, 2007, 224-227). Косово и Метохија су ушли у састав Републике Србије као аутономна покрајина, са дефинисаним границама, које нису имале ни етничку ни историјску подлогу.

60 У писму Извршног комитета ЦК СКЈ истакнуто је да су националне мањине равноправне са свим другим југословенским народима и захтевано је да партијско чланство поштује националну политику Партије као у време револуције. Љубодраг Димић, *нав. дело,* 366.

61 Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, 167.

62 Љубодраг Димић, *нав. дело*, 392.

српским комунистима", подстакли су албанске националисте на офанзиву. Поново су започели притисци и масовна исељавања неалбанаца са Космета. Талас исељавања који је поново покренут 1965/6. довео је до великих промена у етничком саставу покрајине. Стабилан удео српског становништва у популацији Космета пре интензивирања миграција (1948-23,6%; 1953-23,6%; 1961-23,5%) значајно је смањен у наредним годинама (1971-18,3%; 1981-13,2%; 1991-9,9%). Политика идеолошке, институционалне и директне или неформалне дискриминације довела је до фактичког остваривања циља албанских националиста – етнички чистог Косова и Метохије.[63] Званичне институције игнорисале су притиске са којима су били суочени Срби и нису ништа предузимали како би спречили њихово исељавање. Српска православна црква (СПЦ) покушала је да извести јавност о процесу албанизације који се активно вршио на Косову и Метохији али њен глас се није чуо.[64] У ЦК СК Србије овај проблем је игнорисан.

Паралелно са почетком дискриминације и масовног исељавања Срба започела је и акција за промену уставно-правног положаја покрајине, са жељом да добије све атрибуте републике. У својим тежњама Албанци су имали подршку словеначких и хрватских политичара. Они су косовско питање видели као вид притиска на Србију којим су онемогућавали њено активно супротстављање променама у федерацији. Делегација ПК ЦК Србије за Косово и Метохију водила је разговоре са Јосипом Брозом и Едвардом Кардељом у пролеће 1967. године. Захтевали су да „покрајине буду изједначене у правима и дужностима са републикама као федералним јединицама." Кардељ је захтеве подржао, „остављајући притом утисак уравнотеженог приступа питању које се превасходно тицало Србије. [...] Цело његово излагање било је препуно политичких симетрија, сумњи, препорука, притајених комплекса, антисрпских ставова, омаловажавања и видљивог страха од реакције демократске Србије."[65] На седници ИК ПК ЦК Србије за Косово и Метохију априла 1968. Фадиљ Хоџа је захтевао да покрајине постану конститутивни елемент федерације, да назив покрајине буде само Косово и да се као службена застава употребљава шиптарска албанска застава. Ф. Хоџа се није директно изјашњавао за републику али није ни скривао такво расположење. Политичким притиском, уз подршку словеначких и хрватских политичара,

63 Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, 153; Душан Т. Батаковић, *нав. дело*, 227-230.

64 „Извештаји рашко-призренског епископа Павла, игумана и игуманија српских манастира Светом синоду СПЦ: о нападима Албанаца, држању месних комунистичких власти, прогонима и исељавању Срба са Косова и Метохије (1961-1968)", у: Душан Т. Батаковић, *нав. дело*, 341-357.

65 Љубодраг Димић, *нав. дело*, 393-394.

подржани националистичким демонстрацијама 27. новембра 1968. године, Шиптари су успели у остваривању својих захтева. Године 1968. из назива покрајине избрисана је реч Метохија,[66] VII уставни амандман донет 26.12.1968. уздигао је покрајину фактички до положаја републике а све је крунисано почетком марта 1969. доношењем Уставног закона Косова, уместо дотадашњег Статута покрајине. Деградирање уставног положаја Србије настављено је амандманима 1971. и довршено Уставом 1974. године чиме су испуњени сви захтеви албанских националиста.[67] Последњи циљ, гласно изречен на демонстрацијама 1968, „Косово република", био је припремљен и чекао је повољне међународне прилике.

Бурне промене у југословенском друштву 1961-1968. утицале су на дубоку промену у ставовима и размишљањима Д. Ћосића. Неактивност и послушничко понашање српских политичара као и нејединство и неспремност на деловање интелектуалне елите утицали су на постепено обликовање става о неопходности личног деловања. Већ 1966. године Д. Ћосић је уверен да је његова дужност да устане и јавно стане у одбрану српских националних интереса. Коначну одлуку, међутим, није могао да донесе јер је био свестан да она носи трајан раскид са многим идеалима у које је веровао скоро три деценије. Догађаји након Брионског пленума и посебно шиптарска активност на Косову и Метохији пресудно су утицали да Д. Ћосић јавно иступи на пленуму ЦК СК Србије 28. и 29. маја 1968. године.

„Генералну пробу" за иступање на пленуму ЦК СК Србије Д. Ћосић је имао током предавања „Како да ‚стварамо себе'" на београдском Коларчевом народном универзитету у јесен 1967. године. За време излагања о српској култури у модерном свету на кратко се дотакао актуелних дешавања са којим се суочавао српски народ. Говорећи о специфичностима српске националне културе истакао је разбијеност српског етноса и историјску детерминисаност, из којих су проистекли модерни проблеми српске културе. „Мука опстанка по сваку цену вековима је гонила Србе с њихових огњишта и расипала их, с очајем и надом, по балканским, јадранским, и панонским пространствима. Време и сила редили су им таласе, рубили, топили их. Царевине, културе, вере, делиле су, разарале, мењале народ што је покривао просторе које није могао увек да савлада ни биолошки ни цивилизацијски. [...] Можда је најнесрећнија особеност српске националне културе њена садржајна, временска и просторна нејединственост. Ту нејединственост владајући чиниоци упорно подстичу. *У ту су се идеологију слиле и аустроугарске и коминтерновске концепције Балкана и Југославије* (под. П. Р.). [...]

66 Избацивање имена Метохија из назива покрајине, због српског порекла речи, симболично је најавило правац етноцентричке политике шиптарских комуниста на Косову и Метохији. Душан Т. Батаковић, *нав. дело*, 227.

67 Предраг Илић, *нав. дело*, 169-170.

Међутим, још увек у српској култури нема праве свести о томе, а ни услова да она настане."[68] Д. Ћосић се јавно изјаснио против схватања о Србима као хегемонистичком народу и Југославији као српској тежњи за Великом Србијом. Концепт Југославије као великосрпске творевине, скован у Аустроугарској и прихваћен од стране Коминтерне у годинама покушаја извоза револуције на запад, тешко је стајао над српским народом. Ј. Б. Тито и најужи партијски врх прихватили су лењиновско схватање по коме је национализам већих нација знатно опаснији од национализма мањих народа. Југословенски комунисти су усвојили овај концепт у годинама пре Другог светског рата и на његовим основама саградили Југославију после победе револуције, доследни у борби против сваке назнаке „великосрпске хегемоније".[69] Идеја „слаба Србија – јака Југославија" није ништа друго до разрада овог концепта. Ћосићев закључак је јасан. „Политике и идеологије, људи власти и државоборци претворили су ослободиоце у политичке хегемонисте, а ослобођену браћу у дужнике, у разочаране и преварене Србе. А, у ствари, ослободиоци су много теже преварени од оних који се преварењима осећају."[70] Излагање на Коларцу није наишло на велики одјек. Д. Ћосић је позван да одговара пред партијском комисијом али је разговор прошао без знатнијих последица. Занимљиво је да је јавна осуда за тада изречене ставове стигла тек три године касније, 1971, када Д. Ћосић већ увелико није био члан СК.

После дуго колебања и премишљања Д. Ћосић је одлучио да је пленум ЦК СК Србије 29. и 30. маја 1968. године последњи тренутак да стане у одбрану српских националних интереса. Током писања говора саветовао се са пријатељима, филозофима Љубом Тадићем и Вељком Кораћем. Припремљен говор је прочитао и професору Филозофског факултета Јовану Марјановићу, такође члану ЦК и једном од учесника пленума. Професор Марјановић је саслушао говор, дао неке примедбе али се није одлучио да Ћосићу прочита свој говор, који је такође подигао велику буру.[71]

Тема пленума били су међуетнички односи у СР Србији. Ток седнице није најављивао било шта необично. Учесници су читали своје реферате испуњене уобичајеним фразама и већ много пута поновљеним ставовима. Као седми, реч је узео професор Јован Марјановић.

У реферату се критички изразио према актуелној националној политици СКЈ и односима који су на њеним темељима створени. Ј. Марјановић је сматрао да је за позитивно решавање националног проблема потребан јединствен и чврст СКЈ, заснован на принципима револуционарног деловања.

---

68 Добрица Ћосић, *Стварно и могуће*, 6.

69 Душан Т. Батаковић, *нав. дело*, 226.

70 Добрица Ћосић, *Стварно и могуће*, 7.

71 С. Ђукић, *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ћосићем*, 185.

„У овом тренутку, као и у прошлости, само револуционарни покрет са комунистима на челу може на прогресиван, социјалистички и демократски начин решавати поједина питања даљег развоја међунационалних односа."[72] СКЈ је, међутим, постајао све више разједињен, чланови су се делили по националној припадности, више их није обједињавала јединствена класна свест. „Многи комунисти постављају питање: да ли је СКЈ јединствена организација или савез шест републичких, па чак и националних комунистичких савеза?" Став професора Марјановића био је да је за јединство СКЈ веома штетно што се државна организација и поједина решења за националне односе пресликавају у ЦК. Овим се губила највећа снага радничког, револуционарног покрета, који је био чврсто уједињен и деловао на општејугословенском плану.

Ј. Марјановић је веровао у идеју југословенства. Ова идеја није била подржана, није јачана, неосновано је идентификована са „насилном, унитаристичком, реакционарном политиком великосрпске буржоазије и двора између два рата". За професора Марјановића она, међутим, представља природан процес зближавања и уједињавања народа на социјалистичким основама. Главни противници зближавања народа биле су бирократско националистичке, републичке снаге. Створена је апсурдна ситуација да у Југославији, земљи која прокламује идеју слободног самоопредељења, њен грађанин не може да се изјасни као Југословен. Центрифугалне силе деловале су против учвршћивања веза између народа и њиховог зближавања. Једна од манифестација таквог деловања за Ј. Марјановића је и „бесмислено проглашавање нове, муслиманске нације", као и инсистирање на црногорској националној култури. Критиковао је и понашање албанских кадрова са Косова и Метохије које је једино интересовала аутономна покрајина са националним амблемима и обележјима, а свесно су превиђали све масовније исељавање Срба због тешке националне атмосфере.

Реферат Ј. Марјановића био је оштра и потпуно неочекивана критика националне политике СКЈ. Од посебног је значаја било што је као професор, интелектуалац, али и доказани комуниста и партизански борац, иступио против уздизања конфесионалне групе на ранг нације, што је била актуелна тема у југословенској јавности. Након професора Марјановића, реч је узео Добрица Ћосић.

Као кључни проблем историјског тренутка у коме се Југославија нашла Д. Ћосић је видео национално питање и националну политику СК. „У такве животне и временске императиве спада свакако и национална проблематика југословенске заједнице и политика Савеза комуниста у тој

72 Сви наводи из говора цитирани су из реферата Јована Марјановића под насловом „Однос класног и националног". *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, НИП Комунист, Београд, 1968, 89-100.

области. Према тој проблематици, међу нама комунистима, спектар разлика у схватањима је готово у свему антиномичан. Убеђен сам да не смемо да се понашамо конформистички и нојевски гурамо главе у шапирографисане папире."[73] Д. Ћосић одмах дефинише своје виђење проблема. „У нашем друштву дејствују све снажнији бирократски национализми који су објективно најмоћније кочнице и баријере социјалистичке демократије и бржег економског и културног напретка земље." Он оптужује да се под формом „самоуправних права и самоуправних нација" крије „концепција партикуларизованог, дезинтегрисаног, неминовно бирократског и сиромашног друштва."

Д. Ћосић је осудио нове тенденције у организацији југословенског друштва, дефинисане уставним амандманима. За њега је реч о „идеологији која социјалистичку самоуправу поистовећује са националним и државним суверенитетом, и оквиром, која радничко и друштвено самоуправљање деградира на територијални партикуларизам и парцијализацију економике и друштва, парцијализацију која доводи у питање циљеве привредне реформе и паралише производне снаге земље." Свако супротстављање овој идеологији одмах се анатемише као унитаризам, етатизам, великодржавни централизам, анархолиберализам, апстрактни хуманизам и сл. Национализам се заогрнуо плаштом самуоправљања и на свако супротстављање одговара противоптужбом о тежњама за централизмом.

Незадовољство новим друштвеним кретњама било је највеће у Србији и међу Србима. „Ма колико нам било тешко, неодољиво нам се намеће сазнање: незадовољство новим развојем и положајем, односима према њему и изгледима за будућност, резигнација, осећање повређеног националног и историјског достојанства, и некакав свеопшти гнев, обузели су врло широке слојеве српског народа." Неразумевање овакве реакције српског народа од стране владајуће бирократије само погоршава стање, „подстиче ретроградна осећања и кратак себичан поглед. Разгорева се једно анахроно, назадно, примитивно српство и србовање; људе обузимају реквизитарни митови историје, окрећу се назад, губи се моћ за разумевање реалности и критичност према субјективним слабостима; у прљавштини свакодневице и егоизма сламају се социјалистичке перспективе."

Насупрот осећајима повређеног националног достојанства у Србији, у другим републикама се јављало „антисрпско расположење, које се широко, у најразличитијим облицима, испољава у извесним срединама, нарочито у Хрватској и Словенији." Срби се оптужују да су унитаристи, етатисти,

73 Сви наводи из говора цитирани су из реферата Добрице Ћосића под насловом: „Потреба за критичким разматрањем владајуће идеолошке концепције у националној политици". Исто, 100-116.

да одвајају највеће парче „југословенског колача", да су асимилатори, централисти, конзервативци, да само желе да владају, жандаришу, потчињавају. Због ових разлога Д. Ћосић сматра да је задатак пленума да критички размотри владајућу идеолошку концепцију СК Југославије у националној политици и начину остваривања друштвеног самоуправљања. У разматрању пленум треба да се позабави са неколико најважнијих питања. Прво од њих је темељна и објективна анализа политичког стања у покрајинама, првенствено на Косову и Метохији.

Као главне проблеме на Косову и Метохији Д. Ћосић је навео заоштравање односа између Шиптара и Срба, које је довело до осећања угрожености код Срба и Црногораца, неравноправност пред судовима и непоштовања закона, уцене због националне припадности и тежње стручњака да напусте Косово и Метохију. Државни форуми треба да се позабаве „шовинистичким расположењем и националистичком психозом у шиптарској народности; ирендитистичким и сепаратистичким расположењем и тежњама у извесним слојевима шиптарске националности." Ћосић упозорава да ПК за Косово и Метохију мало ради на борби против шиптарског сепаратизма. Они кроз форму испуњавања самоуправних права и поправљања националне структуре запослених, кампањски, без развојне постепености, политичким одлукама желе да пропорције националне структуре изједначе са пропорцијама националне структуре запослених. Закључак Д. Ћосића је јасан: „Уочљива је тежња да се самоуправна права националности реализују као права на успостављање државности и косовског суверенитета." По његовом мишљењу, на том простору била су могућа само два суверенитета: „југословенски и албански, односно један или други."

Озбиљну анализу захтевало је и стање у Војводини. „Зар заиста неки комунисти социјалистичку самоуправну Војводину могу даље и још увек да сматрају својим бирократским војводством?" Покрајински руководиоци су покушавали да за себе приграбе што више надлежности, не да би допринели развоју самоуправљања у Војводини и њеном напретку, већ да би под своју контролу ставили што већа средства, без обзира чему су она била намењена. Због тога долази до издвајања покрајинских фондова од републичких чак и тамо где је то бесмислено, као нпр. Фонд за науку или Фонд за борбу против рака. Ситуацију у Војводини је компликовао и сепаратизам и сегрегизам политичких представника мађарске националне мањине, који се чак и не помиње у званичном приказу прилика у Војводини.

Д. Ћосић сматра да је основни проблем Југославије и њених народа нерешено Источно питање. Оно је добило нове оквире, другачије манифестације, али је његова суштина остала иста: конституисање балканских народа који су етнички и верски изукрштани; и њихово ослобађање

из хегемонистичких сфера по принципу – Балкан балканским народима. Процес националног конституисања у јединствене државе и друштвене заједнице на Балкану није био завршен. Д. Ћосић сматра да уколико се „националистичке и партикуларистичке тенденције" не превазиђу национално питање ће бити проблем и будућих генерација. У таквим условима доћи ће до ескалације национализма и сепаратистичких тежњи, посебно код македонског и албанског народа који су најподељенији народи на Балкану. За разлику од македонског народа, који је подвргнут денационализацији у Бугарској и Грчкој, са Албанцима у Југославији је другачији случај. „Без обзира на тиранду Енвер Хоџе и бесперспективност садашњег државног режима у држави Албанији, без обзира на огроман економски друштвени и културни успон шиптарског народа у Југославији и напредак његове друштвене свести, особито благодарећи снажној биолошкој експанзији и бројној надмоћности на територијама које насељавају у југословенским подручјима, он, шиптарски народ, носи видну етноцентричку енергију, а у извесним слојевима и тежњу или чежњу за уједињењем са својим сународницима из Албаније. [...] Ту тежњу изванредно подстичу неки садашњи југословенски процеси и одговарајуће прилике и тенденције на Балкану и у свету." Да би се зауставило даље јачање великоалбанске идеје потребно је створити услове на Косову и Метохији који ће то онемогућити. А неопходни услови су: економски напредак, демократија и друштвени односи супериорни у односу на албанску стварност.

Д. Ћосић наводи да разуме комплексност националног питања на Косову и Метохији и тежње Албанаца. Међутим, он истиче и да Срби нису окупирали ту територију, да је то колевка српске нације, на којој вековима живе заједно Срби и Албанци, да се ту налазе средњевековна дела српске културе, да је ту рођен српски ослободилачки мит и данас (1968. године. *прим. аут.*) живи више стотина хиљада Срба. Срби са Космета не могу да пристану на албански иридентизам и стварање националне албанске државе јер не желе да иду у „неразвијенији друштвено-политички и цивилизацијски облик заједнице".

На крају излагања Д. Ћосић даје и своје виђење пута ка превазилажењу ситуације на Косову и Метохији. Једини пут ка дуготрајној стабилности и равноправности види у „стварању интернационалистичке заједнице народа на темељима стварне социјалистичке самоуправе и асоцијације у свему равноправних и слободних личности, удружених на основу заједничких класних, економских, културних, социјалних циљева и интереса, без обзира на националну припадност и границе." Он будућност види у „стварању материјалних, културних и општедруштвених услова у којима људска личност постаје слободна, независна, целовита, да је њена национална припадност ствар њене

приватне сфере." Он идеалистички закључује да „ако је тај пут неостварљив и фикција, онда је и социјализам само фикција и неостварљив идеал."

Поставља се питање домета побуне Д. Ћосића. На први поглед чини се да његово и иступање професора Марјановића није имало значајније последице. Под утицајем шиптарских кадрова у ЦК СК Србије, уз сарадњу са увек опортунистички настројеним српским кадровима, њихови наводи су одбачени у закључцима пленума. Ћосићево размишљање је оквалификовано као „диверзија", а он као „националиста", „етатиста" и „отпадак поражених бирократских снага".[74] ЦК СК Србије се оградио од ставова Д. Ћосића и Ј. Марјановића. За њих више није било места у СК. Оптужени су за подстрекавање национализма, сејање сумње и нарушавање јединства СК. По старој комунистичкој пракси политички противници су квалификовани као заговорници управо оних друштвених аномалија против којих су устали. Када су обојица одбили да се покају за изречене ставове на другом дану заседања пленума донесени су „Закључци о политичким гледиштима Јована Марјановића и Добрице Ћосића". Њихов покушај да отворе косовско питање остао је безуспешан. Изречени ставови су одбачени због идеолошке искључивости. Догађаји су убрзо показали колико је ова одлука била погрешна. Само неколико месеци касније, 27. новембра 1968, избиле су велике антисрпске и антијугословенске демонстрације са гласним захтевом за „Косово републику". Исказане су и претензије да се тој републици припоје крајеви јужне Србије, Македоније и Црне Горе, већински насељени шиптарским становништвом. Ситуација је постала толико озбиљна да су на улице Приштине изведени тенкови. У страним медијима Јосип Броз Тито свесно је минимизирао њихов значај, иако су насилне демонстрације оцењене као „контрареволуција". Тито ни касније није реаговао на националистичке испаде Шиптара иако је био упознат са правим карактером догађаја.

Иступање Д. Ћосића није наишло ни на значајни одјек у штампи, чему је сигурно допринео и почетак масовних студентских демонстрација 2. јуна 1968. године. Међутим, не може се рећи да је његова побуна остала без последица. Први пут је на једном форуму СК јавно истакнуто постојање проблема косовског и српског националног питања. Д. Ћосић је постао дисидент чија се реч чује. Најтиражнији српски писац постао је неформални вођа опозиције. На Косову и Метохији је у годинама после 1968. настављена антисрпска кампања која је резултирала прогоном и исељавањем великог броја неалбанског становништва. Косовски политичари су се крили иза фраза о југословенском јединству док су у пракси радили на реализацији идеје Велике

74 „Закључци ЦК СК Србије о политичким гледиштима Јована Марјановића и Добрице Ћосића" у: *Савез комуниста у борби за националну равноправност,* НИП Комунист, Београд, 1968, 314-315.

Албаније. Прогнани и исељени Срби игнорисани су од стране политичких форума. Све до друге половине осамдесетих њихов глас се скоро уопште није чуо. Својим залагањем за заштиту интереса Срба на Космету Д. Ћосић је постао њихов неформални заступник. Све њихове акције које су уследиле у наредним годинама биле су под његовим утицајем.

Идеје о начину решења косовског проблема Д. Ћосић је касније знатно изменио. У његовим ставовима 1968. још има пуно идеализма, вере у будућност Југославије и социјализам. Када је та вера почела да слаби Ћосић је почео да мења своје ставове. Његово касније деловање сведочи о променама које су се код њега одиграле на унутрашњем плану, и довела до тога да постане један од првих поборника идеје о подели територије Косова и Метохије између Срба и Шиптара, чиме би се трајно решио проблем српско-албанских односа.

Српски политички врх је тек крајем осамдесетих признао дубину проблема на Косову и Метохији, највише захваљујући деловању Д. Ћосића. Међутим, показало се да одговор није био адекватан и да је у великој мери закаснео. Уколико је и постојала шанса за позитивно решење косовског проблема са српског становишта она је пропуштена 1968. године.

Објављени извори

Активност Савеза комуниста Србије после Четврте седнице ЦК СК Југославије / Шеста седница ЦК СК Србије, Седма сила, Београд.

Почетак краја СФРЈ: стенограми и други пратећи документи проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ одржане 14-16. марта 1962. године (приредио Миодраг Зечевић), Архив Југославије, Београд.

Савез комуниста у борби за националну равноправност, НИП Комунист, Београд.

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Службени лист СФРЈ, Београд.

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Уставни амандмани I-VI, Уставни амандмани VII-XIX, уставни амндмани XX-XVII, Књижевне новине, Београд.

Четврта седница ЦК СКЈ – Брионски пленум: стенографске белешке са Четвртог пленума, материјали Извршног комитета ЦК СКЈ, извод из стенографских белешки Шесте седнице ЦК СК Србије, реаговања домаће и стране јавности, писма и телеграми, изјаве и др. (приредио Јован П. Поповић), Архив Југославије, Принтер Комерц, Београд.

Штампа

Језик, бр. 1, октобар 1971. године.

Језик, бр. 5, јун 1971. године.

Praxis, 4/5, 1965. године,
Телеграм, бр. 359, 17. март 1967. године.

Литература

Батаковић 2007: Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд.

Вуковић 1989: З. Вуковић, *Од деформација СДБ до масовка и либерализма: моји стенографски записи 1966-1972. године*, Народна књига, Београд.

Група аутора 2008: *Снага личне одговорности*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд.

Димић 2001: Љубодраг Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад.

Ђукић 1989: Славољуб Ђукић, *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ћосићем*, Филип Вишњић, Београд.

Љушић 2008: *Енциклопедија српског народа* (уредник Радош Љушић), Завод за уџбенике, Београд.

Петрановић 1988: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Нолит, Београд.

Петрановић, Штрбац 1977: Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије. I. Општи преглед*, Радничка штампа, Београд.

Ранковић 2001: А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, Југословенска књига, Београд.

Ћосић 1964: Добрица Ћосић, *Акција*, Просвета, Београд.

Ћосић 1977: Д. Ћосић, *Бајка*, Отокар Кершовани, Ријека.

Ћосић 2009: Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба I, Време искушења 1951-1968*, Службени гласник, Београд.

Ћосић 1988: Добрица Ћосић, *Стварно и могуће*, Цанкарјева заложба, Љубљана – Загреб.

Чланци

Биланџић 2004: Душан Биланџић, „Раскол у државно-партијском врху 60-тих година 20. стољећа – почетак распада Југославије", *Дијалог повјесничара – историчара. књ 8*, Задар, 26-28. септембар 2003. (приредили Ханс-Георг Флек, Игор Граховац), Friedrich Naumann, Загреб.

Благојевић 2007: Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност* (уредник Коста Михаиловић), САНУ, Београд.

Илић 2007: Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, (уредник Коста Михаиловић), САНУ, Београд.

Лакић 2007: Зоран Лакић, „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност* (уредник Коста Михаиловић), САНУ, Београд.

Перовић 2005: Латинка Перовић, „Како су се изражавали различити политички интереси у Југославији? Полемика између Добрице Ћосића и Душана Пирјевца 1961/1962. године", *Дијалог повјесничара – историчара. књ 9,* Вршац, 5-7. децембра 2004, приредили Ханс-Георг Флек, Игор Граовац, Friedrich Naumann, Загреб.

Petar RISTANOVIĆ

DOBRICA COSIC AND KOSOVO ISSUE OPENING IN 1968.

Summary

At the beginning of the sixties, Yugoslavia entered the period of relative foreign policy safety. Stable international position enabled introduction of questions of internal reforms. After the conflict at the political top, the current confederation gained victory, under which influence economic and administrative reform started. The reform of federation was conducted under the wing of self-governing relations development, which, during the time, had been gradually leading towards its confederalization.

In the background of the revolution beginning was the national issue, which had influence on Dobrica Cosic's point of view. Once firmly confident in the future of Yugoslav integration, Dobrica Cosic began to see the problems the divided Serbian people were dealing with. Convinced that behind the mask of self-governing hides the nationalism which leads into the disintegration of Yugoslavia, D. Cosic considered that it was his duty to stand in defence of Serbian interests. On the XIV session of CC LS Serbia, in May 29th, 1968, D. Cosic, tried to emphasize the problems that Serbian people were dealing with in Kosovo and Metohija. It was the first time the issue of Kosovo was mentioned at one of the fora of ruling League of Communists of Yugoslavia.

Initiative of Cosic was rejected and his stands condemned. CC had decided to ignore his allegations. Only few months later, Shqiptar nationalism had burst into mass demonstrations where the request for Republic of Kosovo was spoken aloud, and the points of view D. Cosic represented were confirmed. After his declaration, he left LC and became informal representative and patron of interests for Serbs on Kosovo whose problems were ignored until the late eighties.

Key words: Dobrica Cosic, Kosovo and Metohija, XIV session of CC LC Serbia, the question of Kosovo, Jovan Marjanovic, constitutional changes, Albanians.

Рад је предат 1. новембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 37.014.22-055.2(497.11)”2009” ;
305-055.2(497.11)”2009”

*Живорад МИЛЕНОВИЋ**

УПОРЕДНА АНАЛИЗА ОБРАЗОВАЊА ЖЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА У СЕЛИМА ВЛАШКЕ РЕГИЈЕ ХОМОЉЕ И МЕТОХИЈСКЕ ЖУПЕ ГОРА

Апстракт: У раду је дата упоредна анализа образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора. У наведеним регијама су и даље доминантно утицајни средина, традиција и обичаји, а код Влахиња и веровање, на све сфере друштвеног живота, рада и образовања. Зато се женско становништво у овим регијама у прошлости, а и данас, мало образовало, а њихово формално образовање, углавном се завршавало са основном школом. У данашње време, један број женске деце завршава и средњу школу, док је занемарљив број жена обе регије, које су школовање наставиле на високим школама и факултетима. Полазећи од ових чињеница, занимљиво је било да се упоредном анализом (на основу резултата истраживања добијених одвојеним истраживањима спроведеним у фебруару и марту 2009. године у селима влашке регије Хомоље и у јулу 2009. године у селима метохијске жупе Гора), идентификују процене и мишљења Влахиња и Горанки о разлозима њихове недовољне партиципације и могућем доприносу образовања њиховој бољој еманципацији. Резултати овог теоријско-емпиријског истраживања спроведног на одабраном узорку од 136 жена, потврдили су хипотезу да постоји значајна разлика у проценама и мишљењима Влахиња и Горанки о разлозима њихове недовољне партиципације и могућем доприносу образовања њиховој бољој еманципацији.

Кључне речи: образовање, баријере партиципације у образовању, еманципација жена, грађански живот, Хомоље, Гора, Влахиња, Горанка.

Увод

Друштвени идентитет је процес друштвеног и личног међудејства који одређује сваког конкретног појединца у неком историјском и друштвеном времену. Зато и анализа његовог формирања подразумева посматрање

* Доцент, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, **zivorad.milenovic@pr.ac.rs**

различитих страна људске егзистенције. Елементи који представљају механизме генерисања друштвеног идентитета сеоских жена су: а) друштвена маргиналност групе којој припадају, б) сеоски начин живота, в) сеоска породица и г) свакодневни живот који у овом контексту има улогу посредника између друштва и појединца и његових потреба. Жене из руралних области имају значајну улогу у економском опстанку своје породице и заједнице, али за своје напоре добијају мало или готово нимало признања, а често им је ускраћен приступ резултатима њиховог рада или користима развојног процеса. У руралним срединама, жене и даље немају равноправан положај и иако формално имају иста права, не уживају их у истој мери с мушкарцима. То је превасходно последица традиције и патријархалних релација у сеоским домаћинствима које жене стављају у инфериорну позицију (та позиција се најочигледније одражава код доношења одлука у домаћинству, управљања кућним буџетом и бављења социјалним активностима), без обзира на њихов допринос пољопривредној производњи и породичном животу.

Конвенција о укидању свих облика дискриминације жена – CEDAW, у свом члану 14., под називом *Жене на селу*, тежи томе да обавеже државе чланице да осигурају користи од ове Конвенције за жене из руралних области и да елиминише дискриминацију ових жена. Члан 14. обавезује државе чланице да осигурају женама сва права па и право на образовање и обуку[1]. То се посебно односи на функцију описмењавања, које је подцртано као право једнаког приступа свих и без изузетака. Доношење овог документа проузроковано је образовном и другим облицима дискриминације жена у читавом свету. Није без основа ни тврдња да жене у руралним срединама трпе економску зависност и одређену врсту социјалне искључености. У руралним срединама у Републици Србији, жене имају само формалну равноправност по питању образовања. Недовољна партиципација жена у образовању у Републици Србији заступљена је у неразвијеним подручјима, нарочито на подручју влашке регије Хомоље и у Заплању. То је посебно карактеристично за читаво подручје Косова и Метохије (Сиринићка жупа, Средска жупа, метохијска жупа Гора и др.).

Историјска димензија образовања жена у Србији

Да би се лакше схватио и разумео проблем образовања женске популације у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора, неопходно је сагледати образовање жена у Србији у прошлости. У аграрном и неразвијеном

1 CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, No. 34/180, 18.12.1979. Years), UN, New York, par. 14, 1979.

друштву на почетку 19. века образованих жена није било. Изузетак је неколико супруга Срба из Угарске, које су пратећи своје мужеве дошле у Србију. Слично је било и у владарској породици. Према ономе што се зна, мало је била писмена Петрија, ћерка кнеза Милоша Обреновића. Друга његова ћерка, Јелисавета-Савка, од 1822. године ишла је у школу у Крагујевцу и учила италијански језик.

Школовање женске деце се помиње у Школском закону Кнежевине Србије из 1844. године. Помиње се и у свим каснијим законима, који су предвиђали посебно школе за женску децу. Уредба о женским школама донета 1846. године предвиђала је шестогодишње школовање током којег су се, осим општеобразовних предмета, училе и вештине везиване само за женски пол – ручни рад, певање и лепо понашање. И каснији закони су били слични и задржавали се на изменама које су приближавале нивое општег образовања у мушким и женским школама, али је и даље остајало одвојено школовање. На основу ових прописа прва школа за женску децу отворена је 1845. у Параћину. Годину дана касније школа за женску децу отворена је и у Београду, а до 1858. године укупно је отворено 18 женских школа.

Радикални заокрет у законодавном смислу донет је почетком 1883. године када је уведено обавезно школовање све мушке и женске деце у трајању од шест година. Овај закон (иако је и даље остао рестриктивнији према женској деци) није дао жељене резултате јер је био напреднији и од саме средине. Осим отпора средине, посебно на селу, која је тешко прихватала чињеницу да женско дете борави изван куће, за његово остварење нису постојали ни материјални услови. Тиме се он није могао у потпуности применити, па је 1898. године обавезно школовање смањено на четири године, а девојчице су школовање могле да наставе у девојачким школама које су трајале две године. Тек се 1906. године законски уводе могућност коедукације и постојање мешовитих школа за децу оба пола.

Средње образовање девојака почело је оснивањем Више женске школе 1863. године у Београду. Она је, осим општег образовања, имала задатак и да образује учитељице за рад у женским основним школама, а њене су наставнице биле неке од првих високо образованих жена у Србији. По угледу на београдску, ове школе су основане у Крагујевцу, Шапцу, Ваљеву и Крушевцу. Тек са оснивањем Женске учитељске школе 1900. године, ова школа је изгубила значај. Од 1879. године радила је и прва женска занатска школа, у окриљу *Женског друштва из Београда*, које је бесплатно обучавало сиромашне девојке за различите занате. Пред рат је отворена и трговачка школа. У то време, велики проблем за наставак вишег школовања било је гимназијско образовање. Оно је било услов за упис на факултет, а у Србији све до 1905. године, није постојала женска гимназија. Девојке су од 1879. године могле да похађају мушке гимназије и приватно полажу матуру, али само по

изричитом одобрењу које се тешко добијало јер су директори гимназија нерадо примали девојке међу своје ђаке.

Основна обележја стања писмености становништва у Србији непосредно пред Други светски рат била су висока неписменост, разлике у нивоу писмености становништва у појединим подручјима у Србији, између градова и села и посебно између мушког и женског становништва. Према подацима из 1931. године, на подручју Војводине неписмених жена било је 23,60%, у ужој Србији 78,30%, а на Косову и Метохији 93,90%.[2] Од 1946. до 1950. године у Југославији је организовано укупно 121.690 течајева за описмењавање, са 2.829.269 полазника, жена и мушкараца. Од 1948. до 1950. године, преко 70% полазника биле су жене са села. Течајеви су организовани у целој земљи, често и са малим бројем полазника. Отуда и толики број аналфабетских течајева. Полазнике ових течајева чинило је становништво различитих старосних група. Аналфабетским течајевима, и поред њихове масовности, нису била обухваћена сва неписмена лица. Смањен је број старијих жена које су биле неписмене, али је истовремено повећан број женске деце која нису описмењена. То је оправдавано недостатком школа и учитеља у планинским крајевима, али и негативним односом родитеља према школовању женске деце. У многим селима и заосталим крајевима у земљи доминирало је становиште да женској деци није потребна ни школа ни писменост. Све то није било нужно за рад у пољу и бављење домаћинством. Било је потребно време да се таква гледишта превазиђу. У Србији је у раздобљу од 1946. до 1950. године организовано 50.505 течајева за описмењавање, са 1.214.249 полазника оба пола, од чега је 63,20% описмењено. Од тога броја, од ослобођења до почетка 1948. године у Србији је научило да чита и пише 270.000 жена, а током јануара те године на аналфабетским течајевима било их је 94.105.

До краја 1960. године повећао се број неписмених, посебно жена. Шездесетих година процес описмењавања одраслих текао је спорије, а заостајало је и описмењавање женског становништва на селу. Према документацији женске организације, неписменост је третирана као акутан проблем, а разлика између неписмених мушкараца и жена још увек је била изражена. Наредних година неписменост је смањивана, али није искорењена. Почетком осамдесетих година сузбијање неписмености и стицање потпуног основног образовања се наводи као један од важних задатака у области образовања. Године 1971. у Србији је било укупно 925.000 жена

2 Живорад Миленовић, „Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи“, у: *Унапређење квалитета живота дјеце и младих* (уредник: Медина Вантић Тањић), Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 2012, 307.

које нису знале да читају и пишу, односно 25,70% од укупне женске популације старије од десет година. У односу на проценат неписмених у укупној популацији у Србији, међу женским становништвом виши је проценат неписмених. Жене које нису умеле да пишу и да читају највећим делом биле су у старосној групи преко 65 година живота, а потом у групи од 35 до 64 године. На основу података који су објављени у новијим статистичким публикацијама, проценат неписмених жена ја са 25,70% 1971. године смањен на 16,80% 1981. године, да би 1991. године у укупној женској популацији старијој од 10 година било 11,10% неписмених (Статистички годишњак за 1991. годину). Највећи проценат неписмених жена регистрован је међу женама које су имале 60 и више година, нешто мањи код жена у петој деценији живота, што сведочи да је неписмених било највише међу старијим лицима.

Теоријско одређење проблема истраживања

На подручју Хомоља у Влаолу, постоји Основна школа „Миладин Бућановић". Обухвата васпитање и образовање деце од првог до осмог разреда. У склопу основне школе организована је припремна предшколска група за децу узраста од 6-7 година. Од 1-4. разреда, ова школа има издвојена одељења у Јасикову, Лескову и другим селима. Сва деца завршавају основну школу и углавном се уписују у средње школе. Мали је, међутим, број свршених средњошколаца из села влашке регије Хомоље који се уписују у школе и факултете високог образовања. При том треба нагласити, да мали број женске деце уписује средњу школу, а број уписаних у високе школе и факултете је занемарљив.

Код становништва Горе ситуација је слична. Подаци из 1991. године о формалном образовању становништва старијег од 15 година према полу, указују да је далеко више мушкараца укључено у формално образовање – 62,30%, док је жена само 24,70%.[3] При том треба истаћи, да је највећи број жена своје формално образовање завршавао са основном школом, али је мали број женске деце која завршавају средњу школу.[4] Проходност до вишег и високог образовања је незнатан. Само 2,10% мушкараца и 0,09% жена из Горе завршило је факултет.

Данас на простору Горе ради шест основних школа. Оне су: 1) ОШ „Небојша Јерковић" у Драгашу (150 ученика), са издвојеним одељењима

3 *Статистички годишњак за 1991. годину,* Републички завод за статистику Србије, Београд.

4 Ксенија Петовар, „Особености социјалног простора Горе и Средске", у: *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска* (уредник: Милован Радовановић), Географски институт Српске академије наука и уметности „Јован Цвијић", Београд, 1995, 435-436.

од 1-4. разреда у селима Љубовиште, Кукуљане, Лештане и Радеша, (од 2008. године, одељења на српском језику од 1-8. разреда, наставу изводе у селима Кукуљане и Љубовиште, јер су управу над школом преузели Албанци после једностраног проглашења независности Косова), 2) ОШ „Зенуни“ у Броду (100 ученика), са издвојеним одељењима од 1-4. разреда у селима Бачка и Диканце, 3) ОШ „25. Мај“ у Врањишту (35 ученика), са издвојеним одељењима од 1-4. разреда у селима Млике и Орчуша, 4) ОШ „9. Мај“ у Рапчи (60 ученика), са издвојеним одељењима од 1-4. разреда у Великом и Малом Крстацу, 5) ОШ „5. Октобар“ у Крушеву (145 ученика), (у селу Крушеву школа носи назив ОШ „Светлост“ (46 ученика), где се настава изводи на бошњачком језику), док се настава на српском језику изводи у издвојеним одељењима школе од 1-8. разреда у Глобочици и од 1-4. разреда у Зли Потоку (99 ученика)) и 6) ОШ „22. Децембар“ у Рестелици (600 ученика).

Поред наведених основних школа, у Драгашу је радила и средња економско-туристичка школа, која је од школске 2006/07. године измештена у селу Млике. Има 4 смера: 1) економски техничар, 2) правни техничар, 3) трговац – трогодишња и 4) одељење гимназије природно-математичког смера. На крају школске 2008/09. године средњу економско-туристичку школу у селу Млике похађала су 139 ученика. Од тога, 86 су мушког, а 53 женског пола. Након школске 2008/09. године, у ову средњу школу уписује се све мање ученика. Последица је у сталном смањењу наталитета у Гори након 1999. године. А део становништва се и исељава са ових простора.

Као што се види, образовање женске популације у селима метохијске жупе Гора, знатно је боље него у претходним периодима. Одређени број женске деце уписује и завршава средњу школу. Занемарљив је међутим број Горанки које уписују високе школе и факултете. Приказани подаци односе се само на жене које живе на подручју метохијске жупе Гора. Образовање женске деце пореклом из Горе, која живе на подручју Републике Србије, земљама у окружењу и другим државама, углавном је одређено образовним ситуацијама држава у којима су настањена. Разлози недовољног образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора су утицај средине, традиције и обичаја и породичне обавезе женског становништва. А код Влахиња и надрилечење и веровање у црну магију и загробни живот.

Методологија истраживања

1. Предмет истраживања. У ширем приступу, предмет је истраживање образовања, а у ужем, упоредна анализа образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора.

2. Циљ истраживања. Полазећи од проблема и предмета истраживања, циљ је да се идентификују процене и мишљења женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприноса образовања њиховој бољој еманципацији.

3. Задатак истраживања. Према предмету и циљу рада, *задатак истраживања* је да се утврди постоји ли значајна разлика у проценама и мишљењима женског становништва влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприноса образовања њиховој бољој еманципацији.

4. Хипотезе истраживања. Општа хипотеза гласи: становништво женске популације у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора оптерећено схватањем средине, традицијом и обичајима и обавезама у породици, а у Хомољу и надрилечењем и веровањем у црну магију и загробни живот, још увек недовољно партиципира у образовању, а имају и различита схватања у погледу доприноса образовања њиховој бољој еманципацији. Нулта хипотеза гласи: не постоји разлика у варијабилности разлога недовољне партиципације и процена и мишљења женског становништва влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора о доприносу образовања њиховој бољој еманципацији. Посебна хипотеза истраживања гласи: постоји значајна разлика у проценама и мишљењима Влахиња и Горанки о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприносу образовања њиховој бољој еманципацији.

5. Варијабле истраживања. Независна варијабла је порекло испитаника: Влахиње и Горанке. *Зависне варијабле* су: 1) разлози недовољне партиципације у образовању (варијаблом су понуђене могућности – утицај средине, утицај традиције и обичаја и породичне обавезе) и 2) допринос образовања бољој еманципацији жена (варијаблом су понуђене могућности – доприноси, нисам сигурна и не доприноси).

6. Поступци, методе, технике и инструменти истраживања. Употребљен је *историјско-компаративни поступак* у приказивању прошлости и *трансферзални поступак* у приказивању садашњег стања. Коришћене су *историјска, дескриптивна метода, метода анализе садржаја (документације) и компаративна метода. Истраживачка техника* је *анкета*, а као *инструмент* коришћени су делови *упитника* коришћених у истраживањима спроведеним 2009. године на подручју влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора.

7. Популација и узорак. Популацију чини сво становништво женске популације у селима влашке регије Хомоље у месецима фебруар-март 2009. године и метохијске жупе Гора у месецу јулу 2009. године које је обухваћено спроведним истраживањима. Узорак је намеран и репрезентативан.

Одабран је из дела узорка истраживања спроведених 2009. године, из кога је намерно одабрано по 68 Влахиња и исто толико Горанки.

8. Организација и ток истраживања. Истраживање је спроведено у месецима фебруар-март 2009. године на подручју влашке регије Хомоље у селима: Дебели Луг, Лесково, Јасиково и Влаоле и у месецу јулу 2009. године на подручју метохијске жупе Гора у селима Драгаш, Кукуљане, Брод, Вранište, Орчуша, Глобочица, Зли Поток и Крушево, од стране аутора овог чланка који је у то време у циљу истраживања непосредно боравио на овим подручјима.

9. Обрада података. Подаци прикупљени истраживањем, обрађени су у статистичком програму SPSS 17.0. Рађено је тестирање једнакости варијансе са две зависне варијабле, анализа варијансе и анализа коваријансе. Осим фреквенције и процената, рачунато је следеће: аритметичка средина (AS), стандардна девијација (SD), Ф-тест (F), степени слободе (df) и приближна статистичка значајност разлике (p). Резултати истраживања приказани су табелама.

Дискусија и анализа резултата истраживања

Упоредна анализа рађена је тестирањем једнакости варијансе са две независне варијабле о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприносу образовања бољој еманципацији жена са независном варијаблом о пореклу лица из узорка (Влахиње и Горанке).

Табела 1 – *Разлози недовољне партиципације у образовању – допринос образовања бољој еманципацији жена и порекло лица из узорка (Влахиње-Горанке) (Box's Test of Equality of Covariance Matrices(a))*

Box's M	45,210
F	14,826
df1	3
df2	3232080,000
p	,000

Резултати истраживања (Табела 1) су показали да не постоји разлика међу коваријансама Влахиња и Горанки. На овај начин, потврђена је нулта хипотеза истраживања да не постоји разлика у варијабилности разлога недовољне партиципације и процена и мишљења Влахиња и Горанки о доприносу образовања њиховој бољој еманципацији.

Табела 2 – *Разлози недовољне партиципације у образовању – доприност образовања бољој еманципацији жена и порекло лица из узорка (Влахиње-Горанке) (Levene's Test of Equality of Error Variances(a))*

	F	df1	df2	p
Разлози недовољне партиципације	,595	1	134	,442
Допринос образовања бољој еманципацији жена	5,773	1	134	,018

Резултати истраживања приказани у Табели 2, показују да су грешке варијансе једнаке међу обе зависне варијабле. То показује да и Влахиње и Горанке једнако хомогено одговарају на питања из зависних варијабли о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприноса образовања њиховој бољој еманципацији.

Табела 3 – *Разлози недовољне партиципације у образовању – доприност образовања бољој еманципацији жена и порекло лица из узорка (Влахиње-Горанке) (Descriptive Statistics)*

	Порекло испитаника	AS	SD	N
Разлози недовољне партиципације	Влахиња	2,2500	,74061	68
	Горанка	1,8676	,73107	68
	Укупно:	2,0588	,75782	136
Допринос образовања бољој емацицпацији жена	Влахиња	2,1765	,71113	68
	Горанка	1,3529	,48144	68
	Укупно:	1,7647	,73268	136

Према подацима приказаним у табели 3, уочљиво је да Влахиње имају позитивнији став о образовању. То је посебно уочљиво када су у питању процене Влахиња и Горанки о томе колико би им образовање могло помоћи у бољој еманципацији. Према разлозима недовољне партиципације у образовању, аритметичка средина (AS), при стандардној девијацији (SD-0,74061), износи 2,2500 код Влахиња, а код Горанки 1,8676, при стандардној девијацији (SD-0,73107). У зависности од процена и мишљења о доприносу образовања њиховој бољој еманципацији, аритметичка средина (AS), при стандардној девијацији (SD-0,71113), износи 2,1765 код Влахиња, а код Горанки 1,3529, при стандардној девијацији (SD-0,48144).

Табела 4 – *Разлози недовољне партиципације у образовању – допринос образовања бољој еманципацији жена и порекло лица из узорка (Влахиње-Горанке)*
(Tests of Between-Subjects Effects)

Извор	Зависна варијабла	Тип III збира квадрата	df	Средњи скор	F	p
Исправљени модел	Разлози недовољне партиципације	4,971(a)	1	4,971	9,180	,003
	Допринос образовања бољој еманципацији	23,059(b)	1	23,059	62,533	,000
Пресретање	Разлози недовољне партиципације	576,471	1	576,471	1064,613	,000
	Допринос образовања бољој еманципацији	423,529	1	423,529	1148,571	,000
Варијабла 1	Разлози недовољне партиципације	4,971	1	4,971	9,180	,003
	Допринос образовања бољој еманципацији	23,059	1	23,059	62,533	,000
Грешка	Разлози недовољне партиципације	72,559	134	,541		
	Допринос образовања бољој еманципацији	49,412	134	,369		
Укупно:	Разлози недовољне партиципације	654,000	136			
	Допринос образовања бољој еманципацији	496,000	136			
Укупно исправљено	Разлози недовољне партиципације	77,529	135			
	Допринос образовања бољој еманципацији	72,471	135			

Подаци показују (Табела 4) да је вредност Ф-индекса (F-9,180, 62,533, 1064,613, 1148,571, 9,180 и 62,533), значајнија код свих упоређивања унутар варијабли (п-0,003, 0,000, 0,000,0,000, 0,003 и 0,000). При укрштању унутар варијабле о пореклу са варијаблом о разлозима недовољне партиципације у образовању, вредност Ф-индекса, уз један степен слободе (df-1), износи 9,180 (F-9,180) и значајна је на нивоу 0,005 (р-0,003). При упоређивању унутар варијабле о пореклу са варијаблом о доприносу

образовања у бољој еманципацији жена, вредност Ф-индекса, уз један степен слободе (df-1), износи 1148,571 (F-1148,571) и значајна је на нивоу 0,001 (p-0,000). На овај начин потврђена је посебна хипотеза истраживања да постоји значајна разлика у проценама и мишљењима Влахиња и Горанки о разлозима недовољне партиципације и доприносу образовања њиховој бољој еманципацији.

Упоредном анализом процена и мишљења женског становништва на подручју влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора, утврђено је да позитивнији став о образовању имају Влахиње у односу на Горанке. Влахиње, пре него ли Горанке, сматрају да образовање доприноси њиховој бољој еманципацији. Али и у унапређењу квалитета њиховог грађанског живота.

Табела 5 – *Најчешћи разлози недовољне партиципације жена у образовању*

Најчешћи разлози недовољне партиципације жена у образовању	Влахиње	Горанке	Укупно:
традиција и обичаји	14,30%	1,20%	15,50%
утицај средине	32,50%	16,20%	48,70%
породичне обавезе	3,20%	32,60%	35,80%
Укупно:	50,00%	50,00%	100,00%

Као најчешће разлоге недовољне партиципације у образовању, највећи број Влахиња наводи утицај средине (32,50%), потом традицију и обичаје (14,30%), док је најмање Влахиња које као разлог недовољне партиципације у образовању наводе породичне обавезе (3,20%). За разлику од Влахиња, највећи број Горанки, њих 32,60%, недовољно партиципирају у образовању због породичних обавеза. Мање је оних које наводе утицај средине (16,20%), док најмање Горанки (1,20%), као баријеру партиципације у образовању наводе традицију и обичаје (Табела 5).

Табела 6 – *Допринос образовања бољој еманципацији*

Допринос образовања бољој еманципацији жена	Влахиње	Горанке	Укупно:
доприноси	45,30%	8,20%	53,50%
неодлучне су	4,70%	25,40%	30,10%
не доприноси	0,00%	16,40%	16,40%
Укупно:	50,00%	50,00%	100,00%

По питању доприноса образовања бољој еманципацији жена, највећи број Влахиња (45,30%), процењује да образовање доприноси, 4,70% у то није сигурно, док није било Влахиња, које процењују да образовање не доприноси њиховој бољој еманципацији. Код Горанки је ситуација знатно другачија. Само 8,20% Горанки сматра да образовање доприноси њиховој бољој еманципацији. Највећи број њих (25,40%) неодлучно је у процени да би им образовање могло допринети у бољој еманципацији. Забрињавајући је податак да 16,40% испитаних Горанки сматра да им образовање не може допринети у бољој еманципацији (Табела 6).

Приказани резултати истраживања у сагласности су са неким претходним истраживањима која су за предмет проучавања имала образовање припадника мањинских етничких заједница у Републици Србији. Показала су да су ова подручја, услед дуге изолованости, задржала све елементе експлицитне културе: архаичне народне обичаје, фолклор и језик. Али и елементе имплицитне културе: сазнања, културне вредности, норме понашања, легенде, митове, хумор и др.[5] У савременим условима и у друштву знања, традиција и обичаји, који су изоловане друштвене групе дуги низ година одржали на окупу, прете да их одвуку на дно друштвене лествице. Да до тога не би дошло, трага се за путевима ревитализације ових подручја и унапређења квалитета грађанског живота становништва, посебно еманципације жена. Један од најчешће помињаних је образовање, с обзиром на чињеницу да се становништво мањинских друштвених група, у прошлости, а и сада, углавном недовољно образовало.

У прилог изнесеним чињеницама иду и резултати овог спроведеног истраживања. С једне стране, они су показали да су најчешћи разлози недовољне партиципације женског становништва влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора у образовању утицај средине, како се изјаснило 48,70%, потом породичне обавезе 35,80%, док 15,50% жена, сматра да традиција и обичаји утичу на њихово опредељење колико ће се школовати. Поред тога, значајан утицај на њихово опредељење да се више образују, код Влахиња имају надрилечење и веровање у црну магију и загробни живот.[6] Разлоге оваквих процена, делом је потребно тражити и у адекватности образовања. Стога су и процене жена влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора, у сагласју са резултатима истраживања спроведеног у Енглеској,[7] у коме су

5 Живорад Миленовић, „Образовање у функцији унапређења квалитета живота становништва влашке регије Хомоље", у: *Унапређење квалитета живота дјеце и младих* (уредник Медина Вантић Тањић), Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 2011.

6 Паун Дурлић, *Свети укус влашког хлеба – Сликовница са речником у 40 слика,* Балкан Култ, Београд, 2010; Јасна Јојић Павловски, *Влашка магија*, Прометеј, Нови Сад, 2009.

7 Veronica McGivney, *Education's for Other People*, Access to Education for Non-participant Adults, A. Research, NIACE, Leicester, 1990.

испитаници, незадовољни образовним активностима, показали и одбојност према образовању. Оваква схватања лица из узорка овог истраживања, потврђују резултате истраживања до којих је дошао Данило Марковић.[8] Има и истраживања у којима је утврђено да су девојке у руралним срединама, још у току школовања у средњој школи, првенствено оријентисане на животни, него ли на образовни статус.[9] Већина њих удаје се непосредно по завршетку основне школе и тиме завршава своје примарно образовање. Нису ретке ни удаје девојака још у току школовања у средњој школи. Зато се не треба чудити опредељењу девојака из руралних средина, да као кључни фактор недовољне партиципације у образовању изаберу породичне обавезе.

С друге стране, жене влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора, нису у потпуности ни сигурне да би им образовање могло помоћи у бољој еманципацији и унапређењу квалитета њиховог грађанског живота. Да је тако показују и резултати истраживања по којима само 53,50% жена сматра да би им образовање могло допринети бољој еманципацији. Остале су неодлучне (30,10%). Забрињавајући је податак да 16,40% жена (искључиво Горанки), сматра да им образовање не може допринети у бољој еманципацији, па зато и имају углавном резервисан став о образовању. Подсећања ради, образовање је потребно свима,[10] а највише онима који га најмање имају и из најнижих друштвених слојева су.[11] Разлоге оваквог стања, потребно је тражити у самој средини, зато што је процена лица из узорка овог истраживања показала да на њихово опредељење да се више образују, значајно утиче средина и њена традиција и обичаји.[12] Поред тога, горанска и средина влашке регије Хомоље, не фаворизује образовање у мери у којој је то потребно. А управо у срединама у којима се у недовољној мери образовање

---

8 Данило Марковић, *Цивилизацијске промене и образовање*, Учитељски факултет у Призрену/Лепосавићу, 2004.

9 Живорад Миленовић, „Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи", у: *Унапређење квалитета живота дјеце и младих* (уредник: Медина Вантић Тањић), Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 2012.

10 Душан Савићевић, *Пут ка друштву учења*, ЈНИП „Просветни преглед", Београд, 2000; Žak Delors, *Učenje – blago u nama*, Educa, Zagreb, 1988.

11 Улрих Бек, *Ризично друштво*, Филип Вишњић, Београд, 2001; John Galbraith, *Добро друштво – хумани редослед*, ПС „Грмеч", Београд, 1997.

12 Живорад Миленовић, Нецмидин Дестани, „Основно и средње образовање у метохијској жупи Гора послије 1999. године", у: *Унапређење квалитета живота дјеце и младих* (уредник: Медина Ванитић Тањић), Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 2010; Живорад Миленовић, „Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, бр. 8, 2010.

не фаворизује и становништво има исто такво мишљење о образовању[13]. Зато су и процене жена влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора, углавном резервисане према образовању и доприносу образовања у њиховој бољој еманципацији.

Закључак и педагошке импликације

Ова тема била је актуелна утолико пре што до сада у педагошкој периодици није било радова у којима је свеобухватно проучавано образовање женског становништва у влашкој регији Хомоље и метохијској жупи Гора. Тема је осетљива и врло сложена. До сада је била проучавана доста површно и углавном на теоријском нивоу. Све то било је недовољно за свеобухватно промишљање ове сложене проблематике. Полазећи од ових чињеница, у раду је успостављена веза између теоријског приступа проблему истраживања и емпиријског истраживања, да би се са што више успеха сагледала суштина и карактер образовања женског становништва влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора. На овим основама темеље се резултати овог спроведеног истраживања. Најзначајнији су изнесени у форми закључка.

1. Теоријске анализе су показале да је образовање жена у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора знатно боље него у претходном периоду, али не и задовољавајуће. Није ни у функцији боље еманципације жена и унапређењу квалитета њиховог грађанског живота. Утицај средине, традиције и обичаја, породичне обавезе, а у Хомољу и надрилечење и веровање у црну магију и загробни живот, још увек су доминантна баријера у бољој партиципацији Влахиња и Горанки у образовању.

2. Истраживањем је најпре потврђена нулта хипотеза да не постоји разлика у варијабилности разлога недовољне партиципације и процена и мишљења женског становништва влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора о доприносу образовања њиховој бољој еманципацији. Али и посебна хипотеза о постојању значајне разлике у проценама и мишљењима Влахиња и Горанки о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприносу образовања њиховој бољој еманципацији. Показало се да позитивнији став о образовању и процене о доприносу образовања у њиховој бољој еманципацији имају Влахиње у односу на Горанке, што је потребно тражити у самој чињеници да су по природи Влахиње еманципованије од Горанки, који и даље живе у традиционалним патријархалним породицама, са унапред одређеним правилима понашања и живота, укључујући и образовање. Потврђена је и општа хипотеза истраживања да женско становништво у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора, оптерећено утицајем и схватањима

13 Stephen Brookfield, *Developing Critical Thinkers*, Jossey-Bass, San Francisco, 1987.

средине, традицијом и обичајима и обавезама у породици, а у Хомољу и надрилечењем и веровањем у црну магију и загробни живот, још увек недовољно партиципира у образовању. При том се истиче и да Влахиње и Горанке имају различита схватања у погледу доприноса образовања њиховој бољој еманципацији, што је у овом истраживању недвосмислено утврђено.

3. Очекивања да постоји разлика у проценама и мишљењима Влахиња и Горанки о разлозима недовољне партиципације у образовању и доприносу образовања њиховој бољој еманципацији, добила су на овај начин потврду и у налазима овог спроведеног истраживања. Зато је потребно да се у будућности образовању жена на просторима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора посвети већа пажња. Допринос томе морају дати и оне саме. Из разлога што је ово истраживање показало њихову досадашњу недовољну заинтересованост да се образују, што је посебно карактеристично за Горанке. Зато се више не може прихватати схватање о дискриминацији жена у Србији по питању образовања, као потпуно тачно, нити да се као оправдање за тако нешто прихвате разлози: карактеристике средине, традиција и обичаји, веровање, па ни породичне обавезе. Тачно је да све ово има значајан ременетилачки утицај, али није тачно да су то и једини разлози недовољне партиципације Влахиња и Горанки у образовању. То су, између осталог, потврдили и резултати овог истраживања. Примера ради, чак је и у Ирану (који је и традиционална и патријархална па чак и верски затворена земља), где до недавно жене нису имале никаква права, данас ситуација знатно другачија. Исламска револуција у овој земљи допринела је да се жене укључе у образовању на свим нивоима. Тако, данас, од укупног броја студената на универзитетима у Ирану, 65% су девојке. Поређења ради, пре само 30 година, у Ирану је било 75% неписмених жена, а данас само 10%. Зашто Иран не би био модел већој партиципацији жена у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора? Ово питање постављамо нама самима, са питањем да ли ће то урадити још неко!? Очекује се да се одговор на ово и друга у овом истраживању отворена питања, пронађе у резултатима неких будућих истраживања.

Литература

Бек 2001: У. Бек, *Ризично друштво,* Филип Вишњић, Београд.

Brookfield 1987: S. Brookfield, *Developing Critical Thinkers*, Jossey-Bass, San Francisco.

Galbraith 1997: J. Galbraith, *Добро друштво – хумани редослед*, ПС „Грмеч", Београд.

Delors 1988: J. Delors, *Učenje – blago u nama*, Educa, Zagreb.

Дурлић 2010: П. Дурлић, *Свети укус влашког хлеба – Сликовница са речником у 40 слика.* Балкан Култ, Београд.

Јојић Павловски 2009: Ј. Јојић Павловски, *Влашка магија*, Прометеј, Нови Сад.

Марковић 2004: Д. Марковић, *Цивилизацијске промене и образовање*, Учитељски факултет у Призрену/Лепосавићу, Лепосавић

Миленовић – Дестани 2010: Ж. Миленовић, Н. Дестани, „Основно и средње образовање у метохијској жупи Гора послије 1999. године", у: М. Вантић Тањић (ур.), тематски зборник *Унапређење квалитета живота дјеце и младих*, са Прве међународне научно-стручне конференције одржане у Тузли, 25-26.11.2010. године, Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, стр. 433-438.

Миленовић 2010: Ж. Миленовић, „Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас", *Баштина*, бр. 8, стр. 223-230.

Миленовић 2012: Ж. Миленовић, „Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи", у: М. Вантић Тањић (ур.), тематски зборник *Унапређење квалитета живота дјеце и младих*, са Треће међународне научно-стручне конференције одржане на Златибору, 23-24.06.2012. године, Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли. Тузла, стр. 305-318.

Миленовић 2011: Ж. Миленовић: „Образовање у функцији унапређења квалитета живота становништва влашке регије Хомоље", у: М. Вантић Тањић (ур.), тематски зборник *Унапређење квалитета живота дјеце и младих* са Друге међународне научне конференције одржане у Тузли 11-12-06.2011. године, Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, стр. 257-270.

McGivney 1990: V. McGivney, *Education's for Other People*, Access to Education for Non-participant Adults, A. Research, NIACE, Leicester.

Петовар 1995: К. Петовар, „Особености социјалног простора Горе и Средске", у: М. Радовановић (ур.), *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, књига 40/II, Географски институт *Јован Цвијић* Српске академије наука и уметности, Београд, стр. 427-451.

Савићевић 2000: Д. Савићевић, *Пут ка друштву учења*, ЈНИП „Просветни преглед", Београд.

Статистички годишњак за 1991. годину, Републички завод за статистику Србије, Београд.

CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, No. 34/180, 18.12.1979. Years), UN, New York.

Zivorad Milenovic

COMPARATIVE ANALYSIS OF WOMEN'S EDUCATION IN THE VILLAGES OF WALACHIA REGIONS OF HOMOLJE AND PARISHES OF METOHIAN GORA POPULATION

Summary

This paper deals with a comparative analysis of education of female population in the villages of the Walachia regions of Homolje and parishes of Metohian Gora. These regions are still dominated by influential environments, traditions and customs, and the Vlahinja and belief, in all spheres of social life, work and education as well. Because of the fact the female population in these regions in the past and today was little educated, and their formal education usually ends up with an elementary school. Nowadays, a number of women and children completed high school, while a negligible number of women in both regions, continued their education at high schools and colleges. Based on these factors, it was interesting to approach comparative analysis (based on research results obtained by a separate survey in February and March 2009. in villages of Walachia regions such Homolje, and in July 2009. in villages in the parish of Metohian Gora), identify and assess opinions of Walachs and Goranians stating the reasons for their lack of participation and possible contribution in education lies in emancipation. The results of theoretical and empirical research conducted included a selected sample of 136 women who had confirmed the hypothesis that there was a significant difference in the estimates and opinions of Walachs and Goranians so that the reason why for the lack of participation and possible contribution in education lies in emancipation.

Key words: education, barriers to participation in education, the emancipation of women, civil life, Homolje, Gora, Walachs, Goranians.

Рад је предат 10. августа 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 37.013.74

*Мирјана СИМИЋ**

МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ КОМПАРАТИВНИХ ИСТРАЖИВАЊА У ОБРАЗОВАЊУ**

Апстракт: У савременој стручној литератури постоји општа сагласност у томе да од 1960. године постоји појачан интерес за проучавање методолошких основа компаративне педагогије. Захваљујући утицају научно-техничке револуције проблеми методологије компаративних истраживања привлаче све већу пажњу компаративиста васпитања. Природа проблема компаративних истраживања је посебно сложена и чини се да истраживања и резултати истраживања отварају више питања него што нуде решења. Међу питањима која изазивају посебну пажњу компаратиста васпитања издваја се: дефинисање методологије компаративно-педагошких истраживања, односно испитивање односа између квантитативне и квалитативне истраживачке стратегије, проблеми у вези са разумевањем система метода компаративне педагогије, избором јединица за анализу, теоријско методолошке тешкоће, као и тешкоће у вези са утврђивањем еквивалентности и терминологији на подручју компаратистике васпитања. Бавићемо се дакле методолошким проблемима компаративних истраживања у образовању, ослањајући се на ауторе Душана Савићевића, Радивоја Кулића и Софије Врцељ.

Кључне речи: Компаративна истраживања, методолошки проблеми, квалитативна методологија, приступу према опсежности обухваћених проблема.

1. Теоријске основе компарација

Још од шездесетих година педагози компаративисти улажу напоре да што прецизније одреде појам и предмет компаративне педагогије. Ови покушаји нису кохерентни и зависе пре свега од теоријске концепције

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, mirjana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

као полазне основе аутора. Компаративна педагогија покушава се одредити у ширем и ужем смислу. У ширем смислу

Ендерсон сматра да компаративна педагогија може бити дефинисана као унакрсно-културна компарација структуре, циљева, операција и достигнућа различитих образовних система. Дуго времена је компаративна педагогија била оријентисана на проучавање образовних система у две или више земаља, што је ограничавало њен појам и предмет. Тешкоће у одређивању предмета и данас постоје, јер је поједини аутори схватају као део друштвених наука, или као методолошки правац истраживања раздвајајући метод и науку. Без обзира на све тешкоће у њеном утврђивању, компаративна педагогија се не може конституисати као самостална научна дисциплина, јер она проучава један аспект феномена васпитања. [1]

У савременој компаратистици васпитања присутне су различите класификације развојних етапа компаративног проучавања васпитања и образовања. Развојна динамика компаративног проучавања васпитања и образовања сагледава се на темељу резултата који су постигнити у теорији и пракси. У оваквом разумевању проблема могу се уочити четири етапе у компаративном проучавању васпитања и образовања.

1. Настанак и развој компаративног проучавања васпитања и образовања до 1817. године,

2. компаративно проучавање васпитања и образовања током 19. века,

3. компаративно проучавање васпитања и образовања у првој половини 20. века,

4. компаративно проучавање васпитања и образовања у другој половини 20. века.

Анализа развоја компаративних проучавања васпитања и образовања од настанка до 1817. године, указује да су у том раздобљу остварени скромни резултати. Али током 19. века долази до интензивирања компаративно-педагошких проучвања, која се односе на опис страних образовних пракси, што није дало очекиване резултате. Већ прва половина 20. века представља плодније раздобље у развоју компаратистике васпитања. У то време објављују се прве теоријске расправе из ове области, које подразумевају методолошке анализе, с циљем јаснијег дефинисања појмовног оквира компаративног образовања. Развој компаративних истраживања васпитања и образовања посебно је убрзан у другој половини 20. века. Продубљене су расправе о теоријским и методолошким проблемима које трају до данашњих дана. [2]

---

1 Душан Савићевић, *Компаративно проучавање васпитања и образовања (Теоријско-методолошки оквир)*, Институт за педагошка истраживања, 182-188.

2 Радивоје Кулић, *Компаративна педагогија теорија, системи, реформе*, Београд-Бања Лука, 2011, 38.

2. Приступи циљу и задацима компаративне педагогије

Компарација је веома значајан и неопходан инструмент сазнања. Интересовање и повећане тенденције компаративног приступа чињеницама васпитања и образовања на појединим етапама историјског развоја тесно је повезано са настојањима да се открију не само сличности и разлике у образовним системима, већ и унутрашња динамика и дијалектика процеса васпитања и образовања и њихових међусобних односа. У разради теоријско методолошких оквира компаративних истраживања васпитања и образовања суштински значај имају принципи на основу којих се врши избор објеката за упоређивање. То је кључно питање без кога се не може говорити о ваљаном компаративном истраживању васпитних феномена. [3]Није случајно што савремени компаратисти васпитања велику пажњу посвећују циљу и задацима компаративне педагогије. Неки од њих разлог за такву оријентацију педагога компаратиста налазе у њиховом сазнању и уверењу да је компаративна педагогија још увек у трагању за својим новим идентитетом. С обзиром на овакав развој у том подручју разумљиво је што проблем јасног утврђивања циљева и задатака компаративне педагогије постаје један од централних. [4]У одређивању циљева компаративних истраживања огледају се класне и идеолошке разлике, огледају се различити филозофски приступи и из тога следи различита методолошка оријентација. Један од познатих компаратиста Бередеи сматра да је највеће оправдање за компаративна истраживања знање. Компаративним истраживањима стечена знања не посматрају се у функцији мењања стварности, већ стицања знања ради знања како би се створио академски дигнитет. Такво сагледавање представља ограничене циљеве компаративним истраживањима и дисциплинама које проучавају компаративно васпитање и образовање. За разлику од њега, Андерсон сматра да је циљ компаративних истраживања сазнавање узрока. Према томе, компарација је средство, а не циљ и она омогућује утврђивање корелација међу васпитним појавама и између ових и посебних карактеристика друштва. Компаративна истраживања имају за циљ да утврде узроке настанка и развоја појединих васпитних појава, при чему се никако не ограничавају само на системе образовања, већ захтевају образовни и васпитни процес у целини у две или више земаља, једног или више историјских периода. То не значи да се компаративна истраживања васпитних феномена не могу вршити у једној земљи. У исто време, компаративна истраживања стимулишу развитак и објективни приступ васпитним феноменима у једној земљи. У том оквиру се може

3 Душан Савићевић, *нав. дело*, 16-18.

4 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 68.

говорити о универзалности циљева компаративног истраживања васпитања и обарзовања. Сужавање циљева компаративних истраживања имаће негативне последице на конкретна истраживања. [5]

Будућност компаративне педагогије Савићевић види искључиво у оквиру науке о васпитању. На основу таквог гледишта Савићевић је развио читав сет циљева и задатака компаративне педагогије, што сведочи о његовом осмишљеном становишту о неопходности међузависности теоријских и методолошких оквира на том подручју. С обзиром на то да смо указали на различите покушаје одређења циљева и задатака компаративне педагогије, међу компаратистима васпитања не постоји потпуна сагласност о овом важном комплексном питању. Међутим, независно од тога у литератури преовладава становиште да се компаративна педагогија изборила за своју научну аутентичност на темељу јасно одређеног предмета проучавања и потребне суме теоријских знања.

У стручним изворима циљ се одређује као нешто чему се стреми, или као предвиђање резултата делатности, а задатак као конкретизација циља што олакшава разумевање њихове међузависности. Полазећи од тога, основни циљ компаративне педагогије је проучавање суштине и законитости, тенденција и перспектива јединства развитка васпитних феномена у светским оквирима и на компаративној основи. На основу утврђеног циља компаративне педагогије могуће је извести велики број задатака, а међу најважнијим су:

1. проучавање и критичко осмишљавање педагошког наслеђа прошлости,

2. проучавање законитости у области васпитања и образовања и управљање васпитним системима у свету,

3. обогаћивање националне педагошке праксе резултатима истраживања у свету, који су у функцији унапређивања теорије и праксе васпитања и образовања,

4. анализирање позитивних и негативних токова у педагошком искуству различитих земаља,

5. разматрање и критичко процењивање теоријско-методолошких оквира компаративне педагогије,

6. усавршавање одговарајућих метода и техника неопходних у компаративном проучавању васпитања и образовања,

7. истраживање и вредновање теоријских модела образовне инфраструктуре у националним, регионалним и светским оквирима,

8. прогнозирање развитка педагошких појава и процеса у светским размерама,

9. анализа и прогнозирање развоја образовних система у будућности,

5 Душан Савићевић, *нав. дело*, 18-19.

10. истраживање и компаративна анализа друштвено-економских, културних и других фактора на развитак и квалитет васпитања и образовања и

11. повезивање компаративне педагогије са другим педагошким дисциплинама, како би се сложени проблеми свестраније сагледали и оценили.

Постојећи задаци компаративне педагогије нису коначни, јер свака научна дисциплина стално испитује законитости у оквиру свог предмета проучавања, настојећи да усагласи односе између потреба науке и потреба праксе. [6]

3. Методолошки оквири компаративно-педагошких истраживања

У савременој стручној литератури са подручја компаратистике васпитања постоји општа сагласност за проучавањем методолошких основа компаративне педагогије. Неки аутори сматрају да проблем методологије компаративних истраживања није у проналажењу нових метода, већ у усвајању и прилагођавању специфичне намере компаративних истраживања васпитања и образовања идеја, метода, техника, које су већ доказале своју вредност у истраживању друштвених феномена и другим подручјима у којима се прикупљају исте или сличне врсте података. За разумевање методолошке основе компаративних истраживања васпитања и образовања од посебног је значаја теоријски приступ. Методологију компаративних истраживања не можемо свести на методе, технике и процедуре прикупљања података. Савремени приступи обухватају компарацијама не само системе као спољне оквире образовања, већ дотичу и суштину самог процеса образовања, почев од унутрашње организације, планирања, програмирања, дијалектике васпитних процеса до научног управљања образовним и наставним процесом. То значи да се користе и филозофско-теоријске и емпиријске методе и технике и то у њиховом дијалектичком јединству.

Свака расправа о методологији компаративних истраживања мора да започне с циљевима и задацима који се тим истраживањима постављају. Из тог разлога што циљеви одређују методологију, утичу на избор и примену појединих истраживачких метода и техника. [7]

Функција компарације у васпитању и образовању променила се током њеног историјског развоја. Методолошка оријентација сада је усмерена на проверавање извесних теорија или хипотеза у складу са емпиријским подацима из различитих земаља или временских периода. Главна функција компарације сада је идентификација. Методолошка оријентација показује заокрет ка квантитативним техникама компарације. Битна карактеристика ове

6 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 75-76.

7 Душан Савићевић, *нав. дело*, 148.

најновије фазе методолошке оријентације је установљавање теоријско-квантитативне структуре засноване на емпиријским подацима.

У оквиру расправа о бројним методолошким проблемима компаративно-педагошких истраживања издвајају се: проблематика њеног дефинисања, односно испитивање и преиспитивање односа између квантитативне и квалитативне истраживачке стратегије на том подручју, класификације и операционализације метода и техника компаративне педагогије, као и етапа компаративно-педагошких истраживања. [8]Такав развој на подручју компаративно-педагошких истраживања обогаћује научну суштину компаративне педагогије.

3.1. Проблеми противуречности у компаративним истраживањима васпитања и образовања

Већина савремених аутора са подручја компаратистике васпитања сагласна је да се посебно после 1960. године појачало интересовање за проучавање методолошких основа компаративних проучавања васпитања и образовања, мада још увек постоје одређена неслагања и контроверзе могућности научног заснивања методологије компаративне педагогије. Без обзира на овакве тенденције, не би ваљало потценити англосаксонски допринос свеобухватнијем сагледавању и обликовању компаративно-педагошких истраживања. Потврду налазимо у настојању компаративиста васпитања да помере пажњу од дескриптивних студија националних система, према анализи проблема, и од веровања у универзалне вредности до тестирања хипотеза, што у основи доприноси афирмацији како историјско-филозофских, тако и емпиријских истраживња. Треба указати и на оријентацију једног броја компаративиста васпитања да предност дају научном, односно емпиријском методу. Емпиријски методи у педагогији убрзано су напредовали, тако да данас представљају незаобилазне поступке у компаративно-педагошким истраживањима. Сагласно позитивистичкој логици, емпиријска методолошка статегија подразумева апстраховање стварности, нарочито кроз математичке моделе и квантитативну анализу. За разлику од емпиријске методологије, која је тесно повезана с позитивистичком епистемологијом, квалитативна методологија, је у основи асоцирана с интерпретативном епистемологијом, у којој је нагласак на разумевање социјалне стварности. У складу са оваквим развојем је и квалификовање квалитативних истраживања друштвене стварности, односно у подручју компаратистике васпитања као субјективних, док се квантитативна истраживања проглашавају објективним.

8 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 92.

Компаративна педагогија, као нераздвојни део науке о васпитању, може да користи скоро све методе и технике које се употребљавају и у другим дисциплинама. Други проблем с којим се сусрећу савремени компаратисти васпитања и образовања повезан је с дефинисањем компаративног метода, односно утврђивање његовог положаја у методолошком систему компаративне педагогије. Компаратисти васпитања нису јединствени у погледу дефинисања компаративног метода, као ни у вези с његовим евентуалним сврставањем у систем метода и техника компаративно-педагошких истраживања. У компаративно-педагошким истраживањима јавља се и проблем теоријско-методолошког карактера који изазива различите приступе у тумачењима компаратиста васпитања. Ширу класификацију типова међународно-компаративних истраживања на подручју образовања одраслих дао је Рајшман, где највећу недоумицу изазива то да ли предмет компаративно-педагошких истраживања може бити систем образовања у оквиру једне земље. [9]

Анализирајући бројне тешкоће и дилеме са којима се суочава истраживач у компаративним проучавањима васпитања и образовања, важно је утврдити да ли појмови који се проучавају у једној социјалној средини имају исто значење као и појмови са којима ће се упоређивати у другој социјалној јединици.

3.2. Методе и технике у компаративно-педагошким истраживањима

Методологија проучава како логичко-епистемолошке основе посебних наука, њихову структуру и научне системе, тако и процес, методе и технике научног истраживања. Такво одређење од суштинског је значаја за разумевање методологије истраживања у васпитању и образовању, односно компаративно-педагошких истраживања, јер доприноси и олакшава операционализацију неких њихових битних одредница и појмова. Није спорно да се методологија истраживања у васпитању и образовању не може свести само на методе, него подразумева свеукупност теоријских и практичних операција и поступака у изучавању васпитне стварности на компаративној основи. [10] Без обзира на комплексност наведеног проблема, логичан је закључак да метод у области науке означава пут сазнања који истраживач прокрчује ка свом предмету, руковођен својом хипотезом, односно да се истраживачке технике чешће повезују са емпиријским истраживањем, тј. у функцији су прикупљања података.

9 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 93-97.

10 Исто, 105-106.

3.2.1. Методи компаративне педагогије

Систем метода и техника у компаративно-педагошким истраживањима треба разумети као модел који задовољава потребе како теоријских, тако и емпиријских истраживања на подручју компаратистике васпитања на садашњем степену њеног развоја. У том систему, који је своју потврду нашао у компаративно педагошким истраживањима, неоспорни су следећи методи и технике: историјски метод, дескриптивни метод, метод теоријске анализе, метод педагошке статистике, техника анализе садржаја, техника анкетирања, техника интервјуисања и др. Као један од најзначајнијих метода је историјски метод, који омогућава људским заједницама да схвате свој однос према прошлости и да обележе правац свог кретања у непосредној будућности, што се односи на васпитање и образовање. У таквом разумевању историје васпитања и образовања, незаобилазно је место историјског метода, који подразумева анализу специфичности у развитку васпитања и образовања, образовне политике и организационе структуре образовних система. Његова развојна нит може се схватити у оквиру три главна степена историјског метода: 1) прикупљање података (примарних и секундарних извора), 2) критике прикупљених података, 3) представљање чињеница прегледно и јасно, како би се могле лакше разумети. [11]

Богатство детаља и интерпретација је одлика којом дескриптивни метод надокнађује научну објективност корелационих и експерименталних истраживања у васпитању и образовању. Иако не постоји ни једно педагошко истраживање у којем се не би применила дескриптивна метода, неоспорно је да кроз њену примену утврђујемо стање педагошке стварности, али га узрочно не тумачимо.

У савременим педагошким изворима постоји општа сагласност да метод теоријске анализе има широку примену у проучавању васпитних феномена, односно у њиховој анализи на компаративној основи. Основ за његову примену представљају већ утврђена педагошка и друга сазнања изражена у уопштеном виду, стечена применом других истраживачких метода и поступака, укључујући и оне које се заснивају на индуктивним поступцима. Педагошка анализа се у компаративним истраживањима васпитања и образовања обогаћује синтезом, која омогућује да се проникне у суштину изучаваних педагошких појава. Метод теоријске анализе налази посебно место у избору сваког истраживачког проблема, његовом теоријском утемељењу, фокусирању хипотеза са циљем разрешења проблема, као и у вредновању целокупног процеса компаративно-педагошких истраживања. [12]

11 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 110.
12 Исто, 111-112.

Метод педагошке статистике заузима важно место у компаративно-педагошким истраживањима васпитања и образовања. Педагошка статистика служи за приказивање, описивање и класификовање педагошких појава и њихово предвиђање у будућности. У основи таквог развоја је настојање педагога-компаратиста да повисе степен зависности и доказаности својих закључака. [13]

3.2.2. Технике у компаративно-педагошким истраживањима

Без обзира што у стручној литератури не постоји потпуна сагласност у вези са дефинисањем метода и техника у истраживању, очигледна је њихова међусобна повезаност и испреплетаност. Природа теорије одређује који ће истраживачки методи и технике бити коришћени у њеној верификацији. Полазећи од тога у компаративно-педагошким истраживањима примењујемо методе и технике које су се показале валидним на том подручју. Од истраживачких техника наводимо: технику анализе садржаја, технику анкетирања и технику интервјуисања.

Техника анализе садржаја углавном подразумева анализу документације и визуелног материјала, а нешто ређе података сакупљених помоћу интервјуа. Већина аутора наводи да техника анализе садржаја има нарочиту примену у истраживању васпитних феномена, односно да може чинити основу у компаративно-педагошким истраживањима. Није случајно што метод теоријске анализе, примењен у компаратистици васпитања, налази важне изворе чињеница у интервјуисању и анкетирању. [14]

Анкетирање је, као користан извор информација и података о васпитним проблемима и појавама веома распрострањена истраживачка техника у компаративно-педагошким истраживањима. Предмет анкетирања могу бити лица, али и институције и организације од којих је могуће добити свеже податке о различитим васпитним феноменима и педагошким ситуацијама.

За разлику од анкетирања, помоћу интервјуа односно разговора о различитим педагошким проблемима и појавама интервјуисте и интервјуисаног могуће је добити дубљу представу о њиховој суштини и узрочно-последичним односима. Поступак добијања информација из прве руке претпоставља добру припрему како би се добили што објективнији резултати. [15]

13 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 113.

14 Исто, 114.

15 Исто, 116-117.

3.3. Етапе компаративно-педагошког истраживања

Често се проблем етапа компаративно-педагошких истраживања помиње у дискусијама о теоријско-методолошким проблемима компаративне педагогије. У стручним изворима са подручја компаратистике васпитања уочава се значај америчког компаратисте Бередеја у подстицању научног интересовања за анализу процеса компаративно-педагошких истраживања. Његов методолошки приступ подразумева четири етапе: 1) прикупљање педагошких чињеница, 2) примена метода других друштвених наука да се интерпретирају педагошке чињенице, 3) екстрапозиција, односно прелиминарна конфронтација података из различитих земаља са циљем да се изгради критеријум за компарацију, 4) компарација педагошких чињеница, када се развија и проверава хипотеза. Већина аутора сматра да је његов логички сет процедура дао значајан допринос разумевању тока истраживања у компаративном васпитању. С обзиром да постоје и други приступи који развијају аналитичке процедуре, указаћу на истраживање које следи одређени број етапа и које се понекад преклапају.

1. утврђивање проблема и постављање циља истраживања,
2. формулисање хипотезе или питања,
3. повезивање и обрада података који се односе на предмет истраживања,
4. верификација хипотеза,
5. уопштавање, које је у складу с циљем компаративног проучавања васпитања да се утврде закони који су опште чињенице или сталне квантитативне везе. [16]

Изложени ток истраживања у компаративним проучавањима васпитања и образовања пажљиво је осмишљен. Извесни пропусти, као што је изједначавање хипотезе суштински не нарушавају ток у замишљеном истраживању.

4. Методолошки оквири компаративног проучавања васпитања и образовања

И поред видног напретка у компаративном проучавању васпитања и образовања, јавља се низ проблема, отварају се бројне методолошке дилеме као што су: проблем извора информација и података, обликовање хипотеза, варијабли и индикатора, проблем узроковања, успостављање закона. Указаћемо на њихова основна начела и карактеристике.

16 Радивоје Кулић, *нав. дело*, 121.

4.1. Информације и подаци у компаративним истраживањима

Савремени компаративисти васпитања скретали су пажњу на проблеме прикупљања и класификације информација. Нема валидне компарације ако се не траже и прикупљају информације о образовању, о образовним системима и њиховом функционисању. У компаративним истраживањима истраживачи су се сусретали са проблемима извора информација. Критика извора саставни је део методолошке процедуре у компаративним истраживањима. За корекцију и проверу утисака, стечених на основу анализе садржаја извора служиле су како би се на основу непосредног посматрања утврдило у ком степену се остварују опредељења, циљеви и задаци прокламовани у званичним документима и да ли постоји јаз између опредељења једног друштва и степена остварења у области васпитања и образовања. [17]Са методолошког становишта значајно је напоменути да подаци о образовању који се прикупљају у сврху компарације брзо застаревају. То је један од разлога што је прикупљање информација и података најтежи корак који се предузима у компаративном истраживању васпитања и образовања.

4.2. Индикатори као чиниоци компарације

Три главна елемента која одређују социјалне индикаторе и њихове циљеве су: дескриптивна функција индикатора – опис социјалног стања и тенденција у социјалним променама, њихова међусобна повезаност која предлаже систематски приступ, аналитичка средства која могу бити корисна за социјалног планера, за надгледање социјалних промена. Најпотпуније разматрање функције индикатора налазимо и студији Џонстона. Да би се савладале тешкоће анализе бројних информација, да би се добио општи одговор на питање развоја, настао је концепт индикатора, сматра Џонстон. Према његовом схватању, индикатори представљају сумарну слику како образовни систем изгледа. Он истиче да је индикатор нешто што је квантитативно и зато су вредности индикатора привремене. [18]

4.3. Варијабле у компаративним истраживањима

Џонстон је, како смо већ истакли, покушао да повуче разлику између индикатора и варијабли. Зато варијабле на одређени начин морају бити скициране и дефинисане. Џонстон упозорава да се морају разматрати

17 Душан Савићевић, *нав. дело*, 150.

18 Исто, 152-153.

два основна проблема када се дефинишу варијабле на основу којих ће се прикупљати подаци о образовном систему. То су: на које јединице ће се подаци односити, каква је теоријска природа скале која подвлачи сваку дефинисану варијаблу. У компаративним истраживањима јавља се проблем избора јединица за упоређивање. Све јединице нису упоредиве једна са другом. То је питање методолошке природе и повезано је са класификацијом и избором социјалних јединица за упоређивање. Процес класификације у компаративним проучавањима треба да потврди да ли су јединице истраживања идентичне, или барем довољно сличне једна другој да је могуће упоређивање. [19]

4.4. Хипотезе у компаративним истраживањима

Хипотезе служе истраживачу компаративисти као нека врста водича у тражењу извора података које треба да прикупи. Помоћу хипотеза истраживач компаративиста настоји да установи постојање везе међу проучаваним феноменима, да одреди општи правац и на крају долази прецизнија и квалитативна формулација веза. То значи да хипотезе одређују правце компаративних истраживања. Њихова вредност састоји се у томе што оне приморавају истраживача да разматра, да темељно промисли које ће податке елиминисати, јер нису релевантни за истраживање, а које ће задржати и искористити у каснијем процесу компаративног истраживања. [20]Резултати добијени компаративним истраживањем могу утицати на мењање постојеће ситуације образовања, допринети мењању смера образовне политике, или чак реформи система образовања и васпитања.

4.5. Узорак у компаративним истраживањима

Да би се провериле хипотезе потребно је изабрати случајеве за упоређивање. Зато се једна од тешкоћа компаративног истраживања васпитања и образовања односи на избор узорка. Када је реч о избору узорка у компаративним истраживањима васпитања и образовања, долазимо до питања колико је јединица довољно. Ное и Екстеин препоручују троструке критеријуме за избор јединица истраживања: релевантност случајева за хипотезе, контрола главних спољних варијабли и економичност истраживања. Ное и Екстеин у компаративним истраживањима васпитања и образовања разликују четири врсте узорка: глобални, регионални (мултинационални),

19 Душан Савићевић, *нав. дело*, 158-159.
20 Исто, 159-161.

регионални (интернационални) и унакрсно временски. [21]Одређивање узорка у компаративном проучавању васпитања и образовања има велике потешкоће, али са развојем методологије компаративних истраживања ове тешкоће се све успешније савлађују.

4.6. Теоријско утемељивање компаративних истраживања

И хипотезе и узроковање у компаративним истраживањима васпитања и образовања зависе од теоријског утемељења. У методолошком смислу компарације васпитања и образовања морају да иду даље од прикупљања података и низања једних поред других, да би се уочиле сличности и разлике међу образовним системима различитих земаља. У компарацијама се морају тражити корелације између образовних феномена, као и између њих и друштвених структура које се проучавају. Зато, ма за коју се процедуру у прикупљању података определили, оне морају бити теоријски утемељене. Од тога зависе и хипотезе и индикатори и узроковање. Оквире компаративних истраживања не можемо свести, ограничити на емпиријско прикупљање података ма колико оно било стручно утемељено. У компаративним истраживањима мора се следити научна логика чији је правац теорија–емпиријски подаци и од њих поново ка теорији. У таквој логици научних истраживања долази до дијалектичке везе теоријских и емпиријских истраживања. [22]Такав теоријско-методолошки приступ обезбеђује компаративистици васпитања и образовања научни идентитет и будућност. Зато је солидна теоријска основа битна претпоставка методолошког утемељавања компарације васпитања и образовања.

5. Квалитативна методологија

У подручју компаративне педагогије намеће се потреба другачијег методолошког приступа. Тај другачији опозитни приступ у односу на квантитативну је квалитативна методологија. Квалитативно истраживање је холистичко схватање истраживаних појава, а карактерише га ненасилно, природно посматрање, динамичка реалност где је дозирана субјективност истраживача допуштена. Наглашава се да је у подлози квалитативних истраживања употреба неконструиране логике ради долажења до онога што је стварно – до квалитета, значења, контекста или слике стварности о ономе

21 Душан Савићевић, *нав. дело*, 162-164.

22 Исто,169.

што људи стварно раде, а не оно што они кажу да раде. Квалитативне методе као и релевантни подаци добијени њиховом употребом део су сложеног процеса истраживања којим се жели добити квалитет испитиване појаве. С обзиром на потребу добијања квалитета испитиване појаве у природном окружењу, у квалитативне методе се убрајају: опсервација, етнографија, фотографија, етнометодологија, интервју, социометрија, природни експеримент, студије случаја, ненаметљиве методе, хисториографија и фикус групе. Од квалитативних метода детаљније је обрађена етнометодологија, етнографија, ненаметљиве методе и студиј случаја. [23]

5.1. Етнометодологија

Етнометодологија би значила проучавање метода којима се обични људи служе да би протумачили свој друштвени свет и дали му смисао. Етнометодолози су своју истраживачку пажњу усмерили на истраживање свакодневног живота на индивидуалној разини, посебно на свакодневну интеракцију помоћу које учесници уз коришћење формалних структура непрестано објашњавају интерсубјективни свет. Као и остали теоријски правци, тако и етнометодологија има низ негативности. Из текстова етнометодолога не може се закључити зашто се људи желе понашати, осим тога етнометодолози не разматрају природу моћи у друштвеном свету и могуће деловање разлика у моћи на понашање чланова. Без обзира на наведене недостатке, етнометодологија је афирмирала истраживање свакодневнице. [24]

5.2. Етнографија

Етнографију је могуће одредити као темељну истраживачку методу културне антропологије, као писани текст који бележи етнографска истраживања. Као метода тражи одговоре на битна антрополошка питања која се тичу начина живота људских бића. С обзиром на то да етнографи често живе међу људима које проучавају или проводе већи део времена са њима, овај се тип истраживача назива теренским радником. У вези с етнографским истраживањем намеће се питање њихове објективности. Етнографска истраживања сматрају се необјективнима, јер је етнографија интерпретативно настојање људи с различитим обавезама које могу и утичу на начин како се истраживање одвија. Етнографска истраживања започињу одабиром

23 Софија Врцељ, *У потрази за идентитетом–из перспективе компаративне педагогије*, Ријека, 2005, 86.

24 Исто, 87-90.

културе, прегледом релевантне литературе из и о култури, идентификацијом варијабли који припадници културе доживљавају као важне. Етнограф треба придобити особе које ће му служити као извор информација, а њих ће даље користити за добијање нових у ланчаном процесу. Истраживање је могуће проводити на макро-перспективи, макро-етнографија (оријентисана на проучавање широко дефинисаних културних скупина) и на микро-перспективи, микро-етнографија (проучава уско дефинисане културне скупине). [25]

5.3. Ненаметљиве методе

Ненаметљиве мере, познате и под називом нереактивне мере су методе друштвених наука које не узнемирују друштвено окружење. Ове методе не укључују разговор с људима већ се односе на све друге начине који могу дати податке о људима и њиховом друштвеном свету. Савремени аутори у ову групу метода сврставају: писане и аудио визуелне записе, материјалну културу, једноставна опажања, служење опремом. Ова метода омогућава испитивачима да сами виде, открију истину о ономе што истражују. [26]Ненаметљиве методе је релативно лако поновити што је посебно важно ради проверавња и упоређивања резултата, а осим тога, отвара низ могућности за друга истраживања.

5.4. Студија случаја

Студија случаја је облик квалитативног истраживања једног примера нечега (институција, заједница, друштвена група, појединачна особа). У истраживању случаја истраживачи скупљају податке користећи судионичко и директно опажање, интервјуе, протоколе посматрања, тестове, анализу записа и колекције писаних узорака. Студија случаја се односи на скуп и презентацију детаљних података о одређеном учеснику, малој групи или појединцу. Међу значајне предности студије случаја убраја се флексибилност, због тога што се истраживачима пружа прилика да откривају и истражују проблем у тренутку када се он појави. Субјективност је један од приговора јер се студија случаја ослања на интерпретације података и извора, па се резултати не могу тестирати ради веродостојности. [27]У студији случаја истраживања образовања најчешће иницирају особе које имају моћ над онима који се проучавају и онима који проводе испитивање. Сукоб интереса који постоји код оваквих студија може угрозити поузданост студије.

25 Исто, 90-93.
26 Исто, 96-97.
27 Исто, 100-101.

6. Приступи према опсежности обухваћених проблема

Истраживања у подручју компаративне педагогије захтевају различите приступе и методе и зато је отворено питање која је истраживачка парадигма најприхватљивија. Неки аутори говоре о хоризонталном и вертикалном приступу компарацијама васпитања и образовања. Хоризонтални приступ компаративних проучавања, према Брикмену, тражи испитивање два или више система образовања. Овакав приступ је тежак и мало је истраживања са оваквим приступом. Вертикална компарација се односи на компаративно историјске анализе васпитања и образовања. Суштина је у томе да се проучава образовање у некој земљи у два различита временска периода. У компаративном проучавању могу се користити оба приступа, што зависи од опредељења аутора и циљева који се постављају компаративном истраживању. [28]

У историографији компаративног проучавња васпитања и образовања постоје приступи који зависе од критеријума њихове деобе или класификације. Тако се сусрећемо са критеријумом приступа према опсежности обухваћених проблема за компарацију. У том смислу издваја се микро и макро приступ.

У историјском ходу компаративне педагогије било је критичког односа према макро-оријентацији. Б. Холмес и К. Халл су истицали важност микро-приступа. Холмес је микро приступ одредио као проблемски приступ, а проблеми настају као последица неистовремених социјалних промена. При анализи проблема потребно је, сматра Холмес, неколико истраживачких етапа: постављање теоријске основе проблема, формулација хипотезе, одређивање важних услова, логичке предикције које ће настати од прихваћених хипотеза и компарације логички предвиђених резултата са посматрањем догађаја. На овај је начин могуће открити законе у социјалној средини, који су важни као и закони који постоје у другим наукама. Микро-истраживачки приступи у компаративној педагогији узимају за јединицу анализе школу, разред, одређену групу ученика. Ради обухватнијег истраживања ових феномена компаративна педагогија је пронашла партнере у антропологији и етнологији, указујући на етнометодолошки и етнографски приступ. [29]

Свако апсолутизовање само једног приступа у компаративним истраживањима може да донесе ограничене научне резултате. Зато је са научног становишта оправдано комбиновати глобалне и парцијалне приступе и истицати међузависност теоријских и емпиријских приступа компаративних истраживања васпитања и образовања.

28 Савићевић, *нав. дело*, 119-120.

29 Софија Врцељ, *нав. дело*, 68-67.

Литература

Врцељ 2005: С. Врцељ, *У потрази за идентитетом – из перспективе компаративне педагогије*, Ријека.

Кулић 2011: Р. Кулић, *Компаративна педагогија теорија, системи, реформе*, Београд–Бања Лука.

Савићевић: Д. Савићевић, *Компаративно проучавање васпитања и образовања (Теоријско-методолошки оквир)*, Институт за педагошка истраживања.

Mirjana SIMIĆ

METODOLOGICAL PROBLEMS OF COMPARATIVE RESEARCHES IN EDUCATION

Summary

Each scientific explanation, as per the author's view, is strived and required to have the most possible systematic character, and to enable the explained problem to be comprehended in the widest theoric-systhematic frame. Having analysed the methodological problem of comparative studies in education from the point of view of the mentioned studies, the author determined that the approaches to comparative study of education and schooling were not to be uniformed ones from the simple reason they had been grown out from different philosophic and theoric fundament. From the wider point of view, comparisons enable the comprehension of the phenomenon of education and schooling, their dialectics of manifestation, and their importance for human and society development. Methodologically taken, comparativistics of education and schooling is enriched with new techniques and methods. The comparison overcomes the meaning of one method (comparative method). Different orientations and different methodological procedures in comparative study of education and schooling were being appeared.

Bearing in mind the complexity of comparative pedagogy problems, the author indicated the relevant methodological problems from which the historic dimension of comparative pedagogy progress was being visible. The author made the analysis of methodological problem of comparative research in education through several phases having considered basic characteristic of research, understanding of method system of comparative pedagogy, problems of contradiction of comparative research, its presence etc.

From the point of view of the indicated problem, it is essential to state the consciousness on the methodological foundation of comparative researches of education and schooling is being broadened, which leads to the research of phenomenon of education at more qualitative level.

Key words: comparative researches, methodological problems, qualitative methodology, approaches as per the massiveness of the problem coverage.

Рад је предат 2. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(497.115)"2011/2012"

*Александар ПАВЛОВИЋ**

ДОСЕЉЕНИЦИ СА ПОДРУЧЈА ЈУЖНО ОД ИБРА ПРЕМА СТАВОВИМА СТАНОВНИКА СЕВЕРНЕ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ**

Апстракт: У раду износим прелиминарне резултате истраживања проблема односа српског становништва у северној Косовској Митровици, које ту живи од пре рата 1999. године, према Србима који су се у град доселили након рата, исељавањем са ширег подручја јужно од реке Ибар. Рад је заснован на теренским истраживањима обављеним током 2011. и 2012. године.

Кључне речи: староседеоци, досељеници, идентитет, свакодневица, Срби, Албанци, Косовска Митровица.

У раду представљам део резултата истраживања свакодневног живота српског становништва у Косовској Митровици, које сам започео 2011. године. За истраживање на тој локацији одлучио сам се услед комплексне друштвено-политичке ситуације у том граду, који је од рата 1999. године подељен на етничкој основи и у којем свакодневицу Срба карактерише готово стално ванредно стање, испуњено напетошћу због ризика од избијања сукоба са албанским становништвом, као и неизвесношћу у погледу решавања институционално-правног статуса (севера) Косова и Метохије. Теренском раду у Косовској Митровици, другим речима, приступио сам са намером да пружим одређени допринос проучавањима културе и свакодневног живота

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Срба на Косову и Метохији данас, којих у домаћој науци има сасвим мало,[1] а чије би спровођење могло бити веома важно у контексту крупних друштвених, политичких и економских процеса који се на том подручју у рецентном периоду, поготово у последњих пар деценија одвијају.

Процеси који су у најновијем времену карактеристични за Косово и Метохију, а од којих се у овом раду полази, присутни су и на демографском плану. Некада мултиетничко и културно хетерогено, то се подручје од 1999. године јавља као поприште интензивног кретања и смене једног становништва другим. Долази до масовног исељавања Срба, прво одмах након рата, а затим и после албанских нереда 17. марта 2004. године, тако да тај простор данас насељавају готово искључиво Албанци, док је српска популација сведена на изразиту мањину, гетоизирану у малим енклавама.[2] Међу тим енклавама издваја се централна, која обухвата двадесетак села око манастира Грачаница, затим општина Штрпце на југу, као и релативно „отворена" села на истоку покрајине, на територији општина Гњилане и Косовска Витина. Овим главним областима треба додати и низ изолованих села, као што је Гораждевац код Пећи, у којем има око 800 становника, Велика Хоча, са истим бројем људи, Ораховац (500 становника).[3] Српско становништво је у поменутим енклавама изложено сталним притисцима, при чему је лишено и неких основних слобода, као што је слобода кретања. Ситуација је у том смислу повољнија само у једној зони, а то је подручје северног Косова

1 „Антрополошко истраживање савремене културе Срба на Косову и Метохији", спроведено у режији Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, један је од ретких пројеката остварених на том плану. Видети: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Baštinik, Kruševac, 2008. Видети још и: Сања Златановић, „Свакодневица у енклави", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LIII, Београд, 2005, 83-92; „Дискурзивно обликовање ‚других': српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LIX, Београд, 2011, 77-87; Биљана Сикимић, „Енклава Прилужје: конструкција локалног идентитета", *Живот у енклави*, Лицеум 9, Крагујевац, 2005, 89-127; „Свакодневни живот у Ибарском колашину", *Ибарски Колашин. Природа и традицијска култура*, Крагујевац, 2008, 117-149; Ивана Аритоновић, „Свакодневни живот и самоорганизовање мештана у српској енклави Прилужје на Косову и Метохији", *Баштина*, св. 29, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2010, 187-205; „Сфера рада и потрошачка култура као елементи реконструкције свакодневног живота жена на северу Косова и Метохије", *Баштина*, св. 30, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2011, 257-269; И. Аритоновић, Татјана Лазаревић, „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа)", *Баштина*, св. 32, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2012, 279-301; итд.

2 S. Zlatanović, „Starosedeoci i doseljenici: međugrupne percepcije u posleratnom diskursu", у: S. Nedeljković (ur.), *нав. дело*, 110.

3 Žan-Arno Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd, 2009, 179-180.

и Метохије, које већином насељавају Срби и које се физички наслања на територију државе Србије. Према северу, то је подручје омеђено покрајинском границом и планином Копаоник, док на југу границу представља река Ибар. На самој јужној граници лежи Косовска Митровица, град који је од јуна 1999. године и фактички подељен на два дела: јужно од Ибра, у којем живи готово искључиво албанско становништво, и северно од Ибра, који насељава углавном српски живаљ.

Демографске промене на Косову и Метохији уочљиве су и у самој Косовској Митровици. Према југословенском попису из 1991. године, на целој територији градске општине живело је 123.394 становника, од којих 24.906 Срба и Црногораца, тј. 20% од укупног броја.[4] Организација OSCE наводи да је до 1999. године на општинској територији живело 116.500 људи, од којих 81% Албанаца, 10% Срба, док је остатак отпадао на житеље других етничких идентитета, пре свега Рома. У самом граду било је око 68.000 Албанаца, 9.000 Срба и 10.000 осталих, опет првенствено Рома.[5] Српско становништво живело је раштркано на читавом подручју града, али га је највише било у четвртима северно од реке Ибар, које се углавном састоје од стамбених зграда. Исти је случај био и са албанским становништвом, којег је, додуше, највише било јужно од Ибра, док је, по проценама, и у квартовима северно од реке чинило барем половину популације. Једини изразито етнички обојени делови града до тог доба били су ромски квартови.[6]

Наведено стање је знатно промењено ратом из 1999. године. Долази до убрзаног кретања градског становништва, тако да се Срби и Роми концентришу северно од реке, док је албанским избеглицама које су пре рата живеле у том делу града по повратку у Косовску Митровицу забрањиван приступ у властите домове.[7] Процењује се да је већина од 6.000 Рома који су до 1999. године живели јужно од Ибра избегла у унутрашњост Србије или у део града са друге стране реке.[8] Процена је и да су скоро сви Срби прешли на северну страну, на којој их до данас, укључујући и оближње село Суви До, према подацима OSCE има укупно око 22.530.[9] Поред њих, са исте стране реке остало је да живи и око 4.900 Албанаца, настањених у самом граду и у селима Суви До, Гушевац и Винарце, око 1.000 Бошњака, 580 Горанаца, 210 Турака, 200 Рома и 40 Ашкалија.[10]

4 Исто, 170.
5 http://en.wikipedia.org/wiki/Kosovska_Mitrovica
6 Ž. Derens, *нав. дело*, 170.
7 Исто.
8 Jelena Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici", у: S. Nedeljković (ur.), *нав. дело*, 78.
9 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, November 2011. Текст је преузет са интернет стране http://www.osce.org/kosovo/38678.
10 Исто.

Осим Срба из дела града јужно од Ибра, на подручје северне Косовске Митровице прелази и српско становништво из Приштине, Истока, Вучитрна, и других места и градова који се налазе јужно од градске општине. То се досељавање одвија одмах након рата, али и након мартовских немира 2004. године. По подацима којима располаже OSCE, од око 22.530 Срба који данас живе у северној Косовској Митровици и у селу Суви До између пет и седам хиљада је оних који су се доселили са наведених дестинација.[11]

Перцепција *досељеника* као оквир истраживања

Убрзо након започињања истраживања свакодневице становника северне Косовске Митровице, у разговору са испитаницима појавио се проблем односа *старосе̄делаца* према *досељеницима*, односно рођених Митровчана, и оних који у граду живе још од пре рата, према Србима досељеним након 1999. године, а који су претходно живели на ширем подручју јужно од Ибра. Саговорници су ми, наиме, говорећи о свом свакодневном животу указивали на придошлице које су – према њиховим речима – у многоме промениле некадашњи *дух* Косовске Митровице. То је тема која се провлачила и током даљег истраживања, понекад се чак наметала и као једна од главних, будући да су је испитаници неретко сами покретали у настојању да објасне неке од појава са којима се у граду свакодневно сусрећу.

Перцепција досељеника од стране староседелаца као људи који су унели извесне промене у свакодневни живот становника града, који су дакле са собом донели неке *другачије* обичаје и навике, у аналитичком смислу отворила је питање постојања *ми/они* границе унутар једне исте, српске заједнице. У ситуацији дубоко измењеног друштвено-политичког контекста после 1999. године, када етнички идентитет постаје далеко најрелевантнији од свих других доживљаја припадности, питање *другости* унутар *нас*, заправо, није ни могло остати занемарено као поље истраживања. Напротив. Полазећи од тога, мотив за израду овог рада пронашао сам управо у настојању да дођем до ставова Срба староседелаца према Србима досељеним из локалних средина јужно од Косовске Митровице, а како бих тиме пружио допринос конципирању етнографске грађе за сагледавање динамике процеса конструисања унутаргрупних идентитета међу припадницима српске популације насељене на подручју града северно од реке Ибар, на локалитету који је кризни, условно речено пограничні, али и мултиетнички.

У теоријском смислу, у раду се ослањам на друштвено-конструктивистички приступ проучавању идентитета, по којем су идентитети променљиви,

11 Исто.

ситуационо условљени и подложни преговарању, а у чему важну улогу заузимају интеракција самоидентификације и идентификације од стране других,[12] или тзв. „комшијски дискурс“,[13] затим односи моћи и доминације.[14] Истраживање за потребе рада спровео сам на ограниченом узорку испитаника, претежно међу припадницима средњих генерација Срба у северној Косовској Митровици, који се могу именовати као *староседеоци*, односно који у граду живе још од пре рата 1999. године.[15] У циљу прикупљања чињеничне грађе користио сам комбинацију структурираног и полуструктурираног интервјуа, што значи да сам разговор са испитаницима водио помоћу јасно дефинисаних питања, али и на основу подсетника са назначеним темама и циљевима унутар сваке теме. Резултате истраживања сматрам само делимичним и прелиминарним, такође и једностраним, с обзиром на то да у разматрању односа *ми/они* третирају само ставове староседелаца према досељеницима, а не и ставове досељеника према староседеоцима, одакле их – укупно гледано – видим тек као скромну, полазну основу за продубљивање проучаване проблематике.

Досељеници у контексту свакодневице становника северне Косовске Митровице

Уколико се изузме већ вишегодишња нестабилна друштвено-политичка ситуација, коју карактеришу међуетничке тензије и веома неизвесна будућност, свакодневни живот становника северне Косовске Митровице одвија се наизглед сасвим нормално, према режиму уобичајеном за било коју другу урбану средину. Људи раде, праве планове и улажу како у посао, тако и у лични развој и личну имовину. Омладина иде у школе, на факултете, посећује концерте и састаје се у бројним кафићима, док се старији баве, између осталог, трговином, угоститељством, превозом робе и људи, у последњих пар година неколицина чак изградњом и продајом некретнина. Један део Митровчана запослен је у државним институцијама Републике Србије, пре свега у просвети, здравству, локалној самоуправи, захваљујући чему има редовна примања, увећана за додатак који је нарочитом уредбом српске владе

12 Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2004, 91, 291.

13 B. Sikimić, „Etnolingvistička istraživanja skrivenih manjina, mogućnosti i ograničenja: Čerkezi na Kosovu“, у: Б. Сикимић (ур.), *Скривене мањине на Балкану*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 82, Београд, 2004, 259-281.

14 R. Dženkins, *нав. дело*, 91.

15 Помоћ приликом истраживања на терену добио сам од колегиница Марије Јефтимијевић-Михајловић и Иване Аритоновић-Миловановић из Косовске Митровице. На томе им се још једном најискреније захваљујем.

својевремено прописан за све раднике који плату добијају из републичког буџета, а чије је пребивалиште на Косову и Метохији. Прилив средстава из државне касе на име пензија, социјалних давања, нарочито на име плата запослених у јавним установама, како су ми саопштили и поједини испитаници, главни је, ако не и једини финансијски извор за Србе у Косовској Митровици, без чега не само они који та средства директно примају, већ и сви они који од њих индиректно зависе не би могли да се надају било каквом опстанку у граду.

Економска ситуација у северној Косовској Митровици за многе је услед увећаних примања из буџета Републике Србије знатно повољнија у односу на већину других градова у земљи. Томе у великој мери доприносе и донекле нижи трошкови живота, будући да су због нерегулисане тржишне политике и одсуства стриктне пореске контроле, бројни производи и услуге ослобођени разних дажбина и акциза. Додатно ниже трошкове живота имају и сви они грађани који већ годинама уназад не плаћају поједине режије унутар домаћинства, попут електричне енергије на пример, уз образложење да рачуне не желе да полажу *Косовској електроенергетској корпорацији* (*КЕК*), за коју се верује да средства уплаћена за потрошену струју по неком споразуму делимично преузима од *Електропривреде Србије* (*ЕПС*). С друге стране, на основу наведеног било би погрешно закључити да је међу становницима северне Косовске Митровице мало оних који нису задовољни својим економским положајем. Инвестиција у производњу и отварања нових радних места готово да нема уопште, док број незапослених, радно способних лица која се по последњим подацима налазе у евиденцији Филијале Националне службе за запошљавање у Косовској Митровици износи 1.670 (945 жена и 725 мушкараца).[16]

Економија и преживљавање у условима који су по много чему специфични у односу на непосредно друштвено окружење, чини се да је управо тема број један са којом староседеоци у северној Косовској Митровици повезују присуство досељеника у граду. Појава на коју су ми с тим у вези испитаници најпре скретали пажњу јесте пренасељеност која се осећа услед досељавања људи са југа, а због чега је и конкуренција на тржишту рада већа, самим тим и долазак до посла знатно тежи него што би то био случај да је број становника мањи. Оно што се, при том, посебно наглашава јесте чињеница да због таквих околности највише трпе они сами, дакле стари Митровчани, будући да долазе у ситуацију да им неко са стране директно умањује могућност за запошљавање или смањује простор за приватно

16 *Незапослена лица за период од 1. до 31. августа 2012. године*, Национална служба за запошљавање, Општина Косовска Митровица, август 2012. Податке о броју лица заведених у евиденцију незапослених добио сам захваљујући љубазности г. Аце Марковића, директора Филијале Националне службе за запошљавање у Косовској Митровици.

предузетништво. Бар неколико саговорника отворено говори и о томе да је било случајева да се до радних места у неким институцијама Републике Србије долазило куповином, у чему су, по њиховим сазнањима, предност имали досељеници, и то зато што је међу њима било појединаца који су располагали са више новца који су у ту сврху могли да издвоје или зато што су надлежни кадрови у тим институцијама из неког разлога на такав начин примали пре некога ко је од релативно скоро ту, него некога ко од раније припада локалној заједници („Неће да се петљају са нама одавде", помало кроз шалу тим поводом каже један од испитаника; м. рођ. 1963). Слично је и са приватним предузетништвом. Оно је претежно меркантилног карактера, што значи да људи углавном држе трговине прехрамбених артикала и производа за домаћинство, продавнице одеће и обуће, итд, што је и више него лако уочљиво с обзиром на то да је у граду скоро на сваком кораку могуће наићи на какву пиљарницу, трафику, бутик, и сл. Многе од тих радњи, према уверењу староседелаца, отворили су досељеници, будући да у њиховим редовима, наводно, није недостајало оних који су због властите сналажљивости или бољег материјалног положаја имали више успеха у покретању посла.

Иако се број досељеника у односу на укупан број становника у северној Косовској Митровици оквирно креће између једне четвртине и једне трећине, из разговора са испитаницима стиче се утисак да је њихов утицај у економији града више него осетан. Готово да нисам имао саговорника који није истакао како је становнике града одувек красила ширина духа, отвореност, толеранција, одмереност, прихватање свих који дођу са стране и спремност да се свако третира подједнако, без фаворизовања било кога и по било којој линији. Досељеници са подручја јужно од Ибра, међутим, доживљавају се као људи којима такви принципи нису превише блиски, који не познају *фер-плеј*, и који се у свему превасходно држе једни других, без уважавања оних са којима немају некакве пређашње – родбинске, комшијске или пријатељске везе. То се нарочито односи на досељенике из мањих, руралних средина, на пример из Вучитрна, Свињара, итд, који су, по староседеоцима, изразито продорни, окретни, али и уско оријентисани на властите интересе. Сматра се да су управо захваљујући таквим особинама, као и међусобној повезаности, досељеници из наведених места и присутни у многим пословима, да због тога често другима диктирају своје услове, да у области економије и запошљавања, најкраће речено, имају много већу иницијативу у односу на староседеоце.

За предузетништво досељеника из наведених места није неуобичајено да пређе границе лојалности, руковођено, како једна испитаница (ж. рођ. 1978) каже, тежњом да се „згрpreби што више". Лакомост и жеља за брзом зарадом нису ретке појаве и могу бити праћене површношћу, бахатошћу,

себичношћу. Примера који то илуструју, према истој испитаници, има више. Наводи, рецимо, случај појединих инвеститора који подижу стамбене зграде без потребних инфраструктурних решења, а како би трошкове изградње свели на најмању могућу меру. Један од њих је, тако, приликом подизања нове вишеспратнице канализациони чвор поставио на чвор који је претходно служио за одвод фекалија из једне обичне, старе куће која је, пре него што је срушена, стајала на на месту на којем је зграда требало да буде подигнута. Резултат је био тај да је недуго након завршених радова због недовољних капацитета дошло до изливања канализације, ширења отпадних вода и непријатних мириса. Дотични инвеститор, да би исправио грешку, морао је накнадно да проширује канализациони чвор и да га прилагоди потребама становања у објекту са више стамбених јединица.

Да је жеља за брзом зарадом појава која се може срести међу досељеницима, а што наилази на неодобравање код староседелаца, сведочи и исказ још једне испитанице (ж. рођ. 1977). Она каже следеће:

> „У појединим фазама сам осећала жаљење према тим људима због њиховог тешког положаја, јер није лако напустити своја огњишта и започети нов живот. Међутим, како то увек и свуда бива, доста је људи који су искористили тешку ситуацију и наметнули себе као важне, који су успели да се за кратко време обогате и поставе неке норме које нису у складу са правилима части, поштења, вредновања правих, исконских вредности… Е, у тим случајевима немам добро мишљење о појединим досељеницима и видим их апсолутно другачијим од себе и људи из мог окружења који умеју да цене праве вредности“.

Продорност и извесну безобзирност које уочавају у пословању досељеника испитаници објашњавају њиховим другачијим *менталитетом*. Истиче се како су они углавном дошли из сеоских области, у којима се живи другачијим начином живота, који подразумева другачија схватања и другачија правила понашања. У том смислу, може се чути мишљење како придошлице и после више година не схватају да живе у граду, у једној новој средини, у којој је своје раније навике требало да промене и да прилагоде другачијем, урбаном окружењу. Један од испитаника (м. рођ. 1968) примећује како се старе навике код досељеника са којима станује у истој згради огледају, између осталог, у томе што они не воде нимало рачуна о томе да у згради нису сами, и да ту, на свега неколико корака од њиховог прага, живе и други станари. Последице таквог односа према суседима видљиве су, на пример, у непоштовању кућног реда, у немару према заједничким просторијама, и сл. Истом испитанику нарочито смета одсуство осећаја за одржавање чистоће око зграде које уочава код својих комшија:

„Ти имаш људе који са терасе бацају смеће. Перу балконе као да су малтене на селу. Црево се избаци са чесме из купатила. Не обраћају пажњу ни на шта, да ли има неког доле или нема никог доле... Он је силом прилика дошао у град, али је јако тешко да та особа прихвати свест људи који се налазе у граду. (...) Можеш да нађеш поред контејнера... Видећеш, прођеш поред контејнера... Значи, контејнер је празан, он доноси смеће, истоварује, поред контејнера баца, неће у контејнер... А контејнер који може да прими, ајд да кажем, не знам колико канти свега тога... Јако је тешко променити ту свест код људи".

Одсуство осећаја за суживот са другим људима у складу са правилима по којима би појединац требало да има на уму да не може да поступа онако како само он хоће и како искључиво њему одговара, досељеницима приписују и други испитаници. Један од њих (м. рођ. 1964) наводи пример неког предузетника који је угоститељски објекат зидао тако да њиме обухвати што већу површину, не пазећи при том да тиме залази у посед суседа или у јавни простор намењен свим грађанима:

„Некада се у Митровици знао ред. У њој је живела господа и пуно угледних породица. Ово што се данас догађа... Ма какви, било је незамисливо. Ниси тада могао на улици да видиш неред, прљавштину. Водило се рачуна о томе како град изгледа. Људи који су рођени овде и живели ту волели су овај град... Ти данас, погледај... Имаш неке који су дошли са разних страна и који колико већ сутра могу да оду... Не занима их шта ће иза њих остати. Ево, ту један, знам... Дошао човек ко зна одакле, заузео локал и одмах почео да га проширује. Није му било довољно места... Проширио га све до тротоара. Хтео да оде и даље, да заузме и део тротоара... Не можеш човече тако, не могу људи улицом да пролазе од тебе".

Сличан доживљај промена у граду у којем је рођена износи и наредна испитаница (ж. рођ. 1976):

„Прво, то је сада петина града (северни део), друго – град је изгубио ‚господски дух', и дух града. Све више личи на једну велику пијацу, хаос и безакоње у сваком смислу, почев од саобраћајног, инфраструктурног... Не кажем да се институције сада не труде да се ствари доведу у ред, почев од локалне самоуправе, али је далеко то од сјаја који је имала стара Косовска Митровица. Срби који су се доселили другачије акцентују... Ето, баналан пример, бахатији су, што није ни чудо, људи који су изгубили све не знам какви треба да буду, сви су им криви за све, али с годинама они су се изборили за своје место у овом граду, лепо послују, па су се одомаћили скроз, да имам стално

ситуације да се осећам као странац у свом граду. Некада ме то гуши, али сам свесна да неће бити као пре, па живим живот у свакодневној дилеми – остати или отићи".

Понашање досељеника се у ставовима испитаника образлаже и њиховим ниским степеном образовања. Помиње се како је међу њима доста оних који су се пре доласка у Митровицу бавили претежно сеоским пословима, због чега су од школе завршавали само оно најосновније, тек оноликo колико им је било потребно да се описмене. За Косовску Митровицу се, с друге стране, наглашава како је још за време Југославије била позната као важан културни, друштвени и економски центар, и то не само на Косову и Метохији већ и на ширем подручју тадашње државе. Наводи се како је из ње потекло много признатих лекара, уметника, стручњака најразличитијих профила, од којих се већина одавно, а нарочито након рата 1999. године исељава у централну Србију, Београд, па и у иностранство. Управо се одлив образованих грађана, али и многих других предратних Митровчана, доживљава као један од разлога због којег и долази до уплива утицаја са стране, а који од рата па наовамо у доброј мери врше досељеници, доносећи свој систем вредности и своја правила понашања. Испитаница (ж. рођ. 1978) каже како су делимично због тога културна дешавања, попут изложби, књижевних вечери, и сл, данас у северној Косовској Митровици веома ретко посећена и како не наилазе на већи одјек међу становницима града. Уместо тога, по истој испитаници, далеко је популарније упражњавати различите, сасвим тривијалне видове забаве, који људе, посебно младе, нити оплемењују, нити их подстичу на било какву уметничку или интелектуалну креативност.

Прилив необразованог становништва из сеоских средина староседоци у северној Косовској Митровици не виде као тренд који је од 1999. године карактеристичан само за њихов град. Слична појава уочава се и у другим урбаним срединама на Косову и Метохији, у којима долази до прилива Албанаца, такође из руралних крајева, а добрим делом управо на место Срба који се из тих средина исељавају. Посебно се у том смислу помиње пример Приштине, у коју се досељавају Албанци из Дренице и других области, затим и пример јужне Косовске Митровице чији се број становника у годинама након рата увећава миграцијама са села. За албанске досељенике испитаници кажу да у наведеним градовима доносе скоро исте промене као и Срби који су се доселили у северну Косовску Митровицу. Испитаник (м. рођ. 1964) наводи да Албанци своје дошљаке са села називају *катунарима*, чиме желе да истакну њихово порекло, као људи који су се бавили сточарством, који долазе са планине, и сл; том називу у одређеној мери приписују и пежоративно значење. Слично томе, на извесна именовања досељеника наилази се и у српској

заједници, међу Србима староседеоцима у северној Косовској Митровици. Тих је назива, додуше, било више током ранијих година, док се данас полако губе из свакодневне употребе. Сретали су се спорадично, што значи да нису увек били општеприхваћени; нису увек имали ни пежоративни карактер. У почетку, непосредно након рата, досељени Срби углавном су називани заједничким именом *избеглице*, а онда се јављају и следећа имена: *Вучитрнци*, *Свињарчани*, *Гојбуљчани*, дакле по месту одакле је ко долазио. Називи који су се још могли наћи у употреби су и ови: *Гарани*, *Косовари*, *Мандови*. Неки од досељеника називани су и *Шиптари*, због начина понашања, односно „некултуре", који је повезиван са начином понашања Албанаца са којима су у непосредном суседству претходно живели.

Суживот са већинским албанским становништвом још је један од чинилаца који староседеоци узимају у обзир како би објаснили поступке и начин размишљања досељеника. Сматра се да су у свакодневном контакту са Албанцима у ранијем месту становања преузели многе њихове „карактерне особине", чиме су – како се каже – по „менталном склопу" постали далеко сличнији њима него Србима. У прилог таквом схватању говори и један од поменутих назива за означавање досељеника (*Шиптари*), док на ту тему поједини испитаници дају и сасвим конкретна мишљења:

> „Знаш зашто је то тако? Јер они су... Ми смо овде више гравитирали према Београду, Србији, Крагујевцу, значи одавде ка тамо... Да, било је и овамо. У Приштини се студирало, доле... Али, већински ишло се горе... Док су они тамо, значи, тамо су живели... Са Шиптарима, разумеш... И онда су попримили њихов начин живота, понашања, и све што иде уз то. И то је усађено. И то се наставља тако да се понаша" (м. рођ. 1963).

Приписујући им сличност са албанским становништвом на основу начина мишљења и понашања, испитаници, међутим, досељеницима не оспоравају њихов етнички идентитет. Доживљавају их као припаднике своје, српске заједнице, и као такве себи ближе од припадника других етничких заједница. Наводе, с тим у вези, како разлике између староседелаца и досељеника заправо немају већу тежину, како оне чак постају и занемарљиве ако се имају у виду безбедносна ситуација у граду и с њом скопчане сталне напетости у односу на албанско становништво. Неколико испитаника истиче да је свакако боље што су се у северну Косовску Митровицу населили Срби са подручја јужно од Ибра уместо да су се у тај део града вратили Албанци који су за време и након рата одатле избегли.

Доживљај досељеника као сународника код староседелаца долази највише до изражаја на плану односа према онима који се виде као

супротстављени *другīи*, односно према Албанцима. У ставовима испитаника, сходно томе, може се чути како међу Србима у северној Косовској Митровици, без обзира на то да ли се ради о староседеоцима или придошлицама, по правилу влада солидарност сваки пут када дође до појачаних међуетничких тензија.

„Да, солидарност постоји, а испољава се углавном када дође до етничких сукоба“ (м. рођ. 1984).

„Највише када је одбрана града у питању, право на институције, борба против тзв. албанске државе, инсталирања косовских институција...“ (ж. рођ. 1976).

„Сви Срби у граду имају пар заједничких проблема. Један од њих је опстанак овде, који нам је свима угрожен. Тада морамо бити сложни“ (м. рођ. 1981).

„Солидарности је врло мало у свакодневном животу. Међутим, када дође до сукоба или инцидената у северном делу града, људи су веома организовани у очувању својих домова, а самим тим и територије. Тада се губе све разлике и несугласице“ (ж. рођ. 1978).

На солидарност између староседелаца и досељеника, најзад, међу појединим испитаницима ипак се не гледа као на појаву која је неупитна, која се подразумева сама по себи. Наиме, и по том питању може се чути да постоје извесне разлике у схватањима једних и других, а које се првенствено огледају у тумачењу властитих заслуга у одбрани града од албанске експанзије из правца јужно од Ибра. Тако се, на пример, помиње како су досељеници у томе склони да преувеличавају своју улогу, чак и да омаловажавају староседоце истичући како би њихов опстанак у северној Косовској Митровици био доведен у питање да они нису дошли и сачували град.

„Рецимо изјаве... Једна од жешћих, најжешћих изјава: ‚Да није било нас Вучитрнаца, ви бисте били у Црној Гори‘. Е то кад ти каже... Не знаш шта да му кажеш, шта да причаш даље... Пази, нас то све вређа“... (м. рођ. 1963).

„Приштинци сматрају да није било њих, ми бисмо сви радили у Трепчи или нас не би ни било“ (ж. рођ. 1976).

С друге стране, код испитаника који о наведеном проблему говоре влада уверење да ствари стоје управо обрнуто.

„Ми смо сачували интегритет Митровице као града... То значи да смо сачували и толеранцију. Нико никад није рекао, знаш као ‚Ти си тамо из неког села или дошао си из Вучитрна нешто овде да провоцираш'... Али он је спреман то да ти ради. И да ти наметне своје мишљење. Док он буде укапирао да више није тамо, где је био, требаће времена" (м. рођ. 1964).

„Да ми нисмо зауставили тај погром на мосту, да ми нисмо сачували тај север, они не би имали где да остану, не би имали где ни да дођу" (м. рођ. 1968).

„Док је он гледао где ће и шта ће, у који ће стан да уђе и који ће локал да опљачка или заузме, ми смо се гађали по мосту, пуцали"... (м. рођ. 1963).

Мишљење је староседелаца, дакле, да је српско становништво опстало у делу Митровице северно од Ибра захваљујући пре свега њима, који су 1999. године, а и касније, спречавали сваки покушај Албанаца да пређу мост преко реке, омогућавајући при том несметан останак у граду свим избеглим Србима. Значај досељеника у одбрани града од албанске доминације се не спори, нарочито у немирима 2004. године, али се скреће пажња на то да се не може говорити како је њихова улога у томе већа. Додатни аргумент који испитаници наводе у одбрани својих ставова гласи да је један број избеглица 1999. године продужавао даље, ка унутрашњости Србије, не намеравајући да се у северном делу Митровице уопште задржава; када је постало очигледно да ће град остати у српским рукама неки од њих су се вратили и у њему настанили.

Завршно разматрање

Осврт на ставове становника северне Косовске Митровице о досељеницима са ширег подручја јужно од Ибра имао је за циљ да пружи прелиминарне резултате истраживања унутаргрупних перцепција у оквиру српске заједнице у том граду. Оно што се на основу тих резултата може видети јесте да је актуелна представа о Косову и Метохији, као о простору чије се становништво идентификује махом кроз призму српско-албанске етничке поларизације, поједностављена, услед чега произлази да је погрешно извлачити било какве закључке о монолитности једног или другог народа. Међу Србима у Косовској Митровици, како је приказано, уочава се дихотомија *ми/они*, и то између становника који у граду живе још од пре рата 1999. године и становника који су се у граду настанили након рата.

Наведена дихотомија у овом случају посматра се из угла првих, односно староседелаца, који себе подразумевају под *ми*, а у односу на досељенике које категоризују као *они*.

Граница коју староседеоци повлаче према досељеницима нераскидиво је повезана са сложеном свакодневицом у северној Косовској Митровици, испуњеној безбедносним ризицима, неизвесном сутрашњицом, економском пасивношћу, те избегличком реалношћу. Реч је о чиниоцима који су у протеклих петнаестак година у знатној мери изменили целокупну друштвену стварност у граду, одакле је и перцепција досељеника као *другачијих* недвосмислено подвучена односом према насталим променама. У ставовима испитаника досељеници се појављују као различити пре свега у културолошком кључу, као становништво које је из својих локалних средина донело другачији систем вредности и другачије понашање. У том смислу, они се доводе и у везу са онима који се опажају као есенцијално *други*, а то су Албанци. Те разлике, с друге стране, немају тежину етницитета, што значи да староседеоци досељенике доживљавају као Србе, као припаднике исте етничке скупине, са којима их на првом месту веже осећај солидарности у односу на супротстављено, албанско становништво.

Приписујући им извесне разлике, староседеоци не само да врше идентификацију досељеника, већ истовремено потврђују и свој властити, староседелачки идентитет. Испитаници су током истраживања истицали да су у Косовској Митровици рођени, или да у њој живе већину свог живота, експлицитно или имплицитно присвајајући за себе назив *стари Митровчани*. Осећање достојанства у вези са својим староседелачким идентитетом испитаници нарочито наглашавају у контексту негативних квалификација које приписују досељеницима, где себе виде у обрнутом светлу: као носиоце правих вредности, чуваре предратног градског духа, толеранције, одмерености, поштења, итд.

За доживљај поделе између *нас* и *њих*, односно између староседелаца и досељеника, испитаници, на крају, признају да временом полако бледи. Он је, како кажу, био далеко израженији у ранијем периоду, посебно у годинама након рата, док су промене настале досељавањем Срба са подручја јужно од Ибра данас добрим делом већ апсорбоване од стране староседелаца, одакле и разлике између једних и других постају све теже уочљиве. На процесе идентификације унутар српске заједнице у северној Косовској Митровици од рата па наовамо утичу пре свега заједнички приоритети, а они су најпре условљени друштвено-политичким чиниоцима, тј. тензијама у односу на албанско становништво и нерешеним статусом (севера) Косова и Метохије. Унутаргрупне перцепције у локалном кључу одатле се потискују у други план, или нестају, уместо чега се у дефинисању колективног идентитета предност даје осећањима етничке припадности.

Литература

Derens 2009: Ž. Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd.

Zlatanović 2008: S. Zlatanović, „Starosedeoci i doseljenici: međugrupne percepcije u posleratnom diskursu", у: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.

Rajčević 2008: J. Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici", у: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.

Sikimić 2004: B. Sikimić, „Etnolingvistička istraživanja skrivenih manjina, mogućnosti i ograničenja: Čerkezi na Kosovu", у: *Скривене мањине на Балкану* (уредник: Биљана Сикимић), Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 82, Београд.

Dženkins 2004: R. Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Извори

Незапослена лица за период од 1. до 31. августа 2012. године, Национална служба за запошљавање, Општина Косовска Митровица, август 2012.

Интернет извори

http://en.wikipedia.org/wiki/Kosovska_Mitrovica
http://www.osce.org/kosovo/38678

Aleksandar PAVLOVIĆ

THE IMMIGRANTS FROM THE AREA SOUTHERN FROM THE RIVER OF IBAR AS PER THE ATTITUDES OF THE INHABITANTS OF THE NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The author is presenting in this paper the preliminary results of the research of the relationships of Serbian population in the northern Kosovska Mitrovica living there before the war had been commenced in 1999 toward Serbs settled the town after the war, by moving from the wider area southern from the river of Ibar. The objective of the paper is to provide a contribution of the ethnographic material conceptualization based on field work in order to take into account the dynamics of the construction process of intragroup identities among the members of Serbian population inhabited in the part of the town northern from the river of Ibar, in the area which is to be crisis-stricken, conditionally speaking a border one, but multi-ethnic as well. From theoretical point of view, the author relies on social-constructivist approach of identity study, as per which identities are changeable, situationally conditioned, and subject to negotiation, where an important role is played by interaction, self-identification, and identification by others, or so-called „neighbouring discourse", and relationships of power and domination. The field research was performed on the limited number of respondents sample, mostly among the members of middle generations of Serbs in northern Kosovska Mitrovica, which can be named as indigenes, based on a structural and semi-structural interview, which means the conversation with the respondents was taken by clearly defined questions, and based on the reminder with indicated themes and aims within each of the themes.

The research results show that in the attitudes of the indigenes a dichotomy we/they is to be conspicuous with regard to Serbian population emigrated from the area southern from the river of Ibar. The immigrants are being experienced in the unbreakable bond with the complex everyday life in northern Kosovska Mitrovica full of security-related risks, uncertain tomorrow, economic passivity, and finally refugee-related reality. It is about the facts which considerably changed the social reality in the town in the last fifteen years, from which the perception of the immigrants as the different ones was undoubtedly underlined by the relationships toward the appeared changes. As per the attitudes of the respondents, the immigrants

are appearing as different ones first of all from culturological point of view, as the inhabitants from their local surroundings brought different value system and different behaviour. In that sense, they were connected with the ones being percepted as essentially others, these are the Albanians. These differences do not weight ethnicity, which means the indigenes experience the immigrants as Serbs, as the members of the same ethnic group with which they are connected with the feeling of solidarity comparing with the opposed Albanian population. By attributing them of certain differences, the indigenes are not only effecting the identification of the immigrants, but at the same time, are confirming their own indigenous identity as well. The respondents were emphasizing they had been born in Kosovska Mitrovica, and they are living there a majority of their life, explicitly or implicitly appropriating for himself the name old Mitrovcani. The feeling of dignity regarding their indigenous identity is emphasized with the respondents in the context of negative qualifications being attributed to immigrants, where they are seen in reverse angle: as the holders of real values, guardians of pre-war town's spirit, tolerance, restraint, honesty etc.

Key words: indigenes, immigrants, identity, everyday life, Serbs, Albanians, Kosovska Mitrovica.

Рад је предат 28. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 398.332.4(=163.41)(497.11)"200/..."

*Милена АДАМОВИЋ**

СЛАВЉЕЊЕ ПРАЗНИКА КОД ИЗБЕГЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Апстракт: Избеглице са Косова и Метохије и данас, иако у измењеним условима, славе све празнике, али на посебан начин. У новим срединама услови њиховог живота су се знатно погоршали и више се не могу ни поредити са оним што су некада имали. Самим тим, они су делом изгубили и своју веру. Депресивни су и живе у великој беди, па се светковање великих празника, које је некада обиловало богатом трпезом и великим слављем свело само на по неки ритуал, како они кажу – чисто да обележе тај дан.

Кључне речи: избеглице, Косово и Метохија, религијски обреди, празнична култура.

Религијски обреди и очување идентитета избеглих са Косова и Метохије

Према подацима Републичког завода за статистику о попису становништва у 2002. години, који се односе на централну Србију и Војводину, можемо закључити да постоји тенденција верске хомогенизације, што у конкретном случају значи да је повећан број оних који се изјашњавају као припадници православне вероисповести, и да се повећао број православних верника пре свега због великог броја избеглица и расељених лица са подручја која су била захваћена ратом.

Српска православна црква је национална црква. У цркви не постоје програми за придобијање верника, нити мисионарске активности. У Србији већ

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, milena4music@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

годинама постоји тенденција стагнације, па за СПЦ је све већи изазов мисионарска активност како би се извршио утицај, не само на властито верништво, већ и на оне чији су преци некада били православне вере, али су због разноликих утицаја прешли у другу веру, да се врате традицији и вери својих предака. Највећи мисионарски подухват био је враћање веронауке у школе. Савремени начин мисионарске делатности везује се за интернет – скоро сви манастири и цркве имају своје презентације на интернету.

Типично за српско православље јесте да свака православна породица има и слави крсну славу која је повезана са даном одређеног хришћанског светитеља, једном годишње. Слављење крсне славе има неке елементе који су специфични за косовско-метохијски простор. Слављењу славе придаје се посебан значај. Слава се славила три дана. На сам дан славе долазили су гости на ВЕЧЕРУ, углавном само ужа родбина; други дан славе је био РУЧАК, а трећи дан је СЛУГА (долазиле комшије на ракију и на мезе). Рођаци који су долазили из околних села дан уочи славе називали се *зимски гости.*[1]

На тај дан поред славске иконе пале кандило (посуда која виси о три ланца, а у њу се ставља жеравица или тамјан). У време пред славу свештеник освећује водицу у домовима који славе (сада долази у избеглички камп). За свећење водице треба припремити: чинију са водом, букет босиљка, мању свећу. Све се то постави на сто где је славска икона. Славом руководи домаћин. Славска обележја чине: свећа, колач, жито, кадионица и чаша са вином. Славска свећа се пали непосредно пред ломљење славског колача и гори читав дан. Пре ломљења колач се обрне на наличје и пререже у облику крста, после чега га преливају црвеним вином. Потом домаћин окреће колач, а затим га преломи на два дела. Крсну славу одржавају директни мушки потомци.

Честа пракса је и да верници на дан славе рано ујутру оду у цркву са славским колачем, па се чин освећења обави у цркви. Избеглице верују да је сврха светковања крсне славе да се молитвама и позитивним мислима тога дана моли свом свецу пред иконом. Укућани тога дана морају да исказују оно милосрђе које од свога свеца и сами очекују, те тога дана не би било лоше да помажу другим људима, удељују просјацима и сиротињи.

Крштење је други по важности религијски празник за њих и то је обред који се обично обавља у првој години живота детета. Међу обичајима из човековог животног циклуса привлаче пажњу и обичаји о рођењу. Један од таквих је *кувада* или *мушко бабинање.* Њега прате магијско-религијске радње, чији је циљ да се симболично заштити новорођенче и од њега отерају зли демони.[2]

1 По казивању казивача

2 Петар Влаховић, „Етнолошке одреднице Косова и Метохије", *Косово и Метохија у светлу етнологије,* Етнографски музеј у Београду, Београд, 2004, 225.

Улазак у брачну заједницу обавезно су пратили и свадбени обреди. Свадбени обред подразумевао је окупљање сродника и суседа који уз песму, свирку и игру, уз одређене радње, настоје да младенце уведу у нови породични и друштвени живот. Избор брачног партнера није препуштан случају, нити пак вољи младих. Родитељи су били ти који су бирали будућу снају или зета. Највише се обраћала пажња на углед породице и имовинско стање. Узимали су се из околних села или градова и водили су рачуна да нису у сродству бар четири колена.[3] У прошлости они који су ишли да испросе младу звали су се мисиђије. У прошњу су обично ишли само свекар и заова и доносили су дарове. Они би одлазили код младиног оца да га питају да ли је вољан да им да своју кћер за снају. Од тог тренутка девојка је верена и почињу припреме за свадбу. У младиној породици припрема се одећа за младу и њени дарови. Њу су облачили и китили нарочито богато и лепо како би изгледала посебно раскошно.

У младожењиној кући „кретала је здравица", тј. позивање гостију на свадбу. Здравицу би носио један мушкарац, углавном млађи, из куће. Он је носио пљоску вина или ракије и позивао прво кума, а затим и остале рођаке. Здравица је ишла од куће до куће.

Свадба је почињала у суботу. Суботом је био младин дан. Облачили су је у ношњу и ту у њеној кући је било весеље. То се звало младина свадба. Тада је долазила сва њена родбина и доносила јој поклоне. Ту се вечерало, долазила је и музика.[4] Том приликом су јој и девојке, њене другарице, певале разне свадбене песме.

У недељу рано ујутру се носила младина спрема код младожење. Они који носе младину спрему називају се првиче. У младожењиној кући спремало се за полазак по младу и китио се чауш. Чауш је био обично неожењен брат или братанац. На челу колоне је био барјактар, стари сват који одређује којим путем ће се ићи, који је водио рачуна о томе када треба да се пође по младу, кад да почне музика да свира, када да се руча...[5] Поред њега, на челу колоне били су и кум и девер.

Када би дошли код младе у двориште њене куће се играло. Девер је био тај који је изводио младу. Млада није смела да игра у току целе свадбе, јер је то било срамота.[6]

---

3 Дивац Зорица, „Свадбени обичаји у Средачкој жупи и Гори", *Шарпланинске жупе – Гора, Опоље и Средска (антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике)*, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић", књига 40/II, Београд, 1995.

4 Углавном само хармоника.

5 Ивановић Милан, „Културна баштина Горе, Опоља и Средачке жупе", *Шарпланинске жупе – Гора, Опоље и Средска (антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике)*, САНУ, Географски институт "Јован Цвијић", књига 40/II, Београд, 1995.

6 Она чак није смела ни да прича.

Постојао је и обичај гађања јабуке из пушке. На капији код младе је постављена јабука и младожења мора да је гађа и док не погоди јабуку не сме да уђе у двориште. У кућу улази само девер да се погађа за младу. Када девер откупи младу, он изађе напоље и барјактар изговара: *Ej, шала, ej, наша је наша.* То се виче све до општине.

Младу је у младожењиној кући дочекивала свекрва. Пред капијом она би млади додавала сито. Унутар сита налази се жито, пшеница, пита. Све то је млада бацала што може више преко капије. Давало јој се и накоњче, а она би га дизала три пута и требало је да му да најлепши поклон да би имала сву мушку децу.

У кући би јој давали сито и прстен од младожење да погледа кроз то да би била сита и вољена. Свадба је трајала увече до касно. Млада није разговарала са гостима, смела је само да их пољуби у руку.

У понедељак је код младожење долазила младина родбина. Тај дан се кувала врућа ракија и њом се дочекивала младина родбина.

Младино поштење се није проверавало једино у Призрену. Они то објашњавају тиме да је Призрен био царски и господски град и да тако нешто није приличило таквом граду. У селима се проверавало младино поштење тако што би свекрва ушла ујутру у собу где су младенци спавали, погледала би чаршаф, али је све то било некако скривено. Ко год је хтео, могао је да уђе, да погледа и остави новац. Ако би се десило да „није добра", вратили би је кући.[7]

Савремени услови живота, образовање, напуштање пољопривредних занимања, довели су до значајних измена свадбених обичаја. Они и данас сматрају да млади људи треба да обавезно склопе брак и оснују породицу, али будућег брачног партнера бирају сами. Родитељи не желе да се мешају у избор своје деце. Млади се сами упознају у школи, у граду. Основни критеријум за избор брачног партнера је љубав, док се на традиционалне критеријуме, углед и богатство породице обраћа пажња, али нису више доминантни.

Сада се свадбе такође праве у недељу, али без дужих припрема. Богатство породице више се не мери по кићењу младе. Обичај плаћања за младу се задржао само као симболична форма. Из традиционалне свадбе сачували су се обичаји одласка сватова по младу и њено довођење у младожењину кућу. Млада се не облачи и не удешава као пре. Сада носи венчаницу уместо ношње, а и ако носи ношњу она је једноставније украшена.

Растанак са покојником (погреб) пратили су разни архаични обреди. Данас свештеници врше обред опела, којим се заједница опрашта од умрлог. Обичај је да се тада послужи панаија, кувана пшеница, коју свештеник благосиља и прелива црним вином. Четрдесет дана после смрти, после пола године и пуне године, у цркви се служи парастос, богослужење за умрле.

7 Дивац Зорица, *нав. дело.*

Преостала два најважнија празника за њих су Божић и Ускрс. За Божић спремају колач, чесницу, уносе Бадњак, сламу, стављају новчаник испод сламе да би имали доста пара током целе године. Сваке године имају истог полазника, мушко дете, од када су дошли овде. Они њему спремају дарове (пешкире, чараше, нешто од гардеробе), а он доноси јабуку. Поента је да положајник пробуди ујутру домаћицу, да би била вредна. За Ускрс фарбају јаја, чак и преко 80 комада и чувају прво офарбано црвено јаје као чуваркућу.

Такође, раније орање, копање, сетву, жетву, пчеларење, стрижбу оваца, пратили су многи обреди и обичаји чији је циљ био да се обезбеди економска егзистенција породичне и шире друштвене заједнице.

Одговори на питање да ли раде о верске празнике и недељом, код мушкараца су потврдни, а код жена негативни. Мушкарци време великих празника и недељу углавном проводе радно. Верују да жене у већој мери поштују празнике и то из разлога што мушкарце то претежно и не занима, а и немају осећај за тако нешто.

Што се тиче одлазака у цркву, иду углавном наведеним већим празницима и за задушнице, а посте углавном само 4 дана у години: на Велики петак, на Бадњи дан, за славу Светог Николу и за Крстовдан. Они ретко одлазе у божију кућу, али се обраћају Богу, углавном за неку конкретну ствар и то на најједноставнији начин. Богу се обраћају као што би се обратили било ком живом бићу. Стиче се утисак да ако не би имали неких већих потешкоћа заборавили би да се помоле Богу.

Прво питање које сам им постављала било је: „Верујете ли у Бога?“ Сви су се изјашњавали да верују. На основу оваквих одговора дошло би се до закључка да су изразито религиозни. Међутим, када би почели даље да одговарају на питања – како он изгледа, да ли су сигурни да он постоји, шта их наводи на помисао да Бог постоји, сви они који су одговорили позитивно на прво питање почели би да показују одређену несигурност и да одступају од изнетог става. Такође, њихова вера се не заснива толико на ауторитету Светог Писма (углавном га нису ни читали), колико на доказима божије егзистенције за којима они трагају, било у личном или колективном искуству.

Из свега овога произилази да људи из овога краја, чак и они који се декларишу као верници, не познају то учење, или га бар не познају у довољној мери. Они знају по нешто, али све то интерпретирају на свој начин. Они верске истине прихватају на себи својствен начин, често се ослањајући на идеологију која је различита од хришћанске. Ту својеврсну веру Душан Бандић назива „народним православљем“ – оно је скуп образаца религијског мишљења и религијског понашања која су усвојили његови следбеници.[8]

8 Бандић Душан, *Народно православље*, библиотека XX век, Београд, 2010, 57.

Познато је већ да су Срби по доласку на Балкан примили хришћанство, а потом основали и сопствену православну цркву. Под њеним утицајем постепено су се мењала некадашња начела народних маса. Тако се рађа једна нова религија која се не може назвати хришћанском у дословном смислу те речи. Срби нису једноставно напустили своју паганску веру и заменили је новом. Они су прихватили хришћанство, али су и даље задржавали своје паганске елементе. Тако је остало и до дан данас.

Тај необавезујући карактер омогућава појединцу, вернику, да интерпретира веру на свој начин. Најкраће речено, они се декларишу као православни хришћани, али су тај појам схватили на један потпуно другачији, нехришћански начин.

Литература

Бандић 2010: Д. Бандић, *Народно православље*, библиотека XX век, Београд.

Влаховић 2004: П. Влаховић, „Етнолошке одреднице Косова и Метохије“, *Косово и Метохија у светлу етнологије*, Етнографски музеј у Београду, Београд.

Дивац 1995: З. Дивац, „Свадбени обичаји у Средачкој жупи и Гори“, *Шарпланинске жупе – Гора, Опоље и Средска (антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике)*, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, књига 40/II, Београд.

Ивановић 1995: М. Ивановић, „Културна баштина Горе, Опоља и Средачке жупе“, *Шарпланинске жупе – Гора, Опоље и Средска (антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике)*, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, књига 40/II, Београд.

Milena ADAMOVIĆ

CELEBRATING OF FEASTS WITH REFUGEES FROM KOSOVO AND METOHIA

Summary

The breakup of Yugoslavia, and especially Kosovo crisis, air attacks of NATO on FRY, terror over non-Albanian population of Kosovo after the invasion of NATO troops in Kosovo and Metohia, as per the author's view, damaged this population seriously in every way. People lost practically everything they had had, and the dramatic events of their leaving of Kosovo represented a real human tragedy. Their living conditions in new milieus significantly deteriorated, and they cannot be compared themselves with what they had already had. In that way they partly lost their faith. They are depressive and live in great misery so that celebrating of feasts, which once abounded in rich table and great celebration, reduced itself to some rituals, as they are saying, only as a sign of that day mark. The only wish and dream of them was all to get back as it had been beforehand so that their faith would once again be woken up.

Key words: refugees, Kosovo and Metohia, religious rituals, feast's culture.

Рад је предат 15. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 329.15(497.115)"1941/1945"

*Срђан СЛОВИЋ**

ДЕЛОВАЊЕ КПЈ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: КПЈ је у међуратном периоду била највећи противник Краљевине Југославије, али, у исто време, и највећи заговорник припајања Косова и Метохије Албанији. Ставови КПЈ су у великој мери коинцидирали са ставовима Коминтерне према овом питању. Овакво стање ће трајати од самог оснивања Коминтерне па све до 1935. године – инаугурације политике народног фронта услед непосредне ратне опасности.

Све до 1935. године КПЈ је стриктно спроводила политику Коминтерне где је у први план истицана хегемонистичка и угњетачка политика српске буржоазије. На сваком наредном конгресу оваква политика је радикализована. Током Другог светског рата КПЈ се залагала за борбу за одбрану земље од окупатора и домаћих издајника, али уз још увек одређено присуство наслеђеног става према српској нацији, која се могла оквалификовати као хегемона и угњетачка.

Током 1942. и 1943. године у оној мери у којој је извршен раскид са Коминтерном, дошло је до промене става КПЈ према Југославији. Овоме су умногоме помогле и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу. Овакав став није одговарао косовским Албанцима, па чак и комунистима, који су више били за припајање са КПА, мада је КПА била више везана за Тита. Почевши од Бујанске конференције (крај 1943, почетак 1944), албански сецесионистички покрет почиње да се инфилтрира у редове Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, јер је у међувремену капитулирала Италија и партија је била идеално место за остварење великоалбанских циљева. То више није могло да се остварује преко фашистичке Италије која је била веома вична пропаганди против Југославије и комунистичког покрета.

Кључне речи: КПЈ, национално питање, Косово и Метохија, Коминтерна, Други светски рат.

---

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Кратка еволуција ставова КПЈ према националном питању

До Другог светског рата Косово и Метохија нису никад представљали посебну управну територију. Да би се то стање променило, посебну улогу је одиграла Комунистичка партија Југославије, која је од оснивања стајала на становишту да Југославију треба разбити. Косовски и македонски Албанци никако нису могли себе сматрати житељима нове државне творевине – Југославије. Пошто су цели међуратни период провели у виду активног или пасивног отпора, било је илузорно очекивати да ће се расположење променити током Другог светског рата.

Користили су сваки повод да истакну свој захтев за припајање Албанији. Мале су биле шансе да стану на страну НОП-а. По сваку цену су желели да врате стање од пре 1912. године. Као што је већ познато, фашистичке силе су обећале албанском народу успостављање новог поретка и такве националне државе која ће обухватити најшире етничке границе и бити у нераскидивој заједници са фашистичком Италијом.

КПЈ је у потпуности следила ставове Коминтерне према националном питању. На првом конгресу Коминтерне истиче се да је југословенска држава настала „применом оружане силе" и производ је империјалистичког рата, а не природни исход борбе југословенских народа за ослобођење. На Другом конгресу Коминтерне (1920) истиче се да је федерација најбољи облик државног уређења вишенационалне државе на путу „од капитализма ка комунизму". На Трећој земаљској конференцији КПЈ истиче се да је основни узрок заоштравања националних супротности завојевачка политика српске буржоазије још пре Првог светског рата, и то у Македонији против Албаније и генерално њена хегемонистичка политика у држави СХС. Дакле, усвојена је политика „великосрпског хегемонизма" као битна одредница југословенске државе и националног питања у њој.[1] Основом за решавање националног питања сматрало се право народа на самоопредељење до отцепљења. Посебно се право на самоопредељење до отцепљења признавало Словенији и Македонији. Оне су, према ставовима Коминтерне и КПЈ, имале све предуслове за стварање независне државе. Албанском народу на Косову и Метохији се то право није експлицитно признало, зато што се у визији Коминтерне није налазило питање националних мањина.

На свом Четвртом конгресу одржаном у Дрездену 1928. године, заузет је став да ће се ова партија „борити за независност Хрватске, за стварање независне Црне Горе, независне и уједињене Македоније, за стварање независне Словеније". Радничка класа се такође позива да помаже борбу албанског народа за независност и уједињену Албанију. Безбедносни идентитет Косова и Метохије

1 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, 4.html., 08/05/2012.

се градио борбом против фашистичких сила, пете колоне и Албанаца. Овај конгрес је познат по великим фракцијским борбама унутар КПЈ. Овакав став Коминтерне био је резултат чињенице што је Југославија била уточиште белогардејске војне емиграције, која је сматрана непријатељем совјетске републике и опасношћу за бољшевичку револуцију. Коминтерна је налагала југословенским комунистима да „сузбију угњетавање потлачених нација од стране српских властодржаца и да потпомажу захтев тих нација за остваривање права на самоопредељење – оснивање сопствених школа, независних судова уз стварање покрајинских аутономија.[2] Ова чињеница недвосмислено говори да су ово тзв. рудиментарни облици аутономије Косова иницирани ставовима КПЈ.

Дакле, политика КПЈ према националном питању била је одређена наслеђем социјалистичког покрета југословенских народа и ставовима и одлукама Комунистичке интернационале (Коминтерна). Управо под утицајем Коминтерне, КПЈ је била у ситуацији да за срезмерно кратко време између два светска рата битно мења своју политику према националном питању у Југославији. Саобразно заокрету Коминтерне према курсу „Народног фронта" (1935), када је фашистичка опасност постала очигледна, довео је и до промена у политици КПЈ према југословенској држави у циљу обезбеђивања коалиције антифашистичких снага. У том циљу се има чувати интегритет Југославије, а будући односи између југословенских народа замишљају се као федеративни, а фашистички сепаратизам усташа и пробугарског ВМРО-а се осуђује.

За став КПЈ према Косову и Метохији била је значајна Пета земаљска конференција КПЈ (1940). И овде се знатно не одступа од већ познатог става партије према албанској националној мањини. Суштина партијске борбе остаје борба за слободу и равноправност албанске националне мањине на Косову, Метохији и Санџаку, а у исто време и борба против италијанских агената, који су својом лукавом политиком покушавали да обману угњетене Албанце и изазову ратни сукоб у том делу Југославије. На овој конференцији је дошло и до новог организационог облика деловања партије на Косову и Метохији. Тада је КПЈ прихватила захтев Обласног комитета за Косово и Метохију да делује самостално.[3]

КПЈ и њено деловање на Косову и Метохији током Другог светског рата до капитулације Италије

Партизански покрет на Косову и Метохији није био довољно јак, а овакво стање траје од забране рада КПЈ на Косову и Метохији 1920. године. До побољшања његових активности је дошло тридесетих година прошлог века.

2 Архив КПЈ II, 433-436.

3 До тада, Обласни комитет за Косово и Метохију деловао је у спрези са Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору, Санџак и Боку.

Сам комунистички програм био је тако дизајниран да је у предратним годинама одговарао Албанцима са Косова и Метохије. Комунистички програм је критиковао колонизациони програм, залагао се за права албанског народа и денунцирао великосрпску политику.

Политичке прилике на територији Косова и Метохије у првим годинама народноослободилачког рата биле су компликоване. Овоме није много помогло ни вансеријско ангажовање партије да окупи све родољубиве масе у народноослободилачки покрет и борбу против окупатора. Разлог је лежао у чињеници да су у међуратном периоду владајуће структуре деловале на подстицању националне мржње и стварању неповерења, што је резултирало у националној и верској подвојености.[4] КПЈ је и сама направила почетну грешку тиме што није прихватила југословенску одредницу покрета. Како је и сам Али Шукрија истакао, „у летку у коме ће се вршити позив народу за борбу против окупатора никако не смемо да ставимо име Југославија, јер ћемо тиме више изгубити него добити". Годину дана касније, на проширеном састанку Обласног комитета КПЈ, крајем децембра 1942. године у селу Врелу истакнуто је да је НОБ против окупатора и за национално ослобођење које се мора спроводити на револуционаран начин; КПЈ не може да призна фашистичко распарчавање Југославије; она је за револуционарно самоодређење ослобођених народа. Када буде истеран окупатор и уништене његове слуге, пред свим народима Југославије биће постављено да уреде живот онако како они хоће. Супротан став иде на руку окупатору.[5] Овде се такође имплицира будуће уједињење Косова и Метохије са Албанијом. Правећи алузију на садашњу ситуацију на Косову и Метохији, треба истаћи да Албанци тада нису били за стварање независне државе, већ на њено припајање матици Албанији.

Отпор немачком окупатору је почео одмах након његовог напада на СССР. Током јула месеца 1941. године активисти комунистичког покрета на подручју Косова и Метохије од ЦК КПЈ добијају инструкције о извођењу саботажа у руднику Трепча. Акције у њему су почеле из неколико разлога: ту је било комуниста; био је значајан за ратне подухвате Немачке, јер је ту била укључена и фабрика муниције и због тога што је производња олова подмиривала 40% годишње потрошње у Немачкој.

Комунистички покрет је током 1941. године увелико радио на повећању свог чланства. Припадници албанске популације били су минорни део овог покрета. Међу најистакнутијим члановима били су Фадиљ Хоџа и Емин Дураку. Током септембра месеца 1942. године била је образована прва партизанска група састављена искључиво од Албанаца – Зејнел Ајдини јединица. Имала

4 Опширније видети у: *Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије*, мај 1945. године, 8-12.

5 Зборник 1/19, 189-190. Наведено према: Димитрије Богдановић, оп. цит.

је неколико успешних акција, међу којима су најважније напад на рудник Куманово и убиство из заседе око 30 Немаца јужно од Приштине. Убрзо је основана још једна јединица под командом Емина Дуракуа. Она је извршила напад на италијанску војску и западно од Призрена убила 23 војника.

Акције косовских партизана нису остале без против реакције окупаторских снага. При крају 1942. године Дураку је био стрељан. Боро Вукмировић и Рамиз Садику били су заробљени у Ђаковици и стрељани у априлу 1943. године. Италијанске власти су у својим извештајима о активностима албанских бораца биле противречне: у неким извештајима су их оптуживали за колаборационизам са партизанима, а у другим их хвалили за свесрдну помоћ у њиховом хапшењу. Преовлађујућа питања која су се овде могла поставити била су веома јасна: да ли се радило се о односу Албанаца и Срба кроз борбу за решење националног питања или су били у питању политичка идеологија или осећање према окупационим снагама? Било је очигледно да је ово претходно било примарног, а потоње другоразредног карактера.

У једном десператном извештају КПЈ из августа 1943. године истиче се следеће: „Покрет на Косову и Метохији је веома слаб, такорећи мртав. Он је у потпуности одсечен од народних маса.... Међу албанском масом комунисти се сматрају за оне који су себе продали Србима".[6] Сличног је мишљења и Светозар Вукмановић Темпо, који 8. августа 1943. године Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији на Косову и Метохији истиче следеће: „У месецу априлу боравио сам на Косову и Метохији, где сам наишао на заиста тешку ситуацију. Партијске организације заузимале су један сувише секташки став по питању окупљања свих група у националноослободилачком фронту народа Космета. Нарочито су се секташки односили према националистичким шиптарским групама, које су истина шовинистички расположене према Србима, али су истовремено непријатељски расположене према италијанском окупатору. Овакво стање последица је до тада створене мржње између Албанаца и Срба коју је окупатор вешто користио по принципу *divide et impera*".[7] Један од посебних проблема у деловању КПЈ на Косову и Метохији био је и изолованост Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Он је у дужем периоду деловао без контаката са ЦК КПЈ, као и без контаката са ПК КПЈ Србије, Црне Горе или Македоније.[8]

Комунистичка партија Албаније није, према очекивањима, подржала косовске Албанце јер је била везана за Тита. Образовању и организационом учвршћењу Комунистичке партије Албаније допринела су два емисара

6 NA T-821, Reel 248, Frame 75; Foreign Ministry Report on Kosovo, 28. maj 1943.

7 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (inf: ZDNORJ), tom II, knjiga 10, izd. „Vojnoistorijski institut", Beograd, 1962, 152-153.

8 Детаљније видети у: Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд, 1984, 43-52.

из Црне Горе: Душан Мугоша и Миладин Поповић. Ову констатацију је признао и сам Енвер Хоџа истичући да је током образовања партије зависност албанске комунистичке партије умногоме зависила од два поменута друга, Миладина и Душана, јер је он био без искуства и јасне визије о организацији и политици партије. Битно је истаћи да се овом приликом питање Косова није разматрало. Слично је било и на конференцији партије у марту 1943. године.

Албанци полако почињу да осећају мржњу не само према Србима и Црногорцима, већ и према окупационој италијанској власти коју су, како је већ истакнуто, у почетку стављали на пиједестал. Из оваквог склопа односа дошло је до јачања антикомунистичког покрета отпора у Албанији познатог као Национални фронт (Balli Kombëtar).

Бали комбетар је основан при крају 1942. године и представљао је покрет заснован на опозицији краљу Зогуу. Историчари га карактеришу као реакционарну партију земљопоседника, док је његов политички програм био републикански, антифеудални и лево од центра. Био је близак сарадницима Фана Нолија, кога је 1924. године сменио Зогу. Покрет је био националистички обојен под вођством Мидхада Фрашерија (Midhat Frashëri) старијег, сина Абдила (Abdyl), идејног вође Призренске лиге. Његов програм се базирао на познатој концепцији о Великој Албанији, што се у једном тренутку поклапало и са Мусолинијевом концепцијом. Комунистички покрет се од почетка супротстављао Бали комбетару и посебно му је замерао одбијање да се придружи Покрету за национално ослобођење. Овај покрет је био програмиран као врста фронта који су контролисали комунисти.

До сусрета између Покрета за национално ослобођење и Бали комбетара је ипак дошло, и то у селу Мукје, северно од Тиране. До компромиса није дошло јер комунисти нису били за концепцију Велике Албаније која би укључивала и Косово, већ су били за Балканску федерацију. Против великоалбанске концепције је у том тренутку био и Енвер Хоџа, јер је тада било важније победити фашизам. Борба за Велику Албанију ће се водити тек након завршетка рата. Оваквом изјавом Енвера Хоџе и потпоре коју је добио од Миладина Поповића, балистички покрет објављује рат комунистичком. Од тада, балисти почињу са вођењем колаборационистичке политике налик четничкој.

Непосредно пре капитулације Италије, спекулисало се и са могућношћу стављања албанских маса под команду Главног штаба Албаније, а српских под команду нашег штаба. Миладин Поповић је чак био и става да се Метохија организационо-партијски уклопи у састав КПА. Ове мере су, с једне стране, биле добре јер би олакшале регрутовање албанских маса у народноослободилачку борбу. С друге стране, много би се изгубило код српског народа. Очигледно да је о овоме одлуку могао донети само партијски врх,

јер се радило о веома осетљивом питању. Овде се, такође, ради не само о сложеној ситуацији на Косову и Метохији већ и дезоријентисаности Обласног Комитета КПЈ за Косово и Метохију. На основу тога закључујемо да су организационе промене у војној и партијској структури Косова и Метохије током народноослободилачког рата биле узроковане иредентистичким и националистичким деловањем које је партија покушавала да спречи.

Месец дана након Мукјанске конференције ситуација у Албанији и на Косову и Метохији мења се драматично. Разлог овога лежао је у капитулацији Италије, 8. септембра 1943. године. Италијанске трупе добијају налог од Рима да се повлаче према лукама Албаније и Црне Горе.

КПЈ на Косову и Метохији након капитулације Италије

После капитулације Италије, Немци су преузели контролу над територијом Косова и Метохије и послали своје трупе из Приштине у циљу блокаде дивизије Пуља са Косова, покрећући их према Елбасану и користећи падобранске јединице у циљу заробљавања припадника италијанске високе команде у Тирани. Касније су Италијани били принуђени да депортују своје трупе у бугарску или немачку окупациону зону, јер је то захтевало немачко окупационо право. По правилу, било је дозвољено ношење само личног наоружања. Било је и изузетака. Неки виши официри италијанске војске допустили су својим борцима да се боре на страни комуниста, иако су непосредно пре тога склопили споразум са елементима некомунистичког покрета отпора у Дебру. У италијанској војсци је било право расуло. Неки официри су формирали батаљон „Антонио Грамши", неки су били убијени или разоружани, неки радили код Албанаца на пољу у својству робова.[9]

Немачка је у новоосвојеним територијама практично наставила тренд италијанске политике. Играла је на карту албанског сепаратизма и иредентизма и тако их придобијала. Крајем септембра 1943. године званично је признала Албанију у оквиру Мусолинијевих граница. Попут Аустро-Угарске у Првом светском рату одржавали су фикцију да је Албанија неутрална и пријатељска држава. Међутим, званично, Немачка је дошла да брани Албанију од британске окупације. Албанска влада је само привидно била независна, њу је контролисала Немачка. У том циљу је у Тирану доведен и Џафер Дева, министар унутрашњих послова, који је отпочео са регрутацијом безбедносних снага за борбу против комуниста. Кампања против Срба се наставила. Немачко присуство је Албанце у томе подстицало. Потпору су

9 NA T-501, Reel 259, Reports on Italian-German Relations, Frame 37 (New Orders), Frame 39, also Reports that Many Units of the Firenze Division Mere Joining Communists Bands).

налазили у три дивизије XXI Немачког планинског корпуса. Немачка политика се састојала у томе да се на Косову међу симпатизерима нациста организују волонтерске ратне јединице. Уместо организовања оваквих јединица, Срби су организовали антинацистички покрет отпора.

У исто време, албански званичници на Косову и Метохији отпочели су са кампањом етничког уједињења. Заговарали су идеју уједињења Косова, Албаније, Дебра и северног Косова. У том циљу су одржали серију митинга у Призрену где су себе прогласили „Другом призренском лигом" (16-20. септембар 1943. године). Образован је Извршни комитет на челу са Реџепом Митровицом, а основни циљ лиге био је „одбрана ослобођених области (од Југославије) и свих осталих области бивше Југославије". Њу су сачињавали познати реакционари и колаборационисти.[10]

Лига је била веома активна у окупљању својих волонтера који су се истакли у борби против Срба и Црногораца у околини Пећи. Циљ им је био коначно протеривање Срба и Црногораца са територије Косова и Метохије. Генерал Недић је од немачких власти затражио заустављање овог протеривања, јер је из Липљана протерано око 120 вагона пуних жена и деце, а из Митровице је протерано 600 породица. Од политичког званичника из Београда, Хермана Нојбахера (Hermann Neubacher) затражено је да се ово протеривање заустави. Процењује се да је од 1941-1944. године било протерано око 40.000 Срба и Црногораца.[11] .

Лига је временом прерастала у својеврсни бастион против народноослободилачког покрета и уласка његове војске на територију Косова и Метохије. Поред оружане борбе, пропаганда је била главно средство у застрашивању неалбанаца под претњом одмазде. Главне пароле биле су: „Етничка Албанија", „Одбрана Косова", „Присаједињење Косова Албанији" и остале.

Број чланова Лиге се кретао између 12.000 и 15.000, па се сматрало да косовски Албанци постају колаборационисти у правом смислу речи тек крајем рата. За Лигу се може рећи да је била више антикомунистичка него профашистичка. Бали комбетар је такође имао одређени утицај, али је балансирао између Немачке и Енглеске. Крајем рата, када је видео да ће фашистичке силе изгубити рат, постао је проенглеска организација. Често су се жалили

10 Потпредседници Лиге били су Муса Шеху и Кољ Мирђини. Чланови Лиге били су: Шех Хасани, Бедри Пеја, Аслан Бољетини, Тахир Заими и Ђазим Блаца. Пошто је Реџеп Митровица изабран за председника владе Албаније, на чело Извршног комитета дошао је Бедри Пеја. Након тога се оснивају окружни, срески и општински комитети Лиге. На скупу у Призрену одређени су и делегати „нових крајева Албаније" (Косова, Метохије и Санџака) за Народну скупштину, која је требало да се састане 16. октобра у Тирани. То су били Дева и Ибрахим Љутви.

11 Noel Malkolm, *Kosovo, A Short History*, Papermac, 1999, 305.

да су њихови чланови прогоњени са територије Косова и Метохије, а да је њихова пропаганда успешно предупређивана. Чланови су им били затварани, пређено им је и трпели су физичку тортуру уколико би били ухваћени у ширењу пропагандног материјала. Била је активна и партија „Легалитет", која је била за Зогуа и то у војним круговима. Проенглески је била оријентисана, што и не чуди јер је Зогу рат провео у Лондону. Војни командант Абаз Купи је сарађивао са Енглезима у северној Албанији.

Британски официр Кемп је приликом својих посета Косову и Метохији уочио да је породица Криезиу била веома активна у пружању помоћи савезничким снагама. Међутим, овоме се није могло веровати. Три дана након договора да се подигне устанак на Косову и Метохији, Специјални одбор за извршне операције (SOE) наложио је Кемпу да прекине било који контакт са Криезијуом. Разлог овакве одлуке лежао је у чињеници што су партизани протестовали против Кемпових аранжмана са лидерима некомунистичких покрета отпора. Штавише, SOE је истицао да су им у овом тренутку односи са комунистичким покретом од прворазредне важности.

У погледу Албанаца са Косова и Метохије, комунистички покрет је имао две опције: он је правио благе политичке уступке везане за албански национализам, док је, са друге стране, немилосрдно потискивао развој било каквог албанског антикомунистичког покрета отпора. Један од највећих уступака тицао се подршке праву на самоопредељење до отцепљења косовских Албанаца. Међутим, ово је био тактички потез у циљу парирања пропаганди Лиге и придобијању Албанаца.

У периоду од 3-5. новембра 1943. године, на VI саветовању Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију на Шар-планини, донета је одлука да се Обласни комитет преименује у Покрајински и да се назив Метохија преименује у *Дукађин*. Поред покрајинског, образују се и два обласна комитета КПЈ – за Дукађин и Косово. Дотадашње војно руководство било је преименовано у Главни штаб НОВ и ПО Косова и Дукађина. По среди је било образовање народноослободилачких одбора за Косово и Дукађин. Овај акт је имао одређени државноправни значај и треба се посматрати у политичкој генези будуће косовскометохијске аутономије.

У таквој атмосфери је одржана Бујанска конференција, од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. године. Делегати су се срели у селу Бујан, у близини Тропоје у североисточној Албанији. Са сигурношћу се не зна тачан број учесника, али се сматра да је тамо било 49 учесника од којих су само њих седморица били етнички Срби. Срезови и поједини крајеви Области нису били равномерно заступљени на конференцији. Делегати гњиланског среза нису били присутни. Према речима Павла Јовићевића, тадашњег секретара ОК КПЈ, национални састав делегата није одговарао националном саставу становништва области. Ово због тога што су конференцији присуствовали у својству

делегата и Албанци који нису били југословенски држављани нити су живели на југословенској територији – из краја у којем је одржана конференција. Таквих делегата је било десеторица, што је чинило укупан број од 1/5 делегата који нису били са територије Косова и Метохије.[12]

Конференција је по својој суштини била проалбанска са тенденцијама иредентизма. То нам потврђује и тачка прва, под б) „Први империјалистички рат је завршен Версајским уговором, који је поред других неправди створио и Југославију да би задовољио великосрпску хегемонистичку клику на челу са краљем Александром. Таква Југославија, која није одговарала вољи народа, била је типична земља националног, политичког и економског угњетавања у Европи". Ово је само понављање одлука Четвртог конгреса КПЈ из 1928. године и предфронтовска формула Коминтерне. Конференција потом говори о питању албанске народности: „Албански народ на Косову и Метохији, не само да је био политички, национално и економски угњетен, него је подвргнут физичком истребљењу. Одрицана су му сва национална права (немање школа на матерњем језику, спречавање културног, политичког и економског развитка). Његови такозвани представници били су верни агенти великосрпске хегемонистичке клике за пљачку и угњетавање. Врхунац економског искоришћавања била је аграрна реформа, која је имала за циљ заоштравање мржње између Албанаца, Срба и Црногораца, осиромашење Албанаца до тог степена да буду принуђени на исељавање, стварање реакционарних снага на Косову и Метохији, слабљење револуционарне снаге народа Црне Горе дајући им земљу на Косову и Метохији. Албански народ Косова и Метохије, наставља се сада у духу ревидиране националне политике из 1936. године, после капитулације Југославије, као народ без довољно свести, којем је било догорело до ноката, био је готов да поздрави као пријатеља сваког оног ко би му променио оно стање. Чак и крволочни војници фашизма, који су били окрвавили руке крвљу народа Шипније, признаје се у Резолуцији, признавани су као спасиоци... Клика издајица користећи расположење албанских народних маса у току владавине великосрпских хегемониста, преварише албански народ и не дадоше му да чује прави глас својих синова, да је фашизам заклети непријатељ сваког народа, па према томе и албанског".

Такође се истиче и опција уједињења са Албанијом, јер су „Косово и Метохија подручје са већинским албанским становништвом, које сада, као и увек у прошлости, тежи уједињењу са Албанијом.... Једини начин да Албанци са Косова и Метохије буду уједињени са Албанијом јесте заједничка борба са осталим народима Југославије против окупатора и његових

12 Интервју Павла Јовићевића *НИН-у*, бр. 1719 од 11. децембра 1983, под насловом „Злоупотреба једног ратног документа", 11-14.

слугу. Једини начин да се постигне слобода је могућност одлучивања о својој сопственој судбини уз право на самоопредељење до отцепљења, што важи и за Албанце".[13]

Овај други проглас се разликује од претходног по томе што нуди једну револуционарну концепцију уједињења са Албанијом. Гаранција за то нису више Немачка и Италија, већ СССР, Велика Британија и САД кроз документа усвојена током Другог светског рата: Атлантска повеља, Московска и Техеранска конференција. Међу потписницима ове Резолуције били су Мехмед Хоџа, Павле Јовићевић и Рифат Бериша. Енвер Хоџа је овде био неискрен и био толерантан у погледу захватања дела територије Албаније од стране Албанаца са Косова и Метохије, јер је имао аспирације према целом Косову и Метохији. У том циљу је и рекао да даје један срез, али тражи цело Косово и Метохију.

На овај проглас одговорио је Милован Ђилас, истичући „да би питање промене граница устремило један народ против другог". Критика је била дата у блажој форми и остала је на снази још извесно време након одласка Немаца. КПЈ је била децидна да остане на револуционарном путу до завршетка рата и свесно признала одређене грешке које је починила. Једна од тих било је стварање Покрајинског комитета Косова и Метохије и промена назива Метохија у Дукађин. Разлог овога лежи у чињеници да под Дукађин спадају и крајеви који прелазе преко бивше југословенске границе. Тиме је требало укинути назив Покрајински комитет и остати при називу Обласни комитет. Обласни комитет је ужег значења и не би прелазио на територију Албаније.

КПЈ и комунистички покрет на Косову и Метохији је био у стању да истраје на свом путу јер је од савезника добијао новац и опрему. Међутим, и то није могло појачати партизанске активности. Јачи утисак на албанске масе оставила су савезничка бомбардовања од напада комуниста на рудник хрома у области Ђаковице. Овоме треба придодати и продор Црвене армије, што је био разлог слабијег одазива Албанаца на мобилизацију.

Литература

Борозан 1995: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје и пракса*, Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд.

Богдановић 1984: Д. Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, Београд, bogdanovic-kosovo_3.html 1/8/2012.

Ђаковић 1984: С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд.

Фатић 2006: А. Фатић, *Питање Космета*, ИМПП, Београд.

13 Проглас штампан у Војно-историјском институту, Зборник I/19, 310-323 бр. 60, 376-382 бр. 80. Детаљније о овоме видети у: Жарко Шешлија, *Косово и Метохија у политичкој историји Србије од 1912. до 1999. године*, FPN, 1999, докторска дисертација, 215-230.

Глени 2001: М. Глени, *Балкан 1804-1999: национализам, рат и велике силе*, Део 2, Самиздат Б92, Београд.

Гускова 2007: Е. Гускова, „Шта ће Европи више албанских држава“, *Међународна политика* бр. 1127-1128, ИМПП Београд.

Лемпи 2004: Џон. Р. Лемпи, *Југославија као историја*, Дан Граф, Београд.

Noel 1999: M. Noel, *Kosovo, A Short History*, Papermac.

Mazower 2002: M. Mazower, *The Balkans*: *A Short History*, New York, The Modern Library.

Nation 2003: C. Nation, *Wars in Balkan*, Strategic Studies Institute, US Army War College, 122 Forbes.

Петрановић, Нешовић 1983: Б. Петрановић, С. Нешовић, *АВНОЈ и револуција – тематска збирка докумената 1941-1945*, Народна књига, Београд.

Стојковић 1999: М. Стојковић, „Косово и Метохија у балканским односима“, Институт за међународну политику и привреду, *Међународна политика* 1085/86, Београд.

Шешлија 1999: Ж. Шешлија, *Косово и Метохија у политичкој историји Србије од 1912. до 1999. године*, Докторска дисертација, ФПН, Београд.

Зборници и документи

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (inf: ZDNORJ), tom II, knjiga 10, izd. „Vojnoistorijski institut“, Beograd, 1962.

Srđan SLOVIĆ

COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND ITS ACTIVITY IN KOSOVO AND METOHIA DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

The attitude of CPY toward the Kingdom of Yugoslavia, and later on Yugoslavia, including the issue of annexation of Kosovo and Metohia to Albania, was being evolved. During the interwar period it largely coincided with the attitudes of Communist International (Kominterna), and mostly corresponded to the requests of the Albanians in Kosovo and Metohia.

In the initial years of the Second World War, political circumstances in Kosovo and Metohia were disorganized, which was the result of the structure of the Albanian population, condition left by the Kingdom of Yugoslavia, politics of great powers „divide et impera", and the make up and isolation of Territorial Committee of CPY for Kosovo and Metohia – it was very unproportional, mostly in favour of Serbian members.

Until the Bujan's Conference, Albanian communists did not extend their request for the annexation of Kosovo and Metohia to Albania, and opposed to Balli Kombetar. On the other hand, communist movement made great concessions to Albanian nationalists, and at the same time, suppressed Albanian anti-communist movement. The recognition of the right to self-determination up to secession was not disappeared completely. One of the concession was the change of the title „Metohia" in „Dukadjin" (November 1943), although „Dukadjin"included a larger geographic area.

Furthermore, the second way of concession was the Bujan's Conference which included 49 participants out of which only 7 participants were Serbs. 1/5 of them were not from Kosovo and Metohia. The Resolution itself gave an overview of the inter-war situation in Kosovo and Metohia until the conference – the policy of agrarian reform and colonization was condemned, the Kingdom of Yugoslavia was considered as imperialistic creation putting the Albanians into the second place etc.

Generally speaking, after the capitulation of Italy, Albanian communists started infiltrating their ideas of Great Albania through the Territorial Committee of CPY for Kosovo and Metohia, since they could not do it through the Italian propaganda. No matter how the war will end up (but it was largely known the fascism will lose the war), Kosovo and Metohia should be annexed to Albania. There were no requests for the independence of Kosovo and Metohia.

Finally, without foreseeing the final attitude toward the policy of CPY in Kosovo and Metohia, it can be said that CPY, making concessions to Albanian nation in Kosovo and Metohia, opened the possibility of rudimentary ways of Kosovo-Metohian area institutionalization (Territorial Committee of CPY for Kosovo and Metohia and Military Committee (1943).

Key words: CPY, national issue, Kosovo and Metohia, Kominterna, the Second World War.

Рад је предат 1. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 35.087(497.11)"18/19"

*Игор ВУКОЊАНСКИ**

РАЗВОЈ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ И ПОЛОЖАЈ ДРЖАВНИХ ЧИНОВНИКА

Апстракт: Традиција према којој државни чиновници заузимају посебно место у устројству и функционисању српске државе сеже у далеку прошлост. Било да су посебан режим рада, одговорности и привилегије државних чиновника биле последица потреба олигарха да контролише њихов рад, било да се посебност уређења тог система доводио у стварну везу са природом послова који су државни чиновници обављали, тек особености чиновничког положаја биле су предмет законске регулативе још од времена Кнежевине Србије.

Развој чиновничког права концептуално је пратио развој српске државности. Како само постојање државе није било довољно за осигурање развоја државе, то је развој и организација њених институција пратио и развој чиновништва који је прошао дуг пут развоја, од инструмента власти до сталешког, професионалног и више-мање независног и непристрасног апарата. Индиректно, овај рад ће показати у којој мери су положај и улога чиновништва у битноме условили и пратили развој српске државности.

Све државне реформе, од којих смо тренутно актуелној и сами сведоци, спровођене су под утицајем историјских, политичких и идеолошких промена, којих је било много на нашим просторима. Како се наша будућност не може замислити без чврстог упоришта у неким традиционалним вредностима, и данас остаје отворено питање да ли су државни чиновници у служби владара односно државе или у служби народа. Одговор на ово питање индиректно лежи и у особености њиховог статусног положаја и неким општим карактеристикама чиновничког права које континуирано прате развој српске државе.

Имајући у виду да је српски народ био конститутиван народ у стварању две државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије, овим радом ће, поред уставних и законодавних одредби из времена Кнежевине Србије, бити обухваћен и кратак приказ Закона

* Доцент, Универзитет одбране – Војна академија, Београд, igor.vukonjanski@mduls.gov.rs

о чиновницима из 1931. године којим су преузете и разрађене одредбе Закона о чиновницима из 1923. године.

Кључне речи: државни чиновник, чиновничко право, традиционалне вредности, историографска грађа, Србија.

Увод

Историјски гледано, стварање чиновничког апарата почело је паралелно с развојем апсолутистичких монархија. Професионална плаћеничка војска, а потом и први управни ресори дипломатије и финансија сматрају се рудиментарним зачецима државне управе и прапочецима у развоју чиновничког апарата. Почетна организација државе, у савременом смислу те речи, била је сведена на класичне ресоре: одбрана, полиција, дипломатија, правосуђе и финансије. У свим тим ресорима држава је наступала са позиција апсолутне власти, ауторитативним одлучивањем и механизмима принуде. Тек се након првих грађанскодемократских револуција, напуштa теза о томе да власт долази од Бога, као и теза да власт припада једном човеку – монарху, који је одабран милошћу Божијом. Тако постепено државна сила престаје да буде арбитрарна и постаје ограничена законима. Оно што се генерално може одредити као развојни пут свих савремених држава, њихових институција и чиновничког апарата, било је са већим или мањим закашњењем карактеристично и за развој српске државности.

У Србији с почетка XIX века још нису заживеле тековине просвећеног апсолутизма које су у Европи живеле већ пуно једно столеће. Разлог овоме свакако треба тражити у томе што су први српски кнезови били сељаци-ратници, а не племићи и што су државотворну политику водили јунаци – Тома Вучић; бирократи – Илија Гарашанин и трговци – Миша Анастасијевић. Као што су први српски либерали оног времена истицали, Србија је била изборна монархија, без сталешког племства и традиционалне династичке породице. Само је Милош Обреновић од султана био признат за наследног кнеза, а осталима су привилегије биле несигурне. Тек је под утицајем уставобранитеља Милош Обреновић почео да влада наредбама и налозима преко тада још потпно нестручних чиновника, који су били преображени из кнежеве патримонијалне послуге. Тако је почела да се ствара прва скромна бирократска управа коју су чинили углавном само описмењени појединци и лојалне војне старешине.

Зачеци српског чиновничког права

На основу истражене историографске грађе, у двовековној историји развоја чиновничког апарата у Србији можемо извести закључак да је државним чиновницима најтеже било на самом почетку конституисања савремене српске

државе. Из историографских података види се да је кнез Милош Обреновић на прве чиновнике гледао као на личну послугу, што је проузроковало њихову потпуну статусну несигурност. Како бележи Слободан Јовановић, под влашћу Милоша Обреновића чиновнички позив није био нити престижан нити је, како је то било касније, доносио економску и социјалну сигурност. У време прве владавине Милоша Обреновића, носиоци и извршиоци јавне власти били су потпуно изложени милости и самовољи свог врховног господара, који је по свом нахођењу могао да поставља, кажњава и отпушта чиновнике из државне службе.[1]

Први законодавни оквир за уређење статуса државних чиновника садржан је у првом српском Уставу. Наиме, Устав Књажевства Сербије из 1835. године познат као „Сретењски Устав" у својој XII глави посебно је уредио положај чиновника. Тиме се по први пут формирао један нови објективни, нормиран принцип уређења чиновничког сталежа који је почивао на систему надређености и подређености. За то раздобље, у коме се зачињу елементи чиновничког статусног законодавства, везују се две битне карактеристике. Прво, до тада врло апстрактан појам службовања држави добија своју конкретизацију и друго, уочава се реалан проблем недостатка школованог кадра неопходног за функционисање државне администрације организоване кроз мање или више разгранату мрежу хијерархијских служби и надлештава.

И други по реду српски Устав донет 1838. године, који је по садржини био више органски закон, ограничен на прописивање управе у земљи, садржао је посебне одредбе о чиновницима. Унутар свега 66 чланова, што га је чинило најкраћим српским Уставом, било је одредаба које су уређивале зачетке рудиментарних облика организације државне власти и чиновничког апарата. Тако је Кнежевина Србија од олигархијске владавине кнеза преко периода владавине уставобранитеља почела да се трансформише у „чиновничку државу" која је већ 1840. године, за потребе функционисања државне власти, упошљавала више од 890 државних чиновника. Сматра се да су Уставом Кнежевине Србије из 1838. године, затим чиновничким уредбама које су донели уставобранитељи и Грађанским закоником из 1844. године, створени предуслови за настанак независног српског чиновништва које је за себе обезбедило не само социјално привилегован него и правно готово недодирљив положај.

Овакав положај чиновника, како бележе историчари, постао је извор низа злоупотреба у вршењу власти, проневера и корупције. Све ове нежељене појаве нису за собом повлачиле никакве или несразмерно благе казне, а опште незадовољство према чиновницима додатно је изазивало и то

1 Видети: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада – Друга влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1933, на странама 28. и 37. до 44.

што су за чиновнике постављани чак и страни држављани. Како је Устав из 1838. године прописивао да чиновник не може изгубити службу административним, већ само судским путем, новоустановљен положај несмењивих државних чиновника имао је неколико трајних последица. Прво, рад и дисциплина чиновника били су на врло ниском нивоу и друго, сигурност службе омогућавала је чиновницима да утичу на политички живот ковањем завера и интрига.

Према одредбама овог Устава, чиновници су ступали у службу постављењем односно „при полученију Књажескога наименованија на званије". Приликом ступања у службу, чиновник је полагао заклетву следеће садржине:

> „Заклињем се светом, јединосушчном и нераздјелном Тројицом, да ћу устав Књажества Сербије точно набљудавати, да ћу све законе и уредбе предпостављени ми власти точно, совјестно, и на предписано време извршивати, и да ћу бити вјеран и покоран Књазу и покоран државном Совјету. Тако ми Бог помогао!"

Из садржаја ове свечане и протоколарне заклетве проистичу основне обавезе чиновника да у свом службовању раде по закону и налозима законодавне власти, да буду лојални и покорни књазу и Државном савету као највишем органу извршне власти. За узврат, чиновницима именованим од стране књаза гарантован је статусни положај и доживотна служба „доклегод буду способни к званију".

Атрактивност и привлачност чиновничке службе била је додатно увећана и одредбама Устава којима је прописано да се чиновници могу унапређивати у виша звања,[2] али нису могли бити деградирани у ниже звање.

Материјални положај чиновника био је такође уређен појединим одредбама овог Устава. Не само да је био уређен систем плата чиновника, већ је био прописан и читав низ појединачних случајева у којима су државним чиновницима, из општенародне благајне, исплаћиване одређене додатне накнаде. Тако је било прописано да чиновник има право на увећане исплате због промене места службовања, али и у свим приликама када би се чиновник нашао у тешкој материјалној неприлици. Чланом 137. Устава, између осталог је прописано да „књаз и Совјет неће пренебрегнути сирота чиновника, него ће се за њега законом састарати."

2 Одредбама члана 135. Устава био је прописан поступак унапређења чиновника. Из реда постојећих чиновника, непосредни старешина је сачињавао листу од три најспособнија чиновника и у форми предлога прослеђивао Државном савету. Државни савет је разматрао листу чиновника и давао своје мишљење. Мишљење Државног савета прослеђивано је Књазу који је доносио одлуку о томе који ће чиновник са предложене листе бити унапређен у служби.

Осим ових одредаба којима се додатно обезбеђивао материјални и социјални положај чиновника, било је уређено и право чиновника на пензију. Ово право су стицали чиновници који су због старости или болести онемогућени да даље врше чиновничку службу, а висина пензије је зависила од броја година проведених у чиновничкој служби. Право на пензију у износу половине плате стицали су чиновници који су „безпорочно служили" најмање 15 година, а пензију у висини пуне плате у звању у коме су били у тренутку стицања права на пензију остваривали су чиновници који су службовали 25 година.

Уставне одредбе о чиновницима којима је по први пут био уређен статус државних чиновника довеле су до тога да су чиновници постали „један виши ред у држави, ред одликованих људи и господе".[3] За тај процес стварања српске господе у редовима чиновништва које постаје повлашћен друштвени слој, посебна заслуга се приписује владавини кнеза Александра Карађорђевића. Наиме, након што је осујећена тежња да се у Србији од државних чиновника створи неки вид „указног племства" које би било противтежа монарховом деспотизму, чиновник је радећи у служби државе постао и сам део државне власти. Због природе и значаја послова које су обављали чиновници су постали својеврсна персонификација државног ауторитета и достојанства државне власти. Да би се страхопоштовање према државним чиновницима ојачало, они су добили униформе, које су се по изгледу и боји разликовале по чиновничкој специјалности и титули – „превасходителство", „вискородије", „благородије" и „високо благородије".

Како је у овом раздобљу дошло до све већег прилива нових чиновника, умножавању чиновничког апарата допринеле су не само стварне потребе државе која је стварала нове органе извршне власти, већ и околност да је чиновничка служба, која је била извор повластица, постала по много чему врло престижно занимање. Главни инструмент контроле броја државних чиновника налазио се у државним финансијама. Тако је број чиновника чија су звања и положаји били разврстани у 30 чиновничких класа, бивао ограничен новчаним средствима у државној благајни. Отуда је број запослених у државној служби био одређен буџетским законом.

Други по реду српски Устав из 1838. године створио је битне предуслове за јачање новог чиновничког апарата. Суштински промењен доношењем више закона међу којима свакако треба поменути Закон о Државном савету, Закон о организацији јавне управе, Закон о Народној скупштини, као и закон којим је било уређено наслеђивање кнежевског престола. Чиновничким уредбама које су на основу Устава донели уставобранитељи

3 Видети детаљније: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада – Друга влада Милоша и Михаила*, 181-184.

и Грађанским закоником из 1844. године, коначно су створени предуслови за настанак независног српског чиновништва.

Период који ће уследити и први Закон о чиновницима Кнеза Михајла Обреновића из 1864. године, донеће битне промене у конституисању и правној регулативи статуса српских чиновника. Како ће се видети, богата историографска грађа указује на то да су положај и улога чиновништва у битноме условили и пратили развој српске државности.

Први закон о чиновницима Кнежевине Србије

Законом о чиновницима грађанског реда који је донет у време Кнеза Михаила Обреновића, 1864. године, увео је термин „државни службеник" што се односило на чиновнике, чиновничке приправнике, званичнике и служитеље. Осим ових категорија лица у државној служби, тим законом је дефинисан и положај дневничара, контрактуалних чиновника, хонорарних службеника и надничара.

Овим законом је рад чиновника стављен у непосредну службу Владе и то не само кроз рад стручних органа, него и кроз израз недвосмислене лојалности исказан кроз политичку подобност државних чиновника. Међутим, и ова побољшана решења нису прошла без последица. Наиме, после сваког политичког заокрета мењала се у великој мери и кадровска поставка државног апарата. Они чиновници који су били присталице дотадашње политичке опције, губили су службу или су били пензионисани. У овом другом случају није била ретка појава да су многи државни чиновници, нарочито они на високим положајима, у својој каријери више пута пензионисани и поново указом распоређивани односно враћани у државну службу, у зависности од свог политичког опредељења и припадности политичкој странци која је била на власти.

Законом о чиновицима грађанског реда из 1864. године установљена је обавеза објављивања појединих аката у вези са службеничким односом чиновника, тзв. „Укази и височајша решенија" о пријему у државну службу и о постављењу чиновника на поједина звања. Ова саопштења су објављивана у новинама које су, поред свог информативног садржаја, биле уједно и једино информативно средство органа државне власти. Касније су укази о постављању, унапређењу, отпуштању и пензионисању чиновника добили нешто званичнију форму. [4]

Устав Краљевине Србије проглашен 22. децембра 1888. године на великој Народној скупштини у Београду, са седам чланова у поглављу под називом

4 Форма и садржај наведених аката подробније су уређени тек Прописом о уређивању *Новина сербских* од 1. јула 1841. године и Правилима о издавању и уређивању *Новина сербских* од 3. јула 1894. године.

„Државна служба" уређивао је положај државних чиновника. Тако су, иначе кратким одредбама, уређена питања посебних услова за ступање у чиновничку службу, унапређење државних чиновника, одговорност државних чиновника и систем плата и пензија чиновника.

Одредбама члана 183. Устава било је прописано да сви српски грађани по рођењу имају једнака права на сва звања у свим струкама државне службе, ако су испуњавали законом прописане услове. Осим тога, право на државну службу имали су и природњени српски грађани под условом да су били пет година настањени у Србији. Изузетак од ових услова односио се на странце и природњене српске грађане који још нису настањени пет година у Србији, тако да је овим категоријама лица било омогућено да буду примљени у државну службу само по уговору и то у извесним случајима које је закон изричито предвиђао.

Приликом ступања у државну службу чиновници су полагали заклетву да ће краљу бити верни и послушни и да ће се савесно придржавати Устава и закона. Одговорност државних чиновника била је дефинисана одредбом по којој је сваки чиновник био одговоран за своја „службена дела". Приликом постављења и унапређења чиновника, пазило се на њихов дотадашњи рад и одлично владање, способност и стручну спрему. За доказивање стручности за рад у чиновничкој служби уведен је државни испит који се полагао у свим струкама државне службе.

Плате државних чиновника биле су уређене према звањима, а звања су била законом уређена за све струке државне службе – члан 187. Устава. Осим тога, као и Устав из 1835. године, и Устав из 1888. године гарантовао је право чиновника на пензију. Ово право било је проширено и на децу и удовицу умрлог чиновника. Пензије су се исплаћивале из посебно установљеног фонда у који су улагани процентуални улози од плата и пензија државних чиновника.

Чиновничко законодавство у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца

По завршетку Првог светског рата, након пропасти Аустроугарске монархије и Отоманског царства, створени су услови за стварање државе која би окупила Јужне Словене који су живели на подручју Србије, Црне Горе и словенских делова Аустро-Угарске. Проглашењем уједињења краљевине Србије и Државе Словенаца, Хрвата и Срба у краљевину Срба, Хрвата и Словенаца настала је нова држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца као уставна, парламентарна и наследна монархија.[5]

5 Проглашење нове државе извршио је регент Александар I Карађорђевић, у име свог оца краља Петра I Карађорђевића, 1. децембра 1918. године.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је врло богато и кодификовано чиновничко право које је прецизно уредио многа питања од значаја за статус државних чиновника.[6] Државни чиновници били су подељени у чиновнике војног и грађанског реда, са јасном структуром коју су чинили чиновници, чиновници приправници, званичници и служитељи.

Законом о чиновницима из 1923. године уређена су бројна питања као што су: услови и поступак за пријем у службу, рангирање чиновничких звања, добијање сталности службе, унапређење, премештање чиновника, стављање чиновника на расположење, уважавање оставке, појам струке која се прописује за чиновничку службу, мировања чиновничког статуса за време обављања изборне функције, и многа друга. Дакле, правне норме којима су били уређени чиновнички односи, по свом карактеру биле су: императивне, овлашћујуће и конститутивне.

Једно од општих начела прокламованих овим Законом јесте да је чиновник био дужан да се покорава законима и да дужност врши савесно, марљиво и непристрасно. У том смислу, чиновник се свечано обавезивао заклетвом коју је полагао приликом ступања у сталну службу.[7] Како је основни постулат чиновничке службе био општи јавни интерес, чиновници су имали обавезу да избегавају све оно што би било на штету поверене службе. Савесно, марљиво и непристрасно вршешење дужности били су основни критеријуми у раду чиновника. Даље, чиновник је био дужан да извршава наредбе својих старешина, ако су оне издате у границама закона.[8]

---

6 Положај државних чиновника био је регулисан и пратећим законима и другим прописима, као што су: Закон о Државном савету, који је као највиши управни орган, надлежан за постављења у службу, унапређење чиновника и унутрашњу контролу и укидање аката о постављењу или унапређењу чиновника; Закон о Министарском савету; Закон о централној управи, којим је била уређена надлежност министарстава и Финансијски Закон; Уредба о контрактуалним чиновницима и надничарима и Уредба о одабирању чланова дисциплинских судова.

7 У току 1929. године донето је неколико уредби којима су уређени формалан поступак полагања и текстови заклетви државних службеника. Поменимо само неке: Уредба о полагању заклетве у ресору Министарства пошта и телеграфа; Уредба о полагању заклетве за све чиновнике и службенике у Министарству просвете; Уредба о полагању заклетве у Министарству шума и рудника по шумарској струци; Уредба о полагању заклетве у ресору Министарства шума и рудника по рударској струци и Уредба о полагању заклетве за све чиновнике и службенике у ресору Министарства трговине и индустрије.

8 У случају да од старешине добије наредбу супротну закону, чиновник је имао право да изнесе своју примедбу и „задржи наредбу од извршења“ ако поступање по наредби не би имало карактер хитности. При поновљеној наредби, чиновник је без одлагања морао да приступи извршењу. Од овог правила биле су изузете једино наредбе које су указивале на прекршајно или кривично дело. У тим случајевима, чиновник је био дужан да о таквим наредбама старешине обавести више власти. Одредбе оваквог и сличног садржаја одржале су се и до данас у нашем законодавству. *(Прим. аутора)*

Чиновници су ступали у службу, напредовали у звању и са платом посебним актом – чиновничким указом и министарским декретима и решењима који су по својој природи издвајани као чиновнички декрети и чиновничка решења. Укази и чиновнички декрети – појединачни или колективни, у вези са чиновничким статусом – пријем у службу, напредовање у виши положај и звање, отпуштање из службе и пензионисање, обавезно су објављивани у „Службеним новинама".

Пријем у сталну чиновничку службу је према Чиновничком Закону из 1923. године био условљен двојако – положен стручни испит и три године рада као приправни чиновник. Све чиновнике је постављао краљ, осим чиновнике помоћних и приправних група које је постављао ресорни министар, након припремљеног предлога Министарског савета, позитивног мишљења Стручног савета и одобрења Државног савета. У сваком случају, према општем правилу, лице које би први пут ступало у државну службу могло се примити само привремено – вид пробног рада. Врло формализован закон о чиновницима прописивао је и то да лице које ступа у државну службу има обавезу да се јави на дужност у року од 15 дана од дана када му је саопштено постављење. У противном, сматрало се као да није ни постављено. У случају посебно оправданих разлога тај рок је могао бити продужен.

У државној служби радили су: приправници, стални државни чиновници и стални непокретни чиновници који се нису могли премештати са службом, затим званичници и служитељи. Осим ове поделе, постојала је основна подела на чиновнике грађанског реда и војне чиновнике као и на активне чиновнике и чиновнике у пензији. Поред ових категорија, закон је познавао и чиновнике на расположењу. Чиновнички приправик могао се поставити само на упражњено приправничко место, а кад испуни услове за сталну чиновничку службу, могао се поставити само у најнижу положајну групу која је одређена за звања његове струке, ако је такво место било упражњено.

За све државне чиновнике по први пут уведени су службенички листови у којима су се уписивали сви лични подаци, промене у личном статусу чиновника као и подаци у вези са заснивањем, кретањем и престанком државне службе. Службенички листови су, са пратећом документацијом, били основ персоналног досијеа сваког државног чиновника, и као такви пратили су чиновника кроз сво време његовог рада у државној служби.[9]

---

9 За извршење одредби о службеничким листовима Министарство правде је издало Упутство за њихово оснивање и вођење под бројем: 72069-1925 од 11. новембра 1925. године. Према том упутству, Службенички лист је садржао податке: име и презиме; место, дан, месец и годину рођења; народност и веру; податке о брачном стању; име и занимање супружника; податке о деци – колико их има, њихова имена, датум рођења и занимање; податке о лицима које издржава; податке о служби у војсци; податке о служби у рату; податке о знању језика; податке о стручној спреми; податке о сродничким везама

Приликом разврставања чиновника у положајне групе стриктно се примењивало правило да свако наименовање мора почети од најниже положајне групе у којој је дотично звање разврстано. Државни чиновник није могао бити унапређен у вишу групу све док у нижој није провео најмање онолико година колико је то закон прописивао. Чак и ако је чиновник провео радећи прописани број година у нижој положајној групи, унапређење није стизало по аутоматизму. Унапређење је било могуће само ако је постојало упражњено место у вишем звању. Поред тога, услови за напредовање у служби везивани су и за школску односно стручну спрему која је била прописана за дату струку и положен државни стручни испит за ту струку.[10]

Режим напредовања чиновника био је двојак: редован – када се напредовало из једне у вишу групу и изборни – по спроведном поступку, када чиновник напредује у више звање. Дакле, напредовање државних чиновника могло се произвести хоризонтално – из једне у вишу групу и вертикално – из једног и више звање. Разврставање и распоређивање чиновника решено је накнадно краљевом Уредбом. Предметном Уредбом прописано је осамнаест група у које су распоређена сва звања државне службе, изузев министара и државних подсекретара. Међутим, и ових 18 група није било довољно да апсорбује сва звања у државној служби, нарочито у првој категорији где је разноврсност звања била и највећа. Ово је у пракси доводило до тога да су претпостављени – начелник и потчињени – шеф одсека, фактички били у истој четвртој групи прве категорије.

са лицима која су у истој струци; податке о одликовању; податке о дисциплинским и другим казнама; податке о кретању у служби – наименовања, напредовања, премештаји у служби, оставке и пензионисање службеника; податке о одсуствовању и боловању; податке о годишњим оценама; податке о занимању пре ступања у службу; податке о књижевним, научним и уметничким радовима; податке о ранијој државној служби и нарочито о разлозима због којих је та служба престала; као и остале личне и статусне податке. На службеничком листу била је залепљена фотографија службеника и та фотографија је, сваких десет година, замењивана новом.

10 Појам „струке“, по свему судећи, у чиновничком закону из 1923. године имао је тројак смисао – струка се везивала за послове из надлежности државне управе у најширем контексту; струка се везивала за специјализоване стручне послове из делокруга рада министарства што је подразумевало и стручна знања и образовање специфично за послове из ресора тог министарства и струка се везивала за звање чиновника. Из текста Закона евидентно је да су постојале административна, полицијска, апсанска, пореска, царинска, статистичка, библиотекарска и друге струке. Без обзира на неке недоумице, било је извесно да се под струком подразумевала оспособљеност чиновника да обавља стручне послове из делокруга рада министарства. Кад се у чиновничком закону из 1923. године говори о министарству, поред речи „министарство”, коришћени су још и термини „грана државне управе“ (у параграфу 73. и 176.); затим „ресор” (у параграфу 162.) и „врховно централно надлештво“ (у параграфу 129. Закона).

Из овога следи да су сви чиновници исте групе у једној категорији имали исту положајну плату мада не и исти службени положај.[11]

Чиновнички закон из 1923. године познавао је праксу пуне мобилности чиновника. Државни чиновници могли су бити премештени: због потребе службе; по личној молби и кад два службеника договорно, са одобрењем надлежног органа, промене своја места службовања. Премештај на основу расписаног конкурса сматрао се такође као премештај по молби. Како је чиновнички закон пружао заштиту чиновницима у случајевима њиховог премештаја, то је одредбама тог закона уређено да се чиновник није могао, против своје воље, одлуком административног органа, премештати из једног у друго место службовања. Изузетно од ове одредбе чиновници су премештани по казни, што је суштински било противно духу тог закона. Институт премештаја примењиван је и у вези са унапређењем државних чиновника.[12]

Законом о чиновницима из 1923. године уређен је још један и данас актуелан институт, а то је мировање права и обавеза док је чиновник на изборној функцији. Ово питање било је уређено тако да је чиновник-посланик за време трајања мандата био лишен свих чиновничких обавеза. Ово решење је почивало на околности да чиновник као посланик има права да контролише и критикује органе управне власти. Осим тога, овим се спречавало да чиновници за време одборничког мандата задрже двоструке принадлежности. По истеку мандата, чиновник се враћао на своје радно место и заузимао свој ранији положај.

Да би се обезбедила одговорност у раду чиновника и да би се очувао дигнитет чиновничке службе, Закон о чиновницима из 1923. године садржао је и одређене одредбе о одговорности државних чиновника. Поред околности да је кривица чиновника доказана, за његово кажњавање био је прописан и предуслов да је казна законом установљена и да су прописани случајеви кад казна има да се примени. Такође, чиновнички закон је прописивао и следеће дисциплинске казне: казна премештаја; дисциплинска казна укора: умањење плате; казна стављања у пензију и коначно отпуштање из службе. Ове дисциплинске мере за чиновнике изрицао је дисциплински суд. Поред ових дисциплинских мера које су могле бити изречене против чиновника који се огрешио о закон и правила службе, прописане су још и неке

11 Законом није био јасно дефинисан службени положај државних чиновника, али изгледа да се овде мислило на специјалан статус појединих чиновника који може да одудара од општег. Овим се спречавала ситуација да инспектори и начелници министарства – разврстани у исту положајну групу, имају исти службени положај, односно једнаку власт у смислу хијерархије. *(Прим. аутора)*

12 За унапређење чиновника морало се водити рачуна о средствима у буџету (параграф 57. чиновничког закона). Ако би буџетска средства за унапређења била исцрпљена, чиновник није могао бити унапређен чак ни у случају највиших заслуга.

блаже дисциплинске казне. Тако су биле прописане казне за неуредност, као блажи облик дисциплинског преступа, које је уместо дисциплинског суда изрицала административна власт. Изречене мере за дисциплинске преступе нису имале формало-правну тежину дисциплинске казне и кретале су се у распону од изрицања опомене до процентуалног смањења једне месечне плате.

На крају, овим Законом била је уређена и правна заштита чиновника. Чиновник који је сматрао да је неко његово службеничко право повређено, могао је поднети тужбу Управном суду против сваког решења или указа којим је уређиван његов службенички статус.

Чиновничко право у Краљевини Југославији

Краљевина Југославија, као правни следбеник Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, настала је на идејама „интегралног југословенства" и као последица политичких криза у држави, укидања Видовданског устава[13] и увођења такозване шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића.

Док је Закон о чиновницима из 1923. године са претећим уредбама и правилницима представљао прву кодификацију чиновничког права у српској историји, чиновнички закон из 1931. године отишао је неколико значајних корака даље. Како ће се видети, неке одредбе овог Закона, прилагођене потребама савременог службеничког системима, задржале су свој значај и данас. Међу најзначајнијим решењима из овог Закона убрајају се одредбе које су регулисале прве основе кадровске политике, праћење стања кадрова у државној управи, механизме ограничења запошљавања и напредовања државних службеника и извесна ограничења везана за државну службу. Неке од ових одредби препознајемо и данас у нашем законодавству у институтима којима се регулише сукоб интереса,[14] оцењивање успешности државних

13 Краљ Александар Карађорђевић је објавио нови устав којим је територијално-организацијски, уместо до тада на 33 области, држава је била подељена на 9 бановина. Осим тога, половину Горњег дома је директно именовао краљ, а предлог закона је могао постати закон након усвајања у једном дому и такође ако га одобри краљ. Такође, новим уставом укупна извршна власт пренета је на краља. Ово последње имало је у многоме посредан утицај и на положај државних чиновника.

14 Државни службеници су били ограничени у одређеним правима као што су: забрана друге редовне или споредне службе, забрана заузимања таквих „положаја" који би били у сукобу са достојанством и чашћу службениковог звања или који би чиновника ометали у вршењу његових службених дужности. Затим, чиновници нису могли бити чланови управних одбора Управе државних монопола, управног или надзорног одбора Народне банке и Државне хипотекарне банке, управног или надзорног одбора акционарских друштава и предузећа.

службеника и последице тог оцењивања, као и у одређеним начелима на којима су почивали, а и данас се темеље основи службеничких односа.

У првој глави било је прописано да основне одредбе Закона важе како за чиновнике тако и за остале државне службенике грађанског реда. Израз „државни службеник" подразумевао је чиновнике, чиновничке приправнике, званичнике и служитеље[15] док се дневничари, контрактуални чиновници, хонорарни службеници и надничари нису сматрали државним службеницима. Отуда су се на контрактуалне чиновнике и дневничаре примењивале само поједине одредбе садржане у Глави X овог Закона. Осим ових категорија запослених, у ред државних службеника грађанског реда ушло је и особље цивилне куће његовог височанства краља, изузев особља које се плаћало из краљеве благајне.[16]

Као посебан вид рада у служби државе било је ангажовање контрактуалних чиновника и дневничара. Основна разлика је била у природи послова. Тако су контрактуални чиновници били ангажовани за послове које врше и чиновници, а дневничари су се ангажовали за послове које су вршили званичници и служитељи. Контрактуални чиновници нису могли бити постављени на положаје за које је везана функција рачунополагача, нити су могли бити руковаоци државном имовином.

Поред ових категорија упослених лица у државној управи, услед помањкања сталног особља, Закон о државним службеницима из 1931. године увео је још неке новине. Тако је тим законом омогућено ангажовање и неких нових категорија лица за обављање стручно-административних и стручно-техничких послова. Стручно-административни послови односили су се на: израду законских нацрта, уредби, правилника, упутстава, анализа.

---

15 Распоред звања служитеља и званичника био је прописан низом уредби прилагођених специфичностима послова појединих министарских ресора. Поменимо само неке уредбе: Уредба о распореду звања званичника и служитеља у Министарству грађевина од 15. априла 1931. године; Уредба о распореду звања званичника и служитеља ресора Министарства унутрашњих послова од 27. априла 1931. године; Уредба о распореду звања званичника и служитеља Министарства социјалне политике и народног здравља од 11. маја 1931. године; Уредба о распореду звања званичника и служитеља у ресору Министарства пољопривреде од 25. маја 1931. године; Уредба о распореду звања званичника и служитеља ресора Министарства трговине и индустрије од 8. јуна 1931. године; Уредба о распореду звања званичника и служитеља у ресору Министарства просвете од 24. септембра 1931. год. и Уредба о распореду звања званичника и служитеља ресора Министарства шума и рудника од 23. новембра 1931. године.

16 Поред одредби наведеног Закона, примењивале су се и одредбе Закона о устројству цивилне куће његовог величанства краља („Службене новине" број 281 од 1. децембра 1931. године). Одредбе овог закона односиле су се на дисциплинску одговорност, надлежност за прописивање правила за државни стручни испит, надлежност за доношење одлука из области службеничког односа и одредбе о накнадама путних трошкова и дневница.

Стручно-технички послови односили су се на: премеравање, израду цртежа, пројеката, вршење разноврсних студија на терену и свих других сличних радова административне, техничке и рачунске природе, као и за давање стручних мишљења и експертиза. За обављање ових послова било је могуће ангажовати стручна лица у својству хонорарних службеника или умних надничара. Хонорарни службеници или умни надничари ангажовани су из области слободних професија, приватне службе и пензионисаних службеника.

Што се тиче највиших званичника у извршној власти – на министре и банове, односиле су се само оне одредбе овог Закона код којих је то нарочито напоменуто. Из самог текста Закона види се да министри и банови нису имали положај државних службеника у смислу Закона о чиновницима. Поступак именовања, статус за време службе и престанак службе министара и банова регулисао је Закон о уређењу врховне државне управе од 31. марта 1929. године.

Закон о чиновницима из 1931. године почивао је на основном начелу да су сва звања у свима струкама државне службе подједнако доступна свима држављанима по рођењу, као и оним држављанима Југославије по рођењу ако су десет година настањени у Краљевини Југославији.[17] У државну службу могло је бити примљено лице које, поред држављанства, испуњава и следеће услове: да је навршило осамнаест година живота; да је телесно и душевно здрав; да је доброг владања; да у случају малолетства има одобрење родитеља или старатеља – тутора; да потпуно зна службени језик; да има законом одређену стручну спрему.[18] Поред ових услова били су прописани и додатни услови: да лице није навршило шездесет година живота; да је, после навршене 21. године живота одслужило обавезни војни рок у сталном кадру; да није било судском пресудом осуђено на губитак часних права, с тим да је ово ограничење важило само за време док тај губитак траје; да му као активном државном службенику служба није престала његовом кривицом и да му као државном пензионеру није судском или дисциплинском пресудом било одузето право на пензију.

Пријем у државну службу вршио се по правилу конкурсом и одабиром најбољих кадрова међу пријављеним кандидатима. И пријем приправника у државну службу вршен је, као и према данас актуелним прописима, путем

17 Законодавац није уредио случајеве у којима се држављанство стицало анексијом, браком и евентуално усвојењем. *(Прим. аутора)*

18 Сведочанство о школској спреми морало је бити нострификовано ако је издато од стране страних школских установа. Поступак рангирања и нострификовања иностраних диплома био је уређен посебним прописима, између осталих и: Законом о нострификовању диплома са страних универзитета и високих школа од 6. јула 1930. године и Уредбом о рангу стручних школа према средњој школи и факултетима од 1. маја 1933. године.

конкурса. Укази о постављању, унапређењу, отпуштању и пензионисању чиновника, објављивани су на уводном месту „Службених новина", како је то било прописано још Законом о чиновницима из 1923. године. Изузетак од овог правила о пријему у службу путем конкурса, били су једино случајеви када се пензионисано лице враћало у активну службу или када се лице поново враћало у службу након што му је претходна служба престала оставком.

Државни службеник грађанског реда је приликом првог заснивања службе пред старешином полагао прописану заклетву. О положеној заклетви састављао се записник који је чуван у службеничком листу. Како је свечану заклетву полагао сваки службеник пре ступања на дужност, она се сматрала формалним предусловом за обављање послова у државној служби. Сваки ресорни министар је за државне чиновнике из своје надлежности прописивао уредбом која је имала снагу закона текст свечане заклетве.[19] Заједнички текст заклетве за сва министарства гласио је:

> „Ја Н. Н. заклињем се свемогућим Богом да ћу краљу и отаџбини бити веран, да ћу своју дужност по законима и законитим наредбама тачно и савесно вршити. Тако ми Бог помогао."

Чиновничка звања кретала су се по струкама према степену образовања. Тако су државни службеници са непотпуном средњом школском спремом распоређивани од X положајне групе, а државни службеници који су имали потпуну средњу школу распоређивани су у IX положајну групу. Државни службеници са факултетском стручном спремом распоређивани су од VI-II па навише до IV положајне групе. Званичници су распоређивани у III, II односно I положајну групу. На упражњено место у вишој групи, чиновник је могао бити унапређен, односно именован, под условом да стекне одговарајући виши степен стручне спреме и након што би у претходној групи провео најмање три године ефективне службе.

Тадашњи закон је познавао одређена ограничења у вези са бројем, звањима и рангом државних службеника, које у данашњем законодавству препознајемо у институту кадровског плана. Тако је законом било прописано да се за све струке државне службе грађанског реда унапред мора утврдити број службеничких места и то како по звањима тако и по положајним групама

19 Обавеза полагања заклетве коју је полагао државни службеник приликом пријема у сталну службу био је установљен Законом о заклетвама и заверама од 15. фебруара 1929. године, а постојеће уредбе које су донете до новог Закона о чиновницима, као што су уредбе о полагању заклетве у ресорима министарстава пошта и телеграфа; просвете; шума и рудника; унутрашњих послова; трговине и индустрије; грађевина; правде; финансија; социјалне политике и народног здравља и Министарства пољопривреде, остале су на снази.

у којима су та звања распоређена.[20] Број места чиновничких приправника такође је био планиран и унапред уређен систематизацијом радних места, при чему је број државних службеника и приправника морао бити усклађен са средствима у државном буџету.

У циљу остваривања одрживог финансирања плата државних чиновника, било је прописано да број радних места у вишем звању буде утврђен тако да увек буде мањи од броја места у непосредно нижој групи. Ради буџетске контроле расхода, на име плата државних службеника, била је прописана и обавеза вођења пуне кадровске евиденције.[21] Одредбама параграфа 67. Закона било је прописано да се унапређењем државних службеника није могла прекорачити укупна сума кредита за њихове плате која је буџетом одобрена. Тиме се постизало фактичко ограничење пријема нових чиновника као и ограничење броја државних службеника који су могли напредовати у служби у току једне године.

Принадлежности државних службеника грађанског реда регулисане су тако да су сва звања чиновника грађанског реда била подељена на положајне групе. Положајне групе II, III и IV имале су по два степена. Ван положајних група била су звања: председника Министарског савета, министара и банова. Закон је уређивао принадлежности чиновника, чиновничких приправника и осталих државних службеника, пензионера, контрактуалних чиновника, дневничара и хонорарних службеника. Плате и положајни додатак изражавани су у номиналним износима, а не у коефицијентима као што је то данас уређено. Мада је Законом било уређено да у принадлежности државних службеника спадају плата, положајни додатак, периодске повишице, лични и породични додатак на скупоћу, може се извести закључак да Законом није био до краја одређено шта све потпада под редовне принадлежности државних службеника.[22]

---

20 Звање је одређивало степен хијерархије државне службе и као такво било је условљено квалификацијама и годинама службе. Звања државних службеника распоређивала су се применом одредби параграфа 346. Закона, а ранг односно положај државних службеника одређивао се према одредбама параграфа 102. Закона. *(Прим. аутора)*

21 Спискови су се водили према стручној спреми – државни службеници са факултетском спремом; спискови техничара, административних и рачунских службеника, затим спискови практичних техничара и архивских чиновника. Такође, вођени су и спискови званичника и служитеља. Осим тога, кадровска евиденција је садржала и податке: презиме и име, датум рођења, звање, положајна група, степен, периодска повишица, датум стицања положајне групе и/или периодске повишице, године службе и остале примедбе у вези са радом у државној служби.

22 Док је параграф 21. Закона у принадлежности сврставао плату, положајни додатак, периодске повишице, лични и породични додатак на скупоћу, дотле је параграф 264. говорио одвојено о принадлежностима, а одвојено о личном додатку на скупоћу. *(Прим. аутора)*

Право на додатак на скупоћу имао је карактер социјалног давања односно финансијске помоћи. Тако се ово право остваривало у зависности од трошкова живота у месту службовања као и у случајевима када би чиновник, ради лечења или опоравка после болести боравио у иностранству. Поред тога, ово право је остваривао и чиновник који је упућен у иностранство ради усавршавања у непосредном интересу државне службе. Остваривање овог права било је врло прецизно регулисано.[23]

Како су државни службеници уз плату имали и право на периодске повишице, треба истаћи да одређивање периодских повишица није имало карактер напредовања. Наиме, периодске повишице одређиване су аутоматски након проведеног броја година рада у активној државној служби и тиме су, на известан начин, имале карактер увећања плате по основу минулог рада у државној служби. У свакој положајној групи био је прописан број периодских повишица. Тако је у VI групи било три, у V групи три и у IV групи три периодске повишице. Плате званичника у III и II групи имале су по две, а у I групи три периодске повишице. Оно што је периодске повишице удаљавало од овог института познатог данашњем законодавству, јесте околност што се ово право могло изгубити у случајевима примене параграфа 191. и 237. Закона. Тим одредбама било је прописано да се право на периодску повишицу губило због слабе оцене – једну годину, као и због дисциплинске казне – онолико времена колико је у дисциплинској пресуди одређено.

Док су принадлежности служитеља такође обухватале плату, лични и породични додатак на скупоћу, контрактуални чиновници и дневничари, који нису били у статусу државних службеника, за свој рад су добијали награду, а не плату. Награде контрактуалних чиновника утврђивале су се уговором, а награде дневничара утврђивале су се према посебним уредбама.[24] Износи тих

23 За примање породичног додатка на скупоћу службеник је морао поднети надлежној благајни пријаву из које су се видели следећи подаци: име супружника; да ли је супружник активан или пензионисани државни службеник, или је у служби као контрактуални чиновник, дневничар или хонорарни службеник; да ли подносилац пријаве живи са супружником заједно или одвојено; да ли супружник има примања од имања, приватне службе или самосталног рада; име и датум рођења сваког детета; да ли је дете рођено или усвојено. Осим тога, за свако дете достављани су и подаци: да ли има личних прихода; да ли је смештено у завод или прима стипендију; да ли је као ученик на занату у трговачкој радњи или у предузећу; да ли га послодавац издржава и да ли је дете душевно или телесно трајно неспособно за привређивање.

24 Висине награда дневничара уређиване су посебним уредбама о величини награде дневничара за сваки ресор. Тако су током 1931. године донете Уредбе о величини награда дневничара у Председништву Министарског савета – 21. децембра; у Министарству социјалне политике и народног здравља – 14. децембра; у Министарству иностраних послова – 3. децембра; у Министарству правде – 31. децембра; у Министарству грађевина и Министарству трговине и индустрије и Министарству пољопривреде – 24. децембра:

награда кретали су се у висини бруто принадлежности државних службеника исте спреме. У изузетним случајевима – када се тражила посебна стручна спрема или ако су се тражиле посебне способности, износ награде би био ограничен највишим износом који се за такав рад плаћао у приватном сектору. Накнаде путних трошкова и дневнице за случај службеног путовања, исплаћивале су се и државним службеницима, као и контрактуалним чиновницима и дневничарима према прописима о накнади путних и селидбених трошкова државних службеника.[25]

Оно што је у битноме одређивало специфичност положаја државних службеника било је и праћење односно оцењивање њиховог рада у државној служби. Тако је овим Законом по први пут био уређен поступак и последице оцењивања државних службеника. Неке од тадашњих законских решења обележила су службеничко право до данашњих дана.

Државни службеници грађанског реда оцењивани су сваке године, а оцене о њиховом раду достављане су Главној контроли указа, решења и одлука о службеним односима државних службеника.[26] Поступак оцењивања спроводиле су подручне комисије у првом степену и врховне комисије у првостепеном и другостепеном поступку. Комисије за оцену рада чиновника биле су састављене од пет чланова, а чинили су их чиновници најстарији по положају у надлештву у коме се комисија образује. Председник комисије био је најстарији по рангу. Одлуку о образовању комисије доносио је старешина надлештва у коме се комисија налази.

Оцењивање државних службеника заснивало се на старешинском извештају.[27] Сваки старешина надлештва био је дужан да у току године припреми

а у току 1932. године донете су и уредбе за дневничаре у војсци и морнарици – 18. јануара, као и уредбе о наградама дневничара Цивилне куће Њ.В. краља – 2. јануара; у Министарству просвете – 26. јануара; у Министарству унутрашњих дела – 5. априла и у Министарству физичког васпитања народа – 6. априла 1932. године.

25 Наведена материја била је регулисана Уредбом о накнади путних и сеобних трошкова државних службеника грађанског реда од 12. децембра 1931. године, која је имала две измене и допуне и то од 16. новембра 1932. године и од 11. априла 1934. године; затим Уредбом о накнади трошкова за службена путовања и сеобу министара и банова у активи, пензији и на расположењу од 16. новембра 1932. године; као и Решењем о накнади трошкова за службена путовања у иностранство службеника Министарства иностраних послова од 7. фебруара 1935. године.

26 Наведена обавеза је установљена Упутством о достављању Главној контроли указа, решења и одлука о службеним односима државних службеника од 19. априла 1931. године.

27 Старешински извештај се у смислу параграфа 36. Закона о чиновницима заснивао посебно на подацима о: стручним способностима чиновника, његовој марљивости и поузданости у служби, односу према служби, владању у служби (однос према претпостављенима, осталим службеницима и према странкама), понашању ван службе и да ли извршава своје приватне обавезе.

старешински извештај о сваком службенику посебно, на тај начин што би на крају месеца јуна и децембра уписивао у нарочите листове – обрасце своја опажања о ономе што је за оцењивање службеника било релевантно. У случају да пре истека ових рокова, било старешина било службеник, напусте надлештво, сачињавао се привремени извештај у виду напомена о раду државног службеника у том периоду. Нови старешина био је у обавези да настави са уписивањем својих опажања. У сваком случају, на крају календарске године старешина надлештва би завршио свој старешински извештај тако што би своја опажања и опште мишљење о раду државног службеника закључио предлогом оцене и мишљењем о томе да ли се, и за коју врсту послова службеник могао нарочито препоручити. Овако припремљен старешински извештај прослеђивао се комисији за оцену најдаље до краја јануара наредне године.

За повреду службене дужности службеник је одговарао дисциплински и кривично. Дисциплински преступи су били подељени у две категорије – теже и лакше повреде службене дужности. У такозване лакше повреде службене дужности спадао је читав низ појавних облика службеничке неуредности – немарно или неуредно долажење на посао и немаран однос према предметима и документима. За ову врсту лакших дисциплинских преступа биле су прописане казне: писмена опомена, писмени укор и новчана казна. Као теже повреде дужности сматрале су се све радње које штете угледу службе и/или државе.[28] За теже повреде службене дужности изрицане су казне: умањење принадлежности; немогућност напредовања; премештај уз умањење плате без накнаде путних и селидбених трошкова; пензионисање без умањења или са умањењем пензијских принадлежности и отпуштање из службе. Систем изрицања ових казни био је селективан и могао се изрицати појединачно – фрагментално или кумулативно – за теже дисциплинске преступе.

Дисциплински судови били су организовани двостепено. Тако су управни судови били судови првог степена, а Државни савет је био дисциплински суд другог степена. Управни судови, као дисциплински судови, поступали

28 Тежим повредама службене дужности сматрало се: пристрасно, несавесно или немарно вршење службе; уцењивање или изнуђивање ма какве награде за послове који се раде по службеној дужности; примање мита; нетачно извештавање о службеним стварима; критика и омаловажавање поступака власти и претпостављених старешина; недостојно поступање са странкама; лош однос према подређенима; заштита неспособних или непослушних службеника; недостојно или неучтиво понашање подређених према претпостављенима; изазивање лоших односа са другим службеницима; недолично владање у приватном животу; лакомислено задуживање; вршење споредне службе без дозволе надлежног старешине; поступци који би изазивали племенске и верске нетрпељивости; поступци и агитација против идеје државног и народног јединства; критика поступака владе и њених аката; угрожавање државно-правног поретка као и одавање службене тајне.

су у већима састављеним од од три судије. Дисциплинске судије су у вршењу своје дисциплинско-судијске дужности биле независне. У погледу изузећа судија дисциплинских судова, поступало се у складу са прописима о кривичном поступку. Даље, овим законом је било прописано и то да окривљени државни службеник има право на браниоца током претреса. Бранилац се могао ангажовати или из реда државних службеника у седишту дисциплинског суда, или из реда адвоката. Дисциплински претрес је увек био усмен и јаван. Изузетно, претрес би могао бити затворен за јавност, ако би дисциплински суд нашао да државни интереси то захтевају. У овом случају оптужени је има право на два заступника.

На пресуду дисциплинског суда првог степена жалбу су могли уложити и државни службеник и тужилац, преко првостепеног суда, који је са списима предмета прослеђивао Државном савету као дисциплинском суду другог степена. Жалба је имала суспензивно дејство. Пресуда првостепеног дисциплинског суда постајала је правоснажна и извршна када против ње у законском року не би била поднета жалба или кад виши дисциплински суд пресуду по жалби потврди.

Правоснажне пресуде у овереном препису прослеђиване су и старешини врховног централног надлештва и непосредном старешини службеника, ради извршења и уписа у службенички лист. Параграф 187. Закона прописивао је да покретање дисциплинског поступка за неуредности застарева за годину дана, а поступци за дисциплинске прекршаје застаревали су протеком пет година.

Државном службенику грађанског реда служба је престајала ако би судском пресудом био осуђен на губитак службе или часних права; ако би дисциплинском пресудом био осуђен на казну пензионисања или отпуштања из службе; ако би постао телесно или душевно неспособан за службу; ако би и после дванаест месеци непрекидног боловања односно и после укупно петнаест месеци боловања у две узастопне године био у немогућности да врши своју дужност; ако би пао под старатељство и/или стечај; ако би навршио једну годину на расположењу, а не би био распоређен на радно место у сталној служби; ако би био три пута узастопце или шест пута у току службе слабо оцењен; ако би иступио из држављанства или ако би га изгубио удајом; ако се, без знања и одобрења старешине, својом кривицом, за десет дана не би јавио на посао по завршетку одмора, одсуства, у случају премештаја или упућивања на рад ван места службе; ако би судском пресудом био осуђен на затвор дужи од једне године; ако би био позван на одслужење редовног војног рока; ако би се утврдило да је приликом ступања у службу прикрио податак да је већ раније био у државној служби која му је престала његовом кривицом; ако би поднео оставку; ако би надлежна власт одлучила да му престане служба и када би службеник навршио 70 година живота.

*
* *

Завршавајући приказ законских одредби којима су били уређени статус државних чиновника, њихова права, обавезе и одговорности, можемо констатовати да је, упркос чињеници да су конституисање својеврсног чиновничког сталежа пратиле осцилације у зависности од личног односа олигарха према њима, кодификација ових прописа била на завидном нивоу чак и у поређењу са много културно и економски развијеним државама оног времена.

Како смо одређеним напоменама у овом раду желели да укажемо, заостајање у развоју институција државне власти и чиновничког апарата било је условљено закаснелим продором капитализма и крњим развојем буржоаске правне државе, као и тешким наслеђем османлијског феудализма. Но и поред тога, читалац који је упознат са садашњим прописима ове врсте којима су уређени права, дужности и одговорност државних службеника у нашој држави, лако ће препознати известан континуитет, па чак и елементарно преузимање одређених института како по својој терминолошкој одредници, тако и по систематизацији и њиховој разради. Ова напомена свакако представља својеврсно признање и захтева најдубље поштовање према творцима ондашњих закона.

Литература

Ђорђевић 1937: Н. Ђорђевић, *Закон, уредбе и остали прописи издани 1. 12. 1918. године до 31.12. 936 године*, Издавачка књижарница Геца Кон АД, Београд.

Јовановић 1933: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада – Друга влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геца Кон АД, Београд.

Јовановић 1914: С. Јовановић, *Основи правне теорије о држави*, друго, прерађено и проширено издање, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд.

Костић, 1933: Л. Костић, *Административно право Краљевине Југославије – Уређење управе*, Издавачка књижарница Геца Кон АД, Београд.

Igor VUKONJANSKI

THE DEVELOPMENT OF SERBIAN STATEHOOD AND THE POSITION OF CIVIL SERVANTS

Summary

The analysis of the legislation, rich historiographical materials and the comments lead the author of this paper to the general conclusion that the issues related to the status of the civil servants were continually burdened by authoritarian oligarchs. The civil servants had often predominantly been in our history the tools of the state and the political will of the oligarchic structure, and it is, at least, diminished the effectiveness of the system of the state executive. In a word, the bureaucracy through the entire periods was arbitrary, discretionary and little or no parliamentary monitored at all. The connection of bureaucratic law with series of regulations by which organizations and labour ministries, state authorities and agencies were regulated indicates that civil servants were constitutive element of the state apparatus. This is because the state apparatus represented authority of the state over its citizens.

Given that state officials' employer, as today, was the state, so that its interests were undoubtedly extended through the issues concerning the status of its officers. The fact that government officials were constantly emanation of the state, its power and its authority, at the present time is strongly associated with reform process in the public administration reform with the position of civil servants. As before and now, the provisions of clerical laws and regulations largely determine the status of civil servants being entrusted the most responsible jobs implementation of public policies. Also, some institutes established by the provisions of the Law on Civil Servants from 1923, and 1931, in its original or adapted form, are characterizing the civil servants relationships and today's clerical law in the Republic of Serbia.

Bearing in mind the fact the clerical right in the Republic of Serbia was once again established only in 2006, by the passing of the Law on Civil Servants and several accompanying regulations, and the fact that the existing legislation has failed to fully resolve all the issues core regarding the status of civil servant positions, we recommend that instead of taking similar solutions automatically reached by the state of so-called European Administrative Space, our legislators should turn to our rich historiography in this area. This would achieve the multiplied effects: first of all, some of the traditional values should be reinstalled in our legal system, and laws being made in this area should reflect a greater degree of our historical heritage, which

would confirm to us and as well as to the world community, a strong continuity in the existence and development of Serbian statehood. To sum up, re-actualization of certain legal solutions from the recent and distant past of the Serbian state could help resolve many of the current problems with which our state is facing in the time of very often painful transition for us.

Key words: civil servant, clerical law, traditional values, historiographical materials, Serbia.

Рад је предат 3. септембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК 316.728-053.6(=163.41)(497.115)"200" ;
316.48(497.115)"199/200"

*Ивана АРИТОНОВИЋ**
*Татјана ЛАЗАРЕВИЋ***

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ МЛАДИХ НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

(Усмереност на специфичности образовног система и безбедносне ситуације)

Апстракт: Рад представља резултат експлоративног истраживања, а са циљем сагледавања ставова студената и средњошколаца српске националности о перспективама живота на Косову и Метохији. У првом делу рада реч је о свакодневном животу, који је у условима разарања српског друштва у последњој деценији XX века постао респектабилно поље истраживања у друштвеним наукама. У раду су испитивани услови и лични доживљај школовања младих у пострадном друштву, док је у другом делу рада било речи о осећају (не)безбедности услед отежаних услова живота на Косову и Метохији. Истраживање је реализовано применом фокус-групне технике. Резултати указују на наглашену потребу испитаника за одласком из места порекла, у мирнодопске делове Србије. Та тенденција присутна је нарочито код испитаника из села/енклава, који и у северном делу Косовске Митровице виде мирнодопски[1] део Србије, док испитаници изворно

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић, ivana.m.aritonovic@gmail.com

** Стручњак за односе са јавношћу и мултимедијалне комуникације, Центар за развој заједница, Косовска Митровица, tatjanalz@yahoo.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Ово не толико мирнодопски, колико једини већински српски део покрајине, те једину преосталу урбану средину насељену већинским српским становништвом. Северни део Косовске Митровице је тако постао административна и културна престоница за преостале Србе у покрајини, као и средина све већег утицаја и присуства Срба који изворно потичу из средина јужно од реке Ибар.

са севера покрајине говоре о одласку[2] у Београд и остале универзитетске центре, а са циљем бега од политичке свакодневице. Истраживање показује изражено незадовољство младих свакодневним животом, слободним временом, перспективама које не виде, због чега ауторке верују да је неопходно у будућности реализовати истраживања са већим узорком и применом комплементарних техника, а са циљем детаљнијег упознавања научне јавности са ставовима младих Срба о карактеристикама живота на Косову и Метохији.

Кључне речи: млади, средњошколци, студенти, образовне институције, перспектива, безбедност, Косово и Метохија.

Увод

Свакодневни живот последњих деценија све је заступљенија тема истраживања у домаћој социологији. Разлози су интензивне друштвенополитичке околности разарања државе, услед етничких сукоба са размерама грађанског рата у суседним републикама, након тога сукоба на Косову и Метохији, НАТО бомбардовања Србије и успостављања међународног протектората у јужној покрајини. Услед међународних санкција и изолације, економског колапса и хиперинфлације у последњој деценији XX века долази до уздрманости свих друштвених институција и заједница, које су директно рефлектоване на свакодневни живот *обичног човека*. „Микро друштвени ниво обележава приватизација или 'доместикација' – повлачење друштвеног живота у неформалну сферу домаћинства, породице, суседства – примарних група и неформалних мрежа".[3] У одсуству стабилног институционалног система, друштвени актери прибегли су сфери приватности као јединном *одрживом* референтном оквиру. Тај тренд за последицу имао је ретрадиционализацију, националну хомогенизацију и ревитализацију религије, које су директно утицале на нормативне и вредносне трансформације.

У таквој друштвеној реалности, социологија свакодневног живота добија свој легитимитет и постаје незаобилазна дисциплина у социолошким

2 У последњих неколико година, на северу покрајине, снажно је појачан такозвани *одлив мозгова* међу младима који стасавају за универзитет, али све чешће и ученика из основних школа или породица чија деца стасавају за основну школу. Они одлазе у *јаче* образовне/универзитетске центре, у првом реду Београд. И док се код тих група урушен квалитет образовања наводи као примарни разлог одласка, у широј перспективи оне врло јасно повезују општу песимистички описану ситуацију са својим плановима да се не врате на Косово и Метохију након завршетка образовања.

3 Смиљка Томановић, *Одрастање у Београду*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 2010, 35.

истраживањима реализованим у последње две деценије у Србији.[4] У тим истраживањима, међутим, остаје занемарен један део српског друштва – Косово и Метохија.[5] Реч је о покрајини чији становници су у последњој деценији XX века делили *судбину* становника Србије када је у питању живот под санкцијама, хиперинфлацијом, општом пауперизацијом и приливом великог броја избеглих лица са простора Хрватске и Босне и Херцеговине. У другој половини те деценије, међутим, проживљавају искуство друштвених сукоба, НАТО бомбардовања и успостављања међународне управе.

Прва деценија XXI века у српском друштву прошла је у знаку *продужене трансформације друштва*, која се односи на делимично успешну приватизацију „са ниском продуктивношћу и спорим економским растом, са још увек високом незапосленошћу и још увек високим уделом неформалне економије".[6] Иста деценија на Косову и Метохији протекла је у интензивним настојањима Албанаца да прогласе независност[7] од Србије и настојањима Срба да се одупру постратној реалности угрожености основних људских права, у условима спорадичног одсуства животних ресурса[8], прилива интерно расељених лица из других делова покрајине, немогућности несметаног рада институција Србије, као и немогућности рада у фирмама које се географски налазе на територији покрајине где је демографски већинско становништво албанско – речју, колапса квалитета живота људи на свим друштвеним нивоима, укључујући и њихов лични, емотивни свет. У складу са тим, намеће се утисак да Срби на Косову и Метохији и данас пролазе кроз друштвену трансформацију која има елементе и *блокиране* и *продужене трансформације*, а у оквиру потсконфликтног окружења, односно на северу Косова и Метохије – територији којој су још увек својствени сукоби ниског интензитета.

У таквим условима друштвене и безбедносне транформације, стасале су нове генерације младих Срба. Реч је о друштвеној групи чије особине и ставове о косовскометохијском окружењу са посебном пажњом треба

4 О томе сведоче бројни зборници радова и монографије, објављене углавном у издањима Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Међу уредницима зборника истичу се Силвано Болчић, Сретен Вујовић, Анђелка Милић и Смиљка Томановић-Михајловић.

5 Наведена територија, под међународним протекторатом од јуна 1999. године, представља просторни оквир за истраживања махом реализована од стране међународних или албанских аутора. Српски аутори ограничени су у раду, услед неслободе кретања читавом територијом покрајине и интензивних безбедносних ограничења са којима се на терену срећу, али и урушеним потенцијалима преостале српске заједнице и српске државе у покрајини. И у таквом окружењу, међутим, настали су радови који се односе на тешкоће свакодневног живота Срба у покрајини.

6 Смиљка Томановић, *нав. дело*, 36.

7 Што се и догодило 18. фебруара 2008. године.

8 У првом реду воде и електричне енергије.

истражити. Ово тим пре што је реч о генерацијама које су социјализоване у условима константних етничких тензија и немира, одсуства системских институција, владавине права и животних ресурса који су доступни младима у мирнодопским друштвима[9]. Осим тога, родитељство у наведеном оквиру у протеклих двадесет година обележено је „огромним трошењем ресурса, како материјалних тако и људских: енергије, времена, емоција, здравља, оптерећеношћу финансијским проблемима и ослањањем на сродничке мреже подршке“,[10] што је утицало на одрастање нових генерација и њихове ставове о сопственом окружењу. То уверење уједно је било основна идеја приликом конципирања методологије у овом истраживању.

Истраживањем ставова младих Срба[11] – средњошколаца и студената који су пореклом из свих делова покрајине, али су на школовању у Косовској Митровици, желеле смо да истражимо специфичности њиховог свакодневног живота. Фокус-групни интервју сматрале смо најпригоднијом техником истраживања, уверене да ће млади бити заинтересовани да изразе своје и чују мишљење вршњака на тему свакодневног живота. Предност фокус-групне технике која се очитава у добијању релативно великог броја података у кратком временском интервалу у овом истраживању била је очигледна, као и терапеутско дејство које разговор на актуелне теме може оставити на учеснике дискусија. На терену су реализоване две фокус групе, у просторијама локалне организације цивилног сектора, која је адекватна за ту намену.[12] „Учесници фокус група били су младићи и девојке, српске националности, са Косова и Метохије. Свака фокус група је била састављена од једног броја учесника из Косовске Митровице, као једине урбане средине на Косову

9 Пример је такозвана *генерација моста* (*Bridge Generation*) – млади Срби који су 1999. године имали између три и шест година и који су на линији раздвајања две етничке заједнице, културе и система, одрастали без сећања на другачије време, осим онога које је искључиве етничке мржње и етничке подељености, осећаја физичке угрожености, сталног присуства адреналина и диктата етничког порекла, сабијени у бивши урбани простор од километар и по квадратни, затворени у просторној и временској *капсули*.

10 Смиљка Томановић, *нав. дело*, 36.

11 Овај рад представља други део резултата обимнијих фокус-групних дискусија вођених са средњошколцима и студентима у Косовској Митровици. Први део рада објављен је под називом „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа)“ у часопису *Баштина,* св. 32, стр. 279–300. У међувремену реализовале смо и истраживање усмерено искључиво на тему интензитета коришћења друштвене мреже Facebook међу младим Србима из покрајине. Резултати тог истраживања објављени су под називом „The Impact of Social Networking on Daily Life of Serbian Youth in Postconflict Environment – A case study “ у зборнику радова *Innovative Management and Business Performance*, XIII International Symposium SymOrg 2012, June 5-9. 2012, Zlatibor, Serbia, pp. 440-447.

12 Центар за развој заједница.

и Метохији у којој живе Срби и од учесника који су из енклава, али су тренутно на школовању у Косовској Митровици и Звечану."[13] Разлог је сагледавање евентуалне разлике у ставовима испитаника који живе у подељеном граду, са једне стране и селима у потпуном албанском окружењу, са друге стране.[14] У раду смо усмериле пажњу на ставове младих о квалитету образовних институција које похађају и безбедносну димензију која прожима све аспекте њиховог свакодневног живота. Верујемо да је реч о две изузетно значајне сфере свакодневног живота младих Срба данас, будући да је образовање и даље најпожељнији канал друштвене покретљивости, а безбедносна ситуација незаобилазна карика која прожима свакодневни живот. Следствено томе, верујемо да је реализација истраживања на тему свакодневног живота омладине у постконфликтном друштву веома значајна за разумевање општих збивања на Косову и Метохији.

Специфичности свакодневице младих на Косову и Метохији у контексту образовних институција

Значај образовања у модерним друштвима већи је него икада. Образовање је најтешње повезано са процесом социјализације и одрастања, а са циљем увођења младих у *свет одраслих*. И док васпитање представља „свесне, организоване и опште обрасце развоја личности, који су нераскидиво повезани са процесом учења,"[15] образовање је систематско преношење знања са генерације на генерацију младих људи. Развој образовања текао је од неинституционалног и екслузивистичког, ка институционализованом и масовном. По успостављању грађанског друштва на Западу, а услед развоја науке, долази до развоја *масовног, уског стручног и перманентног* образовања.[16] Истовремено, образовање постаје значајан канал друштвене покретљивости, будући да је утицало на друштвени статус појединаца и друштвених група. Оно, према Бурдјеовој (Pierre Bourdieu) типологији капитала, спада у *културни капитал*[17], уз уметност, животне стилове, манире и сличне особине својствене друштвеним актерима,

13 Ивана Аритоновић, Татјана Лазаревић, „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије – Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа", *Баштина*, св. 32/2012, 281.

14 О методологији више видети у: Ивана Аритоновић, Татјана Лазаревић, нав. дело, 280–284.

15 Милан Тришковић, „Образовање", у *Социолошки речник* (приредили Аљоша Мимица и Марија Богдановић), Завод за уџбенике, Београд, 2007, 371.

16 Исто.

17 Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice,* Cambridge, Polity Press, 1990.

и у облику образовних квалификација може бити конвертибилно у економски капитал. Образовање је и у директној вези са отвореношћу друштва, односно са „повећаним уделом ‘стечених’ у односу на ‘приписане’ (или наслеђене) друштвене положаје“.[18] Осим тога, у сваком друштву које има дугорочне циљеве развоја, образовање осим економске има шире политичко и друштвено утемељење. Из тога проистиче став да образовање има велики утицај на развој друштва, са једне стране и ширење личних видика и психолошко задовољство људи, са друге. Новија социолошка истраживања у Србији указују на тенденцију *затварања* и саморепродукције друштвених слојева, нарочито у средњим и вишим слојевима. „Истраживања показују да током дужег периода средњи и виши слојеви усмеравају своје потомке на стицање високог образовања и укључивање у активан друштвени живот у оквиру класно-слојних позиција сличних родитељским“.[19]

На примеру Косова и Метохије у периоду постратне трансформације, значај образовања постаје амбивалентан – истовремено је присутан тренд саморепродукције средњих и виших слојева, о чему је било речи, али и тренд смањивања квалитета наставе коју ученици добијају и мотивације једног броја ученика да стичу нова знања. У колоквијалном говору може се чути о све нижем критеријуму који наставници од ученика захтевају приликом провере знања, о неадекватном знању неких наставника, по проценама ђака, као и недовољно адекватним условима за рад у школама, те готово потпуног одсуства васпитне улоге предавача и осталог школског особља. Како нове генерације Срба на Косову и Метохији школе похађају у веома отежаним условима, занимали су нас ставови младих о школовању у једином урбаном окружењу Срба данас – Косовској Митровици. У складу са тим, прво питање је гласило: „Да ли сте ви желели да се школујете на Косову и Метохији?“

Љ. М. (ученик, КМ): „Хтео сам Полицијску школу у Сремској Каменици, али су је затворили.“

Ј. П. (ученица, КМ): „Хтела сам Филолошку гинмазију у Београду, али сам била јако мала, па ме родитељи нису подржали у тој идеји. У инат свима сам уписала друштвени смер гимназије, иако су ме наговарали на математички.“

М. А. (ученик, Клина): „Ја сам хтео нешто у вези са рачунарима, па сам дошао у Косовску Митровицу. За нас из енклава нема много избора – једини избор је овај град.“

---

18 Милан Тришковић, *нав. дело*, 372.

19 Смиљка Томановић, „Културни капитал у породици: образовање и/или школовање“, у *Друштво ризика: Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији* (уредник Сретен Вујовић), ИСИ ФФ, Београд, 2008, 411.

С. В. (студент, КМ): „Да. Ја сам себе финансирам, подразумевало ми се да ћу овде да упишем факултет."

Д. К. (студенткиња, КМ): „Хтела сам Дефектолошки факултет у Београду, али није било финансијских могућности, тако да сам уписала Учитељски факултет у Лепосавићу."

З. Р. (студент, Прилужје): „Хтео сам Медицински факултет у Београду, али због неких приватних разлога нисам могао. Сада када очистим прву годину на Медицини у Косовској Митровици, планирам да од друге године пређем у Београд."

В. А. (студенткиња, КМ): „Ја сам хтела да студирам у Новом Саду, али ме нису родитељи пустили. Жалим због тога. Била бих самосталнија, осетила бих студентски живот... Овде родитељи све контролишу."

Из одговора испитаника јасно је да је већина прижељкивала школовање у неком већем универзитетском центру, за који претпостављају да пружа боље услове и живота и образовања. Материјална ситуација у којој се њихове породице налазе, или у случају једне ученице чињеница да је била *мала* за школовање у Београду, говори о ограничењима на која су испитаници наилазили при (не)остварењу својих жеља. Из перспективе већине родитеља, тим младим људима *ништа не фали* ни у Косовској Митровици – ипак је то универзитетски град, а деца су и даље под њиховим надзором. Како су средњошколци и студенти нужно у *социјално-материјално зависном* положају од својих родитеља, јасно је зашто није дошло до реализације жеља за школовањем у неком другом граду. Као следеће *наметнуло* се питање: „Да ли сте због тога што се школујете на Косову и Метохији задовољни?"

М. А. (ученик, Клина): „Нису сви професори адекватни. Многи су оптерећени безбедносном ситуацијом. У Србији нико не би причао о барикадама и не би палио цигару на часу. Мислим, не пале сви цигаре, али су сви оптерећени барикадама."[20]

Љ. М. (ученик, КМ): „Уносе нам нервозу, нарочито када се ми опустимо."

И. Т. (ученик, Лешак): „Сви професори имају проблеме и то треба разумети."

---

20 У тренутку реализације фокус-групних дискусија, на северу Косова и Метохије су осам месеци на снази биле барикаде Срба, који су од *Јулске кризе* 2011. године настојали да север покрајине дистанцирају од остатка Косова и Метохије. То је подразумевало и *радну обавезу* дежурстава на барикадама за сво радно активно становништво. Тако се испоставља да су просветни радници, пре или након часова, у зависности од смене коју похађају, дежурали на барикадама. На основу одговора ученика, испоставља се да су на ту тему разговарали и са ученицима током часова.

З. Р. (студент, Прилужје): „Задовољан сам школовањем у овом граду, али увек може боље."

М. Х. (студенткиња, КМ): „Све зависи од професора и квалитета њиховог односа према студентима. Овде се не осећам као студент. Имам осећај као да студирам из хобија, зато што немам предавања сваке недеље. Верујем да су други универзитети озбиљнији."

А. Т. (студент, Лапље Село): „Задовољан сам својим студентским животом. Овде ми је много боље него да сам остао у селу. Ипак је ово град, и има садржаја и за учење и за слободно време."

Из одговора испитаника очигледно је да они претпостављају како је школовање у другим универзитетским центрима у Србији *озбиљније*, захтевније, али и ослобођено прича о барикадама и сличним темама које су искључиво део свакодневице Срба на Косову и Метохији. Став студенткиње која каже да као да „студира из хобија" указује на неконтинуирану наставу, која је последица недостатка учионица на факултету. Сама чињеница да високообразовна институција не располаже основним инфраструктурним ресурсима попут учионица или фонда књига у библиотеци, указује на специфичности школовања младих на северу Косова и Метохије већ десет година. Са друге стране, став једног од студената из енклаве који је задовољан својим студентским животом у Косовској Митровици, указује на просторну и интелектуалну ограниченост, са којом Срби у енклавама живе од јуна 1999. године. Тринаест година касније стасале су генерације које и не знају како је то не живети у *нежељеном/непријатељском* окружењу, због чега студирање и живот у Косовској Митровици, иако подељеном граду, представља олакшање. У том смислу средњошколци и студенти из села/енклава пролазе кроз период адаптације на урбану средину и њене особине, са чим су млади у граду рођени и у чему не виде предности. Веома је важно било чути ставове испитаника о квалитету наставе коју похађају, због чега је следеће питање гласило: „Како бисте описали квалитет наставе, коју похађате и услове у којима се настава одвија?"

З. Р. (студент, Прилужје): „Код нас на Медицинском факултету теоријска настава је изузетно јака, али у практичном делу много заостајемо за другим универзитетима у Србији. Немамо довољно праксе."

С. В. (студент, КМ): „Има неколико професора који дођу само пред испит и држе блок наставу. То је нама веома напорно. Немамо континуитет у раду. Са друге стране, занимљиво је да немамо обавезе сваког дана. Тако нам слободно време преостаје за друге активности."

Д. К. (студенткиња, КМ): „На Учитељском факултету нема праксе уопште. Укупно је има месец дана, а све остало је теорија. Мислим да је то

озбиљан недостатак приликом образовања за учитеље или васпитаче. Ипак нам је пракса потребна."

С. А. (студенткиња, Угљаре): „Систем на колеџу[21] је другачији. Има праксе и сва предавања су тако конципирана да замислимо како нешто у пракси изгледа. На часовима изражавамо своје мишљење о свим темама које обрађујемо. Професори су нам доступни свакодневно. Предавања су занимљива, а знање које добијамо примењиво у пракси."

Б. Г. (ученик, Велика Хоча): „Добри су нам наставници, нарочито када их упоредим са онима из моје основне школе у Великој Хочи. Овде професори више знају... А знају и ђаци."

М. Б. (ученик, КМ): „У Техничкој школи имамо добре наставнике, нарочито оне млађе. Они који су пред пензијом само предају и онда затворе дневник и оду са часа."

Ј. П. (ученица, КМ): „У прве две године у гимназији, професори су били строжији – критеријум је био строжији. У последње две године су спустили критеријум. У целој школи су спустили критеријум. Мислим да деца добијају слабије знање у основној школи, тако да ни у средњој школи нико од њих много не очекује. А у нашој гимназији друштвени смер је занемарен.... А у оквиру тог смера, важни предмети су занемарени. Немамо ваннаставне активности, а само једна група професора и ученика спрема приредбе, ми остали немамо прилику да покажемо своје таленте. И, много боље радимо са млађим професорима"

М. Д (ученик, Бабин Мост): „Ја сам без грешке одговарао код ригорозне професорке и дала ми је 4, уместо 5."

М. А. (ученик, Клина): „Код нас је срамота да кажеш у коју школу идеш. Зову нас ШУПА – школа умно поремећених адолесцената. Сами тражимо оцене. Ипак, током прве две године је било супер – професори су били строжији. Више ценимо строге професоре. Не мислим да је критеријум опао зато што смо ми старији. Једноставно мислим да се у последње две године нешто десило. Професори су постали опуштенији у раду са нама."

Ставови испитаника указују на уверење да добијају нижи квалитет знања у односу на вршњаке из других делова Србије, иако се о томе не изјашњавају дословно. Ипак, незадовољство мотивисаношћу професора у раду са њима – ученицима/студентима је очигледно. Сматрају да им је практична примена знања потребна, али и да је неопходно да професори више обрате пажњу на препознавање талената ученика. Незадовољство које изражавају на декларативном је нивоу, нарочито међу студентима који не показују иницијативу да промене такво стање. Нико од испитаника није поменуо

21 Реч је о приватној, међународној високошколској институцији.

организовану критику тренутног стања у оквиру студентских организација или парламената. Критичност, смелост и стваралаштво као особине које се *a priori* приписују омладини као друштвеној групи, на Косову и Метохији посустају. Више је реч о незадовољству које је колоквијалног карактера. *Бунт* студентских генерација с краја 1960-их или на примеру српског друштва 1990-их на Косову и Метохији је усахнуо[22]. Његови појавни облици у директној су вези са ширим друштвенополитичким околностима, због чега можемо говорити искључиво о протестима српских студената против једностраног проглашења независности покрајине у пролеће 2008. године, али не и о побуни студената против недовољно адекватних услова за студирање. Код средњошколаца тај тренд је такође присутан. Нове генерације социјализоване су на патријархалном обрасцу и некритичком прихватању ставова које старији – родитељи и наставници пласирају. Стасавајући у просторном и друштвеном оквиру чије институције функционишу више формално него суштински, без функционалних садржаја и механизама, друштвени живот свих друштвених група, па и омладине одвија се у неформалној сфери. „Друштво је обележено одсуством и системске и друштвене интеграције, а свакодневни живот је не само 'деинституционализован', већ и 'брутализован' и 'криминализован'."[23] Такво стање уместо развоју талената води ка апатији и незадовољству, али и неспремности да се реалност промени на микронивоу. У складу са тим, следеће питање је гласило: „Да ли планирате да са школовањем наставите на Косову и Метохији или ћете ићи у неки други универзитетски центар? Зашто?"

Г. Р. (студент, Прилужје): „Неписано правило је да је цењенија диплома из Београда, иако мислим да су наша предавања јако квалитетна. Влада негативан стереотип о нашем универзитету. Вероватно због услова у којима студирамо."

И. М. (ученица, КМ): „Са школовањем планирам да наставим у Београду. Тамо је шири спектар могућности. И услови су много бољи. Моје другарице иду у гимназију тамо. По цео дан уче. Ретко ко има све петице.... Овде вуковци нису награђени, нико нас не мотивише да напредујемо. Више воде рачуна о лошим ђацима... И таквима поправљају оцене, а нас нико

22 Пре би се могло рећи да није ни постојало. За разлику од албанских студената, који су у више наврата у бившим Југославијама организовали разне протесте у циљу подршке политичке агенде косовских Албанаца за отцепљење, српски студенти на Косову и Метохији немају 'традицију' организованог бунта/протеста, својствену активној улози младих у друштвенополитичким збивањима у друштвима. Изузетак су перформанси студената Приштинског универзитета привремено измештеног у Косовској Митровици, којима су исказали свој протест против једнострано проглашене независности Косова 2008. године.

23 Смиљка Томановић, *нав. дело*, 34.

не мотивише на даљи рад. Када нам дају лоше оцене, увек кажу шта све нисмо знали, али нам нико не говори шта смо знали."

Љ. М. (ученик, КМ): „Многи млади из овог града желе да оду у Београд више због ноћног живота него због школе или учења. Једноставно мисле да би живот у већем граду био занимљивији."

И. Т. (ученица, КМ): „Овај град више мени нема шта да понуди. Идем одавде."

Ј. П. (ученица, КМ): „Овде више нема потребе да неко буде добар ђак. Не постоји награда за ученике који стварно раде. За ученике који треба да иду на такмичења, не организују чак ни средства за путовање. Из других градова, општина новац издваја за прва места на такмичењима."

М. Д. (ученик, Бабин Мост): „Уписаћу Војну академију у Београду, због посла."

Очигледан је став испитаника углавном из Косовске Митровице да ће школовање наставити у Београду, уверени да ће у том граду добити потребно знање и перспективу приликом тражења посла. На слабости школског система указују нам одговори испитаника. Огорченост због занемарености на коју одлични ученици наилазе међу професорима или локалној заједници, када је у питању немогућност одласка на такмичење, је очигледна. Незадовољни су опадањем *критеријума* у добијању нових знања и вештина. Иако не користе ту реч, средњошколци су незадовољни непедагошким поступцима својих наставника. На примеру Косовске Митровице тако су очигледни резултати процене квалитета образовног система[24], који услед застарелости и дуготрајне економске, друштвене и политичке кризе, није у стању да ученицима обезбеди средства за учење и даљи развој. На том путу *у будућност* сви испитаници очекују материјалну подршку својих родитеља. То је очигледно како код испитаника из урбаног окружења, тако и оних из села/енклава, чији родитељи улажу све своје материјалне ресурсе како би деци обезбедили живот у мирнодопском окружењу, а са циљем да та деца једнога дана заснују своје породице далеко од ратних услова живота. Узевши у обзир континуирану неповољну материјалну атмосферу у којој многи родитељи васпитавају своју децу, поставиле смо и питање: „Да ли можете све своје потребе, у материјалном погледу, да задовољите током школовања?"

С. В. (студент, КМ): „Успевам да своје потребе задовољим и чак својој девојци купим по нешто, зато што паралелно студирам и радим."

24 УНИЦЕФ, 2001, видети: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/white_pap-yug-ser-srb-t02.pdf

Ј. К. (студент, КМ): „И ја радим и сам себе финансирам. Немам услова за трошење много новца, али бар не оптерећујем родитеље својим прохтевима."

Д. К. (студенткиња, КМ): „Веома је тешко студирати и радити, али не можемо од родитеља више очекивати потпуну финансијску подршку."

В. А. (студенткиња, КМ): „И ја радим и студирам. Недостаје ми студентски живот, без осталих обавеза. Али услови су такви."

За разлику од одговора студената, сви средњошколци били су помало изненађени питањем. Готово једногласно су изјавили да родитељи обезбеђују све што је потребно за школовање, све док они – деца добро уче. Разлог треба тражити у класном пореклу ученика, будући да су испитаници из Косовске Митровице припадници средњег слоја. За разлику од њих, ученици из енклава махом потичу из сељачко-радничког слоја, али је залагање родитеља за обезбеђивање одрживе будућности за своју децу очигледна. Из одговора ученика назире се и закључак да родитељи са својом децом – адолесцентима не разговарају о финансијској ситуацији. То указује и на патерналистички однос који родитељи имају са својом децом, што је резултат пермисивног васпитног модела у детињству. Из одговора испитаника можемо закључити да је вредност образовања за њих инструментална више него инхерентна. Образовање се посматра као *пут* ка жељеном професионалном и материјалном статусу, више него као вредност по себи. И док се инструментална вредност образовања приписује формалном школовању које је карактеристичније за радничке породице у Србији, а инхерентна вредност по којој је образовање значајно само по себи, на Косову и Метохији преовладава прва вредност. Одговоре можемо тражити у деценијском осиромашењу средњег и вишег слоја, које је било праћено наглим погоршањем безбедносне ситуације. Отуда је жељени професионални и материјални статус међу младима на Косову и Метохији, дубоко инструментализован жељом за животом у мирнодопском окружењу. Тако је социо-култура репродукција слоја кроз образовање присутна, али није нужно повезана са настављањем породичне професионалне традиције, већ са тежњом за дислоцирањем од нежељеног безбедносног окружења.[25]

25 Ипак, та тежња је врло често подстакнута управо са родитељске стране, нарочито код раније поменуте такозване *генерације мосташа*. Та генерација младих, стасала просторно и временски ограничена, уз одсуство позитивног репера, има проблем да препозна, односно развије потребу за променом места боравка ради квалитетнијих услова живота. Штавише, код те генерације се врло често препознаје врло развијен и систематски отпор према свакој другој средини осим њихове. То се врло добро може видети и на примеру честих међусобних обрачуна такозваних *банди* тинејџера из Звечана и северног дела Косовске Митровице. Док су на једној страни чврсто уједињени

Лични осећај безбедности

У истраживањима свакодневног живота свих друштвених група на Косову и Метохији у последњих петнаест година, безбедносна ситуација незаобилазна је (под)тема. Друштвенополитичке околности у условима постсоцијалистичке трансформације биле су веома неповољне за омладину у Србији. „Чак се тврди (чини се с пуним правом) да је наведена друштвена група и највећи губитник катастрофалних друштвених догађања (рат, санкције, економска и свеукупна друштвена криза – стање 'разореног друштва'). Та тврдња се може сматрати неупитном."[26] За разлику од својих вршњака у другим деловима српског друштва, млади на Косову и Метохији и даље живе у атмосфери свакодневног страха од нових потеза албанске заједнице. То се нарочито односи на младе Србе у енклавама. Стога је прво питање у сегменту о личном осећају безбедности, гласило: „Да ли се осећате безбедно на Косову и Метохији?"

С. В. (студент, КМ): „Уопште се не осећам безбедно, јер нас ништа не одваја од Албанаца са југа. После мартовских немира 2004. године знам да то може да се понови. Ипак, ја планирам да овде оснујем породицу и останем, јер не верујем да бих у другим деловима Србије био добро прихваћен."

Г. Р. (студент, Прилужје): „Ситуација је таква да су планови краткорочни. Нико не може на дуже стазе да планира."

И. Т. (ученица, КМ): „Не осећам се безбедно. Баш јуче су се испред моје зграде Албанци и Срби побили у сред дана. Албанци су из Бошњачке махале дошли дубље на север само да би се побили са Србима."

В. А. (студенткиња, КМ): „Боље се у Косовској Митровици осећам него доле, у енклавама. Ипак, чула сам да су се у граду појавиле банде које нападају жене по улазима. Због тога се плашим да увече до касно остајем у граду. На северу има више људи, Срба. У енклавама их је много мање. Овде имамо ауто и можемо лакше да побегнемо, ако нас Албанци нападну. И када одемо у албанске продавнице, они су љубазни и говоре српски, али је ипак непријатан осећај."

З. Р. (студент, Прилужје): „Овде имамо пут ка Звечану, а тамо смо са свих страна окружени. У Прилужју су Албанци саградили мост, који није постојао

против заједничког непријатеља, најчешће припадника друге етничке групе, истовремено су јасно подељени по свом локалном географском пореклу, макар се радило о две географски и друштвено потпуно повезане општине, какве су Северна Косовска Митровица и Звечан.

26 Душан Мојић, „Радне стратегије градске и сеоске омладине у Србији", у *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума* (приредила Анђелка Милић), ИСИ ФФ, Београд, 2004, 221.

од 1999. године. И планирају да пролазе кроз цело Прилужје и биће још небезбедније. Ми смо штрајковали, али ако ми затворимо тај мост, они ће нама затворити мост који нас повезује са Косовском Митровицом. Пређутно су нас условили да се не бунимо."

С. А. (студенткиња, Угљаре): „Мени су комшије Албанци. Они пролазе кроз село слободно, добацују девојкама врло непристојне коментаре. Када сам у селу уопште не излазим из куће. Осим тога, овде нема закона. Много је лакше извршити насиље и проћи некажњено."

Д. К. (студенткиња, КМ): „У суботу, 17. марта ове године ишла сам комбијем за Грачаницу и на путу су нас Албанци, клинци, гађали камењем."

З. Р. (студент, Прилужје): „Када чујем реч *безбедност* одмах помислим на Албанце."

В. А. (студенткиња, КМ): „Када год се осетим небезбедно на северу Косова, помислим на Србе по енклавама. Тако се тешим, јер знам да ти Срби живе много теже."

М. А. (ученик, Клина): „Ево како је *безбедно* за нас који похађамо школу у Звечану. Уђеш у аутобус, стигнеш у Звечан, а испред школе те сачека десет момака који те испитују: 'Где си био синоћ, да ниси члан неке банде?' А професори их само заобиђу и праве се *луди*, као да не виде шта се испред школе дешава. Ако се неко побио у Митровици, а дође у школу у Звечан, они га воде ко зна где..... То раде увек када се деси неки проблем у Митровици. А чак не носе ни капе, нити се труде да сакрију свој идентитет. Мој друг из Звечана четири године из страха није дошао у Митровицу, управо због те нетрпељивости на релацији Митровчани – Звечанци."

М. Б. (ученик, КМ): „ То је истина. Мој друг се из тих разлога исписао из школе у Звечану."

Љ. М. (ученик, КМ): „*Они* из Звечана нама из Митровице не дозвољавају да идемо на базен. Тако да лети не идемо у Звечан. Од како знам за себе, знам за туче између Звечанаца и Митровчана или Митровчана који навијају за Партизан и Црвену звезду. *KM firm*[27] је група глупака, која се окупила и туку друге момке по граду. Потичу из лоших породица, немају основно васпитање или имају само једног родитеља...."

Одговори испитаника јасно указују на осећај небезбедности у свом окружењу. Док студенти, међутим, говоре да их реч *безбедност* асоцира на Албанце, код средњошколаца се појављује тренд навијачких група и анимозитета по основу места порекла, а не етничке припадности. На северу покрајине то је анимозитет међу средњошколцима из две суседне општине – Косовска Митровица и Звечан. Реч је о генерацијама средњошколаца које се и не сећају живота

27 Локална навијачка група.

у етнички хетерогеном окружењу, јер су одрастали у условима подељености севера од других делова покрајине. Атмосфера безбедносног ризика, акумулиране негативне енергије и општег незадовољства становника српског народа условила је нагли пораст насилничког понашања код адолесцената. Бес не могу да усмере на *Албанце који су узрок свих проблема*, али могу на припаднике *конкурентне* навијачке групе. Приметна је, међутим, занемареност тог проблема међу старијима – родитељима, наставницима и представницима локалне самоуправе. *Оптерећени много озбиљнијим* проблемима од туча навијача, представници старије генерације препуштају адолесцентима да сами *реше конфликте*, јер се анимозитет међу припадницима исте етничке групе не сматра проблемом. Следеће питање сегмента о осећају безбедности, гласило је: „Да ли се у неким местима осећате безбедније у односу на остале делове Косова и Метохије?"

М. В. (ученица, КМ): „Ја се у Лепосавићу, Лешку, Бањској осећам безбедније. Ипак су то места где уопште нема Албанаца."

М. Д. (ученик, Бабин Мост): „Ја се много безбедније осећам на северу Косова. Мислим да Срби одавде не схватају како је то живети у енклави."

Ј. К. (студент, КМ): „Нема места на Косову и Метохији где се Срби могу осећати слободно. Пријатније је бити окружен Србима, што је случај на северу покрајине, али то није гаранција да приштинске власти неће послати РОСУ полицију да хапси Србе по северу зато што неки Албанац тврди да је тај Србин крив за нешто – било шта."

Одговори испитаника указују на неколико значајних показатеља. Млади Срби из енклава верују да Срби са севера покрајине уопште не схватају колико је тешко живети у потпуном албанском окружењу, без слободе кретања и без основних животних ресурса попут воде и струје. Млади са севера пак, верују да је безбедније на крајњем северу покрајине где Албанаца нема уопште, али су свесни могућности да представници приштинских власти могу сваког дана послати полицију која ће покушати да хапси Србе или да преузме контролу над ресурсима који су у српској надлежности, попут језера Газиводе које снабдева водом не само север покрајине, већ и термоелектрану „Косово а" и „Косово б" у Обилићу, која је у потпуној албанској надлежности. Ту је и трафостаница „Валач", која снабдева струјом север покрајине и захваљујући којој Срби електричну енергију плаћају Електропривреди Србије[28], а не албанском снабдевачу, што је случај у енклавама. Ту су и административни

28 Део становништва северног дела покрајине почео је да плаћа те рачуне, након што је Електропривреда Србије у покрајини, после деценије одсуства наплатног система за утрошену електричну енергију поново успоставила наплатни систем. Ипак, како је становништво остало поларизовано на већу групу која и даље не плаћа и знатну мањину која плаћа, број оних који плаћају струју драстично је опао.

прелази на северу покрајине који нису под контролом званичне Приштине. Суштина је у томе да су млади Срби са севера покрајине дубоко свесни чињенице да ће Албанци, пре или касније, предузети конкретне мере *стављања под контролу* севера, а да ће они бити сведоци тих потеза. Отуда се живот на северу Косова и Метохије, од *Јулске кризе* 2011. године може описати као свакодневно ишчекивање ескалације сукоба са Албанцима или представницима међународне заједнице инструментализоване кроз КФОР или ЕУЛЕКС полицију.

Следеће питање гласило је: „Да ли одлазите у друге делове Косова и Метохије?"

И. Т. (ученица, КМ): „Идем у Приштину са мамом, и говоримо албански."

В. А. (студенткиња, КМ): „Ишла сам у Приштину, у куповину. Причала сам српски, тамо те нико не гледа. Била сам у енклавама, јер имам тамо родбину. Ја имам КМ таблице, али не идем више од како одузимају нове српске таблице. У Племетини сам имала свој карате клуб, али више не смем. Једном ме је Албанац полицајац у Вучитрну зауставио и тражио број телефона да идемо на кафу заједно. Трудила сам се да побегнем што пре и избегнем сукоб. Дала сам му погрешан број телефона."

С. А. (студенткиња, Угљаре): „Албанци се ни према својим женама не обраћају са поштовањем. Добацују на улици, аеродрому... Када виде Српкињу, једва чекају да добацују."

Б. Г. (ученик, Велика Хоча): „Ја идем кући."

Ј. П. (ученица, КМ): „Не идем, јер немам потребе."

М. Б. (ученик, КМ): „Ишао сам у Прилужје са фолклором."

М. А. (ученик, Клина): „Идем и у јужни део Митровице. Имам другаре Албанце тамо. Упознао сам их на неким семинарима... Причамо на енглеском, не представљам се као Србин. Идемо у неки кафић... Један Албанац из Приштине је био на северу са мном, исто смо на енглеском причали."

Широм покрајине углавном путују млади из енклава, који су на то заправо *приморани.* Млади са севера одлазе у енклаве повремено, углавном код рођака. Трговина је трећи разлог одласка у Приштину или друге градове, услед уверења да ће се иста роба купити по нижим ценама. Приштина је, међутим, највећи град у покрајини. Мање су шансе да ће Срби имати безбедносне проблеме у том граду, него у осталим местима широм покрајине. Мобилност Срба веома је ограничена и тринаест година након сукоба, а уколико до одлазака у друга места и дође, ради се о опробаним видовима транспорта – Срби путују комби превозом чији су власници Срби. Читав живот Срба и Албанаца у покрајини је паралелан, што се очитава и на примеру превоза. С тим у вези, јасно је да безбедносна ситуација и даље има

примарну улогу у свакодневном животу Срба на Косову и Метохији. За разлику од старијих, млади се мирнодопског окружења и не сећају јер су у тим годинама били јако мали. Отуда је жеља за одласком у друге делове Србије сасвим разумљива.

Перцепција будућности – између жеља и реалности

Током фокус-групних дискусија, средњошколцима и студентима смо постављале питања о образовном систему и безбедносној ситуацији, као значајним чиниоцима њихове свакодневице. Како су испитаници изнели различите ставове о образовању, претпоставиле смо да ће перцепција будућности бити различита, такође. Прво питање у том сегменту разговора гласило је: „Како замишљате своју будућност?"

В. А. (студенткиња, КМ): „Волела бих да дипломирам и запослим се у струци. Сигурно остајем на Косову. И волела бих да радим у енклави. Допринела бих развоју локалне заједнице, као што већ јесам у Племетини карате клубом. Имала сам велики одзив. Чак су доводили децу у Митровицу на тренинге, док су могли."

А. Т. (студент, Лапље Село): „Не доле у енклави никако. Или ћу остати у Косовској Митровици или идем у Србију."

М. Х. (студенткиња, КМ): „Не овде, то је сигурно. Волела бих да живим било где осим овде."

Б. Т. (студенткиња, Ново Брдо): „Прво да дипломирам и да пробам да нађем посао. Идем на стажирање у Крагујевац – било би супер да ме задрже."

С. А. (студенткиња, Угљаре): „За сада планирам будућност овде. Али не планирам да останем у Србији. Шведска ми се свиђа. У своје село се дефинитивно нећу вратити. Родитељи неће напуштати Косово и Метохију, тешко је да се прилагоде. Али волели би да нас шаљу даље."

З. Р. (студент, Прилужје): „Мислим да је нашим родитељима циљ да одемо са Косова."

Д. К. (студенткиња, КМ): „Волела бих стварно да останем и нађемо посао у енклави."

М. В. (ученица, КМ): „Наш лого на матурским мајицама је био: *Ми смо ваша будућност, је л вас страх*? А хтели смо да буде: *Још једна генерација незапослених*."

Б. Г. (ученик, Велика Хоча): „Себе видим у Београду. Моји би ме подржали, јер не могу више да преживљавају сва догађања у енклави. Не видим себе више на Косову и Метохији."

Љ. М. (ученик, КМ): „Увек имам татин занат, који могу да наследим.... Мој тата је столар. Осећам сигурност и верујем у своју будућност."

М. А. (ученик, Клина): „Моји родитељи не би могли да замисле живот у Србији. Све паре улажемо у кућу у Краљеву, а не планирамо тамо да живимо. Били смо избеглице у Србији од 1999. до 2006. године и то у Шумадији и источној Србији. Живели смо у Великој Плани, Краљеву и Вуковчу код Неготина. Морали смо да се селимо, јер мојим родитељима нису одговарали услови рада. Када то искуство узмем у обзир, на Косову ми је много боље. Тамо су ме звали *Шиптар са Косова.* Отворено су ми вршњаци говорили, а наставници су ме игнорисали. Много ме је нервирало што нас повезују са овцама и планинама, а ја сам из села равног као тепсија. Чим у Србији кажеш одакле си, одмах о теби лоше мисле. У Неготину су нас прихватили Срби, зато што су они национална мањина тамо. Власи имају и своју заставу. Прво сам ишао у школу на влашком језику, па сам променио школу. У Вуковчу уопште нема Срба. Ма, било је страшно."

И. Х. (ученица, КМ): „Ја не подносим људе из Новог Пазара, много су нас лоше прихватили 1999. године када само били расељена лица."

Јасно је да су млади размишљали о својој будућности. Док једни говоре о својој будућности у граду попут Београда, други пак себе не виде нигде, осим на Косову и Метохији. Верујемо да то има директне везе са трауматичним искуствима у енклави са Албанцима или пак са Србима у централној Србији, док су били интерно расељена лица, али и са раније поменутим отпором према другој средини, услед просторно ограниченог одрастања на релативно слободној етничкој територији, пре свега младих из северног дела Косовске Митровице и Звечана. До тог закључка дошле смо због искључивих ставова испитаника који инсистирају или на одласку, или останку у покрајини. Ниједан испитаник није се двоумио по том питању. Следеће питање је гласило: „Како видите своју перспективу на Косову и Метохији?"

М. В. (ученица, КМ): „Ја планирам студије у Београду, иако мислим да је одвратан град. Људи су тамо хладни. Мислим да је центар културе у Новом Саду. Замишљам студије у Београду због бољих услова, али не бих могла тамо да замислим живот. Моја другарица тамо живи и каже: 'Не желим да ми живот прође том брзином.' Ни мени се брзина не допада. После факса бих волела да се вратим овде и заснујем породицу."

З. Р. (студент, Прилужје): „Мој отац је инжењер хемије, а не ради нигде. Мама такође. У енклави гледају само страначку или рођачку припадност, када је посао у питању. Волео бих да одем у Немачку, тамо цене лекаре са Балкана."

В. А. (студенткиња, КМ): „Ја себе не видим нигде осим на Косову. Овде је мој народ и све ми је овде. Мислим да би ме у Србији дискриминисали."

Ставови средњошколаца и студената *обојени* су и стереотипима о животу у централној Србији. Млади верују да би били дискриминисани и називани погрдним именима, искључиво због свог порекла и снажног осећаја наметнуте субмисивности становника који потичу са Косова и Метохије, у односу на централну Србију, пре свега Београд. И док једни о томе говоре на основу личног искуства, други преносе искуства пријатеља или родбине, продубљујући стереотипе и предрасуде о грађанима централне Србије, због чега се одређење *мој народ* односи искључиво на Србе из покрајине. То посредно указује на анимозитет и неповерење како према Албанцима у покрајини, тако и *неким другим* Србима који не разумеју тежину живота у *непријатељском* окружењу. Следеће питање је гласило: „Шта би могло да утиче на побољшање ваше перспективе на Косову и Метохији?"

Сви углас: „Слобода и закон."

И. Т. (ученица, КМ): „Читав систем вредности би овде требало да се промени. Људи су замрзели своју земљу."

М. В. (ученица, КМ): „Није то проблем само овде, цело друштво је у лошој позицији. Није ми јасно како неко може да оде из своје земље. А од овог града су сви дигли руке, не виде будућност."

А. Т. (студент, Лапље Село): „Да се смањи број Албанаца и то за 150%."

Б. Т. (студенткиња, Ново Брдо): „Ако нађем посао, остајем овде. У Новом Брду немам превоз, друштво, ни телефон. Али у Митровици и Грачаници бих могла да радим."

М. Х. (ученица, КМ): „Не постоји то што може да се деси, па да ја пожелим да останем на Косову."

Чињеница да су у обе фокус-групне дискусије учесници углас повикали „слобода и закон" као општи одговор на питање о могућностима побољшања перспективе живота у покрајини, говори о одсуству јаких институција система у покрајини. Читавих тринаест година Срби живе у условима преклапања међународног, српског и такозваног *косовског* система, пред којим у последње време узмичу и међународне институције. Настојања званичне Приштине да криминализује Србе са севера покрајине и српске институције прикаже као нелегалне, додатно продубљује привременост свакодневице Срба на северу покрајине. Отуда одговор о слободи и закону као основним условима за побољшање перспективе младих Срба на Косову и Метохији не изненађује. Сагласно томе, следеће питање је гласило: „Хоћете ли остати или отићи са Косова и Метохије? Зашто?"

М. Б (ученик, КМ): „Остајем."

А. Т. (студент, Лапље Село): „Могао бих да останем у Митровици. У енклаву се никако не враћам. Сматрају ме националном мањином. Нећу да ме у мојој земљи неко сматра мањином."

З. Р. (студент, Прилужје): „У енклавама можемо само да се уназадимо, ништа друго."

С. А. (студенткиња, Угљаре): „Нема шансе да тамо останем. Немамо МТС мрежу. Ако хоћу да извадим косовска документа, морам да водим некога ко зна албански, да би службеници били љубазнији..."

Од укупног броја ученика, осморо је изјавило да ће отићи у Београд због студија. Студенти, који су већ на студијама у Косовској Митровци изјавили су да себе могу замислити на северу покрајине, уколико нађу посао. Ти одговори указују на свест о степену незапослености и незавидној економској ситуацији у којој се налази читаво српско друштво. Радно место јавља се као императив у доношењу одлуке о месту становања. Следствено томе, студенти *не беже* од идеје останка у покрајини, за разлику од средњошколаца који прижељкују будућност у већим универзитетским центрима. Како смо и након фокус-групних дискусија пратиле образовна постигнућа испитаника, испоставило се да је четворо од укупно двадесетчетворо испитаних од септембра и октобра 2012. године на школовању у Београду, једна испитаница је у иностранству на студијама, док се једна средњошколка интензивно припрема такође за одлазак у иностранство на школовање. Како је реч о трећини свих испитаних, јасна је мотивација за променом места школовања и живота у будућности. Последње питање гласило је: „Шта би могло да промени ваш став о остајању или одласку са Косова и Метохије?"

М. А. (ученик, Клина): „Магија... У овом граду бих променио пуно тога, али имам добро друштво. И леп је град, има пуно добрих људи. Живот овде је баш леп... Људи су љубазни... А мењао бих барикаде и све што не могу да променим. Осим тога, људи који живе у Митровици када им је досадно могу да прошетају до Малог Звечана или Рудара, а ми смо ограничени на шетњу од тачке *а* до тачке *б*."

М. Д. (ученик, Бабин Мост): „Овде ми је бољи дан него у Бабином Мосту, идем на баскет, учим...."

Б. Г. (ученик, Велика Хоча): „Тешко ми је било када сам овде дошао. Сам себи сам и отац и мајка, тако да имам велику одговорност. А овде је добро друштво. А у енклави немам друштво, теже је. Ако хоћу у Београд, не могу тек тако, зато што имам превоз само уторком и четвртком."

Нико од испитаника није дао прецизан одговор на питање. Штавише питањем као да су били изненађени, због чега су углавном поновили претходне одговоре. Из тога можемо закључити да млади нису оптимисти по питању побољшања друштвенополитичких околности у корист Срба на Косову и Метохији. Немогућност стварања *слике* о бољој будућности може указати на одсуство визије која се приписује омладини као друштвеној групи, а услед кумулативног дејства безбедносних ризика у оквиру којих стасавају генерације Срба у постконфликтним друштвеним условима. То је у складу са уверењем да је фундаментално одређење живота српског народа на Косову и Метохији *привременост*. Та *привременост*, међутим, траје пуних тринаест година и не назире се њен крај. У складу са тим, немогућност младих да себе *пројектује* у *светлију будућност* сасвим је очекивана.

Закључак

Свакодневни живот омладине на Косову и Метохији веома је инспиративно поље истраживања. Реч је о генерацијама које су васпитаване по постулатима система који више не постоји и које, осим декларативне *сигурности* породичног дома, немају сигурност у осталим друштвеним сферама. Снажне последице које је одрастање под санкцијама и друштвеним сукобима оставило на омладину, одредиле су смер њеног интелектуалног, емоционалног и друштвеног развоја. Тим околностима одређен је и њен нормативно-вредносни систем. Млади на Косову и Метохији одрасли су не само у околностима продужене друштвене трансформације, већ и у условима сукоба ниског интензитета и константним настојањима косовских Албанаца да Србе интегришу у оквире нових *косовских институција*. Имајући то у виду, сматрале смо значајним истражити карактеристике свакодневице младих, применом фокус-групне истраживачке технике. Иако су на терену реализоване две фокус-групе дискусије, дошле смо до релативно великог броја података, будући да су испитаници своје ставове изражавали недвосмислено.

Суморна свакодневица, садржана у драстично смањеном броју једног конститутивног народа, присиљеног да иза физичких, психолошких и друштвених *бодљикавих жица* дуже од деценију 'животари' разбијен у мале локалне заједнице, *сабијене* у сивим, осиромашеним, деурбанизованим и скученим физичким ентеријерима и екстеријерима, свакодневица која приказује 'трагове' једног урушеног система и колапс колективног потенцијала преостале заједнице, најјаче је рефлектована на њен подмладак. Млади Срби су у таквој свакодневици највише изгубили у извитопереном образовном систему, а неретко и у дисфункционалним породицама. Под крилатицом „деца

су нам добра где живе", институције и појединци у покрајини, чија је улога да васпитавају и образују младе генерације као да су посустали под интензивним безбедносним ризицима и сопственим приватним проблемима. Од безвољности и бесциљности младих Срба, који би да остану у свом крају, у страху од непријатеља тик иза *жица*, до конкретне жеље и плана да побегну из сивила, оних амбициознијих, тек овом следу недостају млади Срби, који би свесно, својом покретачком енергијом и снагом, мењали своје локалне заједнице и планирали квалитетну будућност у њима. У њиховом осећању личне небезбедности, све време се преплиће страх да ће их угрозити „непријатељска" етничка заједница, „непријатељски настројена међународна заједница", али и сопствен неуређен и урушен друштвени систем. У фрустрацији да се морају „чувати увек, свугде и сваког", у таквом образовном систему, стасале су нове послератне генерације младих Срба, које отежано комуницирају и негативно, неповерљиво, бојажљиво или агресивно се односе према новинама. Асертивна комуникација им је често непознаница, а етнички идентитет утемељен на фолклору, религији и етничким стереотипима јесте одредница и путоказ за будућност.

Коначно, млади Срби јужно и северно од реке Ибар различито доживљавају своју суморну реалност и испољавају вештине и осећања. Млади Срби из енклава имају појачан осећај тескобе и субмисивности, због скучености свог физичког простора. Адаптибилнији су на *нежељену реалност* због већинске заједнице у чијем окружењу живе. Њихова жеља за одласком из енклава је очигледна, јер у њима не виде будући напредак и јасно наглашавају „апсолутни недостатак квалитетног живота." Млади Срби северно од реке Ибар, пре свега у северном делу Косовске Митровице и Звечану, су слободнији, али и агресивнији, често анархичнији, колективистички оријентисани. Лакше комуницирају. Провод у кафићима, на журкама и слављима је једна од омиљенијих тема, а Косовску Митровицу и Звечан сматрају својим градовима, које воле упркос манама. Косовска Митровица и Звечан омиљене су средине, због великог броја младих људи на малом простору. За младе јужно од Ибра, и додатно, зато што су у тим срединама „слободни". Слажу се и да се одрасли уопштено мало њима баве, али да се на северу покрајине осећају много јаче, због *великог* броја Срба и младе популације на малом простору.

Стекле смо утисак да су дискусије на њих имале и терапеутско дејство, будући да су о неким питањима први пут тада размишљали и разговарали. Ставови вршњака такође су били важни, нарочито међу средњошколцима. Важно је било чути шта вршњаци мисле о тако *озбиљним* темама. Иако експлоративног карактера, ово истраживање навело нас је на закључак о неопходности реализације сличних истраживања на већем узорку, како бисмо боље разумели последице ширих друштвенополитичких дејстава рефлектованих на свакодневицу омладине.

Литература

Аритоновић, Лазаревић 2012: И. Аритоновић, Т. Лазаревић, „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа), *Баштина*, св. 32, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, стр. 279-300.

Aritonović, Lazarević 2012: I. Aritonović, T. Layarević, „Impact of Social Networking on Daily Life od Serbian Youth in a Postconflict environment – A Case Study, *Innovative Management and Bsines Performance*, Zlatibor, pp. 440-447.

Аритоновић 2010: И. Аритоновић, „Перспективе младих Срба на Косову и Метохији", *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, стр. 369-382.

Bourdieu 1990: P. Bourdieu, *The Logic of Practice,* Cambridge, Polity Press, 1990.

Бранковић 2007: С. Бранковић, *Увод у методологију – квалитативни методи истраживања друштвених појава,* Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Фокус-групни интервју,* Службени гласник, Београд.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Панел дискусије,* Социолошки речник, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, стр. 611.

Ђурић 2010: С. Ђурић, „Контрола квалитета квалитативних истраживања", *Социолошки преглед*, vol. XLIV, no. 4, стр. 485-502.

Мојић 2004: Д. Мојић, „Радне стратегије градске и сеоске омладине у Србији", у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума* (приредила Анђелка Милић), Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, стр. 219-236.

Томановић 2008: С. Томановић, „Културни капитал у породици: Образовање и/или школовање", у: *Друштво ризика: Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији* (уредник Сретен Вујовић), Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, стр. 411-438.

Томановић 2010: С. Томановић, *Одрастање у Београду*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд.

Трипковић 2007: М. Трипковић, „Образовање", у: *Социолошки речник* (приредили Аљоша Мимица и Марија Богдановић), Завод за уџбенике, Београд, стр. 371-373.

Чичкарић 2010: Љ. Чичкарић, „Промене образаца породичног живота младих", у: *Породице у Србији данас у компаративној перспективи* (приредиле Анђелка Милић и Смиљка Томановић), Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, стр. 219-230.

http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/white_pap-yug-ser-srb-t02.pdf

Ivana ARITONOVIĆ
Tatjana LAZAREVIĆ

EVERYDAY LIFE OF YOUTH IN THE NORTH OF KOSOVO AND METOHIA

(Orientation toward the Specificity of Educational System and Security Situations)

Summary

This paper represents the result of explorative research with the aim to look into the attitudes of students and secondary-school pupils of Serbian nationality on the life perspectives in Kosovo and Metohia. In the first part of the paper the authors talked on everyday life, which in the conditions of Serbian society destruction in the last decade of the 20th century, had become a respectable field within social sciences. The authors see the everyday life of youths as attractive and priority theme to be researched, should relevant conclusions on the perspectives of youths life in post-conflict surrounding were desired. In this paper conditions and personal experience of education in post-war society were researched, whereas in the second part it was talked on the feeling of (non)security due to life conditions in Kosovo and Metohia. The research was carried out by the use of focus-group technique. Among the respondents there was an emphasised need to leave from the origin place in the peaceful parts of Serbia. That tendency is more present with the respondents from villages/enclaves, which are to see the northern Kosovska Mitrovica as peaceful part of Serbia as well, whereas the respondents originally from the north of the province are speaking on the leaving to Belgrade and other university centres with the aim to escape from political everyday life. The research also shows the prominent dissatisfaction of the young Serbs with everyday life, spare time, perspectives which are not to be seen, due to which the authors believe it is necessary to carry out the research with greater sample and by the use of complementary techniques in the future, and with the aim of more thorough acquaintance of scientific publicity with the attitudes of young Serbs on the life characteristics in Kosovo and Metohia.

Key words: youths, secondary-school pupils, students, educational institutions, perspective, security, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 15. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 911.37(497.115) ; 502.131.1(497.115)

*Светлана ЈАНИЋИЈЕВИЋ**

ЕКОЛОШКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОГРАНИЧЕЊА ОПШТИНЕ ЛЕПОСАВИЋ У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА

Апстракт: Човек је током своје еволуције постао свестан значаја и улоге средине која га окружује и која му пружа основне услове за живот. Као и друга жива бића на Земљи, човек је везан тесним узајамним везама за целокупну живу и неживу природу, која чини саставни део природног оквира његовог живота.

Животна средина је данас предмет пажње широког круга људи, од научника и стручњака различитог профила, преко технолога, правника, новинара до политичара. Можемо рећи да је крај 20. века обележен настојањима на глобалном нивоу да се животна средина заштити и унапреди. Под заштитом животне средине подразумева се осмишљени скуп различитих делатности, које човек врши или треба да изврши у својој природној средини, ради очувања еколошке равнотеже у природи и животној средини.

Са физичко-географског аспекта, загађена животна средина нарушава јединство или интегрисаност географског омотача, што значи да се са променом једног елемента мењају и други. При промени природних компонената воде, ваздуха или земљишта под утицајем човека, долази до поремећаја веза међу компонентама, а тиме и до поремећаја биолошке и хемијске равнотеже. Друга законитост на којој се базира физичко – географски аспект заштите животне средине је нераскидиво кружење материје и енергије.

Извори загађења у општини су: метална индустрија, дрвна индустрија, металургија, домаћинства и дивље депоније.

Последице загађења биле би: смањење површине плодног земљишта, површине под шумама, појава ерозије, смањење површинских вода, смањење ареола биљног и животињског порекла, појава примеса у ваздуху и др.

Кључне речи: екологија, еколошки потенцијали, туризам, заштита животне средине.

* Студент магистарских студија, Географски факултет, Београд.

Географски положај општине Лепосавић

Територија општине Лепосавић обухвата планинску област Копаоника и Рогозне и уску страну ибарске долине од села Доња Каменица на југу, до бистричке реке на северу. Географски припада јужном и средишњем квадранту ибарско-копаоничког краја, а административно-политички АП Косову и Метохији. У односу на географске координате налази се између 24°59'48" и 43°16'00" SGŠ и 21°01'00" IGD. У овим границама захвата површину од 536 km^2.[1]

Општина Лепосавић има повољан географски положај Долином Ибра, која има меридијански правац пружања. Општина је повезана са западним Поморављем и Шумадијом на северу, и Косовском Митровицом на југу. У том смислу, највећи део саобраћајне функције повезан је са овим правцима. Међутим, у извесној мери, територија општине Лепосавић може да обезбеди и допунски транзит ове главне саобраћајнице из источног и западног правца долином Дренске и Лепосавске реке. Десним притокама Ибра, општина је повезана са Александровачком жупом и Топлицом, а долином Јошаничке реке, левом притоком Ибра, низ Избичку реку, са новопазарским делом Рашке и области са Црном Гором.[2]

Физичко-географске карактеристике

Геолошке и геоморфолошке карактеристике

Територија општине Лепосавић је рељефно хетероген простор, јер је производ разноврсних творевина и процеса у разним фазама геолошке историје. Геоморфолошки облици настали су у различитим временским раздобљима, производ су унутрашњих и спољашњих сила. Сви облици се међусобно комбинују, дајући значајну геоморфолошку вредност.[3]

Рељеф Лепосавића са околином чине две морфолошке целине: прва је планинска зона на истоку и на западу, а друга алувијална раван терасни и долински рељеф Ибра и његових притока, у средини.[4]

Планинску зону на истоку од реке Ибра чини Копаоник са својом западном падином. То је једна од највећих и највиших планина у Србији. У његовој грађи учествују разноврсне стене од којих највећи значај имају вулканске стене, затим дацити, андезити јурски кречњаци и др. Пирокласти андезитског састава

1 Благоје Павловић, *Насеља и миграције општине Лепосавић*, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2003.

2 Исто, 21.

3 Исто.

4 Исто.

распрострањени су на југозападним падинама Копаоника. Терени изграђени од пирокласта одликују се добром способношћу, носивошћу, али имају малу водопропустљивост. Тиме се убрзава процес површинског распадања.[5]

У троуглу између Косовске Митровице, Рашке и Новог Пазара, налази се планина Рогозна. Са јужне, северноисточне и источне стране Рогозна је највећим делом ограничена реком Ибар, а са западне и северозападне реком Рашком и њеном десном притоком Јошаницом.[6]

У географском погледу, рељеф Рогозне представља пространу и заравњену површину просечне висине 1000-1200 m. Геолошку грађу Рогозне чине: седименталне, метаморфне и еруптивне стене, палеозојске, мезозојске и кенозојске старости. Палеозојске стене представљене су кристалним шкриљцима и то највише на потезу Плакаонице и Црнца. Дијабаз рожначка серија констатована је у Улију, испод брда Камиља, у непосредној близини Лепосавића. Велико пространство Рогозне, нарочито у њеном јужном делу чине флишне творевине, у чији састав улазе лапорци, глинци и пешчари.[7]

Између ових двеју планинских целина Ибар је у средини створио своју алувијалну раван са наносним материјалом који се наталожио и материјалом који су наталожиле његове притоке и околни потоци. Широки делови алувијалних проширења настали су почетком дилувијума и представљала су изоловане делове Косовског – неогеног језера. Од њих су настали седименти глине, лапора и пешчара и абразивне терасе испод којих су усечене речне терасе.[8]

У сеизмичком погледу општина Лепосавић припада копаоничком трусном подручју. Потенцијална сеизмичка активност терена креће се од 7 до 9^0 Меркалијеве скале.[9]

Климаūске караūеристике

Климатске карактеристике Лепосавића са околином су одређене географским положајем и рељефом. Сви климатски фактори условили су да на том подручју буду изражена три климатска типа: умерено-континентална клима до 800 m, субалписка од 800-1300 m и планинска (алпска) изнад 1300 m нв.[10]

На територији општине нема метеоролошких станица које мере величине појединих метеоролошких елемената. Изузетак би могле да буду

5 Благоје Павловић, *Насеља и миīрације оūшūине Леūосавић*, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2003.

6 Исто, 27.

7 Исто.

8 Исто.

9 Исто.

10 Исто.

падавине, с' обзиром да у Лепосавићу, Лешку и Борчану постоје станице које мере количину падавина, па су то једини реални подаци.[11]

По количини падавина долина Ибра спада у суви реон. Просечна количина падавина износи 581 mm, што указује да подручје има континентални карактер (max у мају и октобру, а min у јануару и августу).

Први снег се појављује половином новембра, не задржва се дуго. Просечно задржавање снежног покривача у нижим пределима износи око 45 дана. Висина снежног покривача не прелази 50 cm висине. У умерено-континенталној клими Ибарске долине, дакле јасно су изражена четри годишња доба. Зима је умерено хладна и сува, пролеће свеже и кишовито, лето је топло, а јесен топлија и влажнија од пролећа. Ова област је изложена ветровима који долазе из северног квадранта, у коме преовлађују северни и северозападни ветрови. Југоисточни ветар, „косовац", у Ибарској долини осећа се као сув и то највише зими и у пролеће.[12]

Умерено-континентална клима прелази у субалпску климу, која се одликује хладним зимама и умерено топлим летима, незнатним колебањима температуре и топлијим јесенима од пролећа. На висинама већим од 1300 m може се говорити не само о планинској већ и о алпској клими која је нарочито изражена на Копаонику.

Вертикални термички градијент Лепосавића са околином није исти у свим месецима, већ има знатна колебања (од 0.37 ^{0}C у децембру до 0.75 ^{0}C у априлу).[13]

Хидрографске карактеристике

Висинска рашчлањеност рељефа, различит геолошки састав земљишта, специфичне климатске карактеристике у планинској области и вегетациони покривач условили су богатство водених токова (река, речица и потока) које чине хидрографску мрежу општине Лепосавић, зато просечна густина хидрографске мреже износи 850m/km^2. Најважнији водени ток је река Ибар са више својих притока.

Река Ибар извире из јаког врела испод планине Хајиле (1365 m), на граници ка Црној Гори. Од извора тече углавном клисурастом долином, од северозапада ка југоистоку до Косовске Митровице. По изласку из клисуре код села Каменица, Ибар улази на територију општине Лепосавић кроз коју тече меридијански у дужини од 33 km, што је око 12 % од његове целокупне дужине тока (272 km). Дубина воде креће се око 2 m, ширина од 20-40 m. На више места

11 Благоје Павловић, *Насеља и миграције општине Лепосавић*, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2003.

12 Марко Милосављевић, *Климатологија*, Београд, 1968.

13 Исто.

гради брзаке, слапове и вирове, па је интересантан за сплаварење на дивљим водама. Највиши водостај достиже у марту, а најнижи у августу. С тим у вези јављају се значајне промене протицаја. За време средњих месечних протицаја Ибар код Лепосавића носи 65.2 m/sek., док за време минималних месечних протицаја Ибар код Лепосавића има 8.6 m/sek. воде. Температура Ибра на сектору Лепосавића за време лета прелази 18^0 C, што уз одговарајућу температуру ваздуха омогућује купање. Основни ограничавајући фактор је високи степен загађености воде, па је Ибар река треће категорије. Поред обиља суспендованих честица растреситог материјала који у реку доспева ерозијом, Ибар је загађен отпадним индустријским водама неколико великих фабрика, као и канализационим водама већег броја насеља. Рударство, индустрија, туризам, риболов, изложени су колизионим односима који се морају што пре решити.[14]

Сливу Ибра на територији Лепосавића, са десне стране припадају: Бистричка, Церањска, Сочанска, Добравска, Лепосавска, Тврђанска и Дренска река, а са леве: Вучанаска, Гркајска, Јошаничка, Врачевска и Требићка река. Све реке, изузев Бистрице, Сочанске и Врачевске, имају релативно кратак ток, од 10-20 km.

Педолошке карактеристике

Сматра се да је на формирање педолошког покривача на територији Лепосавића и околине велики утицај имао рељеф. Међутим, осим рељефа, на стварање типова земљишта, разноврсних и неједнаких по плодности, утицали су и други фактори: геолошки састав, клима, вегетација и др.

Поред Ибра и доњих токова његових притока налазе се најплоднија земљишта: алувијални нанос и смоница. Алувијални нанос Ибра спада у врло плодна земљишта која се користе за гајење њивских култура, поврћа и воћа, а мање за ливаде. Смоница је заступљена у атару села: Дренове, Дрена, Горњег Крњина, Кутња, Поповца и Добраве. Земљиште није погодно за интензивну обраду. На брдско-планинском земљишту до 800 m нв., са леве и десне стране реке Ибар, заступљени су: сироземи, органогено и силикатно земљиште и хумусно силикатно земљиште. Подзол је карактеристичан за планинске заравни и шумске терене. Вода се у њему више задржава. Планинска црница је настала услед повећане влажности и већих колебања температуре, распадањем серпентина и пешчара. Има примеса глине и хумуса.[15]

Земљишта на подручју општине Лепосавић су генетски недовољно развијена и плитка, а многа од њих, због нагиба, подложна су спирању, брзо губе плодност, зато више одговарају шумама, пашњацима и ливадама.

14 Љиљана Гавриловић, Душан Дукић, *Хидрологија,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2008.

15 Подаци Геодетске управе општине Лепосавић.

Биогеографске карактеристике

Анализа климе овог краја, пружила је неке представе о природним условима од којих умногоме зависи биљни покривач. Он је условљен природним и друштвеним факторима. Рељеф, клима, воде и педолошки састав земљишта условили су појаву одређних биљних врста на овом подручју, а човек користи тај биљни покривач или га замењује пољопривредним културама.

Ако се пође од најнижих делова долине Ибра, онда појас врбе, јове и тополе, које се примају са обе стране реке чини прву зону биљног покривача. На алувијалном земљишту са леве и десне стране реке доминирају житарице и воће. Како се надморска висина повећава, број насеља је све мањи, а услови за обраду земљишта неповољни. На око 1000 m нв. наилази се на појас чистих шума. Међу шумским дрвећем доминирају храст и буква.

На падинама и странама брда заступљене су и друге врсте листопадне шуме: граб, јасен, јавор, глог, дрен, леска, као и четинари: бор, јела, смрча.

Травни покривач подручја није проучаван, али се може дати његова приближна слика. Распрострањен је разнолики ботанички састав траве и то од корисних до дивљих. На пашњацима преовладавају тврдњаци, а на ливадама власуља, расуља и др.

Захваљујући погодној клими и разноврсном биљном покривачу, територија општине Лепосавић је богата фауном. По рекама живе рибе: сом, клен, скобаљ, мрена и шаран. Данас их је због загађености воде све мање. По планинским рекама и потоцима живи пастрмка. Док је водени свет проређен, шумски свет је разноврстан и бројан. Од дивљачи су заступљени: зец, лисица, вук, срна, дивља свиња, јазавац и други, а од птица: јаребице, голубови, грлице, орлови, гавранови, свраке, вране, јастребови... Све ово пружа услове за развој ловног туризма .

Еколошки потенцијал (природни и антропогени) општине Лепосавић

Однос човека према живој и неживој природи

Егзосфера је део географског омотача, који се искључиво развија по физичким законима. Под дејством човекове активности све се више трансформише у антропогеосферу. Под појмом природе већина људи сматра разнолике пејзаже са мање уочљивим присуством људске делатности.[16]

16 Стеван Станковић, *Туристичка географија*, Српско географско друштво, Београд, 2000.

Антропогеосфера је простор на коме се појавила, постоји и развија се људско друштво. Да би човек могао да опстане користи природне изворе. Притом оставља вишеструке последице на природу своје животне средине, преображену антропогеним процесима (ерозија, загађивање ваздуха, воде, хране и др.). Изразом човекове средине сматра се део антропогеосфере са карактеристичним антропогеним елементом или групом пејзажа у коме човек ради и одмара се.[17]

Однос човека према природи је специфичан. Његова улога у оквиру екосистема је двострука: са једне стране је део природе, а са друге стране еволуцијом „издигао се" изнад природе и делује на промену појединих елемената.

Однос човека према природи огледа се преко:

– промене физичких услова и изгледа средине;

– преко промене у погледу састава живог света;

– преко уношења биљних и животињских врста у крајеве где их није било;

– стварање обрадивог земљишта;

– подизање насеља у процесу урбанизације;

– преко процеса индустријализације.[18]

С обзиром на степен развијености производних снага у општини, однос према природи огледа се у:

– експлоатацији и преради руда;

– пошумљавању и гајењу као и експлоатацији шума;

– ненаменско коришћење и одузимање земљишта са развојем урбанизације;

– неправилна локација индустрије у Лешку, Лепосавићу и Сочаници;

– претерано истребљење животињског и увођење нових врста: фазана, срна и друге дивљачи.

Природни еколошки потенцијал

Земљиште је површински растресити слој земљине површине, који обезбеђује биљкама храну и воду. Сматра се да је на формирање педолошког покривача на територији Лепосавића и околине велики утицај имао рељеф као и: геолошки састав, клима и вегетација. Структура земљишног фонда општине Лепосавић је следећа:

– шуме и шумско земљиште 30206 ha или 56,04%

– ливаде 5 437 ha или 10,3%

– пашњаци 12 350 ха или 22,91%

17 Исто, 43.

18 Исто, 44.

– воћњаци, вртови и виногради 1 208 ha или 2,3%
– неплодно земљиште 3 111 ha или 5,8%.[19]

На територији општине Лепосавић у 2001. години је 30206 ha под шумом, што у односу на њену укупну површину чини 56,04%. У структури површина под шумом доминира друштвени сектор са 19950 ha или 66,05%, док приватне шуме су највећим делом груписане у веће газдинске јединице са посебним плановима газдовања који обезбеђују редовно одржавање, обнову и унапређење.[20]

Од 19550 ha у друштвеној својини високе шуме су на површини од 2754,51 ha, изданичке 13513,61 ha, мешовите 957,81 ha, шикаре 2255,93 ha, шибљаци 120,24 ha и шумске културе 347,90 ha. По маси лишћара учествују са 98%, а 2% отпада на културе и природне састојине четинара. Шуме храста учествују са 60%, букве око 34%, а осталих лишћара, углавном тврдих (граб, јасен, јавор) око 6%.[21]

Шуме у приватном власништву разбијене су на велики број парцела и власника. Око 16% шума су високе, а 84% су изданске шуме, шикаре и шибљаци и лисничке шуме са мало вредном продукцијом. У шумама приватних власника у дрвној маси четинари учествују са 1%, а лишћари са 99%, од чега храст са 40%, буква 58% и 1% су тврди лишћари. За шуме у приватном власништву нису уређене основе, већ се газдује на основу привремених газдинских планова.[22]

Међу шумским дрвећем доминирају храст и буква. Храстова шума (цер и бел) заузимају најниже положаје (доња граница око 400 m нв.) и прати присојне и осојне стране до висине од 1100 m. Највећа површина под храстовом шумом су Гњеждански шуме и Столви на Рогозни.

Буква се, сем у заједници са другим дрвећем, често јавља као самостална биљна формација. Горња граница букве достиже 1100 m н.в., а доња, тј. најнижа налази се на нв. од 750-800 m. Највеће површине под буковом шумом су Шаторице и Делиџбаре на Копаонику.

На падинама и странама брда мање су заступљене и друге врсте листопадне шуме: граб, јасен, јавор, клека, глог, дрен, леска и др. На неким просторима дрвеће се јавља једно поред другог, а на неким преовлађује једна врста, што зависи од положаја места.

Травни покривач подручја није проучаван, али се може дати његова приближна слика. Распрострањен је разнолики ботанички састав траве, и то од корисних до дивљих са јаким коренастим системом. На пашњацима

19 Подаци Геодетске управе општине Лепосавић.
20 Исто.
21 Исто.
22 Исто.

преовлађује тврдњача, а на ливадама власуља, росуља, лишајеви и др.Територија општине веома је богата фауном и ихтофауном. По рекама живе рибе, жабе крекетуше, даждевњаци и др. У Ибру је због загађености једино присутан шаран и то захваљујући порибљавању. Шумски свет је разноврстан и бројан. Од дивљачи су заступљени: зец, лисица, вук, срна, дивља свиња, јазавац и др., а од птица: јаребица, голубови, грлице, орлови, гавранови, свраке, вране, креје и др.

Главни водени ток на територији општине Лепосавић је река Ибар. Извире из јаког врела испод планине Хајиле (1365m), на граници ка Црној Гори. Од извора тече углавном клисурастом долином правцем северозапад-југоисток до Косовске Митровице, где са десне стране прима притоку Ситницу, прави велики лакат и нагло скреће према северу, да би код места Дреновац ушао у врло узану клисуру која се нешто више шири када се пређе река Бистрица. По изласку из клисуре, код села Каменица, Ибар улази на територију општине Лепосавић кроз коју тече меридијански у дужини од 33 km, што је око 12% од целокупне његове дужине тока (272 km).[23]

Потпуну хидрграфску мрежу територије општине Лепосавић чини Ибар са својим притокама: Бистричка, Церањска, Сочанска, Добравска, Лепосавска, Тврђенска, Дренска и Бистричка река, са десне, и Вучанска, Гркајска, Јошаничка, Врачевска и Требићка река са леве стране.

Све реке, изузев Бистрице, Сочанске и Врачевске, имају релативно кратак ток од 10 до 20 km. Јављају се претежно у вишим нивоима области, како у седиментима и млађим еруптивним стенама, тако и у серпентинама, где вода избија користећи разне пукотине и контакте. Преко читаве године, са мањим периодима, задржавају исту количину воде, па се услед брзог протицања и релативно стрмог пада користе за покретање већег броја воденица-поточара, које су некада имале изузетну економску функцију.

Антропогени еколошки потенцијали

Три урбана насеља на територији општине Лепосавић: Лешак, Лепосавић и Сочаница обухватају површину од 536 ha. Од наведене површине паркови обухватају 2 ha. Међутим, велики проблем дивље градње и постављених привремених објеката на парковским површинама учинили су да зелене површине у урбаним насељима буду знатно умањене.

На просторима општине Лепосавић постоје и заштићена природна добра и то:

23 Љиљана Гавриловић, Душан Дукић, *нав. дело.*

1) Кречњачки спруд „Камиља“ у категорији специјалног природног резервата палеонтолошког карактера, укупне површине 227,89 ha;

2) Комплекс церових стабала (150) – Quergus ceris, у категорији ретких биљних примерака биљног света на месту Дубље;

3) Термоминерални извор у селу Вуча у категорији споменика природе хидролошког карактера и укупне површине 16,06 ha. Налази се на западној страни у атару села. На основу мерења вршених у јулу месецу, издашност извора креће се од 0,12 до 0,20 l/s, а температура воде од 26 до 36. Хемијски састав воде није испитан. Међутим, преовладава сумпор који није тешко установити по карактеристичном мирису. Вода је лековита што потврђују и посетиоци из различитих крајева. На изворима су направљени базени од бетона.[24]

На територији општине Лепосавић налази се велики број цркава и њихових остатака, као и остатака споменика из римског периода. Неки од њих издвајају се масовношћу посета и у раду ће бити споменути:

На локалитету званом Небеске столице – 1800 m (падине Копаоника) екипа истраживача археолога Завода за заштиту споменика културе у Краљеву 1998. године започела је истраживања. Овде је пронађена старохришћанска базилика грађена ломљеним и тесаним каменом. Грађевина је имала под од мозаика и фреске на зидовима што показују пронађени остаци. На основу мозаика са сигурношћу се може рећи да је базилика грађена у 5. и 6. веку. Недалеко од базилике у једном римском објекту, пронађени су новац из доба Диоклецијана и Константина и фрагменти античких керамичких посуда.[25]

У селу Врачеву северозападно од Лепосавића на 17 km удаљености налази се црква посвећена православним свецима и лекарима Козми и Дамјану. Црква је подигнута 1316 год. и спомиње се као Ђурђева црква у Ибру. Као манастир Врачи записана је у сопоћанском споменику крајем 14. века. Налази се у засеоку Долац. После Косовске битке 1389. год. црква је спаљена. Урезани натпис изнад врата потврђује да је црква 1860. год. поново подигнута. У цркви нема фресака. У копаоничким земљотресима је претрпела знатна оштећења. Законом је заштићена као споменик културе и њена санација извршена 2002. године. Село Дренова, засеок села Гулија, под данашњим називом помиње се у Повељи цара Уроша од 15. јула 1363. године о замени жупе Звечан за жупу Брвеник. На улазу, у доњем крају села, са леве стране сеоског пута, налази се црквица посвећена Благовештењу Пресвете Богородице – Благовестима. То је стара црквица из 16. века, ниска, здепаста и покривена каменим плочама.

24 Подаци Управе за екологију општине Лепосавић.

25 Благоје Павловић, *нав. дело.*

Зидови су од камена и прилично дебели, тако да личи на сеоску кућу. У цркви је добро очуван горњи део старог иконостаса. На његовом врху су у два реда старе уметнички добро очуване иконе са ликовима апостола са Христом у средини. Крајем 17. века црквица је била напуштена и доста оштећена. Године 1916. аустријски војници разбили су стара дрворезана врата на западном улазу и тада је натпис уништен. С обзиром да црквица представља вредан споменик културе Косова и Метохије, из Приштине, и донацијом грађана црква је 2001. год. обновљена, а у марту 2002. год. постављено је звоно.[26]

У селу Земаница, 13 km северно од Лепосавића, налази се старо гробље са ретким примерцима старих надгробних споменика и црква посвећена св. Николи чије се време постанка не зна. Претпоставља се да је подигнута у 16. веку при обнови Пећке патријаршије. На основу натписа урезаних на каменој плочи, у нишама изнад улазног портала, могло би се закључити да је црква обновљена 1861. год. Копаоничким земљотресима 1980. год црква је доста оштећена и запуштена. Дуж свода цркве и на северном и источном зиду, појавиле су се знатне пукотине које су биле опасност за стабилност грађевине. Захваљујући Министарству културе РС и Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду 19. августа 2000. године отпочели су радови на санацији објекта који су исте године и окончани, чиме је овај вредан споменик наше културе трајно заштићен.[27]

У Сочаници (5 km јужно од Лепосавића) у засеоку Раковац (односно Крш мала) у подножју стрмог и кршовитог брда Сокољаче, налази се Црква св. Јована Главосече, подигнута 1863. год. на старим средњовековним темељима. Оно што привлачи пажњу посетилаца јесте олтар уклесан у стену и покретна плоча у поду. Црква је законом заштићена као споменик културе.[28]

У атару села Сочанице су остаци старог римског града Миниципиумо ДД, чији је живот трајао од 2. до 4. века н.е. и имао два блистава периода у свом развоју које обележава врло жива грађевинска делатност. Град захвата површину од 30 ha.[29]

У подножју Граца (село Улије, 1,5 km СИ од Лепосавића) налази се старо црквиште. На јужном зиду сачувана су три, а на северном два реда тесаника. Црква је била посвећена празнику Цвети. На темељима старе цркве обновљена је и сазидана 1935. године нова посвећена распећу Христовом, а народ је зове Велики петак. Црква је заштићена као културно добро.[30]

---

26 И. Иванчић, *Срūске манасūирске сеоске и варошке школе у Турској*, ГНЧ, књ. 33, Београд, 1914.

27 Исто, 134.

28 Исто, 135.

29 Исто.

30 Исто, 136.

Еколошка ограничења

Природна еколошка ограничења

У сеизмичком погледу општина Лепосавић припада копаоничком трусном подручју. Потенцијална сеизмичка активност терена креће се од 7^0 до 9^0 МС. Потрес 18. маја 1980. год. захватио је подручје општина: Брус, Александровац, Куршумлија, Рашка и Лепосавић. Епицентар земљотреса налазио се на подручју села Блажево, општина Брус, 15 км СИ од Лепосавића. Интензитет у епицентру био је $8,5^0$ МС. Зона 7^0 до $7,25^o$ МС која представља зону јаких оштећења објеката обухватила је највећи број насеља на целој територији општине.[31]

И поред јаког интензитета земљотреса, људских жртава није било. Међутим, повређених лица је било 7, од којих 2 теже. Овај потрес, као и потреси од 10. септембра 1983. год. и 3. марта 1984. год. на територији општине оштетили су 5335 објеката са корисном површином од 415306 m^2. Нарочито велика оштећења настала су на стамбеним објектима у подкопаоничким селима: Базиће, Бело Брдо, Марушиће, Санџак, Црнатово и Мекиниће као и у неким селима у месним заједницама: Лепосавић, Сочаница, Лешак и Врачево.[32]

Када је реч о поплавама на територији општине, поплављене земљишне површине се не евидентирају прецизним подацима, али је сигурно да Ибар наноси велике штете при високим водостајима. Поплављена су поља са леве и десне стране његовог тока: Слатинско и Сочанско поље, Поповачко, Лепосавско, Горње крњинско и Дренско поље. Ово су уједно и најплоднија земљишта на подручју општине, тако да се велике штете наносе пољопривредним културама.

Од укупног земљишта општине Лепосавић око 6% је неплодно, али је већи део изложен процесу ерозије. Она је карактеристична у вишим пределима: Рогозне, Столова, Копаоника, Копорића, Јелакца, Белог брда и др.

Присуством човека и претераном експлоатацијом шума у појединим газдинским јединицама примећена је селективна ерозија. У појединим деловима кишница је спрала растресити слој формирајући вододерине, јаруге, бразде (Стубица, Камиља, Клик).

Антропогена еколошка ограничења

Општина Лепосавић нема решен проблем организованог контролисаног депоновања и контроле комуналног отпада. Комунални отпад се одлаже у оквиру „дивље депоније", у селу Дрен, поред регионалног магистралног пута Косовска

31 Благоје Павловић, *нав. дело.*

32 Исто, 27.

Митровица-Звечан-Лепосавић-Рашка, на пар километара од насеља Лешак. Општина Лепосавић се, поред овог проблема суочава и са нерешеним проблемом флотацијских јаловишта, насталих као последица флотацијске прераде руде из Копаоничких рудника. Она су смештена у самом насељу Лепосавић, на десној обали реке Ибар, непосредно уз корито реке, односно на алувијалним наслагама реке. Може се рећи да се општина више суочава са проблемом заштите животне средине, са аспекта загађења како ваздуха, тако и земљишта и воде.

Као превентивна мера заштите животне средине, а тиме и спречавање здравствене угрожености становништва, намеће се неодложна обавеза изградње централне депоније на коју би се контролисано одлагале све врсте чврстог комуналног отпада. За овај важан друштвени проблем постоје веома добри услови с обзиром на природну повољност геолошке грађе и рељефа терена на територији општине. Евидентирано је више потенцијалних локација које испуњавају критеријуме регулисане правилником о критеријумима за одређивање локације и уређења депонија отпадних материјала. Резултати ранијих геолошких истраживања као и резултати картирања шире локације постојеће „дивље депоније", указује на чињеницу да се комунални отпад у општини Лепосавић одлаже на геолошке формације где су концентрисане огромне количине корисних минералних сировина. У питању су резерве лапорца из којих се применом одговарајућих технологија добија цемент, који се користи као грађевински материјал. Поред тога егзистирањем ове депоније постоји опасност од загађивања подземних вода, које се с обзиром на геолошку грађу, налазе плитко, тј. непосредно испод површине терена. Такође, бујични токови, који су евидентирани како на самој депонији тако и у непосредној околини, у време киша и отапања снегова, спирају већ одложени комунални отпад, носе са собом и уливањем у реку Ибар, додатно је оптерећују овом врстом загађења.

Размишљања у општини Лепосавић иду у правцу изналажења могућности за експлоатацију лапорца, као корисних минералних сировина, тако да је неопходно постојећу „дивљу депонију" ставити ван функције. Поред тога, све већа угроженост животне средине, намеће потребу за истинским поштовањем законских регулатива. Већ је речено да су постојањем „дивље депоније" могућа загађења, како површинских, тако и подземних вода, тако да је и то разлог који намеће размишљање за њено затварање.

Еколошко мишљење

– Дивља комунална депонија је смештена на завршетку усека потока који прелази у алувијални део Ибра и у њега се улива око 50 m изнад главне магистралне саобраћајнице која повезује северно Косово и Метохију са Србијом. Депонија није ограђена, оивичена, или на било који начин одвојена од околине.

– Терен на којем је смештена је оскудан у хумусном земљишту и околна вегетација је карактеристична за оваква земљишта (слабо разгранат корен и честе ерозије тла).

– Обим смећа се смањује константним спаљивањем комплетног комуналног отпада, биоразградљивог материјала, медицинског и грађевинског отпада, што доводи до стварања велике количине дима као продукта потпуног и непотпуног сагоревања и стварања токсичних гасова.

– Гасови настали као продукт сагоревања у зависности од годишњег доба и руже ветрова угрожавају шири простор око депоније.

– Због стварања велике количине дима а у зависности од ваздушног притиска и временских прилика дим смањује видљивост на магистралној саобраћајници.

– Пошто депонија није одвојена на било који начин од околног терена, несметан је приступ домаћим и дивљим животињама, које се хране отпацима из домаћинстава. На овај начин може доћи до ширења заразних болести и других зооноза.

– На основу извиђања локалитета, стања депоније, начина смањења обима смећа, процене општег стања на терену и на основу:

1) Закона о заштити животне средине;

2) Закона о поступању са отпадним материјалима;

3) Закона о водама;

4) Правилника о критеријумима за одређивање локације и уређење депонија и евиденцији података;

5) Правилника о граничним вредностима, методама мерења емисије, критеријума за успостављање депонија и евиденцији података;

И на основу других позитивних законских прописа и заштите становништва, стоке и дивљачи од болести, постојећу депонију треба хитно затворити и санирати.

Незаконита експлоатација шљунка у општини Лепосавић

На територији ове општине у периоду после 1999. године све је више незаконитог коришћења шљунка и песка, посебно из речног корита и са обала река од стране малих оператера. По завршетку процеса вађења шљунка оставља се речно корито уништено.

Скупштина општине је доношењем уредбе о мерама за заштиту животне средине чланом 17. којим се забрањује вађење песка и шљунка без одобрења надлежних органа, покушала да минимализује овај проблем.[33]

33 Подаци Управе за екологију општине Лепосавић.

Загађење проузроковано индустријским отпадом

У оквиру РМХК „Трепча“ – РИФ „Копаоник“ Лепосавић постоје две јаловишне области. Прво јаловиште формирано је 1972. године и коришћено до 1970. са 1 205 530m3 јаловине. Мање од 2/3 јаловишта је прекривено слојем земљишта чија дебљина није довољна.[34]

Друго јаловиште је формирано 1979. године и још увек је у употреби. Оно се протеже на површини од 19ha са 4380630t јаловине. У јаловини има Pb, Zn, Fe и др. Јаловиште ће бити у функцији још око 5 година од момента када крене у рад погон флотације.[35]

Оба ова јаловишта смештена су на периферији насеља Лепосавић поред реке Ибар. Услед ерозије материјала, посебно другог јаловишта, доводи се у питање квалитет ваздуха у насељу Лепосавић и околним селима. То утиче на болести респираторних органа међу становништвом које живи у околини. Настала прашина утиче и на квалитет хране која се производи у околини јаловишта.

Велики проблем за реку Ибар представљају отпадне индустријске воде које утичу на температурни режим воде. Боја Ибра у неким случајевима скоро је црна, а замућеност велика, што смањује провидност. Оваква вода делује на живе организме у води тако да је живог света све мање. У таквој води долази до природног загађивања и таложења органске материје.

Смернице и мере заштите

Просторним планом општине Лепосавић у домену просторног уређења требало би обезбедити: урбанистичке планове, посебне услове за уређење простора, посебне привредне планове и програме донети генералним урбанистички план Лепосавића, Лешка и Сочанице са туристичком зоном.

У циљу активне заштите земљишта на овом простору потребно је предузети низ мера. Превентивне мере биле би:

– стварање етичких норми код савременика о хуманом односу према земљишту;

– смањити површину урбане зоне која је неупотребљена;

– извршити обраду и депоновање отпадака из индустрије;

– укључити основне поступке који се данас примењују за уклањање и прераду урбаног отпада, поступак рециклаже, спаљивања и обрада органских отпадака.

---

34 Група аутора, *Косово некад и данас*, Економска политика, Београд, 1973.

35 Исто, 85.

На територији општине Лепосавић, потребно је предузети низ превентивних мера и у циљу активне заштите воде:

– стварање етичких норми код савременика да водотоци не буду „контејнери за смеће“;

– да се спречи уношење опасних и штетних материја изнад дозвољених граница;

– да се индустријска постројења обавежу да воду узимају низводно од испуштања својих вода;

– да Скупштина Општине правним актима обавеже сваког корисника пијаће воде да претходно утврди њену хемијску и биолошку исправност;

– да Скупштина Општине Лепосавић донесе одлуку о одржавању сеоских водовода;

– коришћење напуштених бунара као септичких јама,

– да водопривреда Србије одузме дозволу за рад свим корисницима који се не придржавају „Закона о водама“.

Како би се живот у општини Лепосавић одвијао у здравој животној средини неопходно је и обавезно предузети одређене активности и то:

1) Приоритетно треба извршити уклањање дивљих депонија, јер те депоније представљају извор заразе и обољења;

2) Проблем јаловишта у Лепосавићу треба решити у што краћем року како би се сачувало здравље грађана;

3) Санације привремене депоније у селу Доњи Крњин;

4) Покушати решити проблем смећа у већим руралним срединама.

Тренутна активност коју СО Лепосавић може да предузме и коју предузима јесте едукација становништва из области заштите и очувања животне средине путем различитих облика активности.

Организације за животну средину које су активне на територији општине Лепосавић

На територији општине Лепосавић регистроване су три невладине организације које се баве животном средином: *ЕКО-Кос, Querqs* и *Баштина*.[36]

У протеклом периоду *Баштина* је имала највише активности и одређених пројеката: „Ревитализација парковних површина”, „Мање ауспуха више здравља”, „Еколошка радионица“, „Зелени дан за дечији парк“, „Еколошки камп“, изложба фотографија „Плави Копаоник“.[37]

Querqs је своје активности усмерила на едукацију у области екологије и учешће у разним програмима где је екологија један од приоритета. Тренутно

36 Подаци Управе за екологију општине Лепосавић.

37 Исто.

раде кроз Акциони тим за безбедност у заједници који је формиран 2004. године. До сада су реализовали два пројекта: „Алкохол у саобраћају“ и уклањање паса луталица.[38]

Литература

Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миīрације оūшūине Леūосавић,* Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.

Група аутора 1985: Група аутора, *Косово некад и данас,* Економска политика, Београд.

Иванчић 1914: И. Иванчић, *Срūске манасūирске сеоске и варошке школе у Турској,* ГНЧ, књ. 33, Београд.

Гавриловић, Дукић 2008: Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Хидролоīија,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Милосављевић 1968: М. Милосављевић, *Климаūолоīија,* Научна књига, Београд.

Станковић 2000: С. Станковић, *Туриūичка īеоīрафија,* Српско Географско друштво, Београд.

Подаци Геодеūске уūраве оūшūине Леūосавић

Подаци Уūраве за еколоīију оūшūине Леūосавић

38 Исто.

Svetlana JANIĆIJEVIĆ

ECOLOGICAL POTENTIAL AND LIMITATIONS OF LEPOSAVIC MUNICIPALITY IN THE FUNCTION OF TOURISM

Summary

Natural values in the municipality of Leposavic are not distorted to such an extent that we can talk about environmental threats. A type of plant and animal species has remained almost the same. Natural components such as water, soil, and air are not polluted because of the fact that their pollution does not exceed the maximum allowable concentration so that they can be used for that they were dedicated to.

In order to preserve the natural environment like this, it is necessary to take series of measures and procedures so that the human being „ must" return defective components in the process of matter circulation in nature. Bearing in mind the fact it is about the municipality in the development, it should be taken into account the location of industrial facilities. They have to be out of urban areas. If the natural environment would not be significantly disfiguring in the future, there could be very good conditions for the development of summer centrality; this is the reason why the protection and development of tourism in Leposavic finally looks unique within the overall tourism, and using modern standards will help modernizing this space. Therefore, it appears as the urgent need to incorporate issues of nature protection in all possible plans for tourism to be developed permanently.

Key words: ecology, ecological potential, tourism, environmental protection.

Рад је предат 20. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

УМЕТНОСТ

УДК 726.54(497.115)

*Ивана ЖЕНАРЈУ**

ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ У ВУЧИТРНУ**

Апстракт: Црква Светог Илије у Вучитрну грађена је у периоду од 1823. до 1833. године, као једнобродно здање делимично укопано у земљу и прекривено двосливним кровом. Дебарски зограф Дичо Крстевич насликао је иконе за иконостас 1846. године. Бочне двери насликао је 1869. године његов сарадник Блажо Дамјановић, који је 1871. године живописом украсио зидове цркве. Немогућност њеног обиласка и уништења која је претрпела 1999. и 2004. године допринели су и немогућности научне обраде свих њених елемената. Ипак, важно је изнети и оно што је познато, јер је вучитрнски храм са свим својим карактеристикама био један од репрезентативних примера деветнаестовековне црквене уметности на подручју Рашко-призренске епархије.

Кључне речи: Вучитрн, црква, иконостас, иконе, зографско сликарство, XIX век.

Вучитрн је са својим положајем у северозападном делу Косова Поља у XIX веку био место развијене привреде и трговине, и улогу средишта имао је све док 1873. године није у оближњој Митровици изграђена железничка пруга.[1] Цркву Светог Илије Вучитрнци су градили од 1823. до 1834. године, пре почетка Танзиматских реформи и могућности које су оне донеле.[2]

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Атанасије Урошевић, „Вучитрн, антропогеографска монографија“, *Гласник Скопског научног друштва*, Скопље, св. 19/1938, 226.

2 Милан Ивановић, „Црквени споменици, XIII – XX век“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска, Призрен 1987, 419. О Танзиматским реформама: Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Издавачко-штампарско предузеће ПТТ, Београд 1971, 145-151 и даље;

Црква је преживела бурне догађаје, а у два наврата, 1999. и 2004. године, паљена је и демолирана. Радови на њеној санацији и реконструкцији вођени су 2006. године.

Пре него што ће подићи цркву у свом месту, мештани Вучитрна су своје религиозне потребе остваривали у оправљеној цркви Светог Николе, у оближњем селу Бањска, удаљеном 4 km.[3] Уочи смрти 1810. године, извесни Урош Аврамовић, једини који је остао у Вучитрну након пребега своје породице у Србију у другој половини XVIII века, бивши без сродника, завештао је своје имање, кућу и башту са циљем да се искористе за изградњу цркве. Овај је задатак поверио тада угледним мештанима, свештеницима Живи Симићу и Глигорију Петровићу, као и Иви Половаку, браћи Цветку и Живи Фртунићу и извесном Радовану Дебелом.[4]

Да би се у границама Османског царства добила дозвола власти за подизање цркве, један од основних предуслова било је постојање остатака старијег храма. Било је то правило које је готово континуирано трајало током читаве османске владавине.[5] Како се хришћанска вера не би ширила, а да би се ипак омогућила слобода вероисповести, фермани и бујурулдије су добијани за обнову храмова на местима на којима су се некада и налазили, не превазилазећи том приликом првобитне димензије. Како таквих остатака у Вучитрну није било, сачувано је предање да су по препоруци поменутог Радована Дебелог, на имању Аврамовића закопане црквене утвари – крстови, кадионице и слично, са договором да се потом то земљиште обрађује као башта све док се не стекну услови за подизање цркве.[6] Идеја је била да се у одређеном тренутку те утвари откопају и покажу као доказ да се ту и раније налазила црква, те да се са тим доказом тражи дозвола за изградњу нове цркве.

Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, 59-61; Ненад Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад св. 38/2010, 137-149; Исти, „The „Zograph" Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870", *Balcanica*, Балканолошки институт, Београд, св. 34/2003, 385-405.

3 Живко Фртунић, „Неколико речи приликом стогодишњице зидања вучитрнске цркве", *Вардар, независан привредно-културни преглед*, 18. јун 1933, 2. Ова црква се налазила на брегу под којим постоји извор топле воде, због чега је место названо Бањска. Није познато из ког је времена. Уп.: Милан Ивановић, *нав. дело*, 393.

4 Сродник овог Аврамовића био је Јефта Аврамовић који је по доласку породице из Вучитрна, у Београду био „столоначалник попечительства внутрењих дјела". Живко Фртунић, *нав. дело*, 2.

5 Уп.: Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд, 17-35.

6 Живко Фртунић, *нав. дело*, 2.

Иницијатива да се Срби обрате властима како би добили дозволу за изградњу храма, јавила се у време када су и тамошњи Турци од Махмут бега тражили дозволу за изградњу треће џамије у вароши.[7] Како Срби нису имали средстава да подигну цркву, а знали су да имају земљиште, мештани Сима Лулић и Алекса Цупић понудили су да продају своја имања у ту сврху. Махмут бегу су се за дозволу обратили Жива Фртунић и поп Жива Симић, ког је претходно владика Јанићије (Јоаникије) поставио за старешину у манастиру Девичу. Након што су му показали место на ком су „пронашли" црквене утвари, као доказ да је ту била црква, добили су дозволу. Наводно су обе верске заједнице у Вучитрну у исто време почеле градњу својих верских објеката, са договором и обавезом да материјал који претекне поклоне Махмут бегу за изградњу сараја.[8] Бег је одредио да се џамија изгради у средишту вароши, на месту званом Међанлук, а црква на имању Аврамовића, у источном делу вароши, у такозваној Горњој мали, и да оба објекта буду изграђена кулуком.

Радови су почели почетком 1823. године, а црква је завршена пред крај 1833. године.[9] Наредне, 1834. године на дан Светог Саве је освећена и посвећена Светом Илији. Живко Фртунић у својим белешкама о времену изградње помиње да је цркву осветио владика Синексије, иако је у време тог догађаја Рашко-призренском митрополијом управљао Ананије, а Синексије на чело исте дошао тек 1836. године.[10] Према запису о овом догађају, може се такође наслутити да се ради о владици Синексију. Наиме, о датуму освећења говори запис који се налазио на греди на галерији у западном делу наоса. Његове тада читљиве делове публиковао је Атанасије Урошевић: сеі спасітелні сті храмъ стаго пророка ілн ѡ... сѧ.і основаніе... лн лица ді ден і. а остисе 1834 лица іанѹарі 14. архере҆ємь с...е іереі грігоріѧ і п.... гавниша діѧкономъ ерея павла аz недостоіні рабь іѡан ѯписах сеі ẕнакъ. 1845.[11]

Пар година по освећењу цркву је посетио руски конзул Гиљфердинг. Он у свом путопису помиње да у Вучитрну постоји омања црква подигнута од камена око 1840. године, која личи на обичну кућу, и која је укопана у земљу како би изгледала нижа. У њој није било ничега, чак ни икона, осим оловних богослужбених предмета и једноставних одежди од белог платна.[12]

---

7 Исто.

8 Исто.

9 Такође, према сећањима Живе Фртунића, џамија је довршена пре цркве превасходно због тога што су се Срби свађали.

10 Уп.: Живко Фртунић, *нав. дело*; И. С. Јастребов, *Подаѿци за исѿорију сриске цркве из йуѿничкоїї записника*, Државна штампарија, Београд, 1879, 75.

11 Натпис доноси: Атанасије Урошевић, *нав. дело*, 226.

12 Александар Ф. Гиљфердинг, *Пуѿовање йо Херцеїовини, Босни и Сѿароj Србији*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, 185.

После тринаест година у Вучитрну су се обреле британске путнице Мекензијева (*Georgina Muir Mackenzie*) и Ирбијева (*Adeline Paulina Irby*) и том приликом приметиле пространост цркве и чињеницу да је укопана да не би била виша од кућа Арнаута.[13] Постојање ове цркве забележио је и Тодор Станковић, док Бранислав Нушић бележи да је храм изграђен 1834. године у византијском стилу.[14]

У животу цркве Светог Илије али и вучитрнске парохије у целини, осим помињаних лица заслужних за изградњу, током читавог XIX века важну улогу су имали свештеници и тутори који су потицали из породица Парлић и Фртунић. Прота Хаџи Данило Фртунић, у народу познат као Данче, био је нарочито значајан. Када је 1881. године на Косову био образован војни суд урфије, и када су хапшени српски просветни и црквени радници, међу првима је био управо он. Године 1882. осуђен је на 101 годину робије, због чега је провео три године у заточеништву у Солуну, а потом је депортован на Родос.[15] Тек после десет година српске власти су успеле да га извуку из затвора.[16] Када је 24. априла 1896. године прослављао 50 година свештеничке службе, на идеју тадашњег вице конзула у Приштини, Бранислава Нушића, награђен је од стране Краљевине Србије са 200 динара.[17]

* * *

Црква Светог Илије је зидана од тесаног камена, као пространа једнобродна грађевина подужне основе. Њен ентеријер конципиран је сходно традицији архитектуре православних храмова тако да се у њему јасно распознају олтар, наос и припрата. Слично многим храмовима изграђеним на подручју Османског царства, једноставност њених форми огледала се и у кровном покривачу у виду двосливног крова, испод којег је црква била наткривена полуобличастим сводом. У источном делу храма обликован је олтарски простор који је од наоса био одвојен пиластрима и са два широка зидана ступца, на које се ослањала конструкција дрвене иконостасне преграде. Олтарска апсида била је наглашена у спољашњој структури храма као

13 Ц. М. Макензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Luxphoto: Rotary club, Београд, 2007, 217.

14 Тодор Станковић, *Путне белешке по Старој Србији: 1871-1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд, 1910, 13; Бранислав Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*, Просвета, Београд, 1986, 273.

15 Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Clio, Београд, 2003, 380.

16 Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, Никанор, Грачаница, 2007, 320.

17 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (МИД-ППО), 1896, 573. вице конзул Бранислав Нушић, министру Стојану Новаковићу, 17/30. 3. 1896. године, Приштина.

полукружна конха у равни источног зида, док су простори проскомидије и ђаконикона означени нишама у равни зида са обе стране ове конхе. Наос је пиластрима артикулисан у виду два правоугаона травеја, а у равни ових пиластера, на фасадама се уочавају ојачавајући контрафори од опеке.

У западном делу храма, изнад припрате била је конструисана дрвена галерија, која је као и припрата била простор намењен женама.[18] Имала је и дрвену ограду, и на њу се стизало степеништем у северном делу цркве. То је карактеристика већине храмова грађених на територији Османског царства, превасходно у Рашко-призренској епархији у XIX веку. Таквих примера има много – напоменимо само оне Вучитрну најближе, у већим срединама попут Приштине и Митровице.[19] Битна карактеристика вучитрнске цркве је и чињеница да је иста укопана у земљу до одређене висине, што се такође може приметити широм овог подручја – цркве Светог Димитрија у Добротину код Липљана, Успења Богородице у Готовуши код Штрпца и Благовештења у Дрену код Лепосавића само су неки примери.

Храм је изграђен са шест прозора – два су се налазила у олтарском простору, један на источној апсиди и један на јужном зиду; док су се још по два прозора налазила на северном и јужном зиду цркве. Иста је имала и улазе на главном, западном прочељу и северној страни. Црква је са западне стране и делом северне и јужне фасаде имала и отворени трем артикулисан лучним пролазима.

Према архивским подацима, 1836. године у дворишту цркве је изграђена и двоспратна мушка школа, а касније, вероватно 1872. године је изграђена и двоспратна женска школа.[20]

Као што је указано, црква Светог Илије изграђена је заслугом народа – на имању које је поклонио Урош Аврамовић, новцем од продаје имања Симе Лулића и Алексе Цупића, затим захваљујући довитљивости народа који је закопао утвари, али и физичким радом истог, такозваним кулуком. Изградњу свода финансирао је манастир Девич,[21] а велику помоћ пружили су и један Македонац, Лазар, сараф односно мењач, као и ковач Дима Ерић. Ерић је по почетку радова у дворишту будуће цркве себи подигао шатор и ту са својим

18 О функцији припрате и галерије као женског простора: Ирена Зарић-Ћировић, „Женска припрата Николајевске цркве у Земуну", *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, св. XLII/2010, 299-318.

19 Биљана Вранићи, „Црква Светог Николе у Приштини", *Гласник друштва конзерватора Србије*, Друштво конзерватора Србије, Београд, св. 17/1993, 138; Александар Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Митровици", *Косовско-метохијски зборник*, САНУ, Београд, св. 3/2005, 33-39.

20 АС, МИД-ПППО, 1897, 601. ревизорски извештај, Митар М. Пантић, новопазарски учитељ, 9./22. 7. 1897. године Призрен. Да је школа изграђена 1872. године наводи: Олга Николић, „Црква св. Илије у Вучитрну", *Обележја, часопис са друштвена питања, науку и културу*, Панорама, Приштина, год. XXIII, св. 1,2,3/1993, 128.

21 Бранислав Нушић, *нав. дело*, 273.

помоћником бесплатно „клепао чекиће и остале алате“.[22] По завршетку радова, Дима Ерић је у Призрену поручио један бакарни „купјел“ у коме су се и почетком XX века крштавала деца из Вучитрна.

* * *

Тек дванаест година након освећења, храм Светог Илије у Вучитрну добија иконостас. Године 1846. извео га је зограф Дичо Крстевич из села Тресонче, са својим сарадницима, док су бочне двери дело Блаже Дамјановића из истог места. Иконе са иконостаса данас се налазе у цркви манастира Бањска, у коју је пренето и неколико других икона, међу којима је и једна коју је насликао Дичов син Аврам 1876. године. Приликом пљачке цркве 2004. године, фреско декорација је горела и о њеном програму се сада не може говорити. Једини познати податак је тај да је цркву зограф Блажа Дамјановић осликао тек 1871. године о чему је сведочио наведени натпис на греди галерије, и да је за тај посао био плаћен 7.750 гроша.[23] У тефтеру једног епитропа цркве налазио се податак да је прикупљање прилога за цркву почело 1867. године, а да је наредне године почео рад на сликању икона и осликавању храма, што се вероватно односило управо на рад Дамјановића.[24]

Зографи и дрворезбари из такозваног дебарског краја, Галичко-реканске покрајине, били су међу најактивнијим и најтраженијим уметницима/занатлијама у јужној и Старој Србији и Македонији, као и у осталим балканским крајевима, током читавог XIX века.[25] Најпознатији и најплоднији дебарски зограф био је управо Дичо Крстевич, син резбара Крсте. Своје сликарско умеће стекао је угледајући се на рад Михаила и Димитрија из Самарине остварен у Лазаропољу, Бигорском манастиру и цркви Светог Георгија у Рајчици.[26] Иконостас који је извео у Вучитрну један је од његових ранијих радова, уколико се узме у обзир да је сликарством активно почео да се бави највероватније 1844. године.[27] О времену настанка овог иконостаса,

22 Живко Фртунић, *нав. дело*, 2.

23 Атанасије Урошевић, *нав. дело*, 226.

24 Исто.

25 Димитар Корнаков, „Копаничарите од Река“, *Културно наследство*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, св. 6/1975, 31; Исти, *Творештвото на Мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Институт за истражување на старословенската култура, Прилеп, 1986, 33.

26 Цветан Грозданов, „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *Прилози*, Одделение за општествени науки, МАНУ, XXV 1-2, Скопје 1994, 33-39; Јулија Тричковска, „Фасадниот живопис на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Рајчица“, *Зборник Средновековна уметност*, Музеј на Македонија, Скопје, св. 3/2001, 226-241.

27 Асен Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София 1965, 183; На иконостас у Вучитрну, тада већ смештен у Бањској, први је указао: Сашо Цветковски, „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан

и Дичовом ауторству сведочи натпис на престоној икони Богородице са Христом. Већ наредне године Дичо је био у манастиру Светог Никите, у Скопској котлини.[28] Осим што је био врло анагажован широм Македоније, осликавао је иконостасе и у Врањској епархији педесетих,[29] а у северозападном делу Бугарске шездесетих година XIX века.[30]

Бочне двери вучитрнског иконостаса осликао је 1869. године Благоје (Блажа, Блажо) Дамјанов (Дамјановић, Деберли) који је био један од Дичових сарадника. О његовом ауторству сведочи натпис на дверима са приказом светог Архангела Михаила. Непосредно пред рад у Вучитрну био је активан на тлу Врањске епархије, где је током 1865. године, удружен са зографима из Велеса, Манојлом Исаковим и Костандином, сликао иконе за иконостас цркве Преображења Христовог у селу Преображење. Након три године са зографима Зафиром и Веном изводи иконопис у цркви Светог Архангела Михаила у Доњем Требешињу, такође у Врањској епархији.[31] Три године након осликавања двери, Блажа у Вучитрну изводи и зидно сликарство.

Аврам Дичов, најстарији од седморо деце Дича Зографа, наследио је занимање од оца. Бавио се црквеним сликарством широм Балкана – како на тлу Македоније (Струга, Дебар, Кичево, Гостивар), тако и у Бугарској, Србији и на територији Рашко-призренске епархије. И његов син Крсте такође је био живописац, као и синови Блаже Дамјановића, Михаил и Христо. 1876. године Аврам Дичов насликао је икону на којој је представљено Вазнесење светог пророка Илије, а која се налазила у цркви светог Илије у Вучитрну.[32] Пре тога је 1875. године био ангажован на поновном осликавању цркве Светих Апостола у манастиру Пећке патријаршије, а и касније ће бити активан на Косову и Метохији.[33]

во манастирот Бањска (Косово)", *Живопис на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга, 2010, 143–148.

28 В. С. Радовановић, „Записи и натписи", *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* (уредник Радослав Р. Грујић), Скопско научно друштво, Скопље, 1936, 276.

29 Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820-1940", *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 11-48; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању, 1858-2008*, прир. Н. Макуљевић, Фонд Свети Прохор Пчињски, Врање, 2008, 45-105.

30 Асен Василиев, *нав. дело*, 186-187.

31 Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820-1940", *нав. дело*, 23.

32 Ову икону први помиње Сашо Цветковски. Уп.: „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан во манастирот Бањска (Косово)", 148.

33 Сашо Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Патријаршија", *Живопис на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга, 2010, 177-190.

Сва три сликара негују традиционални зографски манир сликања икона. Овакав је модел сликарства у црквеној уметности на тлу Рашко-призренске епархије али и широм јужне и Старе Србије био доминантан током читавог XIX века, али и у првим деценијама XX века. Ово сликарство, које као основну карактеристику има изражен однос према поштовању традиције, карактерисала је примена старих иконографских образаца, изражена хијератичност ликова, наглашено линеарно моделовање, употреба злата.[34] Евоцирање традиционалности кроз изображавање светитељских ликова било је у сагласју са догматиком религије, а изучавано је захваљујући сачуваним иконама и старим сликарским приручницима, на основу којих, уз одређене измене у складу са временом, настају савремени приручници који се потом користе у иконопису.[35] Тако је и Дичо зограф саставио сопствену ерминију која је коришћена и у обучавању његових ученика, међу којима су били и Блажо и Аврам.[36] Осим наглашених елемената традиционалности у овом балканском зографском сликарству, важну је улогу имало и у угледање на поетику икона насталих у итало-критским радионицама у XVI веку, уз осетан утицај маниристичке, барокне и рокајне естетике.[37]

* * *

Како је већ поменуто, све иконе из вучитрнског храма пренете су након паљења цркве 2004. године у манастир Бањску. Вучитрнски иконостас састојао се од реда престоних икона, са царским и бочним дверима, зоне апостолског реда и изнад ње празничног реда, као и сликаног Распећа на врху. Празничне иконе као и две престоне иконе, не налазе се на данашњем иконостасу у Бањској. Дрвена конструкција иконостаса остала је у вучитрнском храму.

Иконостас је као олтарска преграда имао функцију разделника између наоса, као простора храма намењеног верницима, и олтара као најсветијег дела храма. Иконостас је својом функцијом преграде означавао прочеље раја и имао је важну литургијску намену што је условило његово визуелно уобличавање.[38]

---

34 Nenad Makuljević, „The „Zograph" Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870", *нав. дело*, 7.

35 Уп.: Милорад Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд, 2002.

36 Ерминију Дича зографа видети у: Асен Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, София 1976.

37 Nenad Makuljević, „The „Zograph" Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870", *нав. дело*, 7-8.

38 Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *нав. дело*, 102.

У реду престоних икона налазе се 4 иконе на којима су представљени Свети Врачи и Богородица са Христом северно од царских двери и Христ и Свети ратници, Георгије и Димитрије, јужно од истих.

Богородица (мр҃ ѳ҃ѵ҃) са Христом (і҃с҃ х҃с҃) представљена је исподпојасно као стојећа фигура, у полупрофилу. Она у левој руци држи Христа Младенца док десном руком благосиља, односно указује на њега. Богородица је одевена у црвени мафорион украшен златотканим рубовима, и постављен материјалом у зеленој боји. Испод овако моделованог мафориона, уочава се плава хаљина дугачких рукава, такође са златним рубом. Иста комбинација боја примењена је у оделу малог Христа, који је приказан у зеленом хитону са црвеним појасом и црвеним огртачем.

Натписи које је сликар оставио поред њихових глава указују на иконографске типове њиховог приказивања – одіг҃нтрїю и ѥммануи́л. Христ у руци држи развијени свитак на којем су исписане речи дх҃ѵ гд҃нъ на мнѣ ѥгѡ́же ра҆ди / помаза́ мѧ бл҃говѣ́сти́ти нищымъ посла мѧ, што представља уобичајено решење за исписивање текста на Јеванђељу које држи Емануило.[39]

Фигуре су постављене на зелену позадину те уоквирене имитацијом златног оквира нешто китњастије структуре. Оваквој декорацији елемената у прилог иду и барокизирани картуши златне боје у врху иконе у којима су уписани иницијали мр҃ ѳ҃ѵ҃. У дну слике, насликана је декоративна трака у којој се налазе забележени подаци о сликару и месту и времену настанка ове иконе, као и приложнички запис. Запис тече хоризонтално, подељен у три дела, тако да у првом стоји датум израде волѣто ѿ҃ хр҃та мц҃а ма́рта 23 де́на 1846; у другом се наводе приложник и сликар прилож҃и́сѧ съ рѹка́хъ ѻ҆содрѫжинна́хъ гд҃инна ѯнъче стошо́вїчъ / і сми҃ре́нїй ѕѡграфъ дими҃трїѧ, ѿ҃ деборъ въ памать ѥгѡ҆; док се у трећем делу наводи где је икона израђена ѿ҃ при҃шинна въ памать ѥгѡ҆.

До Богородичине престоне иконе представљени су Свети бесребреници, Козма и Дамјан (космы҆. и҆ дамі҆а́на.). Приказани су фронтално, благо окренути један ка другом, као стојеће фигуре постављене у екстеријер и одевене у шарену, декоративну одећу украшену флоралним мотивима, на којој доминирају црвена и зелена боја. Да су смештени у екстеријер указује плава позадина, која је у доњој партији иконе замењена смеђом бојом која указује на земљу на којој светитељи стоје. У рукама они држе атрибуте свога занимања, отворене кутије са медикаментима и инструменте за узимање тих медикамената. Између светих Козме и Дамјана, у сегменту неба приказан је Христос Сведржитељ, али се натпис не може ишчитати јер је икона већа од рама у који је уметнута. Христос је приказан у црвеној хаљини, са зеленим огртачем и раширеним рукама међу којима је отворена књига Јеванђеља.

39 Милорад Медић, *нав. дело*, 581.

На престоној икони Христа приказан је иконографски тип Христос Сведржитељ (ІС̃ ХС̃ ГДЂ̃ ВСЕДЕРЖ́ИТЕЛЪ), исподпојасно и фронтално, у седећем положају. Као и у случају престоне иконе Богородице, натписи су забележени у златним картушима. Представљен је дуге смеђе косе и браде, наспрам тамне позадине и одевен у одећу којом доминирају нијансе златне и зелене боје, моделованој јаким линеарним потезима. Десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу у којој је исписан текст 8. главе Јеванђеља по Јовану: „Ја сам светлост свету; ко иде за мном неће ходити у тами, него ће имати светлост живота". То је уобичајена концепција решења текста Јеванђеља које у руци држи Христ Сведржитељ, што је сликарима било сугестирано и у сликарским приручницима.[40]

До иконе Христа приказани су Свети ратници Георгије и Димитрије, који су као и свети Врачи насликани као стојеће фигуре у отвореном простору. Одевени су у римску ратничку одећу, док у рукама држе по копље и крст. На њиховим костимима доминирају три боје – црвена, зелена и златна. Натписи над њиховим главама се не могу прочитати у целости јер је и ова икона већа од рама иконостаса у који је уметнута.

У средишту иконостасне преграде налазе се осликане царске двери, као најважнији елемент иконостаса у литургијском смислу, са вишеструком симболиком. Првенствено, оне представљају двери раја, а уобличене кроз обавезно приказивање Благовести, оне су и у спрези са Христовим оваплоћењем.[41] Царске двери које су се налазиле у цркви Светог Илије у Вучитрну су зелене, са четири симетрично постављена сликана поља уоквирена златном бојом, у која су смештене Благовести и пророци Давид и Соломон. Вратнице су акцентоване и детаљима црвене боје и сликаном флоралном декорацијом, док су на врху решене дуборезним приказом херувима. Тако замишљене, уобичајене су у обликовању иконостаса на подручју Балкана од XVII века.[42] На северном крилу представљен је архангел Гаврило наспрам тамне позадине, као стојећа фигура окренута ка крилу двери на ком је представљена Богородица. Одевен је у хаљину која је у комбинацији зелене, златне и ружичасте боје. На његовом златном нимбу означен је иницијал г. Левом руком показује ка небу док у десној руци држи крин, као симбол Богородичине невиности, и развијени свитак са исписаним текстом ДХ̃ СТ̃И НАЙДЕТЪ НАТА́ / НСИ́ЛА ВЙШНА́ГО ѠСѢНИТА. Богородица (МР̃ТРЪ БЖ̃ІА) је приказана на јужном крилу у пољу у ком је означен и натпис БЛГ̃ОВѢЩЕНІЄ· ПРѢ̃ТЫА· ВЪ̂ЦЫ. И она је приказана фронтално, главе окренуте ка архангелу, и наспрам тамне позадине.

40 Милорад Медић, *нав. дело*, 581; Асен Василиев, *нав. дело*, 90.

41 Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *нав. дело*, 48; Радмила Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века", *Зборник Филозофског факултета*, Београд св. 14/1979, 280-287.

42 Ненад Макуљевић, *нав. дело*, 48.

Одевена је у зелену хаљину и црвени мафорион. У рукама држи развијени свитак са текстом сѣ раба̀ гд҃на бѫдѝ мнѣ / поглаго́ла твоего́. У левом углу, изнад њене главе, у сегменту неба црвене боје налази се Свети Дух, уобичајено приказан у виду голуба, како се указао и на реци Јордану.[43]

Сходно програмском смислу двери, изнад представа архангела Михаила и Богородице представљени су пророци Соломон и Давид као весници оваплоћења. Они су приказани у кружним медаљонима уоквиреним флоралним врежама зелене боје, који су постављени у сликана поља црвене боје, која својим обликом прате облик царских двери. Пророк Соломон је приказан на северном крилу царских двери. Са круном на глави, одевен је у зелену хаљину са златним рубовима и огрнут црвеним материјалом. У левој руци има свитак са текстом из Прича Соломонових мно҃ги дшн стѧжаша / бога́ство многи сотвориши (31, 29). Пророк Давид (прро́къ давы́дъ) је приказан у плавој хаљини са златним рубовима, и црквеним огртачем пребаченим преко левог рамена. На глави има круну затвореног типа, исту каква се налази на глави пророка Соломона. У левој руци држи свитак на ком је исписан текст псалма слишѝдшы нвнщъ / и́прии́клони ѫхо твое (45, 11).

Вучитрнска црква имала је на иконостасу два бочна улаза. На једним дверима представљена је стојећа фигура Светог архиђакона Стефана са моделом храма у руци, док је на другим дверима приказан Свети архангел Михаило како мучи душу богаташа. На северним дверима насликан је свети архиђакон Стефан (сты҃н а҃рхѝ дїа́конъ стефанъ пе́рво мучени҃къ). Архиђакон је насликан као стојећа фигура, са моделом храма у десној руци, док у левој држи кадионицу. Вратнице су једноставне и осликане. Архиђакон је смештен у рам осликан цветном врежом спрам зелене позадине. Над вратницама је надверје полукружног профила, црвене боје и са црним оквиром, те насликаним мотивом Недреманог ока у дну.

На исти начин су израђене и јужне двери, само што је на њима насликан архангел Михаило како мучи душу богаташа (сты҃и҃ а҃рхагг҃лъ мїхаи́лъ мѫчи дшѫ бога́таго), што је честа тема ових двери. Архангел тријумфално стоји над телом богаташа, држећи у десној руци мач а у левој теразије за мерење душе праведника, што илуструје параболу о безумном богаташу, на основу Јеванђеља по Луки (12, 16-21). Поред његове леве руке налази се свитак у ком је исписан текст: е҃жин воїво́да е҃смъ ме́чъ дейдемъ со стра́хомъ божі҃й стра́хъ иносимъ ѫ рѧкѫ мѣчъ нвозвїшаю го́рѣ нвозвѝшѫ го́рѣ е́го покрꙗва́ю ꙗвобл юда́ю нанепо́кореви҃ вѯ҃емлю ... посѣкаю..лю ти сме҃ртъ ... безъ време. Испод свитка и теразија, у дну слике, поред тела богаташа, налази се и ђаво који у десној руци држи врећу са новцем а у левој свитак на којем пише нашъ е́сѝ сребролюбле. У доњем левом углу на овим вратницама налази се и потпис сликара: зографъ бла́жо дамя́новїѣ дебре́лй. 1869.

43 Милорад Медић, *нав. дело*, 576.

Изнад зоне престоних икона налази се апостолски ред у ком су приказане фигуре апостола и јеванђелиста систематично концентрисане око три средишње иконе на којима су приказани Богородица, Христ и Јован Претеча. Таквим програмским решењем остварено је приказивање Деизиса, сходно традицији поствизантијске сликарске праксе. Овакав концепт заснива се на идеји заступништва људског рода пред Христом у чему главне улоге имају Богородица и Свети Јован Претеча, што иконостасу даје молитвени и истовремено есхатолошки карактер.[44] Са друге стране, формирање апостолског реда на иконостасним преградама представља симболично формирање Христовог сабора са апостолима.[45]

Апостолски ред је осимшљен тако да се са обе стране три централне иконе налази по шест икона – са по четири апостола и два јеванђелиста. Сви светитељи су приказани у седећем ставу, исподпојасно. Њихова одела сликар је замислио у две комбинације боја – црвене хаљине са зеленим огртачима, и у другој комбинацији зелене хаљине са црвеним огртачима. Тако одевени они су постављени спрам позадине у плавој боји. Приказани су у карактеристичним животним добима сходно упутствима у сликарским приручницима.[46] Северно од три централне иконе редом су приказани: свети апостоли Вартоломеј, Андреја и Тома, свети јеванђелисти Јован и Марко, као и свети апостол Петар, док су јужно постављени апостоли Павле, јеванђелисти Лука и Матеј, као и свети апостоли Јаков, Симон и Филип.

Свети апостоли Вартоломеј (ст҃ы́й а҃пл҃ъ вардоломе́й) и Андреја (ст҃ы́й а҃пл҃ъ а҃дре́а) приказани су са свитком у левој руци, док апостол Тома (ст҃ы́й а҃пл҃ъ ѳѡмà) свитак држи у обема рукама. Свети јеванђелист Јован (ст҃ы́й є҃вл҃ї́стъ і҆ѡа́нн) у левој руци држи Јеванђеље отворено ка себи, док у десној руци држи перо. У истој руци перо држи и јеванђелист Марко (с҃: а҃пл҃ъ и є҃вл҃ї́стъ мà́рко), који у левој руци држи отворену књигу у којој је записана прва глава његовог јеванђеља зачà́ло є҃вл҃ї́а і҃сⷭ҇а хр҃та сн҃а бж҃ї́а ꙗкоже є҆́сть пи́сано во прр҃о́цѣхъ сѐ а҆́зъ по сылà́ю а҃гг҃ла мое҆го̀ пр҃е́ ли́це́мъ твои́мъ. До њега је Свети Петар (ст҃ы́й а҃пл҃ъ пе́тръ) са кључем у десној руци и свитком у левој, на ком је исписано пе́тръ а҃пл҃ъ / і҃сⷭ҇ъ хр҃то / въ и҆здра́ / нїи́мъ прн / шелцемъ.

Поред Светог апостола Петра, налази се икона Богородице (мт҃ръ бж҃ї́а). Богородица је приказана окренута ка Христу, са левом руком на грудима и развијеним свитком у левој руци, на којем је исписано сы́не и҆̑ бг҃а живà́го. слоѣ҆ ѻц҃а роди́выса. кро́мѣ прєзрѣ҆ / нїе спа́се твои́мъ ра́зумѣмъ и҆́зъ мене҆. во̀ послѣдн҃ѣхъ ле / тамъ во плоти́выйса па́че о҆́тъ вє́къ сѣмене твоегѡ́. Текст исписан на свитку представља решење из ерминија, које је комплементарно са текстом у рукама

44 Ненад Макуљевић, *Црква Свет҃ої Архан҃ела Г҃аврила у Великом Г҃радишт҃у*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште, 2006, 180.

45 Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 99.

46 Асен Василиев, *нав. дело*, 67.

Светог Јована претече, када се приказују у овој варијанти око Христа.[47] Христ је са друге стране, приказан као архијерej који благосиља десном руком, на шта указују и речи које се налазе у Јеванђељу које држи у левој руци ре҃ѣ г҃дъ а҃зъ е҆смь па́сти / ръ̀ до́брый: па́стыръ до / бры́й дꙋ́шꙋ / свою̀ полага̀ / е҆тъ за о҆́вцы. / а҃ нае́мникъ, и҆́же не́сть па́ / стыръ, е҆мꙋ́ / же не сꙋ́ть / о҆́вцы, своѧ̀.[48] Свети Јован Претеча с҃ты́й їѡа́ннъ пр҃е҆те́чь приказан је са крилима, као и Богородица окренут ка Христу, и са свитком на ком су речи: и҆̀ а҃зъ совоспѣ̀ / ваю̀ влади́ко / съ мате́рїю / твое́ю гласо́ / мъ дрꙋ́жнимъ / пр҃е҆те́че скнмъ / твои́мъ сло́ве / и҆́хъже и҆кꙋпи́ / лъ е҆сѝ чесно́ю / кро́вню кр҃тѣ̀ / кла́ѧся непра́ / вдно.

До Светог Јована Претече насликан је апостол Павле (с҃ты́й а҆п҃лъ па́велъ) који у левој руци држи кутију у којој је десет завијених свитака, а десном руком благосиља. Поред Светог Павла налази се јеванђелист Лука (с: а҆п҃лъ и҆ е҃ѵ҃ге́лист лꙋкѝ) у чијој је десној руци перо, а у левој његово јеванђеље са исписаним првим редовима истог поне́же мно́ / зи начаша́ / чини́ти по́ / вѣсь ѡ҃ и҆зве́ / ствованныхъ / въ насъ ве́ / щехъ: ꙗ҆коже / преда́ша на́мъ, / и҆́же и҆спе́рва / самови́дцы. Поред ове иконе налази се икона са ликом Светог јеванђелисте Матеја (с҃ты́й е҃ѵ҃ге́лїстъ мтѳе́н), приказаног на исти начин, тако да у књизи коју држи читамо почетак Јеванђеља по Матеју кни́га ро / дства̀ і҆и҃сова / хр҃та̀, сна̀ / дв҃ва, сна̀ / а҃враа́мль. / авраа́мъ ро / дѝ і҆саа́ка / і҆саа́къ же ро / дѝ і҆а́кѡва. Поред њега насликани су редом апостоли Јаков (с҃ты́й а҆п҃лъ і҆а́кѡвъ), Симон (с҃ты́й а҆п҃лъ си́мѡнъ) и Филип (с҃ты́й а҆п҃лъ фїлі́ппъ), који у рукама држе свитке.

На самом врху иконостасне преграде налази се крст са богатом флоралном декорацијом, на ком је насликан распети Христ.[49] Тролисни завршеци кракова крста у којима се најчешће приказују јеванђелисти, реализовани су сликањем њихових симбола и иницијала. Тако је у краку над Христовом главом орао (ѡ), десно је крилати лав (мрк), лево је анђео (мѳ), и у самом дну крилати бик (лк). У оквиру сцене Распећа насликани су и сунце и месец, као космолошки симболи Христове победе над смрћу.[50] Лево и десно од Распећа постављене су иконе сведока Христових страдања, Богородице (мр҃ѣ бж҃ї) и Јована Богослова (с҃ты їѡан), као уобичајени део овог дела иконостаса. Овако конципиран дуборезни крст са приказом Распећа обавезан је део олтарске преграде, и његово постојање доводи се у везу са жртвеним карактером литургије и подсећањем на Христово страдање.[51]

47 Милорад Медић, *нав. дело*, 582.

48 Исто, 581.

49 Зографима је постављање сликаног Распећа сугерисано и у приручницима, па се у ермији породице Зографски налази упутство: „Пази добро да ставиш увек Распеће на иконостас изнад празника, по средини". Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 583.

50 Ирена Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, св. 37/2009, 240.

51 Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *нав. дело*, 49.

Изнад петнаест икона апостолског реда на иконостасу какав је конструисан у Вучитрну налазило се исто толико икона такозваног празничног реда, али оне нису постављене на олтарску преграду у Бањској. У овом реду су се налазиле сцене из живота Христа и Богородице, као и ликови појединачних светитеља. Међу тим иконама наилазимо на представе Ваведења Богордице, Успења Богородице, Благовести, Сретења, Крштења, Преображења, Уласка у Јерусалим, Васкрсења, Вазнесења, ликова Светог цара Константина и царице Јелене, Уздизања часног крста, Светог Петра и Павла, Архангелског сабора и Светих Севастијских мученика. У овом одабиру икона за вучитрнски храм сигурно се налазила и икона Христовог рођења, али она није пронађена са поменутим иконама, којих има четрнаест. Све иконе насликане су сходно упутствима у приручницима и у складу са зографском традицијом иконописа тог времена.

Ваведење (вхо́дъ во хра́мъ прест҃ы́ бц҃ы) трогодишње Марије у храм, ликовно је решено представом ентеријера храма у коме су, у средишту композиције, свештеник Захарија, са његове десне стране Ана, и са леве Јоаким са упаљеним свећама. Трогодишња Марија насликана је пред свештеником, док су у позадини девојчице са свећама.

У средишту композиције Успења Богородице (ѹ҆спе́нїе прест҃ы́м бц҃ы) насликана је Богородица која склопљених руку лежи на одру, као и апостоли око истог који се опраштају од ње. Испред одра је приказан анђео који је одсекао шаке Јефонији који је покушао да га преврне. Изнад овакве композиције приказани су у једној равни два свештеника која служе опело, два анђела са упаљеним свећама и Христ у мандорли који у левој руци држи Богородичину душу.

Сцена Благовести (бл҃говѣще́нїе прест҃ы́м бц҃ы) решена је тако да су архангел Гаврило и Богородица насликани у ентеријеру, окренути једно ка другом. Архангел пружа леву руку ка небесима, док у десној држи крин и свитак са текстом који се може видети и на царским дверима у истој композицији. Богородица седи за пултом са отвореном књигом са текстом из Јеванђеља по Луки (1, 38). У сегменту неба изнад њих налази се се голуб Светог Духа који се спушта ка Богородици.

Сретење (срѣте́нїе гд҃не) је приказано тако да композицију чине четири стојеће фигуре смештене у храм око трпезе. Са десне стране Христа младенца у наручју држи Свети Симеон Богопримац. Наспрам њих су приказани Богородица, Јосиф који у рукама држи кавез са два голуба, и пророчица Ана која у десној руци има свитак на ком је исписан текст сїе ѡ / тро ѵе / не́бо / и҆ зе҆мл҃а / созда́де.[52]

На икони са сценом Крштења Христовог (креще́нїе хр҃тово) Христос је традиционално приказан у реци Јордану. Са његове десне стране стоји Свети

52 Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 589.

Јован који га крштава, док са супротне стране стоје два анђела која држећи бело платно врше улогу ђакона.[53] Композицију употпуњава присуство Бога Оца Саваота у сегменту неба, који у руци држи земни шар, и од којег се ка Христу спушта зрак са исписаним речима: сеи ... сы́нъ мо́й возлю́бленнй въ не́мже бл҃говоли́хъ.[54] Између Христа и Бога Оца насликан је бели голуб као симбол Светог Духа.

Представа Преображења (сто́е прѣображе́нїе) уобичајено је композиционо подељена на два дела представом Таворске горе, у виду брда са три врха.[55] На небесима је приказан Христ у мандорли, и око њега на облацима пророци Мојсије са таблицама закона са десне стране, и Илија са леве. У дну представе смештена су три апостола, Петар, Јован и Јаков.

Празник познат као Цвети (цвѣтоно́сїе хр҃то́во), приказан је у виду Христовог уласка у Јерусалим на магарцу. Христ у левој руци држи свитак а десном руком благосиља. Иза њега приказани су апостоли, док су испред њега два дечака од којих један пред њега распростире црвено платно, а други држи свитак са текстом сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ѹ / и̑ на҃земли́ ми́ръ. На капији града дочекују га Јудејци, док је у позадини приказано брдо, и дрво у чијој крошњи су два дечака који секирама секу гране које народ држи у рукама.

Васкрсење (вокр҃е́сенїе хр҃то́во) је обликовано у виду Христовог тријумфалног изласка из гроба. Приказан је Христ који се, са крстом о који је окачена црвена застава, уздиже из отвореног гроба, на чијем десном крају, на поклопцу, седи један анђео. Он у руци држи свитак са текстом ѹто съ ме́ртвыми жива го поимы шла́ете, я҆́ко. Са леве стране су приказане две мироносице које држе миро. Испод гроба је приказано пет војника, од којих четворица спавају а један посматра Христово васкрсење.

Вазнесење (возне́се́нїе хр҃то́во) је композиционо подељено на три хоризонталне зоне. У врху иконе приказан је Христ у слави на небесима. Испод њега су приказана два анђела са свицима и рукама подигнутим ка Христу. На свитку анђела насликаног са леве стране исписано је: и̑ а҆́же / ѡ҃ бра́ / зомъ / ви́дѣ / сте то / тѡ ходи́ / ема на / не́бо, док код другог анђела пише: се́й їи҃съ возне́си́мїй ѡ҃ з҆а́с.. / на́ не́бо, се́й па҆́кы прї.детъ. У трећој зони, приказана је група апостола која стоји на земљи са Богородицом у средини, погледа и руку уперених ка Христу.

На вучитрнском иконостасу, у реду празничних икона, налазиле су се и две иконе са двојно насликаним светитељима. Цар Константин и царица

53 Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, св. 25/1989, 103.

54 Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 591.

55 Да се Тавроска гора слика као брдо са три врха сугерисано је у сликарским приручницима. Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 599.

Јелена (ст҃ыхъ и҆ равноап҃лwвъ и҆ цр҃ъ кwнстантінъ и҆ є҆ле́ны) приказани су у раскошним одеждама, уобичајено, држећи међу собом Часни крст на ком се налази трнов венац. Свети апостоли Петар (с҃: а҆п҃лъ пе́тръ) и Павле (с҃: а҆п҃лъ па́велъ) насликани су са моделом храма међу собом. Свети Петар у рукама држи и два кључа, а Свети Павле мач. Изнад њих, у сегменту неба, насликан је голуб Светог Духа.

Поред иконе Светог цара Константина и царице Јелене налазила се и икона са приказом Уздизања (Подизања) часног крста (вzдви́женїе честнагw ж҃ивотворащагw кр҃та) познатог као Крстовдан. Представљен је тренутак подизања Часног крста, прослављање Крста, истовремено и искупљења и тријумфа Христовог.[56] Насликани су епископ Макарије са монументалним Крстом, и око њега царица Јелена са свитом.

На икони без натписа, која приказује Сабор архангела, насликани су архангели Михаило, Рафаил и Гаврило на небесима, који међу собом држе светлосну мандорлу са допојасним ликом Христа. Иза њих се умножавају архангелски ликови, међу којима се јасно виде још четири архангела, Урил, Барахил, Салатил и Јехудил, али без индивидуалних ознака.[57] Композиција је крунисана приказом Свевидећег ока.

Међу празничним иконама на иконостасу вучитрнске цркве налазила се и икона на којој је приказано четрдесет севастијских мученика (ст҃ы́хъ м҃ ꙋчєнникъ). Приказани су римски војници, у пет мањих група, у леденом језеру у Севастији, који су исто бачени јер су исповедали хришћанску веру. Са леве стране је приказана обала на којој се налазило топло купатило ка којем је кренуо један поколебани војник. У десном делу иконе насликана је стража која је посматрала цео догађај.

* * *

Како је изгледао фонд ризнице вучитрнске цркве данас више није познато. Поменути напади на цркву и њено пљачење допринели су губљењу трага многим њеним предметима. Може се само рећи да су неопходни богослужбени предмети, књиге као и свештеничке одежде, у цркву стизали као дарови верника јер је то била развијена и устаљена пракса у Рашко-призренској епархији. Поред предмета који су били дарови локалног становништва, вучитрнска црква добијала је и поклоне из Србије. Такву врсту праксе посебно је неговало друштво под називом Одбор Госпођа Књагиња Љубица, које је и основано 1899. године са циљем да пружа

56 Владимир Лоски, „Подизање Часног Крста“, у: *Смисао икона* (приредили Леонид Успенски, Владимир Лоски), Јасен, Београд, 2008, 149.

57 О иконографији ове сцене уп.: Ненад Макуљевић, *Црква Свет҃ог Архан҃ела Гаврила у Великом Г҃радишт҃у*, 130.

материјалну помоћ православној цркви пре свега у епархијама које су биле ван граница Србије. Преко овог друштва верници су слали своје дарове, који су, мотивисани есхатолошким и сотиролошким аспектом свог дејствовања, али и жељом да се помогне ширење националне идеје, тако постајали део система усмереног ка верској обнови и ширењу националне пропаганде на овом подручју.[58]

Вучитрнска црква је почетком XX века била у врло оскудном стању те се ђакон Илија Парлић обратио за помоћ митрополиту Нићифору, наводећи да црква оскудева у свештеничком, а нарочито у ђаконском оделу. Стање у епархији је било такво да је помоћ стигла из Београда преко Одбора Госпођа.[59] Извесни београдски апотекар поклонио је делове свештеничке одежде – пар наруквица од свиле, појас, стихар од жуте свиле, као и фелон и епитрахиљ са натписом *Живка и Јован Ђурић, апотекар из Београда прилажу српској православној цркви у Вучитрну, за здравље своје и своје деце Ђоке, Драгог, Раде и Јованке 1905. год*. Истовремено стижу и поклони од великог приложника потпуковника Младена Николића који је посредством Одбора Госпођа даривао многе храмове на територији Рашко-призренске епархије. Он је даривао плаштаницу за покој душе родитељима, са натписом *Младен пуковник у пенсији дарује ову плаштаницу српској православној цркви у Вучитрну за спомен своме оцу Стојану Николићу из Београда и мајери Будимки. Београд 1905. год*.[60] Због велике пажње, која свакако није остала само на поменутом поклону, коју је Младен Николић пружио цркви Светог Илије у Вучитрну, на Преображење 1910. године је у тој цркви уприличен свечани парастос тада покојном добротвору.[61]

Један од познатих предмета који се налазио у цркви Светог Илије био је престони крст начињен у комбинацији дрвета и сребра. Резбарени крст од дрвета крушке на себи је имао представу Распећа и Јеванђелиста на крацима са једне стране и приказ Крштења Христовог са друге стране, такође са Јеванђелистима на крацима. Овако обликован крст потом је окован сребрним оковом изведеним комбиновањем филигранске технике

58 О мотивима ктиторског и приложничког чина видети: Мирослав Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века", *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић, Ненад Макуљевић, Clio, Београд, 2006, 633-659; О систему приложничке праксе видети: Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *нав. дело*, 45-109.

59 АС, МИД-ПО, 1905, 526. Илија Парлић, митрополиту Нићифору, 27. 2./ 12. 3. 1905. године Вучитрн.

60 Историјски архив Београда (ИАБ), 1084, 72. 2. 7. 31. Списак црквених књига и светих утвари за српске цркве и свештенике Рашко-призренске епархије, 17/30. 12. 1908. године у Београду.

61 ИАБ, 1084, 72. 2. 47. Митрополитски намесник јереј Милосав Ф. Парлић, администратору Рашко-призренске епархије Сими Угаревићу, 7/20. 8. 1910. године у Вучитрну.

и инкрустације. На крст је аплициран већи број перли и каменчића, међу којима су били речни бисер, тиркиз, рубин, корал.[62]

Из цркве Светог Илије сачувано је и неколико икона из XIX века, међу којима су и три иконе патрона храма и храмовне славе. Као што је већ поменуто, 1876. године Аврам Дичов насликао је икону на којој је представљено Вазнесење светог пророка Илије (ѡ҃тнено҃сное вста́нїе пр҃рока їли́а).[63] Сликар је свој потпис оставио у доњем левом углу: жївопи́сецъ авраа́мъ / дичови́чъ и́зъ дебо́ръ / ѻ҃село тресанче 1876. Икона је насликана сходно упутству које је Аврам могао добити од свог оца, а које се налазило и у његовом сликарском приручнику, и илуструје делове Књиге о царевима 1 и 2.[64]

Икона је идејно подељена на две хоризонталне зоне, при чему је пророк Илија у огњеним кочијама насликан у горњој, на небесима. У зеленој хаљини, он стоји у кочији коју вуку четири крилата коња, и у десној руци држи узде и свитак на ком пише: ре҆внꙋю поревнова́хъ по г҃дне҆ бозѣ́ вседержⷭ їтелй. Са њега је пао огртач који раширених руку дочекује Јелисеј који је приказан у доњој зони иконе. Доња зона, која је од горње одвојена приказом реке Јордан и њене обале, подељена је на два вертикална дела. У левом је приказан пророк Јелисеј (пр҃рокъ елисе́й) у зеленој хаљини са црвеним огртачем, како стоји на земљи раширених руку ка небесима. Из његовог нимба ка пророку Илији потиче зрак у ком је исписан текст: ѻ҃ле ѻ҃ле колесни́ца изра́йлева и конй҆ е҆гѡ́. Десно од пророка Јелисеја приказана је сцена у којој гавран хлебом храни пророка Илију (пр҃рокъ їли́а питаемъ врано́мъ). Пророк је насликан како седи у пећини и десном руком показује на гаврана који слеће ка њему.

Поред ове, у вучитрнском храму се налазила још једна икона са представом Вазнесења Светог пророка Илије, али мањих димензија и непознатог аутора.[65] И овде су комбиноване сцена у којој пророка Илију храни гавран и његово Вазнесење. У дну иконе сачуван је запис: сн҃а ст҃аа и҆ ко҆на ѻ҆ бновисѧ: въ лѣто: 1850 а҃вгꙋстъ 3.

Сликар иконе на којој је приказана исподпојасна фигура Светог Илије (ст҃ы́и҆ и҆ли́и҆) такође није познат, али је јасно да се ради о зографу из дебарске области.[66] Свети Илија у левој руци држи развијени свитак а у десној мач, док су изнад његове главе приказана Света Тројица. Са десне стране је насликан Христ на облацима, изнад је приказ голуба Светог Духа, а лево

62 Крст је растауриран 2009. године у филигранско-кујунџијској радионици за израду уметничких премета од племенитих метала „Покимица“ из Краљева.

63 Димензије иконе су 121 x 71 cm.

64 Асен Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, София 1976, 57–58. Упореди и: Милорад Медић, *Стари сликарски приручници II*, 482.

65 Димензије иконе су 44 x 30.5 cm.

66 Димензије иконе су 113 x 74.5 cm.

Бог Отац такође на облацима. Христ и Бог Отац у рукама држе отворена Јеванђеља са исписаним текстовима који евоцирају Псалм (110, 1) и Јеванђење по Јовану (17, 4–6), што је у случају сликања Свете Тројице било препоручено и у ерминијама.[67]

У цркви Светог Илије налазила се и монументална икона са приказом Света три јерарха.[68] Ликове Светог Василија Великог, Јована Златоустог и Григорија Богослова насликао је 1879. године извесни Јован Константиновски, о чему сведочи запис сачуван у дну иконе: ѡтъ рѹка іѡана константиновскогѡ ѕѹграфа отъ селѡ лнтѡръ. сїѧ нкона направн еснафъ трговачкн н бакалскн ѕа дѹшевно спасенне 1879 ѧ҃ца марта 30. Сва три јерарха приказана су у складу са иконографским упутствима.[69]

Сачувана је и икона са представом Христовог рођења, иконографски уобличена по свим приручничким упутствима, и са комбинованим натписима на грчком и српском језику.[70] Са њеног готово нечитког записа сазнаје се да је она цркви Светог Илије дарована 1863. године.

Такође, у вучитрнском храму се налазила и икона Светог Јована Претече, који је приказан крилат и са својом декапитираном главом у левој руци, а која је доста оштећена. Она припада типу престоних икона, али њене димензије мање су од димензија тренутних престоних икона, а како стоји изван иконостасне конструкције, није јасно које је било њено некадашње место у простору вучитрнског храма.[71]

*
* *

Иако је недостајало доста материјала да се црква Светог Илије у Вучитрну сагледа и анализира у целости, чинило се неопходним излагање макар овакве њене окрњене историје. Како се она ни у времену у ком је то било изводиво није нашла на списку заштићених културних добара, изостало је знање и интересовање за њено постојање. Контекст изградње и видови опремања ентеријера учинили су је значајним представником црквене уметности XIX века на подручју тог дела Османског царства. Она представља репрезентативни пример једног од неколико модуса реализовања сакралне архитектуре на поменутом подручју, баш као што и иконографска решења и усвојена пикторална поетика дебарских зографа представљају доминанти модел црквеног сликарства тог времена.

---

67 Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 580; Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 57.

68 Димензије иконе су 130 x 93 cm.

69 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 69; Милорад Медић, *нав. дело*, 539-540.

70 Димензије иконе су 39 x 31 cm.

71 Димензије иконе су 90 x 55 cm.

Извори и литература

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење.
Историјски архив Београда, Одбор Госпођа „Књагиња Љубица“..
Василиев 1965: А. Василиев, *Бълïарски възрожденски майстори, живопйсци, резбари, стройтели*, Наука и изкуство, София.
Василиев 1976: А. Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, София.
Војводић 2003: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Clio, Београд.
Вранићи 1993: Б. Вранићи, „Црква Светог Николе у Приштини“, *Гласник друштва конзерватора Србије*, Друштво конзерватора Србије, Београд, св. 17.
Гиљфердинг 1996: А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Службени лист СРЈ, Београд.
Грозданов 1994: Ц. Грозданов, „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *Прилози*, Одделение за општествени науки, МАНУ, Скопје.
Зарић 2009: И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, св. 37.
Зарић-Ћировић 2010: И. Зарић-Ћировић, „Женска припрата Николајевске цркве у Земуну“, *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд св. XLII.
Зиројевић 1984: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд.
Ивановић 1987: М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII – XX век“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска, Призрен 1987.
Јастребов 1879: И. С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве из путничког записника*, Државна штампарија, Београд.
Кадијевић 2005: А. Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Митровици“, *Косовско-метохијски зборник*, Српска академија наука и уметности, Београд св. 3.
Корнаков 1975: Д. Корнаков, „Копаничарите од Река“, *Културно наследство*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, св. 6.
Корнаков 1986: Д. Корнаков, *Творештвото на Мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Институт за истражување на старословенската култура, Прилеп.
Лазић 2006: М. Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Clio, Београд 2006.
Лоски 2008: В. Лоски, „Подизање Часног Крста“, у: *Смисао икона* (приредили Леонид Успенски, Владимир Лоски), Јасен, Београд.
Макензи, Ирби 2007: Џ. М. Макензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Luxphoto: Rotary club, Београд.
Makuljević 2003: Nenad Makuljević, „The „Zograph“ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830 – 1870“, *Balcanica*, Balkanološki institut, Beograd, sv. 34.
Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820 – 1940“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски

факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање.

Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште.

Макуљевић 2008: Н. Макуљевић „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске, Врање.

Макуљевић 2010: Н. Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, св. 38.

Медић 2002: М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд.

Михаиловић 1979: Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века", *Зборник Филозофског факултета*, Београд св. 14.

Николић 1993: О. Николић, „Црква св. Илије у Вучитрну", Обележја, часопис са друштвена питања, науку и културу, Панорама, Приштина, св. 1,2,3.

Нушић 1986: Б. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*,Просвета, Београд.

Поповић 2007: Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812 – 1912*, Никанор, Грачаница.

Радовановић 1936: В. С. Радовановић, „Записи и натписи", *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* (уредник Радослав Р. Грујић), Скопско научно друштво, Скопље.

Станковић 1910: Т. Станковић, Путне белешке по Старој Србији: 1871–1898, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд.

Стојанчевић 1971: В. Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског м ира 1829. до Париског конгреса 1856. године, Издавачако – штампарско предузеће ПТТ, Београд.

Shaw, Shaw 1977: S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge University Press, Cambridge.

Тричковска 2001: Ј. Тричковска, „Фасадниот живопис на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Рајчица", *Зборник Средновековна уметност*, Музеј на Македонија, Скопје, св. 3.

Урошевић, 1938: А. Урошевић, „Вучитрн, антропогеографска монографија", *Гласник Скопског научног друштва*, Скопље, св. 19.

Фртунић 1933: Ж. Фртунић, „Неколико речи приликом стогодишњице зидања вучитрнске цркве", *Вардар, независан привредно-културни преглед*, 18. јун 1933.

Цветковски 2010: С. Цветковски, „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан во манастирот Бањска (Косово)", *Живопис од Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга.

Цветковски 2010: С. Цветковски, „Живописот на Аврам дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Патријаршија", *Живопис од Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга.

Ivana ŽENARJU

THE CHURCH OF ST ELIJAH IN VUCITRN

Summary

The Church of St Elijah in Vucitrn was built from 1823 to 1834, when it was consecrated. It was built by the people of the parish, on the spot where they had buried liturgical objects few years ago, which then served as an evidence of the existence of an earlier church for gaining the permission from the authorities.

It is a single-nave church, built of a cut stone, with its interior divided into the sanctuary, the nave and the narthex. With its architectural features as the gallery above the narthex designated for women, gable roof and the method of construction that was achieved for the church to be dug in in the ground to a certain height, this temple is a typical example of church architecture in the framework of the Ecumenical Patriarchate in the Ottoman Empire. For understanding this art, the achievement of Debar's zoography's (painters) in its decorating is just as important. Zoography Dico from the village of Tresonce painted iconostasis in 1846, while his disciple Blaza Damjanovic, painted the church in 1871. Since the church was twice burned and vandalized, in 1999 and 2004, when the wall paintings were destroyed, iconostasis was transferred to the church of the Banjska monastery. The main characteristic of the iconographic scheme and the visual poetics of their icons is the emphasis on tradition and the respect for the dogmatic character of icons. Also, they follow the zoographic model of icon painting which developed in Italo-Cretan workshops in the XVI century, combining with baroque and rococo decorative solutions.

The context of construction and forms of the interior design of the church has given a significant example of the nineteenth century art in this part of the Ottoman Empire. It is a paradigm of specific mode of construction that was adorned with a dominant model of religious painting of the time.

Key words: Vucitrn, church, iconostasis, icons, zoographic paintings, XIX century.

Иконостас

Северне двери

Успење богородице

Васкрсење Христово

Вазнесење пророрака Илија

Свети Илија

Света три јерарха

Рођење Христово

Рад је предат 4. октобра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

Велибор ЛАЗАРЕВИЋ

ПАМТИВЕК МОРАВСКОГ НАРОДА

(Милош Милошевић Шика, „КИ", Лексикон народних поређења трстеничког краја, ИК „Љубостиња", Трстеник, 2010, 1-296)

Српски научници и други истраживачи усменог народног стваралаштва мало су пажње обратили, па тако мало и забележили српских говорних творевина, а нарочито поређења. Више су се посвећивали изрекама, пословицама, епици, лирици, приповеткама и обичајима.

Једна оваква књига народних поређења трстеничког краја Милоша Милошевића Шике из села Грабовца попуњава велику празнину у сакупљању и изучавању нашег народног блага које је стајало у запећку интересовања.

Обим ове књиге која је настала из десетогодишњег ослушкивања и записивања у стотинама прилика показује колико је ово говорно стваралаштво богато у трстеничком крају па се треба замислити колико би се овог блага нашло и у другим српским крајевима које треба истражити.

Иако не важимо као мудар народ, ипак у врцавости и његовом величанству духу и имагинацији мало ко може са нама да се пореди. Српски народ је из древног искуства, посматрања, љутње, зајебанције, освете, покуде и похвале смишљао свакојака духовита, асоцијативна и сликовита поређења којима нема краја ни конца ни у простору ни у времену.

Поредило се у сажетом значењу све: телесне и духовне особине, физички изглед, лепота и ружноћа, вредноћа и лењост, кретање, страсти, преваре и лажи, доброта и добра дела, слабости, претераности... изражене, иронично, саркастично, хуморно, црнохуморно...

Само ради илустрације да наведемо да је у поређењима усликано не само како неко виче, него и како се дере, како диже нос, колико је гадан и гладан, жудан, причљив, дремљив, шта воли, шта мрзи...

Има поређења изречених од школованих и нешколованих људи, младих и старих, мушких и женских. Она захватају велики временски распон од

митских времена *(Иде ки да ӣа виле носе),* средњевековних, епских *(Касни ки Краљевић Марко на Косово)* али и савремених *(Издиӣо се ки кран),* и још „врућих“ записаних „испод чекића“ *(Куне ки кад су ӣа радикали ӣравили).* Нека се памте и преносе вековима, а нека привремено и тренутно јер су настале за тренутну употребу које се „лове“ и записују „у лету“ јер су непоновљиве и оне по правилу не подлежу временском „ситу“.

У поређењима која је Милош Милошевић Шика сакупио, сачуван је и древни речник старих изумрлих речи, али и дијалекат трстеничког краја што овом раду, уз остале – етнографске, антрополошке, филозофске, психолошке и друге чињенице и занимљивости – даје вишеструку научну вредност.

Ова књига није само лексикон народних поређења већ је и документ о нама, о наравима и карактеру нашег народа, о моралу и неморалу, о нормалностима и ненормалностима, о хвалама и покудама, о гледиштима, о сујети и злоби, о памети и глупости, слабости и претераности сваке врсте... Слика и прилика целокупног погледа на свет и живот моравског народа, прича – скраћеница о овдашњем човеку са свим његовим манама и врлинама.

Поређења су се као и изреке ценила у народу и у друштву те их зато толико и има. Смишљана су у доколици као тренутна импровизација, али и промишљана у узгредицама у кафанама, воденицама, у колибама и бачијама, у пољу, на путу, за стоком, уз казанице... али су порађане и у афективним расположењима када се нико није штедео ни човек, ни деца ни светиње ни свеци.

Нема те мане које Србин неће приметити на другоме, али на себи ретко или никако. Нека поређења су у позитивном, а нека у негативном контексту: *Леӣ ки Боӣ* али и *Леӣ ки бабин зуб, Леӣ ки Ђурђевдан*; *Плива ки риба* али и *Плива ки секирче*; *Иде ки на свадбарски куӣус* али и *Иде ки да има обе леве ноӣе, Живе ки ӣолуӣчићи* али и *Живе ки два ӣрасеӣа на једном кориӣу, Добар ки анђео, Добар ки со на живу рану...*

Поређења трстеничког краја се могу класификовати на: клетвена или клетвеничка, (клетва + поређење): *Да Боӣ да био црн ки ципански лонац и ӣанак ки шнајдерски конац; Да Боӣ да вам се заӣрло семе ки крилаӣим коњима; Да Боӣ да осӣао ки клуӣче...;* претилачка (претња + поређење): *Немо да ӣе ӣоломим ки маче мушкаӣлу; Немо да ӣе развучем ки далаӣу, Немо ӣе сломим ки ӣисаљку, Немо ӣе смажем ки ӣуслицу, Немо ӣе улубим ки цезву, Немо ӣе цеӣнем ки сељак ӣиво ӣред дућан..;:* грдилачка: *Шӣа си се уӣешљао ки маче у бабино ӣлеӣиво, Насрӣив ки мува обадача*; безобразна или „мрсна“: *Ужелела се мушкарца ки сироӣиња расӣродаје, Укће ки свиња ӣред букарење, Леӣи се за мушкарце ки ӣумарабика...*; хуморна: *Невина ки ӣоблен, Вредан ки зеӣ на миразу;* злобна и бескрупулозна: *Дише ки кад је узео ваздух на зајам*; карактерна: *Добар ки добар дан...*; супротстављена : *Добар ки чир на дуӣеӣу; Добар ки со на живу рану; Жали ӣа ки зеӣ ӣашӣу, Кавалер ки да има змикче у цеӣу...*;

митолошка: *Лети ки змај, Изīубио му се траī ки крилатим коњима*; митолошка и хришћанска истовремено: *Бије ки свети Илија Громовник, Браћа ки Свети Петар с кључевима, Вози кола ки свети Илија по небеса...*; епска: *Издала īа жена ки Вук Бранковић кнеза Лазара* ; савремена: *Необавештен ки Коштуница, Мрзи īа ки опозиција РТС...*; локална – за чије значење знају само у једном месту где се то догодило: *Немо да те смажем ки Закић сарму, Заврши īа ки Сарићи са славом, Заудара ки Борин јарац...*

Само ради илустрације да наведем да о томе како ко иде има 55 поређења, како се ужива 39, за досадног 21, за дремљивог 9, али о доброти 12, о љубави само 6 поређења. Као да се више пореди лоше и ружно него добро и лепо, што говори да је у овој врсти говорног народног стваралаштва више долазила до изражаја злурада, злобна и злонамерна нарав нашег народа наспрам сународника него доброта и добронамерност. Зато је грађа у овој књизи погодна за разна социолошка, социопсихолошка, етнографска, психолошка, филозофска и друга проучавања.

И на крају ево неколико одабраних поређења: *Упалила се ки лоīорска ватра, Уватила ук ки вампир од 40 дана, Леī ки здравље, Замислио се ки да īправи кућу, Да нема уши смејао би се у круī, Завртела му мозак ки ринīишпил, Глув ки артиљерац после Церске битке, Гледа īа ки да је двојицу убио и трећеī до пола, Гледау īа ки зета први дан у тазбине, Дере се ки да је проīунуо звучњак, Не види īа ки свиња небо, Не ваша се за цеī ки за шећер, Жена му је ки народна умотворина (прелази с колена на колено), Изīледа ки наркоман коме је умро дилер, Вредан ки пуж на росе, Клима ки социјална вилица...*

Књига *КИ* Милоша Милошевића Шике је капитално дело говорног народног стваралаштва. Једно од ретких у Србији, а јединствено у завичају. Појашњења значења у фуснотама и речник на крају *Шта је шта*, доприноси њеној разумљивости и доказ је одличне систематичности и композиције књиге имајући у виду и азбучни поредак поређења.

Дело упорности Милоша Милошевића Шике из уста хиљада казивача не представља тренутну вредност, већ трајан духовни споменик – памтивек – нашег говорног и језичког богатства који остаје док буде књиге у нашој култури. Ко буде знао колико времена и стрпљења кошта ова књига знаће да цени и труд њеног аутора.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба у кратким цртама да изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслови треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);
– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;
– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;
– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28;
– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије - научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;
– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com ili institut@drenik.net.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје *тезе*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној обласи рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.

* Рецензенти овог броја часописа:, проф. др Миле Ракић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду; др Момчило Суботић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду; проф. др Радмило Петровић, Филозофски факултет у Косовској Митровици; доцент Игор Вукоњански, Универзитет одбране – Војна академија; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет у Београду; проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др Јасна Парлић-Божовић, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др Сунчица Денић, Учитељски факултет у Врању; доцент Владан Виријевић, Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици; др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина; др Велибор Лазаревић, Институт за српску културу – Приштина; др Иван Бецић, научни сарадник; Институт за српску културу – Приштина; др Срђан Словић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина.

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRISTINA